

АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ им. А. С. ПУШКИНА

Г. АБДУРАХМАНОВ

ОСНОВЫ | СИНТАКСИСА
СЛОЖНОГО | ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Под редакцией
Ф. КАМАЛОВА и З. МАГРУФОВА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР

ТАШКЕНТ—1958

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ва АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Ғ. АБДУРАҲМОҶОВ

**ҚУШМА ГАП
СИНТАКСИСИ АСОСЛАРИ**

Ғ. КАМОЛОВ ва З. МАЪРУФОВ
таҳрири остида

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ

ТОШКЕНТ - 1958

www.ziyouz.com

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР РЎЙХАТИ

Ас. М.—Асқад Мухтор.
А. Т.—А. Толстой.
А. У.—Амин Умарий.
А. Қ.—Абдулла Қаҳҳор.
Баб.—Бабаевский С.
Б. Горб.—Горбатов Б.
Б. П.—Полевой Б.
Бр.—Брянцев Г.
Бубен.—Бубеннов М.
В. Г.—Виктор Гюго.
В. Кат.—Катаев В.
В. Ос.—В. Осеева.
Гог.—Гоголь Н. В.
Г. Н.—Г. Николаева.
Ж. Жаб.—Жабборов Ж.
Ибр. Р.—Ибраҳимов Раҳим.
И. Ойм.—Оймирзаев И.
З. Фатх.—З. Фатхуллин.
К.—Кошечая Е.
Каз.—Казакевич Э.
Керб.—Кербобоев Б.
Кр.—Крилов И. А.
К. Сам.—Симонов К.
Кс.—Космодемьянская Л. Т.
К. Файз.—Файзуллин К.
Л. Т.—Толстой Л. Н.
Л.—Лермонтов М.
М. А.—Мухтор Авезов.
М. Хус.—М. Хусайн.
Маяк.—Маяковский.
Мақ.—мақол.
М. Г.—Горький А. М.
М—Муқимий.

Н.—Навой.
Н. О.—Островский Н. А.
Н. Саф.—Сафаров Н.
О.—Ойбек.
О. Г.—Гончарь О.
П.—Пушкин А. С.
П. Т.—Парда Турсун.
Р. Боб.—Раъз Бобожон.
Р. Ф.—Раҳмат Файзий.
С. А.—Садриддин Айний.
С. Абд.—Саме Абдуқаҳҳор.
С. Ж.—Султон Жўра.
Твард.—Твардовский А. Т.
Т.—Тургенев И. С.
Т. Ф.—Темир Фаттоҳ.
У.—Уйғун.
Фад.—Фадеев А. А.
Ф. Йулд.—Фозил Йўлдош.
Фурм.—Фурманов Д. А.
Чх.—Чехов А. П.
Ш. Р.—Шараф Рашидов.
Шайхз.—Шайхзода М.
Э. Ж.—Эргаш Жуманбулбул.
Я.—Яшин К.
Я. Куп.—Янко Купала.
Ғ. Ғ.—Ғафур Ғулом.
Ҳаб.—Ҳабибий.
Ҳ. Н.—Ҳақим Назир.
Ҳ. О.—Ҳамид Олимжон.
Ҳ. П.—Ҳасан Пўлат.
Ҳ. Ғ.—Ҳамид Ғулом.
Ҳ. Ҳ.—Ҳамза Ҳақимзода.

ИНСТИТУТДАН

Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг ҳозирги замон ўзбек тили сектори республика тилшуносларини уюштириб ва ўзбек тилшунослигида кўп йиллар давомида қилинган ишларнинг натижаларидан фойдаланиб, ўзбек тилининг илмий грамматикасини—ҳозирги замон ўзбек тили курсини яратиш ишига киришди.

„Ҳозирги замон ўзбек тили“нинг бу қисми қўшма гаплар синтаксисини ўз ичига олади. Қўшма гаплар тўғрисидаги илмий методик қўлланмага бўлган талаб ва эҳтиёжнинг зўрлигини кўзда тутиб, бу ишнинг ўзини алоҳида китоб шаклида босиб чиқариш лозим топилди.

Китобда тубандаги масалалар ёритилади: қўшма гап ҳақида тушунча—қўшма гап таркиби ва таърифи, қўшма гап билан содда гапларнинг ўзаро муносабати ва уларнинг бири-биридан фарқи; қўшма гапнинг муҳим типлари—боғланган қўшма гаплар ва бунда бириктирув, зидлов, инкор ва айирув боғловчилари ҳамда юкламаларнинг роли ва хизмати; эргаш гапли қўшма гаплар ва уларнинг турлари, бир неча эргаш гапли қўшма гаплар ҳамда уларнинг хиллари, боғловчисиз қўшма гаплар ва уларнинг типлари.

Шундай қилиб, ҳозирги замон ўзбек тилидаги қўшма гаплар дастлаб учта асосий типга ажратиб кўрсатилади: 1) боғланган қўшма гаплар, 2) эргаш гапли қўшма гаплар, 3) боғловчисиз қўшма гаплар; сўнгра ҳар бир тип қўшма гапларнинг ички кўринишлари алоҳида-алоҳида баён этилади. Қўшма гапнинг ҳар бир турини ташкил этган қисмларнинг ўзаро семантик ва грамматик муносабати ҳамда бу қисмларнинг алоҳида кириш усули изоҳланади. Бундан ташқари, мураккаб составли қўшма гаплар махсус текширилади. Кўчирма гаплар алоҳида боб сифатида ажратилмайди, вази-фаси ва ролига қараб ўз ўрнида изоҳланади.

Қўшма гапларга бағишланган бу иш ўзбек тилшунослиги тарихида биринчи тажриба бўлганлиги учун ҳам, унда

айрим камчиликларнинг бўлиши табиийдир. Ҳурматли ўқувчиларимизнинг принципаал ва самимий танқидлари ишнинг сифатини яхшилаш учун, шубҳасиз, ёрдам беради. Бу ҳақдаги фикрлар ва хоҳишларни қуйидаги адресга юборишни сўраймиз.

Ўзбекистон ССР Фанлар Академия-
сининг А. С. Пушкин номидаги Тил
ва адабиёт институти,
Тошкент, Навоий кўчаси 69^а.

СЎЗ БОШИ

Олий мактабларнинг тарих-филология ва филология факультетлари учун тақдим қилинган бу иш ҳозирги замон ўзбек тили курсининг қўшма гап бобини ўз ичига олади.

Қўшма гапнинг таркибидаги содда гапларнинг ўзаро семантик, грамматик ва интонацион муносабатларига кўра, қўшма гаплар уч гуруҳга бўлинади: 1. Боғланган қўшма гаплар. 2. Эргаш гапли қўшма гаплар. 3. Боғловчисиз қўшма гаплар.

Боғловчисиз қўшма гапларни алоҳида тип сифатида ажратилиши бу хил гапларнинг ўзига хос семантик, грамматик ва интонацион хусусиятидан келиб чиқади. Боғловчисиз қўшма гапнинг ўзига хос хусусиятини ҳисобга олган ҳолда, рус академик грамматикасида, Москва университети томонидан нашр этилган грамматикада (Москва, 1958 йил, Е. М. Галькина-Федорук таҳрири остида), кейинги йилларда эълон қилинган тўплам ва мақолаларда, проф. Сауранбоев Н. Т. ўзининг докторлик диссертациясида ва бошқа муҳим илмий текшириш ишларида боғловчисиз қўшма гаплар алоҳида тип сифатида ажратилади. Рус ва ўзбек мактаб грамматикаларида ҳам қўшма гапларнинг бундай классификацияси қабул қилинган.

Боғловчисиз қўшма гапларни классификация қилишда, бу хил қўшма гапларни ташкил этган содда гапларни бир-бирига боғловчи лексик элементларга ва лексик-грамматик воситаларга алоҳида аҳамият берилди ҳамда боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг ўзаро семантик, грамматик ва интонацион муносабатлари ўрганилди.

Боғланган қўшма гаплар классификацияси бу типдаги гапларни ташкил этган содда гапларнинг ўзаро семантик-синтактик алоқасига кўрадир. Бунда қўшма гапдаги ҳар бир семантик муносабат грамматик ва лексик воситалар билан боғланган ҳолда изоҳланади. Бу жиҳатдан боғланган қўшма гапларнинг классификацияси автор томонидан 1957 йили эълон қилинган „Қўшма гап“ асарида берилган клас-

сификациядан фарқланади: мазкур асарда боғланган қўшма гаплар классификацияси тенг боғловчилар асосида эди. Бу икки классификация ўртасида ҳеч қандай зиддият йўқ. Аксинча, бу классификациялар бир-бирини тўлдиради. Боғланган қўшма гапларнинг бу классификацияси масалани чуқурроқ тушунишга ёрдам беради ва баъзи бир қайтариқларга чек қўяди.

Эргаш гаплар классификацияси эргаш гапларнинг мазмуни, функцияси ва бош гапга боғланиш усулига кўрадир. Равишдош, сифатдош, шарт феъли формаларини эргаш гапни бош гапга боғловчи грамматик восита сифатида талқин қилиш тўғри бўлмайди. Сўнгги текширишлар эргаш гапларни бош гапга боғланиш усулига кўра боғловчили ва боғловчисиз (боғловчисиз қўшма гаплардан ташқари) турларга бўлишга олиб келар, аммо ҳозирча эргаш гапларнинг традицион классификацияси ўз кучида қолади.

Бу ишни ёзишда „Грамматика русского языка“, (II том, II қисм, СССР Фанлар академияси нашриёти, Москва, 1954 й), „Современный русский язык“ (синтаксис, МГУ нашриёти 1958 йил), „Современный рус. лит. язык“ (II қисм, автори А. Н. Гвоздев, Москва, 1958 йил) ва бошқа туркий тилларнинг қўшма гапига оид диссертациялар ва тўплам ҳамда мақолалардан фойдаланилди.

ҚЎШМА ГАП

УМУМИЙ ТУШУНЧА

§ 1. Боғловчи ва боғловчи вазифасидаги воситалар ёрдами билан тузилиб, бир бутунликни ташкил этган, мазмунан маълум бир мураккаб фикрни ифодаловчи гаплар бирикмасига қўшма гап дейилади.

Қўшма гап икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг¹ бирикмасидан тузилади. Содда гапларни бириктириб, қўшма гап ҳосил қилишда турли восита ва усуллардан фойдаланилади. Ёрдамчи сўзлар (боғловчилар, кўмакчилар, юкламалар), боғловчи вазифасидаги сўзлар (нисбий сўзлар, айрим сўзларнинг лексик маънолари), турли қўшимчалар (шарт феъли қўшимчаси, равишдош ва сифатдош қўшимчалари айрим келишик қўшимчалари в. б. лар), интонация, гапларнинг ўринлашиши—содда гапларни бир-бирига бириктириб, қўшма гап ҳосил қилувчи воситалар ҳисобланади.

Таркибидаги содда гапларнинг ўзаро семантик, грамматик интонацион алоқалари ва боғланиш техникаларига кўра, қўшма гаплар уч гуруҳга бўлинади:

1. Боғланган қўшма гаплар.
2. Эргаш гапли қўшма гаплар.
3. Боғловчисиз қўшма гаплар.

Боғланган, эргашган ва боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг ўзаро семантик алоқасида, боғланиш техникасида ва интонациясида ўзига хослик бўлади.

§ 2. Қўшма гапни ташкил этган содда гаплар ўзига хос семантик, грамматик ва интонацион хусусиятларга эгадир; ана шу хусусиятлари билан улар мустақил қўлланувчи содда гаплардан ажралиб туради:

1) улар умумий бир фикрни ифодалайди:

Кулги кўтарилди, қарсак бўлиб кетди. (А. Қ.)

¹ *Боғловчи* термини остида морфологик тушунчадаги боғловчинигина тушунмай, қўшма гап составидаги содда гапларни бириктирувчи ҳар қандай воситалар—ёрдамчи сўзлар, грамматик ва лексик воситаларни ҳам тушунамиз.

Бу қўшма гапни ташкил этган содда гаплар умумий бир фикрни—хурсандчиликни ифодалайди.

Яна: *Кўклам яқинлашди, қор эримоққа бошлаб, унинг тағидан беркиниб ётган лой ва қуримлар чиқиб қолди.* (М. Г.)

Бу қўшма гап маълум бир пайтда рўй берган ҳодисани ифодалайди; иккинчи гап биринчи гап сабабли рўй берганлиги англашилади.

Демак, қўшма гап таркибидаги содда гаплар, умумий бир фикрни ифодалаш билан бирга, бир турдаги бир хил тушунчаларни ҳам англатади ёки бир содда гапдан англашилган мазмун иккинчисига боғлиқ бўлади, ундан келиб чиқади, унинг маъносини тўлдиради, изоҳлайди (бу ҳол айниқса эргаш гапларда яққол кўринади).

2) Қўшма гап таркибидаги содда гаплар грамматик томондан ҳам ўзаро боғланган бўлади. Бу хил содда гап кесимларининг бир хил, бир-бирига мос формада бўлиши, уларда умумий иккинчи даражали бўлакларнинг бўлиши, содда гаплар таркибида мазмуни изоҳланаётган бўлакларнинг мавжудлиги, кесимлар бир хил бўлганда, уларни бир ўринда, умумлаштирилган ҳолда берилиши—қўшма гап таркибидаги содда гапларни грамматик ва тузилиш томондан бир-бирига яхлит ҳолда боғлаб қўяди.

3) Қўшма гап таркибидаги содда гаплар интонацион жиҳатдан ҳам ўзига хос хусусиятга эгадир. Қўшма гап таркибида бўлган бир содда гапнинг интонацияси иккинчи бир гапни талаб этади, интонацион тугаллик қўшма гапнинг охирида бўлади.

Демак, қўшма гапни ташкил этган содда гаплар ўзларининг семантик, грамматик муносабатлари ва интонациялари билан алоҳида қўлланувчи мустақил содда гаплардан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай содда гапларни бириктириб, қўшма гап ҳосил қилиш мумкин эмас.

§ 3. Қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ўзаро семантик муносабати икки хил бўлади. Бир хил ўринларда қўшма гапни ташкил этган содда гаплар бир-бирига мазмунан тобе бўлади, уларнинг бири иккинчисини изоҳлайди, тўлдиради. Бундай семантик муносабат эргашган қўшма гапларда, боғланган қўшма гаплар ва боғловчисиз қўшма гапларнинг айрим турларида учрайди:

1) Сабаб-натижа маъноси:

Утов ичи жуда исиб кетди ва мен шамоллагани ташқарига чиқдим. (Лерм). *Ҳаром ўлгур от ниҳоятда асоводи, бир тарзи ўргатганимда, олиб қочдию, каласкани чуқурга тикди, ўзим каласканинг тағида қолдим.* (А. Қ.)

2) Зид қўйиш:

Гулсумбиби қизини қучоқлаб қичқирди, лекин Гулнорнинг ярим очик кўзларида ҳаёт сўнган эди. (О.) Ариқлар қазидик—ёвлар қуритди. („Хат“).

3) Умумий бир бўлакнинг маъносини изоҳлаш:

Дарахтлар пакана, меваси мўл ва йирик, лекин ҳали деярли ҳаммаси кўмкўк. (О.) Икки ёшлик ўтди бошигдан: Унис—хор, буниси—баҳор. (С. Ж.)

Демак, юқоридаги каби қўшма гапларда умумий бир фикрни ифодалаш билан бирга, қўшма гап таркибидаги содда гаплар ўзаро мазмунан яқин алоқада бўлади.

Боғланган қўшма гаплар ҳамда боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи хил турларида қўшма гап таркибидаги содда гаплар ўзларига мустақил бўлади, мазмунан бири иккинчисига тобе бўлмайди, бири иккинчисини изоҳламайди. Лекин улар умумий бир фикрни ифодалайди, мазмунан бир типдаги, бир турдаги гаплардан иборат бўлади. Худди ана шу томонлари билан қўшма гапни ҳосил қилади.

Ўнг ва сўл деворларга ҳар хил шиорлар, колхоз хўжалигининг йилдан-йилга ўсиб бораётганини кўрсатаётган диаграммалар, бригада ва звенолар орасида тузилган социалистик мусобақа шартномаларининг қандай бажарилаётганини кўрсатадиган маълумотлар, меҳмонхона, лаборатория ва турар жойларнинг эскизлари, ҳар хил плакатлар қоқилган, витриналарга янги чиққан китоблар, журналлар қўйилган. (А. Қ.)

Бу қўшма гапда маълум бир жой тасвири берилади, аммо қўшма гапни ташкил этган содда гаплар мазмунан бир-бирларига тобе бўлмайди, бири-иккинчисини изоҳламайди.

Яна:

Шу ерда А. М. Горькийни кўрдим, докладини эшитдим, ўзи билан суҳбатлашдим ва Марказий Комитет номидан сўзлаган А. А. Ждановнинг нутқи биз учун катта йўл-йўриқ бўлди. (Ф. Ф.) Булардан бир қисми ўнг томонга—Азизтепа томонга бурилди, қолганлари йўлда давом этди. (А. Қ.) Дарё тагидан олтинлар олдик, Саҳролар ўрнига шаҳарлар қурдик. („Хат“). Андижондан кекса чоллар қўзғолди, Марғилондан ҳур аёллар қўзғолди. („Хат“)

ҚЎШМА ГАПЛАР БИЛАН СОДДА ГАПЛАРНИНГ ЎЗARO ФАРҚЛАНИШЛАРИ

§ 4. Кенг, ёйиқ уюшиқ кесимли содда гаплар билан қўшма гаплар бир-бирига структура жиҳатидан яқин туради: *Мен уларнинг ҳар бирисига навбат билан сув ичирадим, чибинларини елпигич билан қувардим, бошқа ишла-*

рига ҳам қўлидан келганича ёрдам берардим.
(С. Айний)

Бу синтактик конструкция содда гапдир. Содда гапнинг кесимлари— **ичирардим, қувардим, ёрдам берардим**— ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келгандир; ҳар қандай уюшган гап бўлаклари маълум сўзлар билан кенгайиб келганидек; уюшган кесимлар ҳам маълум сўзларни бошқариб келади.

Содда гаплар билан қўшма гаплар орасидаги ўхшашлик айниқса эргаш гапли қўшма гаплар соҳасида яққол кўринади.

Маълумки, қўшма гап боғловчи ва боғловчи вазифасидаги воситалар ёрдами билан тузилиб, бир бутунликни ташкил этадиган, мазмунан маълум бир мураккаб фикрни ифодаловчи гаплар бирикмаси ҳисобланади. Қўшма гапни ташкил этган содда гаплар мустақил содда гаплардан ўзига хос хусусиятлари билан фарқланади. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар умумий бир фикрни ифодалаш учун хизмат қилиши ва ўзига хос интонацияси билан ажралиб туради. Аммо бундан, қўшма гап таркибидаги содда гаплар умуман содда гапликдан чиқиб кетади деган хулоса келиб чиқмайди. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар ҳам содда гапнинг хусусиятларини ўзида сақлаб қолади. Қўшма гапни ташкил этган содда гаплар содда гапнинг асосий белгиларини ўзида ифодаласагина, у қўшма гапнинг алоҳида бир компоненти ҳисобланади, агар содда гапнинг асосий белгиларини ўзида ифодаламаса, у оддий сўз бирикмаси бўлиб қолади ва бундай конструкцияли гап содда гап саналади.

Маълумки, ҳар қандай синтактик конструкция гап бўлиши учун ўзида уч хил белгини ифодалаш керак: а) маълум фикр тугаллиги; б) предикативлик; в) модаллик.

Маълум қўшма гапни содда гапдан фарқлаш учун содда гапнинг ана шу хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ёндашилса, содда ва қўшма гапни чегаралаш, фарқлаш мумкин бўлади.

Содда ва қўшма гапни чегаралаш учун асос бўлган бу белги боғланган ва эргаш гапли қўшма гапларда ўзига хос айрим хусусиятларга эга.

БОҒЛАНГАН ВА БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР БЎЙИЧА

§ 5. Боғланган ва боғловчисиз қўшма гапларнинг, таркибида ўз эгаси ва мустақил формадаги кесими бўлган содда гаплардан таркиб топган кўринишларининг қўшма гап эканлиги шубҳадан ҳолидир: **Дарахтлар пакана, меваси мўл ва йирик, лекин ҳали деярли ҳаммаси кўм-кўк.** (Ойбек)

Ёзнинг мия қайнатувчи қизгин кунлари ўтган, кузнинг тамгин чучмал ҳаволари охирланган. (С. А.)

Содда ва қўшма гапларни фарқлашда қийинчилик туғдирган ҳолат шундан иборатки, баъзи бир синтактик конструкцияларнинг таркибида фақат бир эга-субъект бўлишига қарамай, қўшма гап саналади, чунки бу хил конструкцияни ташкил этган қисмларнинг ҳам грамматик, ҳам семантик жиҳатдан ўзига мустақил эканлиги кўриниб туради; бу хил конструкцияни ташкил этган қисмларнинг ҳар бири маълум фикр тугаллигини ифодалайди, уларнинг предикативлик ва модаллик хусусиятлари бўлади.

Эгаси мазмунан умумий бўлган қуйидаги синтактик конструкцияларни қўшма гап ҳисоблаш зарур:

1. Қўшма гапнинг иккинчи қисмида эга у, ўзи олмоши орқали ифодаланса:¹

а) *Комила уни ўтиришга таклиф этди ва ўзи колхозчилар билан суҳбат бошлади. (О) Иван Петрович уни кузатар экан, келтирган совғасига хурсандлик изҳор қилди ва ўзи ҳам унга совға келтирганлигини айтиб, икки яшик китоб берди. (А. Қ.) Гулсумби қизини ўтқазди, махсини ештирди, бироз дам олиб, кейин ишга чиқишга буюрди-да, ўзи боғ томонга юрди... (О.) Элликбоши бойваччага чой қуйиб берди, ўзи тиши билан ноҳотдек ушатиб олиб, бир қултум чой ичди, сўнгра шошмасдан гапирди... (О.) Эшакмунчоқ эмас виждон—у гадҳар! (Я.)*

Айрим ҳолларда қўшма гапнинг таркибидаги биринчи гапнинг эгаси ҳам олмош орқали ифодаланиши мумкин; бундай ҳолда кейинги гапнинг эгаси ўзлик олмоши орқали ифодаланади.

У, Аминовнинг ҳар бир ҳислати тўғрисида сўзлар экан... бирдан: „Менга қара, коммунизмда партия ташкилотчиси бўладими, йўқми?“ деб сўради ва яна ўзи жавоб берди... (А. Қ.)

Қўшма гапнинг иккинчи қисмида эга олмош орқали такрорланганда, қўшма гапнинг иккинчи қисмида англашилган ҳаракат, ҳолат, хусусият олмош орқали ифодаланган шахс томонидан алоҳида бажарилиши уқдирилади.

Баъзан қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги эга олмош орқали, иккинчи қисмининг эгаси от орқали ифодаланиши мумкин:

У Тирсендан ҳам қарз олса бўлади, лекин Эдит ундан ҳеч қачон қарз сўрамайди. („Тинчлик гарови“ тўплами).

¹ Қўшма гапнинг иккинчи қисмида эганинг олмош орқали такрорланиши гапнинг структураси ва мазмуни талаби билан рўй беради. Ҳар қандай ҳолда ҳам қўшма гапнинг иккинчи қисмига сунъий равишда олмошга киритиб, „қўшма гап ҳосил қилиш“ мумкин эмас.

2. Қўшма гапнинг ҳар икки қисми учун умумий бўлган эга иккинчи гапдагина ифодаланади. Бу билан эганинг иккинчи гап учун алоҳида аҳамияти кўрсатилади ва иккинчи қисм ҳам қўшма гапнинг алоҳида содда гапга айланади:

Тугунмани олиш учун оёқ учида борар экан, чойнакни туртиб ағдарди, қиз дир титраб, бир лаҳза қотиб қолди. (О.) Баъзан бу ролни жуда қийинчилик билан бажаради, кейин ёлғиз қолганда, ўзи қотиб-қотиб кулади. (О) Кейин кўрсатаман, бойнинг кўп ерларини ман ёлғиз ўқучим билан кўжартирганман. (О.)

3. Қўшма гапнинг эгаси умумий бўлган икки қисмининг орасида бошқа бир содда гап, ёки кўчирма гап, ёки эргаши гап келса, иккинчи қисм ҳам қўшма гапнинг алоҳида содда гапи ҳисобланади:

Канизак бунни кўриб, ўз қилмишидан қаттиқ хижола бўлди ва узр айтмоқчи бўлиб оғиз ростлаган эди, кўз жиққа ёшга тўлди-ю, узр бир ёқда қолиб, ҳасратга ўтди. (А. Қ.) Бойматова ичида ўқиб чиқди, унинг чеҳрасида жиддийат излари кўринди, қошлари чимирилди, яна бир топқир ўқиди. (Ҳ. Шамс)

б) *Шу пайт Канизак келиб, Сидиқжонни секин туртиди ва „Гапирасизми? Зийдаҳон опам ҳам гапирси деяптилар, гапиринг“ деди. (А. Қ.)*

в) *Ёрматнинг оиласи ҳар йил хўжайинлардан бир-иккисини ой илгари боққа кўчар, хўжайинлар кўчиб боргунчи боғнинг ҳамма ишини саранжом қилиб қўяр эди. (О) Совхознинг партия ташкилотчиси Аминов келиши керак экан, келмади—иши чиқиб, бировдан узр айтиб юборишди. (А. Қ.)*

4. Синтактик конструкциянинг иккинчи қисми мураккаб таркибли, кенг, ёйиқ конструкция бўлса, алоҳида гап ҳисобланади ва қўшма гапнинг таркибий қисмини ташкил этади:

Бир кунни чол беҳосдан ўлиб қолди: ёнғоқнинг тағиддаги сунада бўза ичиб ўтиргэн эди, бирдан чалқанча кетди-ю, икки-уч ияк қоқди, холос—жон берди. (А. Қ.) Обидажон этигини аллақачон олиб чиққан эди, яқтзгининг этаги билан секин, худди синиб қоладигандй авайлаштириб, акасига узатди ва чироғнинг пилигини кўтариб роқ қўйди. (А. Қ.)

Бу типдаги қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган мазмунни изоҳлайди, тўлдиреди.

5. Ҳар икки қисмида бир хил эга такрорланган синтактик конструкциялар қўшма гап ҳисобланади:

Йулчи учун бу қиз энди бегона эмас, у Ёрматнинг қизи, у яқин. (О.) ...гап шохлаган ғузани текширишда бир нарса чиқиш-чиқмаслигида эмас, гап илгари сарисов

солмаган, илгара пайқамаган нарсаларимизга ҳозир саригов соладиган, пайқайдиган бўлганимизда... (А. Қ.) *Беш кзлаб миллионер қолхозлар ўсди, Ҳосил билан тўлган қолхозлар ўсди.* („Хат“)

Бу хил қўшма гапларнинг ҳар икки қисмида эгага алоҳида аҳамият берилади.

Юқорида кўриб ўтилган грамматик ва семантик томонлар қўшма гапни ташкил этган ҳар қайси қисмга содда гап хусусиятини беради; ҳар қайси қисм маълум фикр тугаллигини ифодалайди, ўз ичида предикативлик белгига эга бўлади.

ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР БЎЙИЧА

§ 6. Эргаш гапларни ёйиқ иккинчи даражали бўлақлардан фарқлаш эргаш гаплар соҳасини ҳамда содда гаплар соҳасини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Эргаш *гапни* ҳам гап деб тушунар эканмиз, эргаш гап ҳам гапнинг ўзига хос хусусиятларини ўзида акслантириши керак:¹ эргаш гап маълум фикр тугаллигини ифодалаши, предикативлик хусусиятига эга бўлиши ва модал муносабатларини ифодалаши шарт. Эргаш гап таркибида ўзининг эга ва кесимига эга бўлгандагина, гапнинг асосий белгиларини ўзида ифодалай олади. Таркибида ўз эгаси бўлмаган синтактик конструкциялар сўз бирикмаси,—маълум бир синтактик оборот бўлиб қолади.

Эргаш гапларни қуйидаги синтактик оборот ва бирикмалар билан ўхшашлиги бор:

1. Равишдош оборот ва эргаш гап. *-б (-иб), -а (-й)* қўшимчали равишдошларгина равишдош оборот саналмай, *-гач, -гунча* ва бошқа формали равишдош билан бошқарилган бирикмалар ҳам оборот ҳисобланиши керак:

Жўрабоев, чолга яқинлашгач, унга эҳтиром билан қўл узатди. (Ш. Р.) *Бўстон билан Ботир, партком кабинетига етиб келгунча, комсомол мажлисининг қарори тўғрисида гаплашиб келдилар.* (С. Н.)

Эргаш гап: *Ҳаво булутланиб, ёмғир ёғди. Салима келгунча, даре тайёрлаб ўтирдик.*

2. Сифатдош оборот ва эргаш гап. Аниқловчи функциясидаги сифатдошли бирикмалардан ташқари (*вазифани ўз вақтида бажарган ўқувчи тақдирланди*), қуйидаги сифатдошли конструкциялар ҳам сифатдош оборот ҳисобланади.

Карвон аҳллари бир манзилга қўнганларидан сўнг, Алишернинг йўқлигидан хабардор бўлдилар. (С. А.) *Хол-*

¹ Унинг эргаш гап эканлиги кесимининг тобе формада бўлиши ва бош гапга эргашини, уни изоҳлаши томонидандир.

мурод бостирма тагига бориб ўтирар-ўтирмас, отиноининг шанғиллаб чинқирган овозини эшитди. (П. Т.) **Холмурод, гузардан ўтар экан, правление дарвозаси олдида Абдурасул билан Мелиполвонни кўрди.** (П. Т.) **Яшил бўёқ билан бўялган дарвозага келганда, бироз тарадудланиб қолди.**

Эргаш гап: **Иззат-икромдан кўнгли кўтарилган меҳмон ўз хурсандчилигини билдирди. Колхозга янги партком секретари келгандан сўнг, қишлоқда катта ўзгаришлар бўлди.**

3. Бирикмали шарт ёки тўсиқсиз ҳоли ва эргаш гап. Шарт феъли ҳаракат, ҳолат ифодалагани сабабли маълум сўзларни бошқариб, ўзига хос конструкцияни (оборотни) ташкил этади:

Мабодо оғир ишдан кейин шунда бир пас чўзилиб, бир чимдим ухлаб олсанг, кучга тўлиб, яйраб қоларсан. (А. Қ.) **Агар сиғсам эди, самоварнинг оташдонига тушиб, кўмир ўрнига ёнғир эдим.** (О.) **Мирзакаримбой эътироз қилса ҳам, лекин қабул қилишга мажбур бўлди.** (О.)

Эргаш гап: **Ивирсиб, базмга кечикиб қолсам, Ғолиблар авф этсин, бироз узрим бор.** (Ғ. Ғулом) **У кишининг ёшлари анча улғайган бўлса ҳам, лекин ҳали жуда тетиклар.** (О.)

§ 7. Айрим ҳолларда бош гап билан эргаш гапнинг эгаси мазмунан умумий бўлиши ҳам мумкин. Бундай ўринлар қуйидагилардан иборат:

1. Агар эргаш гап билан бош гап орасида ўз эгаси бўлган бошқа бир эргаш гап бўлса, биринчи эргаш гапга семантик, грамматик ва интонацион мустақиллик беради:

Содда қишлоқ йигити такаллуфни билмаса ҳам, одоб-таъзим хусусида онаси анча-мунча гапларни уқдириб юборгани учун... овқатдан тортинишни маъқул кўрди. (О.) **Халқ... деразалар орқали ичкарига босиб киришни кўзлаган бўлса ҳам, лекин қурол йўқлигидан, икки қўлига қолди.** (О.) **Ислом шоир ижодида социалистик ҳаётимизга бағишлаб ижод этилган термалар кўп бўлса-да, ўз вақтида ёзиб олинмагани учун, унитилган.** (Журнал)

2. Айрим ҳолларда икки эргаш гапнинг эгаси умумий бўлса ҳам, иккиси икки хил эргаш гап мазмунини ифодалайди. Бундай эргаш гаплар мазмунан икки эргаш гап ҳисобланади.

Нури мени севса, ота-онасига айтмаганда ҳам, атрофдагиларга секин билдирган бўларди. (О.) **Оз сўз бўлса ҳам, ёлғон бўлса..., кишини ҳалок қилувчи заҳар билан тенгдир.** (Навоийдан) **Канизак, тил билмаса**

ҳам, рус хотинларга интилса, бундан маълум бўладики, ўшалардан меҳр-оқибат кўрар экан, баҳра олар экан. (А. Қ.)

3. Эга бош гапда олмош орқали такрорланади: **Меҳмонлар** унинг гапига яхши эътибор қилмаган бўлсалар **ҳам**, Мирзакаримбой ўз ўғлига ўқрайиб, бошини қуйи солганини **ҳамма** сезди. (О.) **Асқар ота** унинг от чопишини кўриб, шунчалик завқланиб кетдики, отига устма-уст қамчи босганини **ўзи ҳам** билмай қолди. (А. Қ.) **Ер ўрик эмаски, ўзи гуллаб, ўзи пишса.** (А. Қ.)

Баъзан эга айнан такрорланади:

Ҳар кун деярлик ўзи от суғоришга келган бу анҳор, ҳозир унга даҳшатли бўлиб кўринди; **гўё** унинг қалбини, **умид ва орзуларини бу анҳор ютган.** (О.)

4. Бош ва эргаш гапни тобелаштирувчи боғловчи ёки боғловчи вазифасидаги воситалар боғласа, эга умумий бўлишига қарамай, эргаш гапли қўшма гап саналади. Чунки тобелаштирувчи боғловчи ва шу вазифадаги воситалар эргаш гап кесимини бош гапга тобелаштириб боғлайди. (Агар тобе боғловчи ўрнида тенг боғловчи бўлса, бош ва эргаш гап кесимларини тенг қилиб боғлайди ва уюшиқ кесимли содда гапни ташкил этади);

Сизнинг маслаҳатларингизга кўнмадим, шунинг учун ҳам бахтиёр бўлмадим. (Д. Бедний) **Қамбарнинг айби шуки, чўлоқ.** (О.) **Бу ёққа ташиб овора бўлмайин деб, идиш-товоқларни ташқари ҳовлида ювдим, артдим.** (О.) **Боқижон ҳозир шундай дадил бўлиб кетдики, сира иккиланмасдан эшикни очиб уйга кирди.** (О.) **Ваъда бердикми— бажарамиз. Ҳур ҳаёт бундан гўзал бўлсин десанг, янги ер оч, кенг гўзал гулбоғ қил.** (Я.)

5. Бош ва эргаш гапнинг эгаси бир хил шахс бўлса ҳам, бош гапда шахсларнинг сони камаяди ёки ортади; бундай ҳолда эргаш гапли қўшма гап ҳосил бўлади:

Агар у чорани амалга ошира олмасам, сен ҳам, мен ҳам қутулиб, бахтли турмушга эриша олмаймиз. (С. А.) **Қирқ кунда бутун халқ ёпирилиб, каттакон Фарғона каналин қаздик.** (Ғ. Ғ.) **Рус тилини ўрганаман десангиз, ўрганаман десаларинг, ташкил қилишимиз мумкин.** (А. Қ.) **Агар ижозат берсангиз, шаҳардан қайтиб келганимдан кейин, шу ишни бажариб қўя қолсак.** (А. Қ.)

БОҒЛАНГАН ВА ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 8. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар икки хил алоқага киришлари мумкин: 1. Тенг алоқа. 2. Тобе алоқа.

Грамматик жиҳатдан тенг алоқага қирувчи гаплар боғланган қўшма гапни ташкил этадилар, бири иккинчисига тобе бўлган гаплар эса эргаш гапли қўшма гапни ҳосил қиладилар. Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган гаплар ўзаро тенг алоқага ҳам кириша оладилар.

Тенг алоқада қўшма гап қисмлари мазмунан нисбий мустақилликка ва синтактик тенгликка эга бўлади. Эргаш гапли қўшма гапларда бир гап иккинчисига мазмунан тобе бўлади, бири иккинчисини изоҳлайди, тўлдиради. Мазмунан номустақил бўлган гап шаклан ҳам мустақил бўлмайди:

Бу уй олдин бедахона бўлганидан, дарчаси ҳам йўқ, тоқчаси ҳам йўқ, тоқиси ҳам йўқ эди. (О.)

Бу қўшма гап таркибида тўртта содда гап бор. Иккинчи, учинчи ва тўртинчи гаплар ўзаро боғланган қўшма гапни ташкил этадилар. Бу содда гаплар бир-бирига мазмунан тобе эмас, бири иккинчисини изоҳламайди; бу гаплар синтактик томондан ҳам, шаклан ҳам мустақилдир.

Шунга қарамай, бу гаплар бирикади, бир-бири билан боғланади, қўшма гапни ҳосил қилади, чунки улар умумий бир фикрнинг айрим қисмлари ҳисобланади.

Шу қўшма гапнинг биринчи содда гапи бошқа гаплар билан боғланиб, эргаш гапли қўшма гапни ташкил этади. Биринчи гап эргаш гап бўлиб, у мазмунан ва шаклан мустақилликка эга эмас.

Боғланган ва эргаш гапли қўшма гаплар орасидаги бундай чегара доимо сақланавермайди. Боғланган қўшма гапларнинг кўп турларида бир содда гап иккинчисига мазмунан боғлиқ бўлади:

...одамлар уйлаб, дарҳақиқат гўристонни эртами-кечми бу ердан кўтариш зарур эканлигини англашди ва Қурбон ота шу ишни бошлаган вақтда, ёнига кирадиган одамлар пайдо бўлди. (А. Қ.)

Бу қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун иккинчисидан англашилган мазмуннинг рўй беришига сабаб бўлаётир; иккинчи қисми эса биринчи қисмдан англашилган ҳолатнинг натижасидир.

Шу билан бирга эргаш гапли қўшма гапларнинг айрим турлари боғланган қўшма гапларга ўхшайди, бу типдаги қўшма гапларнинг ҳар бир содда гапи синтактик мустақилликка эга бўлади:

Токлар шундай тез новда бердики, унинг сояси бутун сўри устини қоплаб олди. (Ш. Р.) Мен аминманки, Навоий жаноблари ёққан илм машъалини жаҳолат ва зулмат... асло сўндира олмас. (О.) Совет муштумининг маҳкамлиги шундаки, бу муштумда жуда кўп халқларнинг кучи бирлашган. (О.) Пахтадан мўл ҳосил олди деҳқон, чунки тўккан тери, меҳнати ҳалол. (Й. Ойм.)

Келтирилган қўшма гапларнинг таркибидаги иккинчи гаплар эргаш гап ҳисобланса-да, синтактик жиҳатдан ўзига мустақилдир.

Боғланган ва эргаш гапли қўшма гап орасидаги бу яқинлик, ўхшашлик, улар ўртасидаги чегара, фарқни бутунлай йўққа чиқармайди. Қўшма гапларни боғланган ва эргаш гапли қўшма гапга ажратиш таснифи сақланади.

Боғланган қўшма гап билан эргаш гапли қўшма гап орасида грамматик, интонацион фарқлар қуйидагича:

1. Боғланган қўшма гапларда содда гапларни бириктириш учун тенг боғловчилар қўлланади. Эргаш гапли қўшма гапларда эса тобе боғловчи ёки тобе боғловчи функциясидаги боғловчилар ва нисбий сўзлар (*қандай, ким, нима, шундай* ва б.) қўлланади. Шу билан бирга-ки боғловчисидан ташқари, бошқа тобе боғловчилар эргаш гапнинг таркибига киради; боғланган қўшма гапларда эса боғловчи икки гапни бириктирувчи алоҳида восита сифатида қўлланади.

2. Боғланган қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари ҳар вақт маълум шахс, замон кўрсатувчи мустақил формада бўлади. Эргаш гап кесимлари эса *кўпинча, равишдош, сифатдош, шарт феъли орқали* ифодаланган тобе формада бўлади.

3. Боғланган қўшма гапда санаш, қиёслаш интонацияси бўлса, эргаш гапли қўшма гапларда тобелаштирувчи ёки изоҳ интонацияси бўлади.

§ 9. Қўшма гапнинг шундай турлари борки, уларни боғланган ёки эргаш гапли қўшма гапга шартли равишда кириштишга тўғри қолади. Чунки бу хил қўшма гаплар боғланган ва эргаш гапли қўшма гапларнинг ўртасида туради, яъни ҳар икки хил гапнинг хусусиятини ўзида ифодалайди:

1. Уламоларимиз газета ўқийдиган одамларни ҳам „кофир“ дейдиларки, бу жаҳолатдан бошқа нарса эмас. (О.) Бирор бахт чироғи ёнган уй йўқки, унда айтилмаган бўлсин бу қисса. (Ғ. Ғ.)

2. ...бир кеча-ю бир кундуз уруш бўлиб, Ҳайдар пон-сот оғзидан ўқ еб ўлибди. (А. Қ.) Пахта йилдан йилга мўл бўлиб, фойдаси ҳам ошиб турибди. (О.)

3. У шохда юрса, сен баргида юр. (О.) Бу ерди кундузи Москва бўлса, худди Ленинград ойдин кечалар. (Ғ. Ғ.)

4. Мен ўз Фарғонамни мақтамоқ бўлсам, йигити Фарҳоду, қизи Шириндир. (Ғ. Ғ.) Энди подшо билан шоир орасидаги низонинг асли маъносига келсак, ҳар ҳолда сиёсий тарзда бўлиш шубҳасиз. (О.)

Келтирилган қўшма гапларнинг таркибидаги содда гапларнинг қайси бири эргаш гап, қайси бири бош гап эканлигини аниқлаш қийин. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар бир-бирини изоҳлайди, бир-бирини тўлдиради.

Қўшма гаплар орасида бундай ўткинчи ёки оралиқ гапларнинг бўлиши умуман қўшма гапларни боғланган ва эргаш гапли қўшма гапларга бўлинишига монелик қилмайди.

БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

УМУМИЙ ТУШУНЧА

§ 10. Тенг боғловчилар ёрдами билан тузилиб, мазмунан ва грамматик томондан бир бутунликни ташкил этган гаплар бирикмасига боғланган қўшма гаплар дейилади.

Боғланган қўшма гапларни ташкил этган содда гапларни боғлаш учун тенг боғловчилар (бириктирувчи, инкор, зидловчи, айирувчи боғловчилари), юкламалар (-у(-ю), -да, -ки) ва бўлса, эса феъл формалари хизмат қилади.

Ҳар бир боғловчи умумий бир фикрни ифодалаган содда гапларни бир-бири билан боғлашдан ташқари, шу содда гаплар орасидаги семантик муносабатларни реаллаштириш учун ҳам хизмат қилади.

Боғланган қўшма гапни тузишда фақат боғловчилар, юкламалар ва айрим феъл формаларигина хизмат қилиб қолмай, гаплар таркибидаги айрим сўзларнинг мазмуни, интонациянинг ва гап қурилишининг ҳам роли каттадир.

Боғланган қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг ўзаро алоқаси орқали қуйидаги маъно муносабатлари ифодаланади:

1. Қиёслаш муносабати.
2. Пайт муносабати.
3. Айирув муносабати.
4. Сабаб ва натижа муносабати.
5. Изоҳлаш муносабати.

ҚИЁСЛАШ МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 11. Боғланган қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг мазмуни бир-бирига қиёсланиши мумкин. Маълум воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларни бир-бирига қиёслашдан мақсад улар орасидаги фарқни аниқлаш ёки уларни зид қўйиш, бир-бирига номувофиқ эканини кўрсатишдир.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи қўшма гап икки марказга, икки қисмга бўлинади. Ҳар икки қисм бир-бирига

қиёсланади. Қиёсланиш орқали икки марказни бир-бирига зид қўйиш, уларнинг бир-бирига номувофиқ эканини кўрсатишдир. Шунга кўра, қўшма гапни қанча содда гаплар ташкил этса ҳам, улар ўзаро боғланиб, бирикиб, аниқ икки марказга гуруҳланадилар:

Яна ўйлашиб кўрамиз, ҳар ҳолда сўзингни ерда қолдирмасман, лекин ундай ножўя сўздан қайт. (О.) Отам „Мирза“ ва „Фулом“ таҳаллуслари билан талай шеърлар ёзган. Лекин булар бир ерга тўпланиб, ё бўлмаса босилиб чиққан эмас. (Ғ. Ғ.) Майда аллалар куйлаб кўраман. Бироқ, ашуланинг айрим бандлари ҳавонинг иссиқлигидан эриб кетгандай авжсиз, лаззатсиз.. (Ғ. Ғ.) Қоринлар тўлди, товоқлар бўшалди, лекин сўфи „сабов“ бўлади, деб ҳали ҳам дастурхонга тўкилган гуручларни териб, оғзига солмоқда эди. (С. А.) Варвара, Юрий менга қараётган бўлса керак, деган ҳолда чойшапни пана қилиб уйга кириб кетди, Юрий эса, лоладай қизариб, Варваранинг боши тепасидан осмонга қараган эди. (Павленко) Жангларда қатнашаркан, командирлик қиларкан, Черниш тинмай ўқирди, худди урушда ҳам курсантлигича қолгандай, ҳар бир жангдан хулоса ясарди, Сагайда эса, гарчанд қалби оташин бўлса ҳам, ҳадеб жанг майдонига интилса ҳам, фақат юрак ўтига ишонарди, бу эса кифоя қилмасди, албатта. (О. Г.) Масала ҳал бўлиб, гап бир жойга қўйилган эди, лекин Вислада хўжум бошланиб кетди. (Каз.) У яқин келиши билан, сестра ирғиб ўрнидан турди, лекин профессор, маюс бир қиёфада қўлини силтаб, унинг ёнидан ўтиб кетди. (Б. П.)

§ 12. Қиёслаш муносабати аммо, лекин, бироқ боғловчилари, боғловчи вазифасидаги бўлса, эса феъллари ва -у (-ю), юкламалари орқали ифодаланади:

1. Гап босқинчи қўлоқлар билан кескин кураш олиб бориш ва тўрт йил бурун улар босиб олган ерларни тортиб олиш устида ҳам эмас. Бу гап ҳақ; бироқ бу гапларнинг ўзигина кифоя қилмайди. (Фурм.) Албатта, ҳар ким ҳам қаҳрамон бўлавермайди, Сёва, лекин мен ҳар бир соф виждонли одамда бундай қаҳрамонлик албатта бор деб ўйлайман... (В. Ос.) Отаси иш тополмагани учун, аҳволлари ёмонлашиб борар, лекин буларнинг бахтига боғ ва давлатли бир киши дуч келган эди. (М. Ибр.)

2. Пьер ҳали хўжалик ишларини яхши билмас эди, князь Василий бўлса хўжалик ишларига пишиқ-чечан эди. (Л. Т.) Бизнинг армия кундан-кунга кучайиб бормоқда, Баноартчилар бўлса кундан-кунга ўлиб бормоқда. (Л. Т.) Судхўрлик, эксплуатациянинг мавжуд бўлиши натижасида

эксплуататор жуда катта фойда олар, деҳқонлар эса кўп-лаб хонавайрон бўлар, қашшоқланар эди. (Т. Н. Қориниёзов)

3. У яна нимадир демоқчи бўлган эди-ю, шу чоқ князь Василий қизи билан ўрнидан турди. (А. Т.) Биз ер тақсимлаш билан овора бўламиз-у, ерлар экилмай қолиб кетаверади. (Фад.) Гап кўп-у, кўмир оз. (Мқ.) Мани энди халқ бало тоғини емириб, олтин йўлга қадам қўйганда, менда юртга хизмат қилиш орзуси катта ю, бироқ қариллик қурғур гоҳ-гоҳ сезилиб қоляпти. (О.) Қор тинган-у, аммо қуёш булутлар орасидан чиқа олмай гараг. (Х. Шамс.) Тезислар тезислигича қолаверади-ю, уларни бу ерда тушунтириш иши бошқа гап. (Фурм.)

§ 13. Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларда қўлланувчи ҳар бир грамматик воситанинг ўзига хос хусусияти бўлади. Ҳар бир восита маълум маъно муносабатларини ифодалаши, қўлланиш даражаси ва ўрнига кўра фарқланиб туради.

Зидловчи боғловчи *аммо* (*лекин*, *бироқ*) ёрдами билан тузилган қўшма гаплар икки қисмдан иборат бўлиб, қўшма гапнинг иккинчи қисми, биринчи қисмдан англашилган фикрга оид бўлган, унга мувофиқ келмаган ёки аввалги фикрни маълум даражада чегараловчи ва ёҳуд биринчи қисм билан алоқадор бўлган янги мулоҳазаларни ифодаловчи гаплардан таркиб топади. *Бўлса, эса* боғловчилари иштирок этган қўшма гапларнинг содда гаплари бир-бирига қиёсланади. Бу типдаги қўшма гапларда зидлаш муносабати ифодаланса ҳам, аммо бу муносабат, *лекин* боғловчисиз иштирок этган қўшма гаплардаги каби, кескин бўлмайди. Юкламалар иштироки билан тузилган қўшма гапларда зидлаш ёки қиёслаш муносабатлари ифодаланади, уларда қиёслашга қараганда, зидлаш муносабати кўпроқ қўлланади.

Боғловчи вазифасидаги *бўлса, эса* феъллари қўшма гап таркибидаги иккинчи гап составида келади. Қўшма гапни ташкил этган гапларда, қайси бўлак қиёсланса, зид қўйилса, ана шу бўлак иккинчи гапнинг бошида келади ва ундан сўнг *бўлса, эса* боғловчилари қўлланади.

Бўлса, эса ёрдами билан тузилган қўшма гапларда қиёслаш мазмуни, *аммо* (*лекин*, *бироқ*) боғловчилари ёрдами билан тузилган қўшма гаплардагига қараганда ҳам, аниқроқ ва равшанроқ ифодаланади. Мазмуни қиёсланаётган бўлак иккинчи гап бошида келтирилиб, ундан сўнг *бўлса, эса* боғловчилари ишлатилади. Боғловчидан сўнг пауза берилади, бу билан мазмуни қиёсланаётган бўлакнинг маъноси қабартирилади, диққатни ўзига жалб этади.

Бўлса, эса боғловчилари такрорланмайди, улар икки хил ҳаракат, ҳолат ёки белги-хусусиятни—икки марказни бир-бирига қиёслайди. Баъзи ўринларда бўлса, эса боғловчилари шахс қўшимчаларини олади. (Аммо бу ҳолат шарт эмас; қўшимчалар мавжуд бўлса, маълум шахс мазмунан қабартирилади):

Салима вазифани аллақачон бажариб қўйди. Сен бўлсанг, ҳали ҳам ишга утирганинг йўқ. Мен уни қаттиқ севардим ва эҳтиёт қилар эдим, сен бўлсанг, жоним Серёжа, уни мендан эҳтиёт қилардинг. (К. Файз.)

Чўкламалар ёрдами билан тузилган қўшма гапларнинг зидловчи боғловчили ёки бўлса, эса феъли ёрдами билан тузилган қўшма гаплардан фарқи шундаки, юкламалар ёрдами билан бириккан содда гапларнинг умумий мазмуни бир-бирига зид қўйилади ёки қиёсланади. Бу типдаги қўшма гапларда бирикувчи гапларнинг таркибидаги айрим бўлақлар қиёсланмайди, зид қўйилмайди.

Уй ажратамиз дедингиз-у, мен йўқ дедимми? (А. Қ.) Нима учун биз бир гуноҳни хотин киши қилса, бошқа ном билан айтаммиз-у, эркак киши қилса, бошқа ном билан айтаммиз... (А. Қ.) Ёруғи бор-у, иссиғи йўқроқ! (А. Қ.)

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи қўшма гаплар таркибида лекин ва унинг вариантлари аммо, бироқ боғловчилари кенг қўлланади; Бўлса, эса феъллари ва -у (-ю), -ки юкламалари унга нисбатан кам қўлланади.

Қиёслаш муносабатини ифодалаган қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг интонацияси бир хил бўлмайди. Одатда, қўшма гапнинг биринчи қисмини ташкил этган оддинги гап кўтарилган интонация билан, қўшма гапнинг иккинчи қисмини ташкил этган сўнги гап эса пасайган интонация билан талаффуз этилади; ҳар икки қисм орасида анча сезиларли пауза берилади. Қўшма гап таркибидаги қиёсланаётган бўлақларга кучли урғу тушади. Бу урғу бўлса, эса феъллари ёрдами билан тузилган қўшма гапларда айниқса кучли бўлади.

Юклама ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг составидаги биринчи қисми ташкил этувчи гапнинг интонацияси, бошқа ҳолатларга нисбатан, анча юқори бўлади.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи қўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасида пауза баъзан анча чўзиқ бўлади. Бу ҳолат ёзувда нуқта ёки нуқтали вергул билан кўрсатилади. Бунда қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг мазмуни анча ўзига мустақил бўлади ёки таркиби мураккаб қисмлардан иборат бўлади.

1. Ойқиз турган ердан сал нарида икки ёш бола катта тошни машина кузовига ташлаш учун уринмоқда

эди. Аммо катта тош болаларни писанд қилмагандай, урнидан жилмасди. (Ш. Р.) ..Сен лак-лак қўшинга саркарда бўладиган бўлимли йигитсан. Аммо, буни қулоғингда тут, ошиқма... (О.) Қўлини тиғга узатди. Лекин чол бу қийматли буюмни қўлдан чиқаришни истамади. (О.) Биламан, жуда-жуда резавор иш бу. Аммо, Уктамжон, ховотир олма, пахтанинг бир толасини шамолга учиртирмаймиз. (О.) Улар бир-бирларига мамнун қараб қўйишди. Бироқ, Уктам натижаси бундан ҳам ортиқ чамалаганини айтди. (О.) Сотилгудек нарсадан унда сопи фил тиши ва кумуш билан ишланган бир ханжаргина бор. Лекин Тўғонбек очдан ўлишига рози бўлса ҳам, бу буюмдан ажралишни истамасди. (О.) Бу ҳам шоир. Лекин ғазалларини ўз ёнидан пул тўлаб этиттиради. (О.) Бу вазифанинг урдасидан чиқишига ишонарди. Лекин мушкул масала қаршисида қолган каби, жўрттага иккиланиб, сукут қилиб ўтирди. (О.) Тошкентликлар билан мусобақа уйнадик. Аммо ишимизнинг таъсири йўқ. (Ф. Ф.) Ҳозирги тахминга кўра, мен бу маълумотларни беш бўлимда бермоқчиман. Аммо ишнинг бориши баъзи ўзгаришларни ҳам талаб қилиши мумкин. (С. А.)

2. Қуёш кўрина бошлади; лекин қуёш тепасидан ўтган қон янғлиқ шафақ ҳамроҳининг диққатини жалб қилди. (М. Лерм.) Гап босқинчи қулоқлар билан кескин кураш олиб бориш ва тўрт йил бурун улар босиб олган ерларни улардан тортиб олиш устида ҳам эмас. Бу гап ҳақ; бироқ бу гапларнинг ўзигина кифоя қилмайди. (Фурм.)

Бу турдаги қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг ўзаро мазмуний алоқаси, нуқта қўйилган ҳолатга нисбатан, яқинроқ бўлади ва ҳар икки гап орасидаги пауза қисқароқ бўлади.

Ҳеч кимни ҳеч қачон хафа қилмасди; лекин унинг бу фазилатига ҳеч ким эътибор ҳам қилмасди, (С. Шchedрин) Балки меҳмондўстдир; лекин меҳмондўстлигини ҳеч ким мақтамасди. (С. Шchedрин).—Кулинг-а, кулинг; аммо мен сизга шуни айтиб қўяйки, бунақа хотинни кўрганим йўқ. (Т.) Узиб кетган киши илғор эмас; балки бошқаларни тортиб, ўзига эргаштириб бораётган киши илғор ҳисобланиши керак. (Павленко) Шарофат Сидиқжондан шамасига жавоб ёки ҳар иккаласининг ҳам тилини боғлаб турган андишага барҳам берадиган бирон нарса кутар; Сидиқжон эса хотини ярашгани келганиги амин бўлиб, унга колхознинг келажagini кўрсатиш учун нималар дейишини ва гапни нимадан бошлашни ўйлар эди. (А. Қ.)

ҚИЁСЛАШ МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ МАЗМУНИ

§ 14. Боғланган қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг мазмуни бир-бирига зид қўйилиши, қиёсланиш ва бу орқали ҳар икки гапдан англашилган мазмун бир-биридан фарқланиши мумкин. Шунга кўра, қиёслаш муносабатини ифодалаган боғланган қўшма гаплар уч гурӯҳга бўлинади:

1. Зидлаш. 2. Қиёслаш. 2. Изоҳлаш.

1. Зидлаш.

Қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг умумий мазмуни ёки гаплар таркибидаги айрим бўлақларнинг маъноси бир-бирига зид қўйилади. Маълум воқеа, ҳодисаларни, бир-бирига зид қўйиш асосан, *аммо*, *бироқ* боғловчилари орқали ифодаланади.

Бунда қуйидаги мазмун оттенкалари ифодаланади:

а) шахс ёки предметнинг хоҳишига зид воқеа, ҳодисанинг рўй бериши:

Тўнни ечиб, бир нафас истироҳат қилмоқчи бўлди, лекин у бутун борлиги билан ҳозир Ҳиротда эди. (О.) Фридун... қизнинг бу қарашларидан ўзини олиб қочишга уринар эди, лекин ҳар сафар унинг кўзлари қизнинг кўзлари билан учрашар эди. (М. Ибр.) Очнинг тушига ош киради дегандек, капиталистлар ҳам тушларида социалистик тузумнинг ҳалок бўлишини, коммунизмнинг ҳалок бўлишини кўрадилар. Лекин уларнинг ўзлари ҳам, неваралари ҳам, эваралари ҳам буни кўришга асло мўяссар бўлолмайдилар. (Хрушчев Н. С.)

Биз уларнинг кemasига бормоқчи эдик, лекин тўлқинга қарши юриб бўлмади, тўлқин бизни қирғоққа қараб олиб кетди. (Дефо, „Р. Крузо“). Баъзан Мамарасул акасининг ов милтигини олиб овга чиқар, дарё бўйларидаги чакалакзорларни айланар, лекин отган ўқи сира нишонга тегмас эди. (С. Назар.) Қайққа қарамасин, овқатни кўрар, ҳиди думоғига урар, лекин улардан ўзига қачон бiron лўқма тегишини билмасди. (П. Т.)

б) шахсларнинг ҳаракат, ҳолати бир-бирига зид қўйилади:

Тўғри, дугоналари бир неча марта, Краснов сени яхши кўриб қолибди, дейишган ҳам, лекин у бу гапларга ҳазил деб қараб, эътибор бермаган. (К. Файзуллин) Сен берган ўлкани сотай дедилар, Бизни зиндорларга отай дедилар. Лекин бу ахлатни супурдик, отдик. („Хат“) Люба комсомол участкасида ишлаётган кўп қизларга тенгдош эди. Лекин у баъзи жиҳатдан улардан ажралиб турарди. (Шмаков.) Шура йўлида ниманидир ағдариб юборганича менга томон ташланди, аммо мен худди мих-

лаб қўйгандек ўрнимдан қўзголоммадим. (Кс.) Бувинисо кўзларидан дув-дув ёш оқизиб йиғлар, лекин унинг йиғисини ҳеч ким сезмасди. (П. Т.)

в) маълум мақсадда қилинган ҳаракат, ҳолатга зид воқеа, ҳодисанинг рўй бериши:

Сидиқжон қайнарасининг гапига заҳарханда қилиб жавоб берди, аммо кампир қулоқ солмай, омбордан олиб чиққан бир сават пахтаси билан чиғирғини кўтариб, ваёсаганича уйга кириб кетди. (А. Қ.) Шоир ақлли кенгаш билан уни тўғри йўлга солиб юбориш мумкинлигига ишонарди ҳам. Лекин арзимаган бир баҳона гоҳо, унинг ғазабига оловни бирдан гуруллатган шамолдай таъсир қилар эди. (О.) Гулсумбиби қизини қучоқлаб қичқирди, лекин Гулнорнинг ярим очиқ кўзларида ҳаёт сўнган эди. (О.) Учувчи Шавровга қарши посёлкаларда ҳам, отрядларда ҳам қаҳр-ғазаб, ишончсизлик кайфиятлари туғдиришади, бироқ Шавровнинг темирдай мустаҳкам иродасини букиш қийин, у қиламан деган ишини ҳормайтолмай давом эттиради. (Фурм.)

г) боғланган қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган ҳаракат, белги-хусусиятнинг зид бўлишига қарамай, иккинчи қисмдан англашилган мазмуннинг юзага чиқиши:

Тақтибойваччанинг нафаси ичига тушиб кетди, бироқ у уялган каби ўзини билмасликка солди. (О.) Бу йил боғимизда ҳосил уч ҳисса ортиқ. Лекин ҳаммадан бурун пахтага зўр берайлик. (О.) Гулнорнинг кўзлари аллақандай хаста ёрқинлик билан очилиб кетди, бироқ у уялган каби, кўрпани тортиб, кўкрагини ёнди ва йўлчига тикилди. (О.) Халқ журулсиз эди, лекин кўзларда ёнган ғазаб, юзлардаги жиддий қаҳрли ифода уни портлашга тайёр даҳшатли бир кучга айлантирган эди. (О.) Ҳаводаги шовқиндан гапирувчининг товуши эшитилмас эди, аммо шу товуш айтган одамнинг исми аниқ эшитилди. (Фад.) Емғир тинди, аммо жўякларда сув ҳали ҳам шилдирамоқда эди. (С. Назар) Тиниқ осмонда юлдузлар чароқлар, аммо ой кўринмасди. (С. Назар)

д) маълум мақсаднинг юзага чиқиши учун зид бўлган объектив тўсиқ:

Воропаев турмоқчи бўлди, лекин мадори келмади. (Павленко) Холмурод билан кўп гаплашгуси келар, лекин иложи бўлмас эди. (П. Т.)

е) қўшма гапни ташкил этган содда гаплардан англашилган мазмунларнинг бир-бирига номувофиқ эканлиги:

Олтинсойликларнинг ерлари кўп, лекин бу ерларнинг ҳаммаси ёз ойлари, қуёш тиғида қовжираб қоларди. (Ш. Р.) Кичик уй тезда дим бўлиб кетди, бироқ бунга

ҳеч ким эътибор бермас эди. („Т. гарови“ тўплами) Ҳар икки томон отишни кучайтирди, аммо минут сайин қизил аскарлар тобора яқинлаша бордилар. (Фурм.) У дарсда ҳеч маҳал овозини баланд кўтармасди, лекин унинг дарсида болалар доим жим ўтирар эдилар. У болаларга юмшоқ муомала қилар эди, лекин болалардан ҳеч бири унинг дарсини ёмон тайёрлаб келишни хаёлига ҳам келтирмасди. (Кс.) Она фарёд чиқишни кутиб, кўзларини юмди. Лекин жимлик чўкди, одамлар ириллаб, қутирган бўрилиқ сингари тиш ғижирлатардилар; сўнгра, бошларини қуйи солиб, жимгина, кўчани оёқ шарпасига тўлдириб, олдинга юрдилар. (М. Г.) Шура чиройли қиз эди, буни ўзи ҳам биларди, бироқ харидори йўқ эди. (Павленко)

2. Қиёслаш.

§ 15. Қўшма гап таркибидаги содда гаплардан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланиши мумкин. Қиёслаш орқали воқеа, ҳодиса ёки предмет ва унинг хусусиятлари ўртасидаги фарқлар очилади. Қиёслаш мазмуни асосан бўлса, эса боғловчилари орқали ифодаланади:

Аравангиз синиқ, отингиз бўлса қари. (О.) Унинг гавдаси жуда катта, товуши бўлса, жуда баланд эди. (С. А.) Петрович яраланди, мени эса қўлимдан тутдилар. (Медведев) Солоев ҳарбий асирлар билан суҳбатлашар эди, Кутковец эса уларни тамоша қилар эди. (Медведев) Она чўчиб тушди, қиз эса дарров ўрнидан туриб шоша пиша пичирлади. (М. Г.) Умрининг ярмидан кўпида армия унинг уйи бўлди, полклар, дивизиялар ва корпуслар эса, унинг қишлоқ, шаҳарлари бўлди. (Павленко) Бугун кеча эмас—йигирманчи аср, Шарқ эса—гўл, ожиз, мунглуғ Шарқ эмас. (Ф. Ф.) Она, очиқ кўнгили билан ўғлининг сўзларига астойдил қулоқ бериб, уни тамоша қилар, у эса ғоят порлаб, ғоят яқин бўлиб, онасининг қаршисида турарди. (М. Г.) Қизил аскарлар вагонлардан қичқирар, қорайиб кўринган аломон эса поезд кетидан чопар ва қичқирар эди. (Фурм.)

Айрим ҳолларда воқеа, ҳодиса, предмет ва хусусиятларни қиёслаш орқали улар бир-бирига зид қўйилади ёки улардан англашилган мазмуннинг бир-бирига номувофиқ экани ифодаланади. Бу типдаги қўшма гапларда зидлаш, номувофиқлик лекин боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гаплардагидек кескин бўлмайди:

Люся ўзининг келажак мақсадларини гапириб берди, Солоев эса қизининг келажаги тўғрисидаги фикр ва мулоҳазасига ҳайрон қолди. (Медведев) Ленанинг бригадаси бу икки бригададан кучлироқ, иши эса энгилроқ эди.

(Павленко) Василий, Гусев, Букин, Дирогоунов ва бошқа бир неча киши қурол кўтариб чиқиш лозимлигини даъво қилишар, Павел, Хяхол, Сомов ва бошқалар эса улар билан тортишар эди. (М. Г.) Судхўрлик, эксплуатациянинг мавжуд бўлиши натижасида эксплуататорлар жуда катта фойда олар, деҳқонлар эса кўплаб хонавайрон булар, қашшоқланар эди. (Т. Н. Қориниёзов) Пьер ҳали хўжалик ишларини яхши билмас эди, князь Василий бўлса хўжалик ишларига пишиқ-чечан эди. (Л. Т.) Эрим улди, мен ўғлимга ёпишдим, у бўлса мана бунақа йўлларга кириб кетди. (М. Г.) Ровно билан Гошча ўртасида кундалик алоқа бор эди, эндиликда эса бу алоқалар узилган эди. (Медведев) Семен Васильевич Руднов кеч етиб келди, қолганлар бўлса барвақт етиб келган эди. (Медведев)

§ 16. Баъзан қўшма гаплар бўлмаса феъли ёрдами билан тузиладилар. Боғловчи вазифасида қўлланган бўлмаса феъли ёрдами билан тузилган боғланган қўшма гапларнинг таркибидаги гаплар бир-бирига қарама-қарши қўйилиши билан бирга, уларда шартлик маъноси ҳам англашилиб туради. Иккинчи гапдан англашилган ҳаракат, ҳолат, воқеа-ҳодиса, белги-хусусиятнинг юзага чиқиши ёки чиқмаслиги биринчи гапдан англашилган мазмунга боғлиқ бўлади.

Бўлмаса ёрдами билан тузилган қўшма гапларда биринчи гапнинг юзага чиқиши шартлиги англашилиб, агар юзага чиқмаса, нималар рўй беришини иккинчи гап кўрсатади.

Бу турдаги гапларнинг тузилиши, кесим формалари бўлса, эса ёрдами билан тузилган қўшма гапларнинг тузилиши ва кесим формасига ўхшайди:

1) Қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари ҳозирги-келаси замонга оид бўлади:

Ё укангни топиб берасан ёки одам олиб берасан, бўлмаса, ўзинг сарбоз бўласан. (С. А.) Йиғилган нарсаларни уйсиз, жойсиз кишиларга берамиз, бўлмаса булар қишда ёмғир остида, бошпанасиз қоладилар. (С. А.) Ясовулбоши, юрагимда тўпланган дардларни очиб кўрсатишга рухсат беринг. Бўлмаса, мен қайғудан ёриламан. (С. А.) Кулма, бўлмаса мендан кулишяпти, деб уйлайди. (В. Ос.) Биласанми, менимча, бундай қизни севганингдан кейин ўзига айтиш керак, бўлмаса ҳеч нарса чиқмайди. (М. Г.) Сизларга маслаҳат шу: эрларингни ўз ҳолига қўйманглар, пул топ деб туриб олинглар, бўлмаса дангаса бўлиб қолади, кейин ўзларингга қийин бўлади. (Н. Ост.)— Қўлингизни беринг менга, бўлмаса кўринмаяпсиз,— деди жилмайиб Воропаев. (Павленко)

2) Содда гапнинг кесимлари ўтган замонга онд бўлади: *Ўғим тортмовди-ю, юзларингдан ўтолмай борган эдим-ди, деди Рашид тоға,—булмаса Худайназар хотинининг мумсуқлигини яхши билар эдим.* (А. Қ.) *Акасининг юзидан ўтолмай, у билан бирга кунжут ўришга чиқди, бўлмаса қимирлашга мажзоли йўқ эди.* (С. А.) *Хайриятки, хатсиводи йўқ экан, бўлмаса бундай таржимаи ҳол билан менинг ўрнимга бош котиб бўларди.* (С. А.)

3. Изоҳлаш.

§ 17. Қўшма гап таркибидаги бош ёки иккинчи даражали бўлақларнинг мазмуни изоҳланади. Изоҳловчи гап қўшма гапнинг иккинчи гапи ҳисобланади. Маълум бир бўлақларни изоҳлаш орқали қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг умумий мазмуни ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъноси бир-бирига қиёсланади ёки зид қўйилади:

Юрагида *титроқ* пайдо бўлди, лекин у *қўрқув титроғи* эмас, *ғазаб титроғи* эди. (М. Исмоилий) *Бузилган тўғон унча мустиҳкам бўлмаган муваққат тўғон эди. Лекин ундан бир неча колхоз сув ичар эди.* (О.) *У ҳарбий формада худди чиройли ўспирин йигитга ўхшаб кўринарди, ammo бу ўспирин йигитнинг кўзлари болаларникидек эмас эди.* (Б. П.) *Сидиқжоннинг юраги биров ғаш бўлди, лекин бу ғашликнинг сабабини ўзи ҳам аниқ билмас эди.* (А. Қ.) *Бу нарсани мен ҳам кўрганман, ҳақиқатан, йўл бўйидаги баъзи ғўзалар шохлайди.* (А. Қ.) *Одам ҳам, ғўзага ўхшаб, офтобга интилади, лекин унинг офтоби—одамдан кўрадиган меҳр-оқибати.* (А. Қ.)

§ 18.—У (—ю) юкламалари ҳам зидлаш ёки қиёслаш муносабатларини ифодалаш учун хизмат қилади. Юклама ёрдами билан тузилган қўшма гапларнинг ўзига хос хусусияти шу ердаки, бу хил гапларда гапнинг айрим бўлақлари эмас, қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг умумий мазмуни бир-бирига қиёсланади ёки зид қўйилади:

а) *Жувоннинг бутун берган дашноми ҳам бир бўлди-ю, ҳозир бодиринг узатгани ҳам бир бўлди.* (А. Қ.) *У, Мазин ва Петря Русаков—уовлари ўқувчилар-у, Екаторина Алексеевна—имтиҳон олувчи эди.* (В. Ос.) *Саша, ана у итлопарни энг аввал мен кўрдим-у, бу бўлса—аввал мен кўрдим, дейди.* (В. Ос.) *Нима учун қўрқоқ жуда кўп марта ўлади-ю, ботир бир марта ўлади, дейишади?* (В. Ос.) *Шундай қилиб, бу комиссарларнинг берган азобига чидаб келишди-ю, ўзлари уларга ҳеч қўл тегизишмади.* (Фурм.) *Сўкиш сўкишлигича қолди-ю, биз араваларга чиқиб олиб жўнавордик.* (Фурм.) *Мен сизга айтсам, уч княжнага арзимаган нарса тегибди-ю, князь Василийга ҳеч нарса*

товмабди. (Л. Т.) *Ғ.Касими қисиб, бу гапларга қизиқиб қолган Пьер нимадир демоқчи бўлган эди-ю, унга кўз-қулоқ бўлиб ўтирган Анна Павловна сўзини оғзидан олди.* (Л. Т.) *Киборлар суҳбатида ўтирганинда, қарасанг, худди бир нима бордай кўринади-ю, ҳақиқатда эса ҳеч нарса кўринмайди.* (Л. Т.)

§ 19. Зидлаш ёки қиёслаш мазмуни боғланган қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг таркибидаги айрим гап бўлақларини ёки содда гапларнинг умумий мазмунини бир-бирига солиштириш орқали ифодаланади:

1. Боғланган қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари қиёсланиши ёки зид қўйилиши мумкин. Бунда:

а) маълум шахснинг ҳаракат-ҳолати, хусусияти ўз ҳаракат, ҳолати, хусусиятига қиёсланади ёки зид қўйилади:

Демак, улар ўзларида йўқ қуролни тақиқламоқчи бўладилар, ўзлари эса қуролланишни давом эттирмақчи бўладилар. Йўқ, жаноблар, бу ақлга ҳеч сўймайдиган гап. (Хрущев Н. С.) *Унинг гавдаси жуда катта, тоғуши бўлса, жуда баланд эди.* (С. А.) *Унинг қипқизил юзлари ҳаракатсиз, қалин лаблари эса худди бир нарсадан куйгандек титраб кетди.* (М. Г.) *Канизак жўнади, лекин шу Якка тутга келганида, кўзига капсанчилар, ота-онаси кўрина борди, поезддан тушиб қолгуси келди.* (А. Қ.) *Ҳар бир она боласини яққолроқ кўриниб турган бахтга томон йўллашни истайди, лекин афсуски, бахт, чинакам бахт, нима эканини ҳар бир она ҳам билавермайди.* (А. Қ.) *Умарали машина билан бирга сакраб, бошини кабина шифтига уриб олар, лекин бунга қарамай, борган сари „тезроқ юр!“ деб қистарди.* (И. Раҳим) *Алексей бир лаҳза ҳушидан кетиб қолди, лекин хавф-хатарнинг яқинлиги тўғрисидаги ташвиш уни тездан ҳушига келтирди.* (Б. П.) *Сиз ақлли одамсиз, бироқ шунга келганда, нодонлик қилибсиз, биз, жанублилар, ўлимга шошилмаймиз.* (Анорбоев).

б) бир шахс ёки шахсларнинг ҳаракат-ҳолат, хусусияти иккинчи бир шахс ёки шахсларнинг ҳаракати-ҳолати, хусусиятига қиёсланади ёхуд зид қўйилади:

Пьер ҳали хўжалик ишларини яхши билмас, князь Василий бўлса хўжалик ишларига пишиқ-чечан эди. (Л. Т.) *Мен уни қаттиқ севардим ва эҳтиёт қилар эдим, сен бўлсанг, жоним Серёжа, уни мендан эҳтиёт қилардинг.* (К. Файзуллин) *Бола нон деб йиғлар, касал хотин эса безгакнинг шиддатидан тол баргидай титради.* (С. А.) *Йўлчи ўрнидан туриб салом берди ва онасининг саломини тоширди. Аммо кеккайган хотин унинг сўзини тинг-*

ламади. (О.) Йўлчи "манглайидан терини артиб, қизга дадилроқ қаради, лекин қиз уялиб, дирров юзини яширди. (О.) Ҳамма хурсанд бўлиб жўнади, лекин катта орзу амалга ошмагани учун Навоий қаттиқ қайғурди. (О.) Биноий ноилож ҳазилга ўтди, лекин бунда ҳам Султонмурод бўш келмади. (О.) Мен у билан деярли гаплашмадим, лекин унинг кўзлари баъзи-баъзида узун киприкларини остидан менга боқарди. (И. Раҳим) Мен бу кишидан хиёнат чиқмайди деб, докторни шунча ишонтиришга ҳарикат қилдим, бироқ доктор сўзида туриб олди. (Бр.) Нестров, ҳозир қайтиб кетмоқчи бўлиб, эшик олдида унгайсизланиб турарди, аммо Мересев ётанлар устидан эҳтиётлик билан хатлаб, стол ёнига бораверди. (В. П.) Алексей бугун ўз оворагарчилигининг натижаси тўғрисида Анютага бир оғиз сўз ҳам айтмади, аммо қиз унинг ишлари яхши эмаслигини ва бу иродаси зўр кишининг умиди сўнай-сўнай деб турганини пайқайди. (Б. П.) Қизларнинг иккитаси ёзмасдан қўйди, аммо ғамхўр Анюта сира қанда қилмай ёзиб турарди. (Б. П.)

в) шахс бўлмаган предметнинг ҳаракат-ҳолати, белгилар хусусияти шахснинг ҳаракат-ҳолатига қиёсланади ёки зид қўйилади:

Най ҳам дурустгина чалинди, лекин Рафиқ дарров синдириб ташлади. (О.) Йўлчи шу чоқ қанча ақчаси бўлса ҳам беришга тайёр эди, лекин ёнида бир тийини ҳам йўқ эди. (О.) Бригада ўн еттинчи кун деганда ҳам тош-шағал аралаш балчиқ қазиб чиқарар эди, аммо ҳали ҳам меҳнатнинг самарасини билдирадиган бирор белги кўринмасди. (Ш. Р.) Аҳмаджон бир сидра ўқ ёғдиргандаёқ, душман пулемёти жим бўлиб қолди, бироқ Аҳмаджон ғазаб билан тепкини яна босди. (А. Қ.) Мен ҳеч нарса демадим, кулиб турдим, аммо юрагим ёнар эди. (М. Г.) Шуниси борки, унинг раиси партиясиз киши. Сенинг эса чўнтагингда партия билети бор. (Г. Ник.) Лютиков Володяга қараб сал жилмайди, бироқ чеҳраси яна жиддий тус олди. (Фад.)

г) шахс бўлмаган предметнинг ҳаракат, ҳолати ёки белгилар хусусиятлари қиёсланади ёхуд зид қўйилади:

Ёмғир тинган, аммо кўча жуда шамол ва совуқ эди. (Фад.) У олдинги оёқларини бироз олдинга сурди, лекин сўяклари чиққан биқинини дўппайтириб, дарров таққа тўхтади. (Б. П.)

д) биринчи гапнинг кесими изоҳланади:

Албатта, мен кўрсатган далилларга ҳам қўшилади, бироқ унинг бу қўшилиши фақат гапда эди. (Медведев). Ҳамма уни ақлнинг хазинаси дейди, — жавоб берди Тўғон-

бек айёрча кулиб.—Ажаб ҳусни бор. Лекин мен ҳали унда ақл нишонасини кўрмадим. (О.) Сиз бир вазифада эдингиз,—деди у истеҳзоли кулиб,—аммо унинг на эканини биздан пинҳон тутардингиз. (О.) Саодатни қара, илми ошиб-тошиб ётибди, аммо билимдонлик қилмай, оз сўзлаб, кўп тинглаб турибди. (И. Р.)

2. Қўшма гап таркибидаги иккинчи гап биринчи гапнинг эгасини изоҳлайди.

Бойларнинг қўлидан ерлари олинса, шунда ҳам уларни биров кўтариб кетмайди, балки ярим оч, ярим тўқ ишлаб юрган мардикорларга, чоракорларга бўлиб серилади. (А. Қ.) Чинни товоқ яхши, лекин қазиси билан бўлса, яна ҳам яхши бўлади. (А. Қ.) Дарахтлар пакана, меваси мўл ва йирик, лекин ҳали деярли ҳаммаси кўмкўк. (О.) Бир оёғи йўқ, пачоқ оддий мис шамдон ҳам кўринарди, бироқ бунга ёғ босиб кетганини уй эгаси ҳам, хизматкорлари ҳам пайқамас эди. (С. А.) Жўра—иккимиз ҳозир разведка қилиб келмоқчимиз, аммо икки кишига оғирлик қилади, албатта. (Фад.) Эндиликда „тозалаш“ ўтказилмоқда, бироқ бу „тозалашдан“ ҳозирча кўринарли натижа чиққани йўқ. (Фурм.) Унинг кўнглидаги шубҳа даҳшатли куч билан яна зўрайди, бироқ у бундай нарсани хаёлига келтиришни сира истамас эди. (П. Попов) Ана шу хат қуруқ сўзлар билан дўстона маслаҳат бериб ёзилган, аммо ишқ-муҳаббатга ҳақорат бўлиб туюладиган хат майорни ғазабга келтирган эди. (Б. П.)

Мисоллардан кўринадики, биринчи гап таркибидаги мазмуни изоҳланаётган эга иккинчи гапга эга вазифасида ҳам, тўлдирувчи вазифасида ҳам келиши мумкин.

3. Боғланган қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг таркибидаги иккинчи даражали бўлақлар қиёсланади ёки иккинчи гапнинг иккинчи даражали бўлаги биринчи гапнинг иккинчи даражали бўлагини изоҳлайди:

—**Алишер Навоийни** каминангиз кўрган эмасман,—деди ҳаяжонланиб Султонмурод,—аммо Ҳиротга келган соатдан буён, жаҳоннинг у нодир сиймоси тўғрисида яхши таърифлар эшитдим. (О.) Умримда уч марта шу ишга қўл урдим: биринчи шеърни ўн беш-ўн олти ёшда ёзган эдим, лекин нима тўғрисида ёзганим эсимда йўқ. (А. Қ.) Айтганда кўп гапларни айтадилар, аммо сўз билан иш орасида катта фарқ бор. (С. А.) У хаёлотидан қутилиши учун йўлга қарай бошлади, бироқ хаёлотни кучли ва тарқалмайдиган эди. (Павленко). Опасингил ялт этиб эшикка қарашди, аммо эшик берк эди. (А. Т.) Костя ҳаммадан бурун бурчакдаги бир неча жуфтчанғини кўрди, лекин бу **чанғилар** Митрийнинг Костяга

тортиқ қилиб берган чанғисига ўхшамас эди. („Кичкин-той“). Мустақкам Уғруқ қалъасини ҳар эҳтимолга қарши ўз қўлида сақлашни мўлжаллади. Лекин сал ўтмасдан, бу қалъага ҳам эҳтимоли қолмади. (О.) Курд Аҳмад буларнинг ҳаммасини эшитар, лекин ҳеч қандай гапнинг осойишталигини бузолмас эди. (М. Ибр.)

Мисоллардан кўринадики, қўшма гапнинг биринчи гапдаги мазмуни изоҳланаётган тўлдирувчи иккинчи гапда тўлдирувчи вазифасида ҳам, эга вазифасида ҳам бўлиши мумкин.

ҚИЁСЛАШ МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ СТРУКТУРАСИ

§ 20. Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар икки қисмдан, икки марказдан таркиб топади. Бу икки марказ содда гап шаклида ёки қўшма гап шаклида бўлиши мумкин:

1. Икки составли икки содда гапнинг бирикувидан:

а) *У, одат бўйича, Ҳирот улуғларининг истиқболига чиқишларини, тантана билан шаҳарга киришни орзу қилар эди. Лекин пойтахт гўё унинг келишидан бутунлай хабарсиздек кўринди. (О.) Тиниқ осмонда юлдузлар чарақлар, аммо ой кўринмасди. (С. Назар) Маълумки, норози бўлувчилар ҳам топилди, бироқ уларни натижалар ишонтиради. („Т. гарови“) Перрон аста-секин одамлар билан тўла бошлади, бироқ ўз фикри билан машғул бўлган Соколов ҳеч кимни сезмас эди. („Т. гарови“) Валя аввал Герданинг гапини тушунмади, бироқ гап оҳанги маънодор эканлиги уни сергаклантирди. („Т. гарови“) Кўзи уйқуга кетди, лекин ўша заҳоти ўзини тутиб олди. (Павленко) Пирин мажлислардан сира қолмас эди, бироқ уни бирор масала устида сўзга чиққанини ҳеч ким кўрмаган эди. (П. Попов) Қизнинг овозидан унинг бир ниманинг ташвишини қилиб юрганлиги ёки жуда зарур иш билан банд бўлганлиги сезилди, аммо қиз унинг келганига жуда хурсанд бўлди. (Б. П.) Жуда яхши милтиқ, лекин, Иван Никифорович, қулфи бузуқ. (Гог.)*

б) *Семен Васильевич Руднов кеч етиб келди, қолганлар эса бар вақт етиб келган эди. (Медведев). Тангриқулхожи қўлидаги бутун воситалар билан ерни қамчинлаб, кўпроқ ҳосил беришга мажбур қилар эди, Фулом ака эса ернинг берганини олар эди. (А. Қ.) Гулноз кўзасини елкасидан олиб, отасининг қўлига сув қуйди, кўзлари эса яширинган эди. (М. Ибр.) Она бу биринчи тажрибасини ўғлига қандай қилиб айтиш тўғрисида уйларнинг, кўз олдига эса ҳали ҳам ўша офицернинг аччиғлан*

ган сариқ башараси келиб турарди. (М. Г.) Андрей эрта соат бешларда штабга етиб келди, Кутузов бўлса ўша вақтда ҳам стол устида мудраб ўлтирар эди. (Л. Т.)

2. Содда ва эргаш гапли қўшма гапларнинг бирикувидан:

Меҳмоннинг қизарганини пайқаган кекса бой, ўз хотинининг катта оғиз ва бетамизлигига аччиғланиб, юзини тескари бурди, лекин хотини яна валдирамасин учун, юмшоқ гапирди. (О.) Шундай буюмларнинг қадрига етадиган харидор қидираман, лекин ғоят иложсиз қолган бўлсанг, у вақт сени муҳтожлик ва зарурият панжасидан халос этмоққа тайёрман. (О.) Мен бу соҳада катта тажрибага эга эмасман; лекин менинг иш усулим Сизни қизиқтирган экан, жон дилим билан айтиб бераман. (Газета) Ниҳоят у энди денгизга ҳам етишган эди, лекин маълум бўлдики, унинг бўлишининг ҳам ҳождати йуқ экан. (Павленко). Уруш тугаб, халқнинг кўнгли кўтарилди-ю, лекин ҳали қийинчилик, етишмовчилик бисёр... (О.)

3. Боғловчили ёки боғловчисиз қўшма гап ва содда гапнинг бирикувидан:

Бўтабой ака, бировнинг кўзига кўришиб, яна бирон миш-мишга сабаб бўлмаслик мақсадида, қишлоқни четлаб, тўқайнинг этагидаги сўқмоқдан юришга қарор берди, лекин, бироз юриб, Қўшчинорнинг тепасига келганда, бу йўлдан юрганига пушаймон бўлди: тўқай томон ниҳоят қоронғи, ваҳималик—ҳар бир дарахт, ҳар бир бута остида биров писиб ётгандай туюлар эди. (А. Қ.) Наташа келиб қолди, у ҳам аллақайси бир шаҳарнинг қамоқхонасида ётган экан, лекин қамоқ уни сира ўзгартирмабди. (М. Г.) Бошда Арина Петровна эрининг бу янги қилиғидан жирканди ва ҳатто юраги ғаш бўлди, лекин кейинчалик бунга парво қилмай қўйди. (С. Шчедрин) Баъзи хотинлар кўз ёши тўкиб, болалари учун бироз нарса қолдириб кетишни зорланиб сўрашар, баъзилари бўйсуниб, индамай қолишаверарди. Лекин фашистлар зорланганларни ҳам, индамаганларни ҳам муштраб ва қамчилаб кетишарди. (К.) Берлин рейхстаги тепасида энди қизил байроқ ҳилпирарди. Аммо юзлаб километрга чўзилган ерларда ҳамон замбараклар гумбирлар, шаҳарларда кўча жанглари тинмас, баҳайбат иншоотлар портлаб осмонга кўтарилар, баҳор далаларини эса ҳали ҳам янги ва янги чуқурлар қоплар эди; қон тинмай тўкиларди; жангчилар ҳали ҳам суткасига бир неча марта даҳшатли жангларга кириб чиқардилар. (О. Г.) Камбағал халқ ўлиб-тирилиб меҳнат қилади-ку, қорни тўймайди, эгни бутун бўлмайди. (О.) Кушин юрагини бў-

шатаман деб урингани-уринган-у, тили унга бўйсунмас эди, сўзлар йўнилиб, сийқаланиб чиқарди. (Фурм.)

4. Эргаш гапли қўшма гапларнинг бирикувидан:

Агар жудоликка чидасанг, уни Бухорога жўнатишинга маслаҳат; аммо ундан кўнгил узолмасанг, қуй, шу ерда турсин. (С. А.) Кейин биз саноат ва қурилишни бошқаришни қайта қуриш масаласини қўйганимизда, капиталистлар, Совет Иттифоқидаги саноат ёмон ишлаётир ва большевиклар саноатни ривожлантиришидаги қийинчиликларни бартараф қилолмайдилар, деб яна жар сола бошлаган эдилар. Лекин, орадан ярим йил ўтар-ўтмас, душманларимизнинг бу пайғамбарликлари ҳам пучга чиқди. (Хрушчев С. Н.) Василий Васильевичнинг вақти бўлса, касалларни кўриб, маслаҳатлар берарди, лекин ўғли ўлгандан кейин, у илгариги қувноқлигини ва тинмай койиб юришини ташлаган эди. (Б. П.)

5. Боғловчисиз қўшма гапларнинг бирикмасидан:

Юлдузни истарди Улугбек кўзи, хўп улкан мунажжум бўлганди ўзи. Бироқ бахт юлдузи топмади афсус, уни ҳалок қилди жоҳил—беномус. („Хат“) Павелнинг овози кескин чиқар, унинг сўзлари очиқ ва равшан эшитилар, лекин оломон бузилмоқда, одамлар бирин-кетин ўзларини девор тагига олиб, ўнг ва сўлга чекинмоқда эди. (М. Г.)

6. Эргаш гапли қўшма гап ва боғланган қўшма гапларнинг бирикувидан:

Сидиқжон овқатдан кейин қўлига газета олган эди, бир мақолани яримлатмасдан, кўзи сузилди, боши қуйи солинди, узун хуррак тортди-да, ўзининг хуррагидан ўзи уйғониб, бирдан бошини кўтарди ва Канизакка қаради. (А. Қ.)

Қуйидаги ҳолатда зидловчи боғловчи ёрдами билан тузилган икки қўшма гап бирикиб, боғловчисиз қўшма гапни ҳосил қилади:

Улар: майли, биз ҳалок бўлайлик, аммо халқимиз мангу яшасин, майли, биз қурбон бўлайлик, аммо Ватанимиз ғалаба қозонсин, деб ўйладилар. (Уйғ.) Унинг краги сиқилар, аммо қаттиқроқ нафас ололмас, кўнгли ўртанар, аммо тутунини ташқарига чиқара олмасди. (С. А.)

Лекин боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапларнинг қисмлари анча эркин ва кенг тузилади. Булса, эса феъли ёки юклама ёрдами билан тузилган қўшма гапларнинг қисмлари кўпинча содда бўлади, мураккаб формалари ким қўлланади.

§ 21. Қиёслаш муносабатини ифодаловчи қўшма гапни

ташкил этган гаплар бир составли гап шаклида бўлиши ҳам мумкин.

1. Биринчи гап бир составли, иккинчи гап икки составли гаплардан иборат:

Комиланинг бирдан йиғлагуси келди, лекин ўзини базур тийди ва юпантирувчи товуш билан аста гапирди. (О.) Фридуннинг жуда аччиғи чиқди-ю, аммо Эрон бозорлари қоида-қонунларини яхши билгани учун ҳеч эгтироз билдирмади. (М. Ибр.) Унинг печь ёнида ишлагуси келар эди, бироқ бунга Вальский қатъий қаршилик кўрсатди. (Попов) Катянинг кўчага совуққа чиққуси ва Пресняда турадиган Чесногинахинаникига боргуси келмас эди, аммо Маслов билан кечаси бўладиган гап ундан ҳам баттар оғир туюларди. (А. Т.) Тўғри, узунасига культивация ўтказишда қисман иш қилинди, лекин кўндалангига культивация ўтказиш графиги бажарилмаётир. (Газета)

2. Биринчи гап икки составли, иккинчи гап бир составли гаплардан иборат:

Албатта, космос фазодан фойдаланишни контроль остига олиш масаласининг муҳимлигини инкор қилиб бўлмайди, лекин бу масалага қуролсизланиш умумий проблемасининг, шу жумладан, атом ва водород қуролли тақиқлаш масаласининг ҳам бир қисми деб қараш зарур. (Н. С. Хрущев) Шаҳар яқин-ку, лекин у ерда доим туришига тўғри келмайди. (Бр.) У станцияда арава ёлламоқчи эди, лекин ун саккиз чақирим йўл босишга тўғри келди. (А. Т.)—Сёва, нима демоқчи бўлганингни билман... Лекин ўша футболни ўйнамаса ва бошқа баъзи... ишларни қилмаса ҳам бўлади. (В. Ос.) Жуда кўп рассомлар жанг майдонларида кўрсатган қаҳрамонликлари учун жанговар орден ва медаллар билан мукофотланди, ўзбек рассоми С. Абдуллаевга эса Совет Иттифоқи Қаҳромани деган шарафли ном берилди. (Т. Н. Қориниёзов) Биз чекиб ташлаган папирос қолдиқларини битта қўймай териб юришибди-ю, яна Европа эмиш-а!... (О. Г.)

3. Биринчи гап ҳам бир составли, иккинчи ҳам бир составли:

Мажлисда пахта топшириш планининг ортиғи билан бажарилганлиги тўғрисида сўзлаб ўтилди, аммо ҳали даладаги мўл ҳосилли бир, бир ярим ойгача йиғиштиришга тўғри келади. Юрийни омборга тунги қоровул қилиб тайинладилар, Натальяни эса полизчилик бригадасига белгиладилар. (Г. Ник.)

Қўшма гапни ташкил этган бир составли гаплар асосан шахсиз ёки шахси номаълум гаплардан таркиб топади. Бу хил гапларда айрим бўлаклари қиёсланади, зид қўйилади.

ёки қўшма гапнинг иккинчи қисми сўзловчининг қўшимча мулоҳазаси, изоҳини ифодалайди.

§ 22. Аммо зидловчи боғловчиси ёрдами билан тузилган гаплар тўлиқсиз гаплардан иборат бўлиши мумкин. Бу ҳолатда қиёсланиши, зид қўйилиши, изоҳланиши зарур бўлган бўлак-кина келтирилиб, қолган бўлақлар тушиб қолади. Аммо контекстан, аввалги ва сўнгги жумлалардан тушиб қолган бўлак англашилиб туради.

—*Ишнинг пир ургани*—шу. Кишини чақиб қўяди.

—*Тўғри, аммо йигит одамга ҳеч нарса эмас*,—*бепарво жавоб берди Йўлчи.* (О.)—*Бўлади*, *лекин то бунга рухсат олиб, машиналарни келтиргунча, анча вақт ўтади.* (С. Назар) *Дуруст эди*, *лекин ҳозир бузилди.* (А. Қ.) *Биламан, сердаромад*, *лекин меҳнат талаб қилади.* (А. Қ.) *У қиличдан қилич бўлиб туғилган эмиш-у, биз ошпичоқ бўлиб.* (О. Ёқубов)

ҚИЁСЛАШ МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ КЕСИМЛАРИ

§ 23. Қиёслаш муносабатини ифодаловчи гапларнинг кесимлари, асосан, лексик маъноларининг бир-бирига зид қўйилиши, номувофиқ бўлиши билан характерланади. Бу турдаги қўшма гапларнинг кесимлари феъл кесим ёки от кесим шаклида бўлиши мумкин. Феъл кесим шаклида замон формалари бир-бирига мос келади.

1. Содда гапларнинг кесимлари ўтган замон феъли шаклида:

а) *Хотинининг бу гапи Бўтабой аканинг жон-жаҳтидан ўтиб кетди*, *лекин бундаги кучли манتيқ тилини боғлади.* (А. Қ.) *Тонг ёришган*, *лекин теварак-атрофда ғовур, ҳайқириқ, кулги эшитилар эди.* (А. Қ.) *Навоий қиличини қинидан суғурди*, *дадиллик билан одим отиб кетди.* *Лекин у тепага кўплар мўлжаллаган йўлдан эмас, бошқа йўлдан чиқа бошлади.* (О.) *Нурбоев жим турарди.* *Аммо командирнинг илиқ ва меҳрибон сўзлари сержант қалбига тетиклик бахш этди.* (Мильчанов) *Ёзнинг мия қайнатувчи қизғин кунлари ўтган*, *кузнинг ғамли, чучмал ҳаволари охирланган*, *аммо қишнинг қор-ёмғирли кунлари ҳали бошланмаган эди.* (С. А.) *Бор-йўғи ўша пайқабди-да*, *бўлмаса эрталабгача ўтириб чиқар эдингиз.* (Павленко) *Болалар овози янгради*, *агрегат эса йўлдан бурилиб*, *ер ичида юра кетди*, *ағдариб ташланган қора тупроқ унинг кетида*, *худди кема қуйруғида тарс ёрилиб бораётган тўлқиндек*, *бир томонга узала ётиб борарди.* (Г. Ник.)

2. Содда гапларнинг кесимлари ҳозирги замон феъли шаклида:

а) Уктам меваларни саралайди, ҳидлайди, бироқ егуси келмайди. (О.) Балки, қочиброқ юришга тўғри келади. Аммо одамни иши танитади. (О.) Хайр, майли, одам жаҳл устиди ҳар нарса дейди, лекин мен бунга хафа бўлмайман. (А. Қ.) Сен яхши гапирасан-у, лекин гапинг кўнгилга ётмайди, ҳа. (М. Г.) Одамлар машиналарга чиқиб олишга ҳаракат қилишади, лекин уларни машинадан итариб юборадилар. (Фад.)

б) Буни егин-у, жим бўл. Бўлмаса қулогингни кесиб ташлайман (С. А.) Пастроқ мол гўштининг қадоғи ўн тўрт тийиндан сотилаётир, нон бўлса яна икки ярим тийин бўлиб қолибди. (М. Г.) Энг зарур ишларни зўрғаудда қилаётимиз, сен э қурилиш деб бош оғритясан (Г. Ник.)

в) Улар алла нималар тўғрисида ишонтиришга тиришиб гапирадилар-у, ўз гапларига уларнинг ўзлари ҳам унчалик ишонмаганликлари билиниб туради. (Фурм.) Худо ҳақи, ахир, уйқуга бош кўясан-у, эрталаб ўрнингдан эсон-омон турасанми, йўқми, билмайсан. (Фурм.)

3. Содда гапларнинг ҳар иккиси келаси замон феъли шаклида:

а) Бу соҳанинг устод комили албатта ўз сўзини айттар, лекин биз ўйлаган иморат, тахминан, шу шаклда бўлади. (О.) Мен яқинда етмиш ёшга тўламан, аммо барибир юракни кенг қилиб, кун сайин адабиётни кўздан кечиришга ва ўқишга тўғри келади. Узгача бўлиши мумкин ҳам эмас. (М. И. Калинин) Мана, тез орада давомли отпусмага чиқамиз, лекин мен яна кўнгилли бўлиб қолмоқчиман. (Ф. Ф.) Мени ёзиб қўй, Серёжа, аммо ойим билмасин, ҳеч ким билмасин, сен бил-у, мен билай. (Н. Остр.)

б) Сен бу вазифани бажара олмайсан, Салим эса урдасидан чиқади.

в) Дабдаба камроқ бўлсин-у, жавобгарликни сезиш ҳиси кўпроқ бўлсин. (Ш. Р.)

4. Содда гапларнинг кесимлари турли замон феъли шаклида бўлади. Бу ҳолда баъзан феъл кесимлардаги замон формалари кўчирилиши мумкин, яъни бир пайтда рўй берувчи воқеа, ҳодисалар, белги, хусусиятларни ифодалаш учун феълнинг турли замон формалари қўлланади:

Ишонаман, лекин халқнинг қудратига, бўронига ҳеч қандай тоғ дош келолмас,—деди-да, Султонмурод кескин одимлар билан чиқиб кетди. (О.) У сипоҳгарчилик билан кулгисини яширмоқчи бўлди. Лекин лабда яши-

ринган кулги энди қора кўзларида ўйноқлайди. (F. F.) Одамлар бир уйқини олган, аммо оқшомда учрашган икки соя ҳамон кучама-куча, қадам-бақадам юрибди. Х. Шамс.) Офтоб ҳали чиқмаган, лекин юлдузлар кўринмайди. (С. А.) Ахир, у тоғ-а, эҳтимол, мрамор бағридан канал тортса ҳам бўлар, аммо бу колхознинг қўлидан келмайди. (С. А.) Қум устида қип-қизил бир нарса ловулаб турарди; унинг ичида булутга ўхшаш кўкимтир ҳовур чиқиб турибди; аммо қизил нарсадан чиққан иссиқликка тоқат қилиб бўлмайди. (С. Шchedрин.)

§ 24. Қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари от кесим ва феъл кесим шаклида бўлиши ёки ҳар қайси гапнинг кесими ҳам от кесим шаклида бўлиши мумкин:

а) биринчи гапнинг кесими феъл кесим, иккинчи гапнинг кесими от кесим:

Йулнинг икки четидаги ғалла товланарди, аммо улар ўтган йиллардаги ғалла сингари баланд ва тоза эмас эди. (О.) Нега ўқимагансиз деёлмайман, лекин нега, нима учун ўқимаётибсиз дейишим мумкин. (А. Қ.) Кечаси яна қор ёққан, лекин ҳаво унчалик совуқ эмас эди. (С. Назар) Саодат Қудрат босмачига сотилган ёш жувон билан танишиб, қўлидан келганича ёрдам қилди. Бироқ эскилик анъанаси ҳали кучли эди. (Шевердин.) Лекин кунлар ўтар, аммо Курд Аҳмаддан эса ҳали ҳам дарак йўқ эди. (М. Ибр.) Мен бу гапларни кўнглим тўлиб, сизни тажриба кўрган бир киши ва ўз отамдай билиб айтаётирман, бўлмаса бу гаплар одамга айтадиган гаплар эмас. (С. А.)

б) биринчи гапнинг кесими—от кесим, иккинчи гапнинг кесими—феъл кесим:

Дилимизда орзу баландроқ эди, лекин кўклам бироз ноқулай келди. Баъзи жойларга қайтадан экдик. (О.) Мен уйлагандан ҳам юқори қув, бало экансиз, лекин ҳали ишимиз сал чалароқ бўлганга ўхшайди. (F. F.) Капсанчилар бу хабарга бениҳоят хурсанд, бироқ водокачкалардан қайси бири тикланишига тўғри келганда, халойиқдан ола чиқди. (А. Қ.) Гул тўғрисида ёзганини кўрганим йўқ, лекин пахта тўғрисида кўп ёзади. (А. Қ.) Сиз ишонмасангиз, майли, лекин бироз гапириш билан, кўнглим анча бўшаб, тинчланаман. (С. А.) Унда партиявий ҳиссият бор, идрокли, аммо саводи етишмайди. (И. Раҳим.) Иккита шоиримиз бор, район газетаси эса икковини ҳам тан олмайди. (А. Қ.) Андрей Краснов унинг курсдоши, лекин у тарих факультетининг археология бўлимида ўқир эди. (К. Файз.) Чамаси, февралнинг ўр-

талари эди, ammo баҳорнинг ҳиди келарди. (Анорбоев)

в) ҳар икки гапнинг кесими от кесим тарзида:

Тўғри, авиация ҳам жуда қизиқарли илм, лекин доктор бўлишга кўпроқ ҳавасим бор. (Ғ. Ғ.) Абай ўз ғоялари билан оптимистдир, лекин у ҳам Лермонтов сингарчи ўз муҳитида якка эди. (Алимқулов, „Маърифатпарвар шоир“) Тўғри, бошқа қаторларда ҳам дўстларимиз оз эмас, бироқ биз, ҳар ҳолда, энг яқинмиз. („Т. гарови“) Бу—муҳим масала, ammo у масалани янгича қўйди. (Ғ. Ник.) Бу зарур, кўп иш шунга боғлиқ, ammo ҳозир, экиш вақтида бутун райондаги тракторчиларни йиғиш мумкин эмас. (Ғ. Ник.) Ватанимиз таҳликада, ammo душманни тор-мор келтиришга Ватанимиз қодир. (Ғад.) Унинг гавдаси жуда катта, товуши бўлса, жуда баланд эди. (С. А.) Лениннинг бригадаси бу икки бригададан кучлироқ, иши эса енгилроқ эди. (Павленко) Умрининг ярмидан кўпида армия унинг уйи булди, полклар, дивизиялар, ва корпуслар эса, унинг қишлоқ, шаҳарлари эди. (Павленко).

§ 25. Ammo (лекин, бироқ) зидловчи боғловчиси қўшма гап таркибида бирдан ортиқ бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолатда бир-бирига зид қўйилувчи, мувофиқ келмаган қўшма гаплар вужудга келади:

Иван Никифорович бу сўзни айтди-ю, лекин чакки қилганини ўзи фаҳмлади, ammo пушаймоннинг фойдаси йўқ эди. (Ғоғ.)

Бу қўшма гапнинг иккинчиси биринчи гапга умумий изоҳ беради, учинчи гап эса иккинчи гапни изоҳлайди. (Ҳар иккисида ҳам кесим изоҳланади).

Бир неча зидловчи боғловчи иштироки билан тузилган қўшма гапларнинг состави кўпинча мураккаб бўлади.

Яна мисоллар: Ашула ниҳоятга етди. Лекин бир зумдан кейин, яна айни товуш парвоз қилди. Ammo ўзга мақомда, ўзга, яна чуқурроқ мавжланишлар, жилвалар билан, кўнгилни яна қаттиқроқ сиҳрловчи ингичка титрамалар ва ранглар билан... (О.) Калашников отрядининг ҳам улар билан бирликда чап томонда туриб жанг қилишига, шу билан ўз аҳволларининг енгиллашишига, чап қанотдаги таҳликага барҳам берилишига умид боғлашди, шунга кўз тикишади, бироқ бу отрядлар бир бор жангга киришади, икки бор киришади, уч бор киришади-ю, ammo мададдан дарак йўқ. (Фурм.) Иван Иванович ҳокимдан, Менга нима гапнингиз бор деб сўрагуси ҳам келди, лекин одоб ва муомаланинг назик томонларини яхши билганидан, бундай саволнинг чаккилигини дарров пайқади ва сабр билан тоқат қилиб, гапнинг муаммоси

ечилишини кутди, **аммо** юрагига ғулғула тушиб, дили така-пука эди. (Гог.)

Зидловчи боғловчилар ёрдами билан тузилган қўшма гапларнинг кесимлари юкламалар билан қўлланиши мумкин. Бу ҳолда, қўшма гап таркибидаги қисмларнинг бир-бирига бўлган зидлик, номувофиқлик мазмуни янада қабартирилади, юклама бирикувчи гапнинг мазмунини бўрттириш лозим топилган ўринларда қўлланади:

Сен ҳам бориб бу улуғ ишда бир топқир терлаб келсанг, чакки бўлмасди-я, бироқ бу ерда юмуш қалашиб ётибди. (О.) *Биз ўзимизникини териб олармиз-ку, аммо гап бунда эмас, бутун колхоз пахтасини ўйлаш керак.* (О.) *Одамга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак.—Хўш, хўш?—Нима қиласиз гап ковлаб?* *Ундан кейин, бу гаплар ҳам орага совуқчилик солса солар-ку, лекин менинг колхозга кириш ниятим совуқликни аллақачон солиб қўйган.* (А. Қ.) *Гапнинг тўғри-ку, лекин колхозларинг дуруст бўлиб келаётибди.* (А. Қ.) *Раҳмат. Бу иш яхши бўлди-ку-я, лекин имтиҳонга тайёрланишдан анча қолиб кетдим.* (С. Назар.) *Ёмон эмас, ош қилиш керак эди-ю, лекин фурсатлари йўқ экан.* (С. Назар.) *Мана энди халқ бало тоғини емириб, олтин йўлга қадам қўйганда, менда юртга хизмат қилиш орзуси катта-ю, бироқ қариллик қурғур гоҳ-гоҳ сезилиб қолаяпти.* (О.) *Думоғи баланд-у, лекин бўйи паст.* (О.) *Қор тинган-у, аммо булутлар орасидан чиқа олмай гаранг.* (Ҳ. Шамс.) *Улар бир неча кўчаларни тамоша қилдилар-у, лекин бирон таниш учрамади.* (Ҳ. Шамс.)

Бўлса, эса боғловчиси ёрдами билан боғланган қисмларда боғловчи вазифасидаги-у юкламаси ёки зидловчи *аммо* боғловчиси иштирок этиши мумкин. Бу хил қўшма гапларда маълум ҳаракат-ҳолатни қиёслаш маъноси янада кўчаёди ва қўшма гапнинг икки қисми ўртасида пауза анча сезиларли бўлади:

Умуман олганда, у келажакда ёзувчи бўлар-у, мен эса бир архитектор бўларман. (В. Ос.)

Баъзан зидловчи боғловчилар такрорланади ёки уларда ва боғловчиси ҳам қўлланади. Зидловчи боғловчининг такрорланиши зидлик мазмунини кўчайтиш учун бўлса, ва боғловчисининг келиши бир содда гапдаги мазмундан иккинчисига тезлик билан ўтиши мазмунини ифодалаш учун ва содда гаплар орасидаги муносабатнинг яқин эканлигини кўрсатиш учун хизмат қилади:

1. *Сен билан бизнинг чопонимиз эски бўлса ҳам, наваримиз тўқ, аммо лекин улар ҳаминша ёғ ичида яшасалар ҳам, ўлгундай очкўз бўладилар.* (Ҳ. Шамс.) *Бир ой*

Саломат ана, бир ой Каромат мухаррир бўлади. Аммо лекин Саломат опанинг газетаси ҳар сафар танқидга учрайди. (Ас. М.)

2. Агарчи бойликлар қиммат, бебаҳо, ва лекин эл бари бу ерда гадо. (М. Т.) Пахтанинг ҳосили юзга етди, 140 центнердан ошиб ҳам кетди. **Ва лекин** ҳосилга ҳам марра йўқ, Бунга ишонганмиз, шубҳа зарра йўқ. („Хат“)

§ 26. Зидловчи боғловчили боғланган қўшма гапларга балки боғловчиси ва **фақат** юкламаси ёрдами билан тузилган қўшма гаплар яқин туради.

Балки боғловчиси ва **фақат** юкламаси бир-бирига зид қўйилувчи, бир-бирига мувофиқ келмаган гапларни боғлайди.

Ўзиб кетган киши илғор эмас, балки бошқаларни тортиб, ўзига эргаштириб бораётган киши илғор ҳисобланиши керак. (Павленко) *Коритов ҳам меҳмоннинг кетаётганига ажабланмади, уни тўхтатмади ҳам, балки алланима тўғрисидаги гапни айтиб бўлиб, унинг қўлини қаттиқ сиқди.* (Павленко) *Ёнинғизда бўлмоқ орзум эртаю-кеч, фақат, найлай, иложин топмадим ҳеч.* (Уйғун ва И. Султон)

Баъзан **фақат** юкламаси ёрдами билан тузилган қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг сўнги, биринчи гапдан англашилган мазмунни чегаралаб кўрсатади: биринчи гапдан англашилган умумий мазмунга мос келмаган хусусий бир ҳолатни ифодалайди:

Бешиерка қишлоғи маст уйқуда, фақат аллақаерларда трактор тариллайди. (А. Қ) *Душман йиқилақўна чекинаркан, Бектемир илғари босиб боргуси келди, фақат буйруқ йўқ эди.* (О.) *Шириной индамасдан бошини эгди. фақат унинг қисқроқ қора кўзларидан ёш тўкилиб кетди.* („Шарқ юлдузи“ журн.)

§ 27. Боғланган қўшма гаплардаги қиёслаш муносабатининг ифодаланишини фақат боғловчи ва боғловчи вазифасидаги *аммо, булса, эса, -у (-ю)* воситаларигагина боғлаб қўйиш тўғри бўлмас эди. Қўшма гапдаги қиёслаш муносабатини вужудга келтиришда бошқа, лексик ва грамматик воситалар ҳам хизмат қилади: қўшма гап таркибидаги айрим бўлақларнинг семантик муносабатлари, уларнинг такрор изоҳланиши, қўшма гапни ташкил этган содда кесимларнинг замон муносабати, тасдиқ ва инкор формаларининг қўлланиши, гапларнинг ўринлашиши ва интонацияси боғланган қўшма гапларда қиёслаш муносабатини келтириб чиқарувчи восита бўлади.

1. Боғланган қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг таркибидаги айрим бўлақларнинг мазмуни бир-бирига қиёсланади ёки зид қўйилади:

а) кесимларнинг мазмуни қиёсланади ёки зид қўйилади: *Тошқин хавфидан қутилиш учун дамба қилиш зарурлигини ҳамма бир оғиздан таъкидлади, лекин бу ишни қачон бошлаш масаласига келганда, Ўрмонжон, Бўтабой аканинг бетўхтов бошлаш керак деган фикрига қарши чиқди. (А. Қ.) У жангда ҳалок бўлди, аммо унинг ўлими гитлерчиларга қиммат тушди, у ёлғиз узи қирқтача фашистни қириб ташлади. (Т. Н. Қориниёзов) Матушевскийнинг бундай вайсаши Винкельнинг гашига тегарди, лекин у қулоқ солиб ўтиришга мажбур эди. (Каз.)*

б) ҳолларнинг мазмуни қиёсланади ёки зид қўйилади:

Дўстлар бир зумгина лабларини тишлаб, жим қолдилар, лекин ясавул кинояни пайқамай узоқлашиб кетгач, маҳкам юмилган лаблардан бирдан қаҳқаҳа тошди. (О.) Бошда одамлар шовшув кўтарар, норозилик билдирар, ишга киришмас, бироқ яна қайтиб келгунингизча, йўллар тuzатилган бўлар эди. (Фад.) Аввал унинг гапини эшитишди, бироқ тез орад. ғазаб билан қичқириш бошланди. („Т. гарови“ тўпл.)

в) шахслар бир-бирига қиёсланади ёки зид қўйилади:

Баъзи кишиларимиз Тошкент томонга қанотини ростлаб турибди-ю, лекин сен борганинг маъқул. (О.) Майли, сиз яширдингиз, аммо мен яширмайман. (О.)

г) қўшма гаплардаги қиёслаш, зидлаш қўшма гапнинг иккинчи қисмини ташкил этган гапнинг таркибидаги айрим бўлақларда бўлади:

Чинни товоқ яхши, лекин қазиси билан бўлса, яна ҳам яхши бўлади. (А. Қ.)

Бу қўшма гапдаги қиёслаш муносабати қўшма гапнинг иккинчи содда гапи таркибидаги қазиси билан бўлса бирикмаси орқали ифодаланади.

Яна:

Деворий соат бирга занг урди, аммо Ўрмонжон соатнинг тўғрилигига шубҳаланди, шекилли, ўз соатига қаради. (А. Қ.) Ўрмонжон хўп ҳам тўлиб тошиб юрган экан, юрагини роса бўшатди, аммо Сидиқжон бошини қўйи солиб, ерга киргундай бўлиб, „чурқ“ этмасдан ўтирар эди. (А. Қ.) Одамга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак. (А. Қ.) Гулнорнинг кўзлари аллақандай хаста ёрқинлик билан очилиб кетди, бироқ у уялган каби, кўрпани тортиб, кўкрагини ёпди ва Йулчига тикилди. (О.) Алоиддин Машҳадий куюниб эътироз этди. Лекин Тўғонбек унга жавоб қайтаришни ҳам истамасдан, ўзга нарсалар ҳақида сўзлаб кетди. (О.)

Айрим ҳолларда қиёслаш ёки зидлаш муносабати қўшма

гапнинг иккинчи гапи таркибидаги эргаш гапнинг мазмуни орқали бўлади:

Арбоб қутирган туюдай Фридуниги устига ташланди, лекин Фридун чаққонлик билан чап бериб қочиб қолгани учун, арбобнинг ўзи гумбирлаб ерга йиқилди. (М. Ибр.) *Аввал бу хитобнома ва прокламациялар гектогрифда кўпайтирилди, аммо 1905 йилда яширин босмахона ташкил қилингандан кейин, шу босмахонада босилиб, тарқатиладиган бўлди.* (Т. Н.)

Айрим ҳолларда қўшма гапнинг составидаги содда гапларнинг умумий мазмуни бир-бирига қиёсланади ёки зид қўйилади:

Кунлар ўтар, аммо Курд Аҳмаддан ҳали ҳам дарак йўқ эди. (М. Ибр.) *Ёмғир тинган, аммо кўча жуда шамол ва совуқ эди.* (Фад.) *Сидиқжон ҳам Азизани самимий ҳурмат қилади, аммо Азизада қайдо бўлган севги унда йўқ.* (Ё. Шукуров) *Фатхиллабой ҳовлисига етди, ҳовли дарвозаси очиқ, аммо у дарвоза олдида бир қизил аскар соқчилик қилиб турарди.* (С. А.) *Партия ташкилотининг ўзида ҳам лаёқатли кишилар бор, аммо улар бироз ўқишга муҳтож.* („Шарқ юл“. журн.)

Бундай типдаги қўшма гапларнинг биринчиси таркибида, қиёслаш ёки зидлаш муносабатини янада қабартиш учун *гарчи* элементи келиши мумкин:

Гарчи унинг шунқор кўзи юмуқ ётади, Аммо Ленин эллар кўзин очган абадий. (М. Шайхзода)

2. Қўшма гапларнинг таркибидаги айрим бўлақларнинг мазмунини изоҳлаш орқали қиёслаш ёки зидлаш муносабати келиб чиқади. Мазмуни изоҳланаётган бўлак қўшма гапнинг ҳар икки гапида такрорланади. Такрорланганда, олдинги функцияси сақланиши ёки бошқа бир функцияда қўлланиши мумкин:

а) ҳар икки гапда эга функциясида:

Аввал чечак касали жуда кўп тарқалган бўлиб, бу жиҳатдан Ўрта Осиё подшо Россиясида биринчи ўринлардан бирини эгалларди, аммо чечак касалига қарши кўрилган жиддий чоралар натижасида бу касал ҳам тамомила йўқотилди. (Т. Н. Қориниёзов) *Бу ишларингиз жуда яхши, лекин боғдорчилигингиз ҳозирги талаблардан жуда орқада қоляпти.* (С. Назар) *Ровно билан Гошча ўртасида кундалик алоқа бор эди, эндиликда эса бу алоқалар узилган эди.* (Медведев)

б) кесим эга функциясида:

Алексей қараса, бир сербўта қарағайчанинг тепасида кўмкўк шохлар шамолдан бир мақомда қимирлайди, лекин бир неча шохчанинг қимирлаши бошқаларникига ўхшамайди. (Б. П.)

в) тўлдирувчи эга функциясида:

Кечқурун орол ичкорисига бориб, жуда кўп эчки кўрдим, лекин улар жудд осов бўлганларидан, яқин бормоқнинг сира иложи йўқ эди. (Дефо, „Р. Крузо“)

г) аниқловчи эга функциясида:

Тантубойваччанинг нафаси ичига тушиб кетди, бироқ у уялган к. би ўзини билмасликка солди. (О.)

д) ҳол ҳол функциясида:

Андрей эрта соат бешларда штабга етиб келди, Кутузов бўлса ўша вақтда ҳам стол устида мудраб ўлтирар эди. (Л. Т.) Одамлар *машиналарга чиқиб олишга ҳаракат қилишади, лекин уларни машинадан итариб юбордилар.* (Р. Файз.)

3. Богланган қўшма гаплардаги қиёслаш муносабатини вужудга келтиришда қўшма гапни ташкил этган гапларнинг кесимлари орқали ифодаланган замон муносабатининг роли каттадир. Қиёслаш муносабатини ифодалаш учун лексик воситалар қўлланмаганда, кесимларнинг турли замон формаси ва мазмунида бўлиши қўшма гапни ташкил этган гапларнинг мазмунини бир-бирига қиёслайди ёки зид қўяди. (Турли замон формалари қўлланган қўшма гапларда қиёслаш муносабатини вужудга келтирувчи бошқа воситалар ҳам қўлланиши мумкин. Бу ҳолда қиёслаш ёки зид қўйиш муносабати янада қабартирилади).

а) ҳозирги ва келаси замон шакли ва мазмуни қиёсланиши мумкин:

Тўғри, Ўктам менга ёқади, бироқ ҳаммадан бурун одамнинг иши керак. (О.) Янги бошланган ишимиз кучсиз кўринса ҳам, *майли, бироқ у ҳали ўсади ва мустаҳкамланади.* („Т. гарови“ тўпл.) *Нега ўқимагансиз дейишим мумкин.* (Л. Қ.) *Йда доғ бўлса бўлар, аммо сиз билан бизда доғ бўлмасин.* (У й ф.) *Бу йил боғимизда ҳосил уч ҳисса ортиқ. Лекин пахтага зўр берайлик.* (О.)

б) келаси ва ҳозирги замон шакли ва мазмуни қиёсланади:

Иш яна маромига келади, аммо қозон қайнатишга илож тополмай турибман. (О.) Энди у ўз тожига човут солган икки офатнинг қўлларини кесиб ташламоғи керак. *Лекин унда куч, ғалабага ишонч йўқ.* (О.) *Бу йилда ғайрат ва ҳимматингиз асло озаймасин.* Аммо, *барча тadbирни пинҳон тутмоқ маъқул.* (О.)

и) келаси ва ўтган замон шакли ва мазмуни қиёсланади:

Модомики, шундай экан, фурсатни бой бермай, дарҳол ҳужумга ўтиш керак, бироқ тарайадай қотиб қолган ишнинг бадан ишлашдан бош тортди. (Фурм.)

г) ўтган ва келаси замон шакли ва мазмуни қиёсланади: *Майли, сиз яширдингиз, аммо мен яширмайман.* (О.)

4. Қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари инкор ва тасдиқ формада бўлиши мумкин. Бу ҳолат қўшма гап қисмларининг мазмунларини бир-бирига зид қўйилиши ёки қиёсланишига сабаб бўлади. Одатда, қўшма гапнинг таркибидаги бир гапнинг кесими тасдиқ формасида бўлиб, иккинчиси инкор формасида бўлади. Инкор тушунчаси *-ма* суффикси, ёки *йўқ* сўзи орқали ифодаланади.

а) биринчи гап инкор, иккинчиси тасдиқ формасида:

Узоқда ҳеч нарсa кўринмас, лекин шаҳардан, қурилишдан ҳар хил овозлар эшитилиб турар эди. („Шарқ юл.“ жур.) *Қарсак овози эшитилмас, аммо унинг қувончи ва тантанаси ўтда яллиғланган юзларда билинарди.* (Н. Остр.) *Мен ўз фикримни яхши тушунтириб беролмайман, лекин аниқ биламанки, фикрим тўғри.* (Павленко)

б) биринчи гап тасдиқ, иккинчи гап инкор формасида:

Кулбамиз фарёдга, фиғонга тўлди, аммо кўмилмади умид ва нажот. („Хат“) *Сони кўп-у, салмоғи йўқ.* (Мқ.) *Ниҳоят у энди денгизга ҳам етишган эди, лекин маълум бўлдики, унинг бўлишининг ҳам ҳождати йўқ экан.* (Павленко) *Албатта гапириб беради, лекин мен ўғлингизнинг нима учун ўқимаётганини айтиб бера олмадим, Мамажон ака.* („Шарқ юл.“ жур.) *Масленников Сабуровнинг елкасидан ошириб граната ирғитди, аммо граната портламади.* (К. Сим.) *Қушларнинг ҳар қайсиси ўз бошига қичқираверди, аммо бу қушлардан ҳеч бирининг овози мен билган қушлар овозига ўхшамас эди.* (Дефо, „Р. Крузо“) *У бахтли турмуш кечиришга лойиқ бир киши, мен эсам у билан турмуш қуришга қодир эмасман.* (Павленко)

ПАЙТ МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 28. Боғланган қўшма гаплар маълум бир пайтда рўй берувчи ёки рўй бермайдиган воқеа, ҳодисаларни ифодаловчи гапларни бириктириши мумкин. Албатта, қўшма гапнинг ҳамма турлари ҳам пайт тушунчаси билан боғланади. Аммо қўшма гапнинг бошқа турларида пайт тушунчаси билан боғланган ҳолда қиёслаш, сабаб ва натижа, изоҳлаш мазмунлари ифодаланади.

Ёлғиз пайт муносабатини ифодалаган гапларда бошқа маъно муносабатлари ифодаланмайди ёки баъзи маъно оттенкалари бўлса ҳам, асосий мазмун пайт муносабатини ифодалаш бўлиб қолади.

Сестра оқариб, термометр қўлидан тушиб кетди ва бир томчи симоб ялтираб паркет полига думалади. (Б. П.)

Бу қўшма гапда сабаб ва ундан келиб чиққан натижа ифодаланган. (Биринчи гап—сабаб, иккинчи гап—ундан келиб чиққан натижа).

2. Уларнинг баъзилари юмшоқ қум устига чўзилиб, баданларини ёқимли баҳор офтобига товлаб ҳордиқ чиқардилар ва баъзилари подалари изидан чўлга қараб кетдилар. (С. А.)

Бу қўшма гапда бир пайтда рўй берган ҳаракат, ҳолат ифодаланади, холос.

Пайт муносабатини ифодаловчи қўшма гапларда маълум бир вақтда рўй берувчи воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятлар санаб кўрсатилади. Шунинг учун ҳам бу типдаги гаплар маълум воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларни тасвирлашда, характеристикалашда қўлланади.

Пайт муносабатини ифодалаган қўшма гапларни ташкил этган қисмларни бириктириш учун бириктирувчи боғловчи—*ва*, инкор боғловчиси *на-на*, *юклама -у (-ю), -да*, шунингдек, боғловчи функциясидаги *бўлса, эса* феъллари қўлланади.

Пайт муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар мазмунан икки гурпуага бўлинадилар:

1. Қўшма гап таркибидаги содда гаплардан англашилган мазмуннинг бир пайтда, бир вақтда рўй бериши;

2. Қўшма гап таркибидаги содда гаплардан англашилган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг кетма-кет рўй бериши.

Пайт мазмунини ифодалашда хизмат қилган турли боғловчилар ва бошқа грамматик воситалар умумий пайт муносабатини ифодалаш билан бирга, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Бу ўзига хос хусусиятлар маъно оттенкаларини ифодалашда, гап структурасида кўрилади. Масалан, инкор боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапларда маълум вақтда рўй бермаган ёки мавжуд бўлмаган воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятлар ифодаланади.

Шундай қилиб, ҳар бир боғловчи ёрдами билан тузилган қўшма гапларни алоҳида ўрганишга тўғри келади¹.

1. БИРИКТИРУВЧИ БОҒЛОВЧИЛИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 29. Бириктирувчи боғловчилар (*ва*, *ҳам*) ёрдами билан гапларнинг ўзаро қўшилувидан тузилган боғланган

¹ Маълумки, ҳар бир тенг боғловчи турли-туман маъно муносабатларини ифодалаш учун хизмат қилади. Қуйида тенг боғловчиларнинг фақат пайт муносабатини ифодалашдаги роли кўриб ўтилади.

қўшма гаплар, бошқа боғловчилар ёрдами билан тузилган боғланган қўшма гапларга қараганда, ўзбек тилида камроқ қўлланади. Бу турдаги қўшма гапларнинг ишлатилиши асосан илмий, ижтимоий-сиёсий ва бадиий нутққа хосдир.

Бириктирувчи боғловчилар бир пайтда ёки турли пайтда рўй берувчи ва турли хил маъно муносабатида бўлган гапларни ўзаро бириктириб, қўшма гап ҳосил қилади. Бу хил қўшма гапларнинг структураси, кесимларининг шакли ҳам турлича бўлади.

Қўшма гапни ҳосил қилишда асосан *ва* боғловчиси хизмат қилади, *ҳам* боғловчи эса кам қўлланади.

Бириктирувчи боғловчили боғланган қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг ўзаро семантик муносабати

§ 30. Бириктирувчи боғловчи ёрдами билан тузилган қўшма гап таркибидаги гапларнинг ўзаро семантик муносабати турличадир. Айрим ҳолларда боғланган қўшма гап бир пайтда ёки турли пайтда рўй берадиган ҳаракат, ҳолат ёки белги-хусусиятни ифодаловчи гаплардан таркиб топса, бошқа ўринларда боғланган қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган мазмуннинг натижасини кўрсатади ёки уни изоҳлайди, ёки унга зид қўйилади.

§ 31. Баъзан бириктирувчи боғловчи ёрдами билан тузилган қўшма гапларнинг таркиби анча мураккаб бўлади: бундай ҳолда қўшма гапнинг қисмлари эргашган ёки боғланган қўшма гаплардан таркиб топиши мумкин.

1. *У, бу конвертни очиб кўргач, чеҳраси очилди ва одеял тагидан қўлларини чиқаришга уринди.* (Б. П.) *Қори ўзини ёнбошга ташлаб, бошини столга гурсиллатиб урди ва яна урмоқчи бўлган эди, Ўрмонжон тугиб қолди.* (А. Қ.)

2. *Бирдан боши айланди, кўзи тинди ва ёнида турган столга аста ўтирди.*

Таркиби мураккаб бўлган бу хил қўшма гапларнинг қисмлари орасидаги семантик муносабат бош гапларнинг ўзаро алоқаси орқали белгиланади. Агар бу хил гаплар боғланган қўшма гаплардан таркиб топган бўлса, қисмларнинг сўнгги гапларининг ўзаро алоқаси орқали қўшма гапнинг семантик алоқаси тайинланади.

Бириктирувчи боғловчили боғланган қўшма гаплар пайт, сабаб-натижа, изоҳ, зид қўйиш мазмунини ва бошқа мазмун оттенкаларини ифодалашлари мумкин.

Пайт мазмунининг ифодаланиши

§ 32. Боғланган қўшма гаплар бир пайтда ёки кетма-кет рўй берувчи воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятни ифодаловчи гаплардан таркиб топиши мумкин.

Шу билан бирга, бириктирувчи боғловчили қўшма гапларнинг бошқа маъно турлари (сабаб-натижа, изоҳ, зид қўйиш) ҳам маълум даражада пайт маъноси билан боғланади, ammo уларда ўзига хос маъно етакчи бўлади. Шунингдек, маълум бир пайт билан боғлиқ бўлган қўшма гапларда ҳам қўшимча, бошқа маъно оттенкалари бўлиши мумкин.

1. Ҳаракат, ҳолат ёки бирор белгининг бир пайтда рўй беришини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

§ 33. Бириктирувчи боғловчи ёрдами билан тузилган қўшма гаплар бир пайтда рўй берувчи ҳаракат, ҳолатни ёки бирор белгини ифодалаши мумкин. Бунда қўшма гапни ташкил этган гаплардаги ҳаракат, ҳолат ёки бирор белги-хусусият тамоман бир вақтда рўй бериши ёки бажарилиш, рўй бериш пайти қисман бир-бирига мос келиши мумкин.

Қуйидаги ўринларда ҳар икки қисмдан англашилган мазмун аynи бир пайтда рўй беради:

Уларнинг баъзилари юмшоқ қум устига чўзилиб баданларини ёқимли баҳор офтобига товлаб ҳордиқ чиқаришга киришдилар ва баъзилари подалари узидан чўлга қараб кетдилар. (С. А.) Улар югураркан, кўкатларнинг гуллари ва думалоқ бошлари яланг оёқларига ширтиллаб урилар ва офтобда исиган нам тупроқ товонлари тагига мулойим тегарди. (Б. П.) Клавдия Михайловна ҳар ҳафта деярлик уни „ўйинга тушишга“ яъни койка устида ликиллашга мажбур қиларди ва ўзи чапак чалиб турарди. (Б. П.) Гвоздев, титраб кетиб, бирдан юзини бу ёққа ўгирди ва бинт остида кўзлари ярқираб кетди. (Б. П.) Шу пайтда катта соат иккига занг урди ва меҳмонхонадаги бошқа соат ҳам майингина жириглаб қўйди. (Б. П.)

Шу уйнинг ўртасида бўш ванна турарди ҳам гиламга сув тўкилган эди. Аравалар ғижирлаб ўтар ва улардан ярадорларнинг инграши эшитилиб турарди. (О. Г.)

Қуйидаги қўшма гапларда ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятларнинг рўй бериши қисман бир-бирига мос келиши англашилади. Бу хил қўшма гапларни ташкил этган содда гаплардан англашилган мазмун ҳаракат, ҳолат ёки белги-хусусиятларнинг рўй бериши орасида қатъий чегара бўлмайди:

Тулкилар секин товуш чиқариб увиллашар ва эндигина уйқудан турган қизилиштон эринлигина тумшуқ уради. (Б. П.)

Бу мисолда тулкиларнинг увиллаши ва қизилиштоннинг тумшуқ уриши тамом бир вақтда рўй бермайди.

Бу вақтда кўзларим ёш билан тўлган ва овозимда бироз ўзгариш юз берган эди. (С. А.)

Бу қўшма гапда икки ҳолатнинг рўй бериши айнаи бир вақтда бошланиб, бир вақтда тугалланмайди; ҳолатларнинг рўй бериши бир-бирига қисман мос келади.

Яна мисоллар:

Новдаларни безаб ғунчалар, Тонгда айтди ҳаёт отини Ва шабада қурғур илк саҳар Олиб кетди гулнинг тотини. (Ҳ. О.) *Рўзиматнинг ранги ўзгарди ва кўзларида ҳамиша уйнаб турадиган табассум ифодаси тўсатдан йўқолди.* (А. Қ.) *Шу дамгача пешонасида тўпланиб турган ажсинлар унинг ўз гапидан ўзи мамнун бўлганига ишора ўлароқ, дарҳол йўқолди ва у хиёл кулимсираб, тирноғига қаради.* (А. Т.) *Уй ичида хира тунги лампа ёниб турар ва сен хумор кўзларинг билан қоронғилик ичидан... равшан боқиб турардинг.* (Фад) *Унинг баданлари титради ва Масленниковни кўлида кўтариб, эзилиб-эзилиб йиғлади.* (К. Симонов) *Қишлоқлар ёнар ва тўплар отилганда, лап этиб кўринган ёруғлик йироқдаги катта ёнғиннинг шугласига қўшилиб кетарди.* (К. Симонов) *У руҳсизланиб, бўшашиб ўтирар ва юзларида ғамгинлик аломати кўринарди.* (Б. П.)

Бириктирувчи боғловчи ёрдами билан тузилиб, бир пайтда рўй берадиган воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятни кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар билан воқеа, ҳодисаларнинг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар орасида баъзи ўринларда фарқ йўқолади. Бундай фарқнинг йўқолиши ҳаракат, ҳолати ёки белги-хусусиятларининг рўй бериши бир-бирига қисман мос келган қўшма гапларда аниқ кўринади.

§ 34. Бир пайтда рўй берувчи ҳаракат, ҳолат ёки белги-хусусиятни ифодалаган қўшма гаплар қуйидаги хусусиятлари билан характерланади:

1. Қўшма гапни ташкил этган гапларнинг кесимлари бир хил замон формасида бўлишлари;

2. Қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида бир пайтлик маъносини янада қабартиш учун *шу пайтда, худди шунда, шу вақтда, бирдан* каби сўзларнинг бўлиши:

Мересьев душман самолётини мўлжаллаб, ҳавога кўз югуртирди ва бирдан елкаси қисирлаб, юраги орзиқиб кетди. (Б. П.)

3. Қўшма гапнинг биринчи қисми таркибида иккинчи қисм учун ҳам умумий бўлган иккинчи даражали бўлакнинг мавжуд бўлиши:

Кечқурун отам келди ва мен унга бутун воқеани айтиб бердим. Хотинлар анчагина юришиб тўхташибди, уларнинг беллари толибди ва қўллари оғрибди. (В. Ос.) Унинг кўзлари ўтдек ёнарди ва юзлари чойшаб сурунидан ҳам баттарроқ оқариб кетган эди. (Б. П.) Бу пайтда фикримга кўп нарсалар келди ва бир неча қизиқ ҳодисалар бўлиб ўтди. (Дефо, „Р. Крузо“)

2. Ҳаракат, ҳолат ёки бирор белгининг кетма-кет рўй беришини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

§ 35. Боғланган қўшма гапни ташкил этган гаплардан англашилган мазмун кетма-кет рўй бериши мумкин. Одатда, биринчи қисмдан англашилган мазмун олдин, иккинчи гапдан англашилган мазмун сунг рўй беради.

Бириктирувчи боғловчи ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг бу тури, бир пайтлик маъносини ифодалаган қўшма гапларга қараганда, кенгроқ қўлланади. (Баъзан бу хил гапларда сабаб-натига оттенкаси ҳам бўлади):

—*У шаҳардами? Ямоқчиликни билар эканми?—деди Нури ва юраги, нечукдир, бир лаҳза алланечук уриб кетди. (О.) Эргаш, бу сўзни эшитиши билан югуриб қум хомаси устига чиқди ва мен ҳам унинг изидан югурдим. (С. А.) Тожибой қизил алвон билан ёпилган стол ёнига чиқди ва унинг овози залда гулдиради. (П. Т.) Моторларнинг бир мақомда гулдираши орасида ҳамма нарсанинг суроби куздан ғойиб бўла бошлади ва мудрай бошлаган Алексейнинг хаёлига энг охири ғалати бир фикр келди. (Б. П.) У палатага келтирилиб ётқизилгандан сунг, ҳушига келди ва энг аввал кўзи Клавдия Михайловнанинг серташвиш юзига тушди. (Б. П.) Аввал қандайдир одамларнинг кўланкаси, бинолар, баҳайбат машиналарнинг қораси кўз олдидан тез ўтиб кетди ва уларнинг қуюндек ҳаракатидан аъзойи бадани қақшаб оғриди. (Б. П.) Болтаси камарига қадалган бир чол отларни етаклаб муз кўчадиган жойга олиб келди ва хотинлар чангак билан тортиб музларни ченаларга юклай бошладилар. (Б. П.)*

§ 36. Кетма-кет рўй берувчи воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятни ифодаловчи қўшма гаплар мазмунан икки турли бўлади:

1. Қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун тугалланиб, сунг иккинчи қисмдаги мазмун бошланади:

Қамбаралининг жони чиқиб кетди ва уни чаппароста қилиб сўкиб ташлади. (А. Қ.) Мамасаид йўтала-йўтала келиб эшикни очди ва меҳмонларни кўриб, кузлари олайиб кетди. (П. Т.) Азамат номини эшитиши биланоқ,

Казбичнинг кўзлари чақнаб кетди ва Азаматнинг отаси турган овулга қараб жўнади. (Лерм.)

2. Қўшма гапларнинг иккинчи турида ҳаракат, ҳолат ёки белги-хусусиятларнинг бири тугалланиб, сўнг иккинчиси бошланмайди. Аввал, қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун юзага келади, у тамомланмай, иккинчи қисмдан англашилган мазмун юзага чиқа бошлайди:

Рўпарадаги тоғнинг бағридан қора тутун кўтарилди ва у ердан йўталган сингари товуш эшитилди. (О.) *Семиз каламуш ерга тушиб лапанглаб дарвоза томонга қочди ва болалар қийқириб, уни қувлаша бошлади.* (О.) *Кўп ўтмасдан, нарироқда эшик гижирлади ва чолнинг овози эшитилди:—Марҳамат, келинлар.* (О.) *Зуннунхўжа унинг жим қолишига ўзича маъно бериб, „рози эмасман деган гапни илгарироқ айтсам нима экан“ деб ўйлади ва рози бўлмаслигининг оқибатини кўрсатиб писанда қилиш, шу билан Сидиқжоннинг тилини узйл-кесил боғлаш учун:—Болангиз бор,—деди.* (А. Қ.) *Шу онда чирқ шарақлаганича ерга тушиб чилпарчин бўлди ва бирданига иккита ўқ чиқди.* (А. Қ.)

§ 37. Пайт маъносини ифодалаган бириктирувчи боғловчили қўшма гаплар бошқа, қўшимча маъноларни ҳам ифодалайди.

а) сабаб ва натижа:

Носилкани кўтариб, самолётга киргизганда, Алексейнинг думоғига авиация бензинининг таниш ҳиди урди ва унинг юраги яна қувончга тўлди. (Б. П.)

б) шарт:

Мени кутгил ва мен қайтарман, ўлимларни қолдириб доғда. (К. Сим.)

в) маълум ҳаракат, ҳолатдан сўнг нима уқилгани, нима рўй бергани:

Ҳаммалари Тупроқ қўрғонга ёпирилиб чиқишди ва казаклар кўзи олдида жонли бир манзара ҳосил бўлди. (Гог.)

г) гап таркибидаги айрим бўлақларни изоҳлаш:

Бу қишлоқнинг кўп ерларини қум босганлиги сабабли, экишга яроқли ер оз қолган ва у ерларнинг кўпчилигини ҳам қишлоқдаги бир-иккита катта бой эгаллаб олган эди. (С. А.)

Бу қўшма гап таркибида ер сўзи изоҳланади.

Бириктирувчи боғловчили қўшма гапларнинг структураси

§ 38. Бириктирувчи боғловчи ёрдами билан содда гапларнинг бирикувидан ҳосил бўлган боғланган қўшма гаплар икки содда гапдан таркиб топиши мумкин:

Правление унинг таклифини маъқул кўриб, шундай қарор қабул қилди ва бу қарорнинг обрўйини кўтариш учун ўқишга правлениенинг ҳамма аъзоси, шу жумладан, Бўтабой аканинг ўзи ҳам қатнаша бошлади. (А. Қ.) Сотволдини қидириб кетганлардан бири ярим кечада қайтиб келди ва у келтирган шум хабар бутун қишлоқни оёққа турғизди. (П. Т.) Стакан бекордан-бекорга тишларга тегиб тақирлади ва сув чайқалиб, ёстиққа тўкилди. (Б. П.) Майор бир ҳикоя бошлади ва сестра унинг қорамтир мрамардек доғлар қоплади ва улардан чиройли бўлиб буғ кўтарилди. (Б. П.) Ҳарбий киши бир қўлида чемодан ушлаб, иккинчи қўли устига шинелини ташлаган ҳолда қушдек шаҳдам қадам ташлаб борарди ва унинг юришига қараб кишининг завқи келарди. (Б. П.) Дарахтлар орасидан йилт-йилт қилиб, дарчалар кўрунар эди ва ҳатто кўчма томонда ҳам дарча бор эди. (Гог.)

2. Қўшма гапнинг биринчи қисми боғланган қўшма гапдан, иккинчи қисми содда гапдан тузилади:

Шу онда чироқ шарақлаганича бориб шипга урилди-ю, ерга тушиб, чил парчин бўлди ва бирданига иккита ўқ чиқди. (А. Қ.) Кукушкин ўзини койкага ташлади, унинг кўзлари ўтдек ёнар ва юзлари чойшаб сурпидан ҳам баттарроқ оқариб кетган эди. (Б. П.) Оля гулдор кўйлаги билан кўкат устида оёқларини тагига йиғиб, оқ гуллар орасида ўтирган эди, терилган гуллар тиззалари устида сочилиб ётарди ва ўзи ҳам тонг шабнамида чўмилган оқ гулдек оппоққина ва озодагина эди. (Б. П.) Ёш врач ўзини муҳим бир нарсани биладиган одамдай тутар ва унда ёшларга хос бир оз кибр-ҳаво бор эди, аммо бу унинг ўзига ярашар эди ҳам. (Павленко)

§ 39. Бириктирувчи боғловчи иштирок этган қўшма гапнинг биринчи қисми бир содда гапдан иборат бўлиши, иккинчи қисми эса эргашган қўшма гап бўлиши мумкин:

Ҳовлида қуртга барг қирқаётган укаси—Обиджон новдалар орасидан ўқдек отилиб чиқиб, унинг бўйнига осилди ва „Акажон!“ деб шундай қичқирдики, аллақерда ётган хўроз қоқоқлаб юборди. (А. Қ.)

Бу қўшма гапнинг иккинчи қисми натижа эргаш гапли қўшма гапдир.

Яна мисоллар:

Сидиқжон болани ерга қўйиб, онасига йўллади ва болага қараб у-бу деб турган бўлса ҳам, кўзи ва бутун диққати Шарофатда эди. (А. Қ.) Бу тилагим ҳам биргина марта эмас, бир неча бор амалга ошди ва ҳаргал у йигитни кўрганимда, унга бўлган муҳаббатим аввалгисига кўра орта борди. (С. А.)

Қуйидаги қўшма гапларнинг биринчи қисми эргаш гапли қўшма гапдан, иккинчи қисми содда гапдан таркиб топилди:

Очилганда кумуш тонг юзи, Чўққиларга қадам қўясиз ва қўёшнинг олтин ёғдуси Орқангиздан борар изма-из. (Ҳ. Салоҳ) Тикилган сари кўз оқи зўрайиб, қорачиғи оловдай тезлашар ва қарашлари ўткирлаша борар эди. (Ас. М.) У ўз уйига кириб, креслога ўтиргач, ўглининг кичкинагина тамакидонининг қопқоғига ўрнатилган суратиоан кўзини олмасди ва кўзида ёш айланар эди. (Л. Т.) Князь почтадан хатни олиб келгач, Павлушканинг хати қайта-қайта ўқилди ва бу хатни ўқитиб эшитишни ўзларига лойиқ кўрганлар, хатни ҳеч кимга бермай ўтирган Графиня олдига келишлари керак эди. (Л. Т.) Дахшатли кеча тугагач, ҳамма уй-уйига кириб кетди ва кўрпага кириши биланоқ уйқига кетган Анатољдан бошқа ҳеч ким бу кеча тез ухлай олмади. (А. Т.) Бешинчи бомба шундай қаттиқ портладики, ер ларзага келди ва Алексей боши устидаги дарахтнинг тепасига осколка тегиб, қарсиллаб ерга тушди. (Б. П.) У, бу конвертларни очиб кўргач, чеҳраси очилди ва одеял тагидан қўлларини чиқаришга уринди. (Б. П.) Носилка ўрнига жойлаштирилгач, устидаги оқ чойшаб учиб кетди ва Мересьевнинг кўзи Кукушкиннинг азоб-машаққатдан ўзгарган юзига тушди. (Б. П.)

§ 40. Бириктирувчи боғловчи иштирок этган қўшма гапларнинг ҳар икки қисми эргаш гапли қўшма гаплардан тузилиши ҳам мумкин.

Президиум раиси томонидан сўз берилгач, агроном минбарга чиқди ва унинг баланд овози мажлисга келганларнинг диққатини ўзига жалб қилиб, зал тинчиди Қизнинг қовушиқсиз хатларида шу қадар болаларча содда ошиқона сўзлар бор эдики, уларни ўқиб, Алексейни ҳам босарди ва ана шу вақтда, бу қиз Алексейга Олядан келган хатларни берганида, у Оляни турмушга чиққан ҳамширам деб айтгани учун энди ўз-ўзини койирди. (Б. П.) Ювиниш учун сув келтирганларида, у сувнинг совуқроқ бўлишини талаб қиларди ва тосга эгилиб олиб, узоқ ювинар, оғиз, бурунларини чайқар, сўнгра сулги билан

шундай қаттиқ артинардики, шишган бадами қизариб кетарди. (Б. П.)

3. Бириктирувчи боғловчи ёрдами билан тузилган қўшма гапларнинг таркиби янада мураккаб бўлиши, боғланган ва эргаш гапли қўшма гаплардан таркиб топиши мумкин:

Сидиқжон бошда унинг хуш қабул қилганлигини Ўрмонжон кўп писанда қилиб тайинлаганидан деб ўйлаган эди; бироқ кампир у билан куни бўйи шу хилда гаплашиб ўтирди ва унга шундай меҳр-оқибат кўрсатдики, бошда ўшандай ўйга борганидан хижолат бўлиб қолди ва қачон бўлса ҳам у кампирни сира эсдан чиқармайдиган бир яхшилик қилишни кўнглига тугиб қўйди. (А. Қ.) (Иван Никифоровичнинг) қилмиши ғийбат, егани қайнатган шолғом эди; қарғашга ниҳоятда уста ва бу ишларни қилганда, ҳеч маҳал афтини сира-сира ўзгартмас ва унинг бу қилиғи аёллардан бошқа ҳеч ким қилолмайди-ган қилиқ эди. (Гог.)

§ 41. Тузилиши анча мураккаб бўлиб, алоҳида интонация ва пауза билан талаффуз этилувчи қисмлардан иборат бўлган қўшма гапларда бириктирувчи боғловчидан олдин нуқта ва бошқа тиниш белгилари қўйилиши ҳам мумкин:

Рост айтасиз! Сиз, Бибижон, хўб жиғини топиб айтдингиз! Сен нима дейсан, Павел!—деди. Ва онага кўз қисиб қўйиб, жилмайиб илова қилди:—Оқсуякда ўзи. (М. Г.)—Мен,—деб жавоб қилди Варвара Николаевна,—шу ерда ҳозир бўлган ҳамманинг ҳам муваффақиятлари учун қадаҳ кўтараман! Ҳамманинг, ҳатто энг камтар кишиларнинг ҳам!—Ва у, бошқаларга сездирмай, Викторга жилмайиб қўйди. (Газ.) У ҳар қизнинг, ҳар хотиннинг феъли, ахлоқини ўлчашда ўзини намуна қилганлигидан, Йўлчи билан Гулнор ўртасида бир кўп сирли воқеалар бўлганига ишонди, ва шундай ўйлади: „Йўлчининг бошини айлантирган, орзуларимга тўсиқ бўлган—Гулнор.. Мен унинг кўзини ўйиб олай, ошиқ-маъшуқликни унга ким қўйибди, тирмизак чўри!“ (О.)

§ 42. Бириктирувчи боғловчи ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг таркибидаги содда гапларнинг кесимлари одатда бир-бирига мос бўлади: феъл кесим бўлган тақдирда, кесимларнинг замон формалари бир-бирига тўғри келади, бирининг кесими от кесим бўлганда, иккинчи гапнинг кесими ҳозирги замон формасида бўлади. Аммо доим бундай мосликнинг бўлиши шарт эмас. Кесимлардаги мослик, бир-бирига мувофиқлик, кўпинча, бир пайтда рўй берадиган воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятларни ифодаловчи қўшма гапларда бўлади.

1. Қуйидаги ҳолларда қўшма гапни ташкил этган гапларнинг кесимлари ўтган замон феъли шаклида:

Алишер кўп юриб тўхтабди, иссиқдан юраги куйибди ва лаблари қотиб кетибди. (А. Навоий биографиясидан) *Чаккалари ва кўз олдиларини ўргумчак оёқларидек ажин босган эди ва ҳамма юриш-туриши, гаплари эвки солдатга ўхшарди.* (Б. П.) *Бу қиз уни аравага миндириб станцияга элтиб қўйган ва Гвоздев унга ҳар кунни хат ёзишга ваъда берган эди.* (Б. П.) *Йўлда пальто елкасидан сирғаниб ерга тушди ва жангчилар икки ёққа айрилиб, пальтони босмасдан ўтдилар.* (Б. П.) *Сунгра Алексейнинг голибона заҳархандаси эшитилди ва ҳамма майорга юзланди.* (Б. П.) *Улар бир-бирларига қарашиб қолдилар ва Алексей юраги шув этиб кетганини сезди.* (Б. П.) *Лекин у тез оқар дарёларни жон дили билан севар ва муз тоғларидан шиддатли оқиб тушувчи сувлар уни ўзида йўқ сезинтирарди.* (Войнич)

2. Қуйидаги ҳолларда қўшма гап таркибидаги гапларнинг кесимлари ҳозирги-келаси ва ҳозирги замон феъли шакли ва мазмунида:

Осиё ва Африка халқларининг мустамлакачиларга қарши курашдаги миллий озодлик ҳаракати янада усиб бормоқда ва уларнинг бирдамлиги мустаҳкамланмоқда. (Хрущев Н. С.) *Қараса, нари ёқда Уман қўрининг атмани жанг қилмоқда ва Степан Руска улкан замбаракни қўлга туширмоқда.* (Н. Гоголь) *Хазон қилмас Зайнабни замон Ва оташда ўртанмас Омон.* (Ҳ. О.)

3. Қўшма гап таркибидаги гапларнинг кесимлари келаси замон феъли шакли ва мазмунида:

Шунда кишилар мени ўзларининг буюк ҳамкорликларига чақирурлар ва мен асирлар оша ўз шеърларим билан лаббай, деб жавоб берурман. (Уйгун ва И. Султон)

4. Баъзан қўшма гап таркибидаги гапларнинг кесими турли замон формасида бўлиши ҳам мумкин.

Аммо бу ўринларда феълдаги замон кўчирилади—ҳаракат, ҳолат бир хил замонда рўй бериши уқилади:

Чор атрофда эсарди еллар Ва боғларда қушлар чийиллар. (Ҳ. О.) *Одамлар ер юзида минглаб йиллар яшаб келмоқдалар ва ер уларнинг қўллари нақадар кучлигини ўз зиммасида синаб кўрган.* (Павленко)

5. Қўшма гап таркибидаги гап кесимларининг бири ёки иккаласи ҳам от кесим тарзида бўлиши мумкин:

Сидиқжон шу кундан бошлаб, ҳар жиҳатдан хотиржам ва руҳи энгил бўлиб қолди. (А. Қ.) *Дев, ажина каби нарсалар одамга зарар етказа олмайди ва ҳар бир нарсдан одам кучли.* (С. А.) *У йигит барно бир йигит эди ва*

бир кўришда унга бўлган муҳаббатим яна ҳам ошди. (С. А.) Мактабхонада ҳали бирор бола ҳам йуқ ва унда Ҳабиба ёлғиз бўлиб, хонани супираётган эди. (С. А.) Бу уй бутун вақтида, чамаси, унча ҳам катта бўлмай, тўрт хона-ю, бир ошхонадан иборат бўлган ва олди-орқаси боғ экан. (Павленко)

§ 43. Боғланган қўшма гапларнинг бир ёки ҳар иккиси бир составли гаплардан таркиб топиши мумкин:

Билган ашулараримизнинг ҳаммаси йўлда айтилди ва шундай қилиб манзилга етиб олдик. (Б. П.) Уларнинг бир неча тўпга бўлиниб ҳужум қилиб келаётган самолётлари Подсолнечная райони атрофида қуршаб олинди ва қаттиқ жангдан кейин тор-мор қилиниб, тўзитиб юборилди ва бир „юнкерс“ қуршовни ёриб ўтди ва баланд кўтарилиб пойтахтга йўл тутди. (Б. П.) Венгриядаги контрреволюцион шайкалар уч кун ичидаёқ тор-мор келтирилди ва революцион тартиб тикланди. (Н. С. Хрушчев)

§ 44. Бириктирувчи боғловчи ва ёрдами билан ўзаро бириккан содда гапларнинг иккинчиси таркибида **ҳатто** ва **ҳам** юкламаси қўлланиши мумкин. Бу ҳолда юклама қўшилиб келган гапнинг мазмуни қабартирилади, алоҳида ажратиб кўрсатилади:

*Дарахтлар орасида йилт-йилт қилиб, дарчалар кўринар эди ва **ҳатто** кўча томонда дарча бор эди. (Гог.) Эскадрон бирдан тепалик орқасидаги яйловчага бурилди ва кўнгилли отряд **ҳам** унинг орқасидан кетди. (Фурм.) У, тездан босилди ва **ҳатто** руҳи ҳам бир мунча очилди. (Б. П.)*

Ва боғловчиси баъзан қиёслаш мазмунидаги қўшма гапларда, зидловчи боғловчи билан бирга қўлланиши мумкин: Ҳамон чопиб боради ва лекин кўкраги қон. (Х. О.)

2. ЮКЛАМАЛАР ЁРДАМИ БИЛАН ТУЗИЛГАН БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 45. Боғловчи функциясидаги -у (-ю), -да юкламалари маълум бир пайтда рўй берган воқеа, ҳодисаларни ифодаловчи гапларни бириктириб, боғланган қўшма гапни ҳосил қилади. Бу типдаги қўшма гаплар составидаги содда гаплардан англашилган мазмун бир пайтда ёки кетма-кет рўй бериши мумкин.

а) Қўшма гап таркибидаги содда гаплардан англашилган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусият бир пайтда рўй беради:

Абайнинг ранги учди-ю, кўзлари оқ-шоҳи чўққиларга тикилганича қолди. Пушкин эсига тушди (М. А.) Қўланма деган нарсани билмаганлар. Бу гўё ўзича алоҳида

бир давлат ҳолидаги посёлкалар, ўзига алоҳида бир давлат ҳолидаги қишлоқлар, ўзига алоҳида бир давлат ҳолидаги станицаларнинг федерацияси бўлиб қолган-у, ҳар ким ўз билишича ишлаб, ўз гази билан ўлчайди. (Ф у р м.)

б) Қўшма гап таркибидаги содда гаплардан англашилган ҳаракат, ҳолат ёки белги-хусусият кетма-кет рўй беради:

Ярим соат ўтар-ўтмас, орадаги бегоналик пардаси кўтарилди-ю, Сидиқжон саргузаштини қисқача сўзлаб берди. (А. Қ.) Шу пайт тўсатдан кўча эшиги тарақлаб очилди-ю, Зуннунхўжа ҳаллослаганича кириб келди. (А. Қ.) Сиз кетдингиз-у, Вася билан Умурзоқ ота масала талашиб кетди. (П. Қодиров) Эшик қия очилди-ю, қиз лип этиб ичкари кириб кетди. (Л. Т.) Кўча эшиги очилди-да, елкалари кенг, ўрта бўйли, сочлари пешонасига ёпишиб қолган бир киши кириб, индамасдан чироқ тагига келиб, икки қўлини тиззасига қўйиб ўтирди. (А. Т.)

3. БЎЛСА ЭСА, ЁРДАМИ БИЛАН ТУЗИЛГАН БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 46. Боғловчи функциясидаги *бўлса, эса* феъллари ҳам ўзаро маълум пайтда рўй берувчи содда гапларни бириктириб, қўшма гап ҳосил қилиши мумкин. Бу ҳолда қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг мазмуни бир-бирига қиёсланмайди ёки зид қўйилмайди. Бу типдаги қўшма гаплар маълум вақтда рўй берувчи воқеа, ҳодисаларни санаб кўрсатади, улар ҳақида хабар беради.

Бўлса, эса ёрдами билан тузилган қўшма гапларни ташкил этган содда гаплардан англашилган мазмун бир пайтда ёки кетма-кет рўй бериши мумкин:

1. Қўшма гапда ифодаланган воқеа, ҳодиса, хусусиятлар бир пайтда рўй беради ёки мавжуд ҳодиса, хусусият, предметлар тасвирланади:

Эркакларнинг бири марказий газетанинг муҳбири, иккинчиси—инженер, ...қиз эса Москвада институтни битириб, ҳозир шу инженернинг қўлида тажриба қўриб юрган экан. (А. Қ.) Канизак оёқ учидан юриб, Болтабойнинг ёнига—скамейкага, Сидиқжон эса Рўзиматнинг ёнидаги сандиққа ўтирди. (А. Қ.)

Сўнгги қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари умумий бўлгани учун бир ўринда—иккинчи гап таркибида қўлланган.

2. Қўшма гапда ифодаланган ҳаракат, ҳолат кетма-кет рўй беради:

...кампир... эшитганларини эрига сўзлар, чол эса дарров Қоратойга етказар эди. (О.)

4. ИНКОР БОҒЛОВЧИЛИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 47. Инкор боғловчиси *на маълум* бир пайтда рўёбга чиқмаган, мавжуд бўлмаган воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятларни ифодаловчи гапларни бириктириб, қўшма гап ҳосил қилади. Инкор маъносига гапларни бириктирувчи инкор боғловчисининг маънони кучайтиш, қабартиш хусусиятига кўра, юкломалик функцияси ҳам бўлади.

На боғловчиси иштирок этган қўшма гапларни ташкил этган содда гаплардан англашилган мазмуннинг рўй бермаслиги, мавжуд бўлмаслиги бир пайтда ёки турли пайтда бўлиши мумкин. Бир пайтлик ёки турли пайтлик қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг умумий мазмунидан ва шу гапларнинг таркибидаги айрим бўлақларнинг лексик маъносидан англашилиб туради.

Масалан: *На кўча бор, на мустаҳкам уй-жой, на дала шийпони бор.* (О.) Бу қўшма гап бир вақтда мавжуд бўлмаган предметларни ифодалайди.

Ҳеч ким билан гаплашмайди, Гинаси бор ҳаммадан. На ялиниш кор қилади, На насиҳат, тасалли... (У й ф.)

Бу қўшма гапда эса, турли вақтда рўй бермаган ҳолат ифодаланади (ҳам ялиниш, ҳам насиҳат бир вақтда рўй бермайди).

1. Бир пайтда рўй бермаган воқеа, ҳодиса, ҳолат:

Унда на мақсад бор, на ақл. (Ас. М.) *Унинг келганини на Қурбон ота пайқади, на Сидиқжон.* (А. Қ.) *Менинг на уй, на ота-онам, на кўрпам бор, на қўйим, қўзим, Қўёш ё ой шуълаларини Епинаман, ухлайман ўзим.* (Ҳ. Пўлат) *На акам бор, на укам бор.* (Кр.) *На фануслар ёнади, на деразаларда чироғ милтиллайди.* (А. Т.) *Бир ҳовлида ёлғиз туриш ноқулай бўлмасмикан деган андишани на Канизак хаёлига келтирар эди, на Сидиқжон.* (А. Қ.) *Ўлиб ўлмайди, қолиб қолмайди.* Даволашга на дори бор, на дармон бор. (М. Ибр.)

2. Турли пайтда рўй бермаган воқеа, ҳодиса, ҳолат: *Тонгда чиқиб, кечаси қайтасан, на овқатингда маза бор, на уйқингда ҳаловат.* (О.) *Назаримда, севгига Мен ҳам қаттиқ тутилдим, На кундузи оромим бор, На уйқуда ҳаловат.* (У й ф.) *Кўнглингизга келмасин, мен Болтабойни ёқламоқчи эмасман, правленининг, колхозчиларнинг раъи шу бўлса, бунга на сиз қарши чиқа оласиз, на мен.* (А. Қ.)

На боғловчиси эски ёзма адабиётда не тарзида қўлланган:

Не келмак аён бўлди, не кетмагим, не умид яқин бўлди, не ружъатим. (О., „Нав ои й“ романидан)

§ 48. Инкор маъносини кучайтиш учун баъзан қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг бири ёки ҳар иккисининг кесими инкор формасида келади:

У Ҳошимжонни ҳам олиб кетиш тўғрисида оғиз очмагани учун, бу ҳақда на Кимсаной бир нима дея олмади, на Анзират хола. (А. Қ.)

§ 49. Инкор боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг кесимлари феъл кесим ёки от кесим тарзида бўлади. Гапларнинг кесимлари феъл кесим бўлган ҳолда, уларнинг вужудга келиш пайтлари—замон формалари ҳам бир-бирига мос келади:

1. Гапларнинг кесимлари ўтган замон феъли шаклида:

Унинг қулоғига на булбулнинг қўшиғи кирар ва на кўзига уйқу келарди. (Ё. Шукуров) *У ҳозир момикдай бўлиб ёсланиб ётибди, унга на от туёғи теккан, на инсон оёғи теккан.* (Н. Ост.) *На бир бойқуш томга қўнганди у тун, На тунда бировга ҳавофа солди ажал.* (Н. Миршакар) *На хўроз бемаҳал қичқирди у тун, На бир юлдуз учиб ўтди бемаҳал.* (М. Миршакар)

2. Гапларнинг кесимлари ҳозирги замон феъли шаклида:

Уни на сен биласан ва на мен биламан. (М. Ҳус.) *На сен бир одамнинг гапига тушунасан, на сенинг гапингга биров тушунади.* (М. Ибр.)

3. Гапларнинг кесимлари келаси замон феъли шаклида бўлади:

Эҳтиётсизлик қиласан-да, сени ҳам ушлаб олишади. Бу билан на бизнинг аҳволимиз енгиллашади, на қамоқдагиларнинг аҳволи енгиллашади. (М. Ибр.)

Қўшма гап таркибидаги гапларнинг бирининг кесими ёки ҳар иккисининг кесими от кесим тарзида бўлади:

1. *На суви бор, на ери бор, На тўяр кўндан бери.* (С. Ж.)

2. *На сўзларида маъно бор, на ишларида ҳаё бор.* (О.) *На ғамхўр бор, на меҳрибон бор.* (Уйғ.) *Хувори большой, жим бўлиб қолдинг. Соғмисан, на хат бор, на-да бир дарак.* (Уйғ.) *Энди менга на ер керак, На иш керак ва на шуҳрат.* (Уйғ.) *На хотин бор, на қиз бор.* (С. Ж.) *На тошқин дарёлар оқимидир бу Ва на саҳроларда қумлар тўзони.* (М. Турсунзода) *Андрей Гавриловичнинг теварак-атрофга пул сочишга унда на истақ бор эди, на имкон бор эди.* (Пушкин)

Қўшма гап таркибидаги гаплар орасида мазмун ва интонация яқинлигини кўрсатиш учун, инкор боғловчилари бириктирув боғловчиси ва билан ёки-да юкласи билан бирга қўлланади:

Бу жимликни на қушлар сайраши буза олади ва на бирор жониворнинг овози буза олади. (Ҳ. Шамс) Унга на ем керак, на-да оғил, айвон. (Собир Абдулла) Бунда на уй бордир, на том, на-да бир девор. (Ҳ. О.) ...бу ҳолда на сих куяди, на кавоб, яъни на қон тўкилиб, сизни қон тутади ва на у зарарли одам тирик қолиб, жаноби олийнинг давлатларига ҳалал етказади. (С. А.) На кўкат, на пичан Ва на қарға бор,— Фақат қопқора тош Ва бир кул тепа... (Уйғ.)

§ 50. Кўпинча, инкор боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапни ташкил этган гапларнинг бирининг ёки ҳар иккисининг кесими қўлланмайди. Бу ҳол қўшма гап таркибидаги гаплар бир хил кесимга эга бўлган ўринларда рўй беради.

Қуйидаги ҳолларда қўшма гап таркибидаги гапларнинг бири кесимсиз қўлланади:

Урмонжон тўсатдан келиб қолди, унинг келганини на Қурбон ота пайқади, на кўз-қулоқ бўлиб турган Сидиқжон. (А. Қ.) Ҳали на ўт кўкаргандир ва на бир япроқ, Ҳали қишининг совуғи бор ернинг танида. (С. Вурғун) Аммо ноябрь ўтди, декабрь ўтди, январь ҳам тугай деб қолди... на хат, на бошқа бирор хабар. (Кс.) На кундузи оромим бор, На уйқумда ҳаловат. (Уйғ.)

Қуйидаги ҳолларда қўшма гап таркибидаги гапларнинг ҳар иккисидан ҳам кесим қўлланмайди, аммо у мазмунан англашилиб туради:

О, бу кунлар. Сўрди кўп тер, қон. На одамда, на отда тиним. (Уйғун) Аммо бу жангдан на менга манфаат, на сенга ва на халққа! (С. Абдулла) На танда ором, на кўзда уйқу, Кунларда нолон, тунларда бедор. (С. Абдулла) Чўчима, жигарим, Уз уйингдасан, Бу ерда на ғурбат, на офат, на ғам. (Ф. Ф.) Ёруғлиқ мўл, ҳар томон равшан, Қўрқинч эмас, на жар, на гирдоб... (М. Турсунзода) На ҳамшира ва на бир доя, На бир ошно, на бир қариндош. (Ҳ. О.)

§ 51. Инкор боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гаплар, кўпинча, икки ёки ундан ортиқ содда гаплардан тузилади.

1. Унга на ем керак, на оғил, айвон. (С. А.) На телефон ухлади, На радио тўлқинлар. (Т. Тўла) Кенг сахро: на одам кўринади ва на жонивор... (М. Н.)

2. Бу чўққида на сув бор, на озуқа, на дарахт бор, на сабза-ю себарга. (С. А.) На кўча бор, на мустаҳкам уй-жой бор, на дала шийпонлар бор. (О.) Буни қара: на оркестр бор, на шир ва на президиум столи устида гул бор. (М. Ҳус.) На ота, на она қолди, на бир кулба, на хона

қолди, На бир сирдош, на бир йўлдош, На бир ўртоқ, на бир қайғудош. (Уйғ.) Инкор боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гаплар бир составли гаплардан таркиб топиши мумкин.

На бир врач, на бир сестра! Лагерь оғир, ўлим жўн, осон. (Уйғ.)

Инкор боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гап сифатдош бирикма таркибига кириши мумкин:

Одина аста-секин эксплуататорлар учун дунёда на қонун бор ва на адолат бор деган хулосага келди. (С. А.)

Пайт муносабатини ифодалаган қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг ўзаро бирикиши ёлғиз боғловчилар воситаси билан бўлмасдан, гапларнинг таркибидаги айрим бўлақларнинг лексик маънолари, уларнинг ишлатилиши, кесимларда ифодаланган замон муносабати ҳам катта роль ўйнайди.

Умумий иккинчи даражали бўлақларнинг мавжудлиги

§ 52. Умумий иккинчи даражали бўлақлар биринчи гапнинг бошида келади ва асосан маълум воқеанинг бир пайтда рўй беришини кўрсатади:

1. Умумий иккинчи даражали бўлақ—ҳол:

Шу онда қаттиқ қарсақ чалинди-ю, ҳамма гуруллаб ўрнидан турди. (А. Қ.) *Стол устида бурда-бурда нон аралаш стаканлар ётарди ҳамда телефон аппаратлари турарди.* (А. Т.) *Зарур асбобларнинг йўқлигидан ишларим жуда секин юришди ва кўп қийинчилик билан қилинди.* (Дефо, „Р. Крузо“) *Бу пайтда фикримга кўп нарсалар келди ва бир неча қизиқ ҳодисалар бўлиб ўтди.* (Дефо, „Р. Крузо“)

2. Умумий иккинчи даражали бўлақ—тўлдирувчи:

Бунга жой ҳам йўқ ҳамда вақт ҳам йўқ. (Павленко).

3. Умумий иккинчи даражали бўлақ—аниқловчи:

У, бу конвертларни очиб кўргач, (унинг) чеҳраси очилди ва одеял тагидан қўлларини чиқаришга уринди. (Б. П.)

Қўшма гапнинг иккинчи қисмини ташкил этган мазмуннинг биринчиси билан баробар рўй беришини таъкидлаш учун, умумий иккинчи даражали бўлақ-ҳол қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибда келиши мумкин:

Қизнинг қовушиқсиз хатларида шу қадар болаларча содда ошиқона сўзлар бор эдики, уларни ўқиб, Алексейни ҳам босарди ва ана шу вақтда, бу қиз Алексейга Олядан келган хатларни берганида, у Оляни турмушга чиқ-

қан ҳамширам деб айтгани учун энди ўз-ўзини койирди. (Б. П.)

Баъзан умумий бўлак эргаш гап тарзида бўлади:

Ярим соат ўтар-ўтмас, орадаги бегоналик пардаси кўтарилди-ю, Сидиқжон саргузаштини қисқача сўзлаб берди. (А. Қ.) **Ювиниш учун сув келтирганларида, у сувни совуқроқ бўлишини талаб қиларди ва тосга эгилиб олиб, узоқ ювинар, оғиз, бурунларини чайқар, сўнгра сулги билан шундай қаттиқ артинардик, шишган бада-ни қизариб кетарди.** (Б. П.)

Айрим гап бўлаklarининг такрорланиши

§ 53. Айрим ҳолларда гап бўлаklари ҳар икки гапда такрорланади. Такрорланган гап бўлаги биринчи гапдаги функциясида қолиши ёки бошқа функцияда қўлланиши мумкин. Гап бўлаklarининг такрорланиши билан қўшма гапнинг ҳар икки қисмининг яқин алоқада эканлиги англашилади ва бу типдаги гапларда такрорланаётган бўлаklarнинг мазмуни изоҳланади:

1. Биринчи гап таркибидаги эга иккинчи гапда ўз функциясида қолади ёки тўлдирувчи, аниқловчи функциясида такрорланади:

Кампирнинг ҳаяжонли товуши чордеворлардан оша кетди ва бу хуш хабар бир зумда ҳаммага эшитилди. (П. Т.) **Тиллабувадан кейин сўзга чиққанларнинг бири камбағалчиликдан нолиб, бири ҳукумат деҳқонни яхши йўлга бошлайди деган қаттиқ ишонч билан колхозга ҳайрихоҳлик кўрсатди ва ҳаммаси ҳам муштумзўрлар тўғрисида Тиллабуванинг сўзини қувватлади.** (А. Қ.) **Семиз каламуш ерга тушиб лапанглаб дарвозага томонга қочди ва болалар қийқариб, уни қувлаша бошлади.** (О.)

2. Биринчи гап таркибидаги кесим иккинчи гапда эга ёки тўлдирувчи функциясида:

Дарёда пароход қичқирди ва унинг овози тош соҳиллари орасида сувга таралиб кетди. (Б. П.) Бу кунларда Сидиқжон нақадар хурсанд бўлса, Канизак шу қадар хафа ва унинг хафалигига „районда колхозни уриб чиққан газета“ сабаб эди. (А. Қ.)

3. Биринчи гап таркибидаги тўлдирувчи иккинчи гапда ўз функциясида ёки аниқловчи функциясида:

Уларни самолётларда, автомашиналарда ва поездларда ташиб келтирмоқда эдилар ва уларнинг сони тобора кўпаймоқда эди. (Б. П.) **Фақат тажриба кўрган кўзларгина бу ола тасирда нима бўлаётганини кўраолар ва фақат тажрибали қулоқларгина бундаги ғовур-**

ғувурлардан бир нимани ажратиб ола биларди. (Б. П.)

4. Биринчи гап таркибидаги ҳол иккинчи гапда ўз функциясида қўлланади.

... **Шунинг учун суғорилаётган қатор ораларида чуқур эгат олинса, оқучник ўтгандан кейин илдишлар қирқилиб кетади ва бу қатор орасида озиқаланиш анча қисқаради.** (Газета)

АЙИРУВ МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 54. Айирув боғловчилари *ё, ёки, гоҳ, дам, хоҳ* ва айирув боғловчиси вазифасида қўлланувчи ҳам бириктирувчи боғловчиси ҳамда *баъзан* равиши содда гапларни бириктириб, қўшма гап тузишда хизмат қилади. Айирувчи боғловчи ёрдами билан бириккан содда гаплар умумий бир фикрни ифодаласалар-да, мазмунан ва структура жиҳатдан маълум даражада мустақилликка эга бўлади. Бу хил қўшма гаплар тузилиш томондан ҳам унча мураккаб бўлмайди.

АЙИРУВЧИ БОҒЛОВЧИЛИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТГАН ГАПЛАРНИНГ СЕМАНТИК МУНОСАБАТИ

Айирув боғловчилари бир-бирини инкор этувчи ёки бир-бири билан алмашинувчи, галма-гал рўй берадиган воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларни ифодаловчи гапларни бирлаштириб, боғланган қўшма гапларни ҳосил қилади.

§ 55. *Ёки, ё, ё бўлмаса, хоҳ* боғловчилари бир-бирини инкор этувчи содда гапларни бириктиради. Қўшма гап таркибидаги содда гаплардан англашилган мазмуннинг бири рўй беради.

Илгари ҳам кун шундай қизирмиди, ё бу йил ёз иссиқроқми? (О.)—*Хотин чиндан борми, ё анчайин хангомами?*—*кулиб деди Уроз.* (О.) *Ёки менинг кўнглим ҳамма вақт ёш, Ёки чирой сенга умрбод йўлдош.* (М. Бобоев.) *Буйингга бўлдим мен хумор, ё мен борай, ёки сен келгин.* (Фольклор) *Ё темир интизом бўлади, ё мен сизлар билан ишламайман.* (В. Попов) *Ё хатлар бориб тегмасди, ё Катя ҳам бирон фалокатга учраганди.* (А. Т.) *Ё сизлар жинни бўлибсизлар, ё менинг миям айнибди.* (А. Т.) *Сен менинг тўрамсан, сен қуёшимсан, Ё мени ўлдиргин, ё арзим эшит.* (Лерм.)

§ 56. *Ё, ёки* боғловчилари ёрдами билан тузилган қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари одатда ҳозирги-келаси замон феъли шаклида ёки шу мазмундаги от-кесимлар тарзида бўлади:

1. Содда гапларнинг кесимлари ҳозирги-келаси замон феъли шакли ва мазмунида:

Ё подшо бирор ерга чиқади, ёки элчи келиши кутилади. (О.) Сиз кетинг бу маҳалладан, ё биз кўчиб кетамиз. (А. Қ.) Қани айт: мен сеникига борайми, ё сен бизникига келасанми? (В. Ос.) Бу аҳволда душман ватандошларимизнинг терисини тириклайин шилиб олади, ёки Украинадаги энг яхши рус паҳлавонларини ва гетманни ўлдирганлари сингари казакларимизнинг ҳам танларини нимталаб, шаҳар ва қишлоқларга осиб қўйишади. (Гог.)

2. Содда гапларнинг бирининг ёки ҳар иккисининг кесими от-кесим тарзида:

Ё унинг товуши чиқмайди, ё одам йўқ. (Ас. М.) Ё бой ўлчаб берган ғўза бир ботмон эмас, ёки ғўзага ёмон ғўза аралашган. (С. А.) Ё мен қаҳрамон, машҳур кишиман, ё шахвати зўр эркакман. (А. Т.) Ёки ер ёмонми? Уруғ ёмонми? Ё бўлмаса айб ҳаводами? (Ғ. Ғ.)

§ 57. Ё (ёки) боғловчиси -ми юклагаси ёрдами билан тузилган сўроқ гапларни бириктириб, қўшма гап ҳосил қилади. Бу ҳолда турли мазмундаги сўроқ гаплар бир-бири билан қиёсланади:

Хотин чиндан борми, ё анчайин ҳангомами?—кулиб деди Уроз. (О.) Омадим келган эканми, ё қурт боқишни соғиниб қолган эканмизми—бирам бўлиб берди. (А. Қ.) Ва ёки ўртамизда Ёмон бир гап ўтдимми? Ёки айб кўриб бизда, Уйни ташлаб кетдимми? (Ҳ. О) Колхозни кўтариш, халққа, ватанга хизмат қилиш тўғрисидаги ваъдаларингиз эсингиздами, ё унутиб қўйдингизми? Ёки бунинг ҳаммаси юракдан чиқмаган, сохта гаплар эдимми? (Ҳ. Ғуллом). Ё зардўзи тўнинг тўзибми қолди? Ёки сўкилдими савсар телпагинг? Ё пулингни харжлаб тасом қилдингми? Ё қайтиб қолдимми қиличинг дами? Ё отинг оқсаган, уриб тақаси? Ё савдогар угли оёқ чалдимми Москва-рекада, мушт жангларида? (Лермонтов).

§ 58. Ё (ёки) боғловчиси баъзан ё бўлмаса тарзида қўлланади. Бунда бирикувчи гаплар орасидаги чегара янада қабартиб ифодаланади:

Балки, ҳозир Дилдорни осаетгандирлар, ё бўлмаса уни қийнамоқдалар, ё бўлмаса, азамат шериклари зиндонга боқин ясашга мажбур бўлиб, бари қирилдимми? (О.) Бирор той миндир, ё бўлмаса қизинг миниб келаётган туянинг жиловини бергин, у етакласин: бирон сувлик жойга тушайлик. („Ш. Юлд.“ журн.) Ё „Комиссаримиз“ Чапаевнинг таъсири остига кириб қолди, қаҳрамон олдидан лаганбардорлик қилиб юрибди ва бировнинг исталгани онгисиз равишда бажарувчи шахс экан, ё бўлмаса,

„Комиссаримиз“ ўзи ҳам бировнинг таъсирига берилмайдиган худди шундай партизан ва „азамат“ экан дер эдилар. (Фурм.) Кичкинагина қушча ҳурпайиб олиб, ё уйқига кетган, ёки бўлмаса юраги гупиллаб, момақалдироқ қарсиллашларига қулоқ солиб ёткандай, кўз юмиб ётар эди. (Каз.)

§ 59. Гоҳ, дам, баъзан боғловчилари ёрдами билан тузилган қўшма гапларни ташкил этган содда гаплардан англашилган воқеа, ҳодисаларнинг ҳар иккиси вужудга келади. Аммо қўшма гап таркибидаги бир содда гапдан англашилган ҳаракат, ҳолат ёки белги-хусусиятлар бир вақтда эмас, турли вақтларда рўй беради.

Дам жаҳлим чиқади, дам кулгим қистайди. (О.) Аҳмаджон отилмайдиган милтиқ кўтариб утирганлигига гоҳ хит бўлар, гоҳ кулгиси келар эди. (О.) Гоҳ шилдираб ингичка бўлиб оқаётган булоқ сувига ой нури тушиб, ярқираб жилваланадими, гоҳ кеча нидосига шодланиб келиб, чарогон нурни тўкадими! (М. А.) Гоҳ кўк, қизил ва яшил ранг мундирлик кавалерия полки, гоҳ пиёда аскарлар билан артиллерия полки ўтиб боради. (Л. Т.) Бундай кунларда ҳаво баъзан жуда исиб кетади, баъзан ҳатто далалар қўйнидан ҳовур чиқиб туради. (Турғ.)

§ 60. Галма-гал рўй берувчи воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятни ифодалаган қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари ўтган замон, ёки ҳозирги-келаси замон феъли формасида бўлади.

1. Содда гапларнинг кесимлари ўтган замон феъли шаклида:

Узоқлардан кенг води қучоғида гоҳ кўмкўк ўт ўсиб ётган яйловлар кўринарди, гоҳ булутларин солган қипқизил қоялар ва қопқоронғи даралар кўзга ташланарди. (О.) Тушки овқат вақтида Рўзимат яна эрталабгидай унга-бунга тегишиб, кушандаларнинг тилини қичитиб, баъзан мот қиларди, баъзан улар Рўзиматни мот қилишиб бараварига қулишар эдилар. (А. Қ.) Гоҳ узоқдан оқзар кўйлакда Кўринади тоғлар, тепалар, Гоҳ чўзилиб қуюқ ўрмонлар, Кўз ўнгидан аста ўталар... (Уйғ.) Гоҳ командир биноклдан қараб турган нарса кўзга илиниб қоларди, гоҳ у нарса кўздан яна ғойиб бўларди. (А. Т.)

2. Содда гапнинг кесимлари ҳозирги-келаси замон шаклида:

Катта ҳовуздаги сувларда кўланкалар ва шуълалар жимжима уйнашади, гоҳ кўланкалар ёниб кетади, гоҳ шуълаларни кўланкалар ютади. (О.) Гоҳ осмонни тутиб ашула янграйди, гоҳ аллақадан гармон товуши келиб қоларди. (О.) Бошьяланг Тансиқ гоҳ шап-шап сув кечиб

юради, гоҳ унинг оёқлари елимдай лойга ботади. (О.) Гоҳ булбулга ўхшаб куйланадиган „Жийрма бес“ эшитилар, гоҳ ғазабли кинояга тўла куй—„Жонбўта“ янграрди. (М. А.) Бир жуфт тор гоҳ пашшадай финғиллайди, гоҳ унинг авжи қулоқларни ёғудай эшитилади. (М. А.) Бояги бўлиб ўтган жанжалга Аширнинг баъзан ташвиши ортади, баъзан ғазоби кўчаяди. (Керб.) Қаттиқ шамолдан дам чимлар бамисоли қирғовулдай учиб тушади, дам биров намиққан ернинг тупроғи палахса-палахса бўлиб кўтарилади. (Сидиқбеков) Дам қонсираб, ханжар, пичоқ, Милтиқ билан иш кўрса; Дам ўт қўйиб пахталарга Оловида исинса; Дам истайди колхозчининг Тилак, армони синса, Ишонч тўлган юракларда Ғайрат тўлқини тинса; Дам юзига ниқоб тортиб, ўз кишингдай бўлади. (Уйғ.)

Баъзан қўшма гап таркибидаги гапларнинг кесимлари турли замон феъли шаклида:

Нури гоҳ севиниб, ширин хаёлларга ботади, гоҳ бутун вужудини кўрқув босарди. (О.)

Баъзан бу типдаги қўшма гаплар таркибидаги содда гапларнинг кесимлари от кесим тарзида бўлади.

Гоҳ ошиқ қалбининг озоридир ишқ,

Гоҳ ғам-қайғунинг бозоридир ишқ. (Уйғ.)

§ 61. Баъзан айирув боғловчиси ёрдами билан боғланган гаплардан олдин умумлаштирувчи мазмундаги гап бўлади, бу ҳолда боғловчили боғланган қўшма гап умумлаштирувчи гапнинг мазмунини очади, изоҳлайди:

Унинг кўз олдига хасис бой даҳшатли қиёфаларда жонланади, гоҳ унинг (скелети) гўристондаги оч итлар билан қоронғида суяк талашади, гоҳ пичан орасидан топган қозондан паловни ағдаради. (О.)

§ 62. Боғловчи вазифасидаги ҳам ёрдами билан тузилган қўшма гапларни ташкил этган содда гаплардан англашилган ҳаракат, ҳолат ёки белги-хусусият бир вақтда рўй бериши англашилади.

Жиян, ақлинг бўлса, кишининг бир тийинига хиёнат қилма. Тийин ҳам пул, юз минг сўм ҳам пул. (О.) Ҳеч ким йўқ ҳам оқ соқолингиз билинмайди, ҳам ўзингизга ярашиб турибди. (О.)

АЙИРУВЧИ БОҒЛОВЧИЛИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ СТРУКТУРАСИ

§ 63. Айирувчи боғловчи ёрдами билан тузилган қўшма гаплар одатда икки содда гапнинг бирикмасидан иборат бўлиди. Баъзи ҳолларда, айирув боғловчисининг бир неча бор

такрорланиши билан иккидан ортиқ содда гаплар ҳам боғланган қўшма гапни ҳосил қилиши мумкин:

Гоҳ қўрқув босар; гоҳ оғир азоблар қийнар; гоҳ ҳасрат унинг ботиқ жағи устида ажсин пайдо қилар. (Эди. (В. Кат.) *Гоҳ бир жой қарсиллайди, гоҳ бирданига увуллаган овоз эшитилади, гоҳ кимдир йўлакдан ўтиб кетгандай бўлади, гоҳ уй ичида шамол эсиб, ҳатто афтига теккандай туйилади.* (С. Шедрин) *Фисқ-фужур; май ёлғиз унинг гавдасига эмас, балки бутун маънавий сиймосига ҳам тавсир этган эди—сўзларида қарор йўқ; гоҳ бирдан асос ва далилсиз кимнидир мақтар; гўё у одам келса-ю, ўпақолса... Гоҳ эса кимнидир, яна асоссиз, ёмонлаб кетар эди.* (О.) *Унинг хизмати хавфли эди: ўрмонларда гоҳ ёнғин чиқар, гоҳ тоғ ағдарилиб тушар, гоҳ эса ўғриллар тўдаси босқинчилик қиларди.* (Маяк.)

§ 64. Боғланган қўшма гаплар содда ва қўшма гапнинг бирикмасидан таркиб топади.

Баъзан мадорлари қуриб, ерда ётиб қолган жангчиларни ўзи турғизар эди, баъзан аравадаги пиёда аскарлар олдига борар эди. (А. Т.) *Асқар келаётганда, дам ариқларда чўмилаётган болаларнинг, ўрикзорда ўрик қоқаётган қизларнинг овозлари ҳаммаёқни кўтарар, дам ҳавода зарғалдағнинг „биёв—биёви“ ва тракторнинг гулдираси эшитилар эди.* (Сидиқбеков.) *Аскарларимиз яхши ҳаракат қилса, ё биз ғалаба қиламиз, ё ҳаммамиз ўлиб кетамиз.* (А. Т.) *Рошин дивизияда ишлаган барча ўртоқларининг адресини излаб тополмагач, ё улар қочиб кетишигандир, ё отиб ташланган бўлса керак деб ўйлади.* (А. Т.) *„Мана бу ерга тоннель қилса бўлади, ўшанда мана бу ёққа чиқилади“, дейди. Ё бўлмаса дарёларга қизиқсиниб: „Агар манови жойга тўғон қурилса, бундан океанда юрадиган параходлар ҳам сузиб ўта беради!“ дейди.* (В. Ос.)

§ 65. Баъзан қўшма гап таркибидаги гапларнинг бири бир составли гап бўлиши мумкин:

Аҳмаджон отилмайдиган милтиқ кўтариб ўтирганлигига гоҳ ҳит булар, гоҳ кулгиси келар эди. (О.) *Машинанинг нуқсонни бўлса, тузатилади ё яна яхшироғи ясаларди.* (А. Қ.)

§ 66. Айирув боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапларнинг таркибида бир-бирига маънодош бўлган ёки мазмунан бир-бирига зид ёҳуд синоним бўлган бўлақлар, лексик маъноларига кўра, гапларни бириктирадилар ва ўзига хос мазмун муносабатларини келтириб чиқарадилар. Шундай экан, қўшма гаплардаги айирув муносабатини фақат айирув боғловчиларигагина боғлаб қўйиш тўғри бўлмайти:

Сиз кетинг бу маҳалладан ё биз кўчиб кетамиз. (А. Қ.) Қани айт: мен сеникига борайми ё сен бизникига келасанми? (В. Ос.) Баъзан кулар, баъзан аччиғи чиқар эди. (О. Ғ.) Гоҳ осмонни тугиб, ашула янграйди, гоҳ аллақадан гармон товуши келиб қоларди. (О.) Тўғри йўлга соламан деб, келганимдан бери ҳаракат қиламан, йўқ, ҳеч бўлмапти... на қаттиқ гап кор қилади ва на юмшоқ гап. (У й Ғ.)

САБАБ ВА НАТИЖА МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 67. Боғланган қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг бири маълум воқеа, ҳодиса, ҳолатнинг рўй беришига сабаб бўлган воқеа, ҳодиса, ҳолатни; иккинчи қисм эса шу сабаб асосида рўй берган воқеа, ҳодисани, ҳолатни ифодалайди.

Масалан: *Анор сўзлар ва Зайнаб қалби Тол баргидай дир-дир қалтирар. (Ҳ. О.)*

Бу қўшма гапнинг иккинчи қисми—Зайнаб қалбининг қалтираши—биринчи қисмдан англашилган ҳаракатнинг—Анор сўзлашининг—натижасидир. Қўшма гапни ташкил этган биринчи гапдан англашилган мазмун иккинчи гапдаги мазмунни юзага келтиради.

Яна: *Сиздай йигитлик чоғимда бошимга бир кулфат тушди-ю, Бувайдадан чиқиб сиздай бемаҳалга қолдим. (А. Қ.)*

Сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган қўшма гапларни ташкил этган содда гаплар бириктирувчи боғловчилар ёки -у (ю), -да юкламалари ёрдами билан ўзаро боғланадилар. Аммо сабаб ва натижа муносабатининг юзага келишини боғловчи ёки юкламага боғлаб қўйиш тўғри эмас. Қўшма гапнинг умумий мазмуни ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларнинг семантикаси сабаб ва натижа муносабатини келтириб чиқаради:

Улар шу хаёл билан китобни мендан олиб йўқотишди ва мен ўқишдан маҳрум бўлдим. (С. А.)

Бу қўшма гап кесимларининг маъносини бир-бирига қиёслаш сабаб ва натижа муносабатини келтириб чиқаради.

Айрим ҳолларда қўшма гапларнинг умумий мазмунини қиёслаш сабаб ва натижа муносабатини келтириб чиқариши мумкин. Бу ҳолат, асосан, юклама ёрдами билан бириккан қўшма гапларга ва бириктирув боғловчиси ёрдами билан бириккан баъзи бир боғланган қўшма гапларга оиддир:

Анзират хола эндигина ёруғ кун кўришга умид боғлаганида, дамба ва ундан кейин канал иши бошланди-ю,

кўёв, эвази нақд бўлмаган оғир меҳнатга тоб бера олмай, Кимсанойни олиб шаҳарга кетиб қолди. (А. Қ.) Алексей дўстидан келган хатни ўқиди ва унинг кўзига ўз истиқболи кўрингандай бўлди. (Б. П.)

§ 65. Сабаб ва натижа муносабатини ифодаловчи гапларнинг кесимларида замон шаклларининг қўлланиши анча эркин бўлади. Бу хил содда гапларнинг кесимлари бир хил замон формаси ва мазмунида бўлиши шарт эмас, турли замон формалари аралаш ҳолда келиши мумкин.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодаловчи гапларнинг кесимлари феъл ёки от кесим шаклида бўлиши мумкин:

Колхоз осонлик билан тузилмади. Партия қўлимиздан этаклади-ю, биз энгиб чиқдик. (Ш. Р.) Ишим тўғриланиб кетди ҳам ерим ўзимга қолди. (О.) Самандаров, ҳамма колхозчиларни таниса керак, шу пайт ёнидагилардан Сидиқжон ким эканлигини сўраган ва ҳамма Сидиқжонга қараб турган эди. (А. Қ.) Ғамхонада қашшоқлик кулди Ва оила тутдай тўкилди. (Ҳ. О.) Қиз ялт этиб Жамолга қаради-ю юраги ҳовлиқиб кетди. (О.) Бемор дорини ичди-ю, таъсири ҳам дарров билина қолди. (А. Қ.) Утов ичи жуда исиб кетди ва мен шамоллагани ташқарига чиқдим. (Лерм.) Имомтепа қишлоғида эскадрон билан кўнгилли отряд босмачиларга рўпара келиб қолди ва ўртада отишма бошланиб кетди. (Фурм.)

§ 69. Сабаб ва натижа маъносини ифодаловчи қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг ички структураси, урғуси ва интонациясида ўзига хослик мавжуддир. Бунинг сабаби қўшма гапнинг иккинчи қисми мазмунан маълум даражада биринчи қисмга боғлиқ бўлишидир. Одатда, сабаб ва натижа маъносини ифодалаш учун айрим гап бўлаклари асосий роль ўйнайди. Логик урғу ана шундай сўзларга тушади. Қўшма гапнинг икки қисми орасида—боғловчидан олдин пауза берилади ва иккинчи гап хулосалаш, натижалаш интонацияси билан—пасаювчи интонация билан талаффуз этилади.

Бу йўлдош ер шари теварагида айланиб, уча берди ва кўриш қувватини йўқотмаган ҳар бир кимса осмонда унинг учганини бемалол кўра берди, шундан кейингина душманларимизнинг овозлари ўчди. (Н. С. Хрущев.) Отам овқатланмаган ва унга эргашиб тоғаларим ҳам бирор нарса емаганлар. (С. А.) Шу чоғ уйларнинг бир неча деразалари ҳам очилди ва улардан майдонга ажабланиб қараётган кишиларнинг юзлари кўринди. (Павленко) Буталар шитирлаб, ёш қарағайларнинг шохлари ларзага келди ва устидаги қировлари тўкила бошлади. (Б. П.) Улар қайиқдан сакраб тушганда, оёқлари сувга ботди ва

Оля оёқ кийимларини ечишни таклиф қилди. (Б. П.) Урмонжон қариялар билан ўтказган бир суҳбатида алланимадан гап чиқди-ю, кимдир ер ислоҳатидан бурун бўлган дарё тошқини ҳақида гапирди. (А. Қ.) Дарбадарлигим ана шунда билинар эди-ю, жуда-жуда хўрлигим келар эди. (А. Қ.) Ташқаридан келган оёқ товушлари баҳона бўлди-ю, Азиз ўрнидан турди. (Р. Файз.) Ишлади-ю, ортди ғурури, кеч кирганин билмайин қолди. (Ҳ. О.)

§ 70. Сабаб ва натижа маъноси айрим сўзлар ёрдами билан янада кўчайтирилади. Бу хил сўзлар, одатда, иккинчи гапнинг бошида келади:

Ер тагидан ўтказилган бу йўл уйга бемалол кириб чиқишим учун имкон берди ва бунинг натижасида оқиборим ҳам анча кенгайди. (Дефо, „Р. Крузо“.)

ИЗОҲЛАШ МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 71. Баъзи боғланган қўшма гапни ташкил этган гапларнинг сўнггиси олдинги айтилган гапларнинг мазмунига қўшимча умумий изоҳ бўлади, улар олдинги гапларнинг мазмунига алоқадор бўлган ёки шу мазмундан келиб чиқадиган бирор қўшимча хабарни ифодалайдилар. Бу типдаги қўшма гаплар содда ёки қўшма гапларнинг бирикувидан ташкил топиши мумкин.

Иккинчи қисми биринчисига қўшимча изоҳ бўлган қўшма гапларни ташкил этган содда гапларни ўзаро бириктирув боғловчилари—*ва, ҳам, ҳамда*, зидловчи боғловчилар—*лекин, аммо*, боғловчи функциясидаги бўлса, *эса* феъллари ва шунингдек, қўшма гапнинг иккинчи қисмида қўлланувчи кўрсатиш олмоши бу хизмат қилади:

1. Ва боғловчиси:

Отам ҳам менинг ноғора чалишимни кўрмоқчи бўлган деган фикр кўнглимга келиб, ғурурим яна ҳам ортди ва бу ҳолнинг таъсири билан ноғора чўпларини яна ҳам баландроқ кўтариб, ноғорамга қаттиқроқ ура бошладим. (С. А.)

2. Ҳам, ҳамда боғловчилари:

...Шунинг учун, дадиллик қилиб, қаттиқроқ қадам босишга кўрқади ҳам бу ер унча қулай эмас. (О.) Ҳафталар ўтди ҳам тугалди савдо. (О.) Шундай қилиб сувсизликдай давосиз чигил Фарғонада бир умрга этилади ҳал Ҳам кироди Ёзёвоннинг саҳросига жон. („Хат“) Дарё томондан гуриллаб эсиб турган шабода йўл бўйидаги ўт-ўланларни эгар, тебратар ҳамда сарғайиб бораётган арпалар ундан мавж урар эди. (А. Қ.)

Ҳам боғловчиси қўшма гапнинг икки гапи орасида эмас, иккинчи гапнинг таркибида қўлланиши мумкин:

Сидиқжон „унсур“ калимасини „хукуматга қарши“ деган маънода ишлатар, бу ердагилар **ҳам** шу маънода англалар эди... (А. Қ.) Кимдир соатига қаради, бошқалар қатори Лубенцов **ҳам** соатига қаради. (Каз.)

3. Зидловчи боғловчилар:

Одамга андиша керак, **лекин** ундан ҳам илгарироқ инсоф керак. (А. Қ.) Қисқасини айтганда, мени ишдан бўшатишди, бироқ мен бунинг учун асло хафа эмасман. („Тинч. фарови“ тупл.) Унда ёшларга хос бироз кибр-ҳаво ҳам бор эди, аммо бу унинг ўзига ярашар эди. (Павленко)

4. Боғловчи функциясидаги бўлса, эса феъллар:

Партия ёппасига коллективлаш асосида кулакларни синф сифатида тугатиш сиёсатига ўтди, бу эса кулакларнинг жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатишига сабаб бўлди. (Т. Н. Қоринниёзов) Оҳангарон ГРЭСи ишга туширилади, бу эса электр энергияси ишлаб чиқариш қувватини икки баробар ошириб юборади. („Қиз. Ўзб.“ газ.)

§ 72. Қўшимча изоҳ муносабатини ифодалаган қўшма гапларнинг таркибида бу олмоши келади. Бу олмош одатда қўшма гапнинг иккинчи қисмини ташкил этган гапнинг бошида—боғловчилардан сўнг қўлланади. Бу олмоши мазмунан биринчи гапга тенг келади, уни эслатади ва сўнгги муҳокама учун асос бўлади.

Бу олмоши турли функцияда қўлланади:

1. Эга функциясида:

Бу ўқиш кимга қаратилганини Алексей пайқади, **лекин** бу ҳам унинг кўнглига тасалли бермади. (Б. П.) Уфқда кун бўйи ғира-шира қоронғилик ҳукм сургандай ёки ёмғир савалаётгандай туюлар, аммо бу аслида уфқнинг сихрли ўйинигина эди. (Павленко) Озиқлантириш билан суғориш ўртасида катта узилишга йўл қўйилмоқда, бу эса ўғитнинг тупроқ қатлами орасида қолиб, кучини йўқотишига сабаб бўлаётир. (Газета) Афти-боши ғариб ва паришон кўринарди, бу эса худди эгаси кўчиб кетиб хувиллаб қолган уйни эслатарди. (Павленко).

2. Тўлдирувчи функциясида:

Яқин олти ой бўлдики, мана шу осойишталик бузилди ва **бунга** сабаб, кампирнинг гумонида, Сидиқжоннинг онаси эди. (А. Қ.) Эргаш, айниқса, шу кунларда кечаю-кундуз Хожиянинг уйида, аммо қиз **бун**и бошқаларга ошкора қилишни истамайди. (Ас. М.) Унинг 25- дивизиясига ўзининг Чапаев дивизияси деб ном бериши дарҳақиқат тўғри эди, **лекин** ўзи **бунга** тушунмас эди. (Фурм.) Унга, ўзининг команда пунктини қуршов халқасидан ташқари олиб чи-

қишга рухсат этилган эди, лекин у бунинг ўзига эп кўрмади. (Павленко).

3. Айрим ҳолларда бу олмоши нарса, ҳолда каби сўзлар билан бирга келиши мумкин. Бу ҳолда бу олмоши сифатловчи аниқловчи функциясида келади; баъзан қаратқич келишигида бўлиб, қаратқичли аниқловчи вазифасида бўлиши ҳам мумкин.

Канизак нима қилган? Сидиқжон ўзига бундоқ савол бермас ва бундоқ савол хаёлига ҳам келмас эди. (А. Қ.) У гўё ўзига ўқ тегмайдигандай гапирар ва унинг ярим ёпиқ кўзлари бу сўзларнинг яна ҳам ишонарлироқ қилиб кўрсатар эди. (Л. Т.) Қандай қилиб шу буюк мамлакат мана шундай аҳволга тушиб қолди? Унинг тарихий жараёнининг оқими бирдан даҳшатли гирдобга дуч келиб, жаҳаннам қаърига қараб шўнғиди, лекин бу ҳодиса Англия-Америка заёмларининг ёрдамисиз бўлмади, албатта. (Каз.) Ҳатто унинг онаси докторга ҳам олиб борди, Қосим бўлса, бундай воқеа бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. (Мирмуҳсин, „Гулхан“, журн.) Ишнинг қизиғи чиқиб, пўлат Гермяковнинг сўнги қўйган рекордидан йигирма минут камроқ муддатда чиқарилди, бироқ Гермяков кўп ташвишланган бўлса ҳам, бунинг учун бахлиги келмади. (Попов)

Баъзан иккинчи гап таркибидаги олмош ифодаланмайди:

— Мулла Ҳаким, сир нозик иш бор. Лекин хайрли иш. (О.) Юрагим уюшаётганлиги рост, лекин бир нимадан кўрққанимдан, чўчиганимдан эмас. (А. Қ.)

Айрим ҳолларда бу олмоши бутунлай қўлланмайди. Бундай ҳолларда иккинчи гап ўзининг мазмунига кўра биринчи гапга умумий изоҳ бўлади:

— Нима қилди, жоним?— сўради Йўлчи, лекин „бетобмисиз?“ дейишга тили юрмади. (О.)

Шундай қишлоқни кўрсам деган орзунгиз яхши, лекин шу қишлоқни бунёдга келтиришда қатнашсангиз, ундан ҳам яхшироқ булар эди. (А. Қ.)

§ 73. Шуни ҳисобга олиш керакки, оғзаки ва ёзма нутқда қўшма гаплар ёлғиз бир хил маъно муносабатларини ифодалаш билан чегараланмайди, кўп ҳолларда турли маъно муносабатлари биргаликда ифодаланади. Масалан, айирув муносабати билан пайт ва қиёслаш муносабатлари пайт муносабати билан қиёслаш ва айирув муносабати, қиёслаш муносабати билан пайт ва айирув муносабатлари бирга ифодаланади.

§ 74. Богловчили боғланган қўшма гап ҳар вақт ҳам бир хил богловчилар ёрдами билан бирикавермайди. Айрим боғланган қўшма гапларни ташкил этган содда гаплар бир хил

боғловчилар билан боғланган бўлсалар, шу қўшма гапнинг бошқа содда гаплари бошқача боғловчилар билан бирикиши мумкин:

Аскарларнинг сафи очилди-ю, дарров бир солдат шинелини енди ва унга арчагулни солиб, аста кўтардилар.
(Ж ўрабоев.)

ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

УМУМИЙ ТУШУНЧА

§ 75. Тобеловчи боғловчилар ёки боғловчи вазифасидаги воситалар ёрдами билан алоқага кириб, бир гапи иккинчисига мазмунан тобе бўлиб, уни изоҳлаб келган гаплар бирикмасидан ташкил топган қўшма гапларнинг турига эргаш гапли қўшма гаплар дейилади.

Масалан: *Муҳиддин ўз фикрини далиллар билан тунтириб бергач, ҳамма кўнди.* (Р. Файз.)

Бу қўшма гап икки содда гапдан тузилган бўлиб, биринчи гап—*Муҳиддин ўз фикрини далиллар билан тунтириб бергач*—иккинчи гапга тобе бўлади, уни изоҳлайди—иккинчи гапнинг кесимидан англашилган иш-ҳаракатнинг қачон рўй берганини кўрсатади.

Эргаш гапли қўшма гапларни ташкил этган содда гаплар характериға кўра икки хил бўлади: бошқа бир гапга эргашиб, тобе бўлиб, иккинчи бир гапни изоҳлаб, тўлдириб келувчи гапларға *эргаш гаплар* деб аталади. Мазмуни изоҳланаётган бошқарувчи гап *бош гап* дейилади.

Бош ва эргаш гаплар ўзаро мазмуниға қарабгина фарқланмайди. Эргаш гаплар, кўпинча кесимларининг тобе формада бўлиши билан ҳам фарқланиб туради. Аммо бу чегара доим ва ҳар қандай эргаш гапларда ҳам бўлавермайди. Баъзи ҳолларда бош ва эргаш гапларни боғловчи грамматик воситалар бош гап таркибида бўлади:

Туйнукдан шамол қайтариб ураётган тутун атрофни шундай ўраб олганки, узоқ вақт ҳеч нарса ни кўра олмай турдим. (Ас. М.)

Бу эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапи—*туйнукдан шамол қайтариб ураётган тутун атрофни шундай ўраб олганки*—бўлиб, таркибида бош ва эргаш гапни бириктирувчи нисбий сўз *шундай* ва *-ки* юкламаси бор. Бу гап шаклан эргаш гапға ўхшаса ҳам, мазмунан бош гап ҳисобланади. Иккинчи гап натижа эргаш гап бўлиб, у бош гапнинг кесимидан англашилган ҳолатнинг натижасини, таъсирини ифодалайди.

Демак, айрим эргаш гапларда бош гапдаги мазмунга қараганда ҳам муҳимроқ воқеа, ҳодиса ҳақида хабар берилади, ҳатто улар шаклан мустақил ҳам бўлади. Аммо бу турдаги эргаш гаплар функцияларига кўра, бошқа бир гапни изоҳлашларига кўра, эргаш гап саналади.

Баъзи қўшма гаплар таркибидаги содда гаплар мазмунан бир-бирига тенг бўлиб қолади:

Бу ерди кундузи Москва бўлса, худди Ленинград ойдин кечалар. (Ғ. Ғ.) *Олтинсой дарасида ерлар яп-яланғоч тошдан иборат бўлиб, унда ҳаётдан асар ҳам йўқ эди. ҳатто баҳор ойларида ҳам бу ерларда майса кўкармасди. Энди бу ерларга ҳам зўр курашга отланган кишилар келишди.* (Ш. Р.)

Айрим қўшма гаплар таркибидаги бир содда гап иккинчисини умумий равишда изоҳлайди ва уларни эргаш гапларнинг традицион классификациясидаги бирор эргаш гап турига киритиш қийин.

...Кейинчалик у бир қатъий фикрга келган эдики, бунинг силлиқлиги ва иллатсизлигига сира шак-шубҳа қилмас эди. (О.)

Бу ҳоллар эргаш гапли қўшма гаплар билан боғланган қўшма гаплар орасида қатъий чегара йўқлигини, уларнинг бир-бирига ўтиб туриши ва ҳар икки қўшма гап орасида ўткинчи қўшма гаплар ҳам мавжудлигини кўрсатади.

ЭРГАШ ГАПЛАРНИНГ ТАРКИБИ

§ 76. Эргаш гаплар таркибида бош ва иккинчи даражали бўлақларнинг мавжуд бўлиши, ёйиқ, йиғиқ бўлиши ва бошқа хусусиятлари билан қўшма гап таркибига кирмаган содда гаплардан кам фарқланади.

Эргаш гап кесимларининг уюшиб келиши кам учрайди:

У ҳар вақт шошар, гапирганда, юрганда, ишлаганда— бир нимага интилиш, сабрсизлик сезилар эди унда. (О.) *У чиройли майин товуш билан сўзларкан, йигитнинг қўлидан чойнак-пиёла оларкан,... дудоқларида йигитнинг юрагини эритувчи бир табассум ёнади.* (О.)

§ 77. Эргаш гаплар бир составли гап шаклида бўлиши ҳам мумкин.

1. Шахссиз гаплар:

Бўтабой ака уни кузатиб чиқар экан, эшик олдида борилганда, ниҳоят—Қорини секретарликдан бўшатдим,— деди. (А. Қ.) *Иргай, ёввойи жийда, тол, дўлана сингари бўта ва дарахтлардан иборат тўқойни оралаб анча юрилгач, ҳеч кутилмаган ерда Урмонжон отдан тушди.* (А. Қ.) *Бироз юргандан кейин, чапга қайрилиб, пастқамликка*

тушилди. (А. Қ.) Шу азонда бориб олиб келинса,... яхши бўлармиди дейман... (А. Қ.) Онаси, эртага барвақт боққа кўчишга тўғри келгани учун, тезроқ етиб, тинчиш кераклигини айтди. (О.)

2) Шахси умумлашган гаплар:

Кимнинг кўнгли тўғри бўлса, унинг йўли ҳам тўғри бўлади. Деҳқон бўлсанг, кўз ҳойда. (МҚ.) ...нимаики истасангиз, ҳаммаси шу водидда бор. (Газета).

3) Шахси номаълум гаплар:

—Болтабой ака, шу олмабойни солмаса, нима қилар эди. (А. Қ.) Ёт унсур деганда, негадир Сидиқжоннинг кўз олдига етти пуштидан қолган восиқаларини кўтариб турган қайнараси келди. (А. Қ.) Гапириб бўлса, ҳали ҳам гапирсак бўлади. (А. Қ.) ...текшириш натижасида, айрим кичик фактларни эътиборга олмаганда, материал нотўғри чиқади. (А. Қ.) Найманга яқинлашганда, учала отлик хайрлашиб, Бешсерка томонга бурилди. (А. Қ.)

Шахси номаълум эргаш гаплар, составига кўра, тўлиқсиз гап ҳамдир.

Эргаш гапларнинг бош гапсиз, ёлғиз ишлатилиши кам учрайди. Бу ҳолда эргаш гапнинг бош гапи текстда бошқа бир ўринда мавжуд бўлади ёки у, умуман, контекстанглангилиб туради:

—Дадам уйланармиш, нима дейсан?—шартта жавоб берди Ҳакимбойначча.

—Мунча тез? Ойимнинг ҳайит маъракаси ўтмасдан. (О.)

Эргаш гапнинг бош гапи диалогнинг биринчи қисмида берилган (—Дадам уйланармиш).

Қуйдаги эргаш гапнинг бош гапи контекстанглангилиб туради. (катта хавф рўй беради):

...Сафаровнинг назарида, булардан ҳам каттароқ хавф кўкламни қўлдан бериб қўйиш эди. Агар кўклам қўлдан берилса, колхозчи кузда икки қўлини бурнига тиқиб қола берса... (А. Қ.)

Бу турдаги эргаш гаплар махсус интонацияси билан (мазмунга кўра, бу интонация турлича тон олади) бошқа эргаш гаплардан фарқланиб туради.

§ 78. Эргаш гаплар икки вазифада қўлланади:

1. Эргаш гаплар бош гапнинг таркибидаги айрим бўлақларга боғланиб, уларнинг мазмунларини изоҳлайди, тўлдирди:

а) На уфқ урмай ёқут зар, на булут силкитмай олтин пар,... Жонтемир қуюқ бир завқ билан турарди. (Уйғ.)

—Эргаш гаплар бош гапнинг кесимига боғланади.

б) Ким ишласа, у тишлайди.

—эргаш гап бош гапнинг эгаси (у) ни изоҳлайди.

в) *Йигитлар, мен бир нарсани айтайки, бу ерларнинг хусусияти жуда бошқача.* (Р. Файз.)

—эргаш гап бош гап таркибидаги тўлдирувчи (наrsa) ни изоҳлаб келади.

ғ) *Кетмон тутишга одатланган дағал қўллар игна ушлашга, қатим тортишга келишмаганидан, диққати ошган охун бир кўзини қисиб, тикишда давом этаркан, товуши шангиллади.* (О.)

—эргаш гап бош гап таркибидаги сифатдош билан ифодаланган аниқловчи (диққати ошган) ни изоҳлайди.

Шу типда:

—*У сел келса, тўпиғига чиқмайдиган бир табиатли киши эди. Ҳозир шунақа чаққонки, таниб ҳам бўлмайди...* (Ш. Р.)—*Рашкка очик юз билан қараш учун ақл-идроки бўлмаган ва шунинг учун бу туйғуга қул бўлган хўрознинг рашки билан ақл-идроки бўлгай, демак, ҳар нарсага очик кўз билан қарай оладиган, демак, ҳамма нарсани, ҳатто туйғуларини ҳам ўзига бўйсундиришга қодир бўлган инсоннинг, айниқса ўқиган, ўқиётган, янги ҳаёт йўлига кирган Сидиқжон аканинг рашки орасида фарқ бўлиши керакми, йўқми?* (А. Қ.)

Ҳаракат маъносидаги гап бўлаги тўлдирувчи, ҳол ва бошқа функцияларда ҳам келиши мумкин. Бу ҳолда бундай гап бўлагига боғланган эргаш гап шу бўлак билан бирликда бир бирикмани ташкил этади:

...авиация билан танклар, албатта, жуда соз нарсалар-у, аммо отнинг ҳам қадри ҳали йўқолмаганлигини, агар кавалерия қисмларини ҳозир яхшилаб тузатиб олинса, уларга янги қурол-аслоҳалар берилса, эски, тажрибали уста қиличвоз командирлар ёнига жасур ва дадил ёшлардан етиштириб берилса, отлик аскарларимиз ҳали кўп ҳунар кўрсатиб, бутун дунёни қойил қолдиришини исбот қилиб берди. (Б. П.) *Болтабой ака, агар бунинг тагига етилса-ю, гўзани кўпроқ шохлатиш имкониятига эга бўлинса, кўсак кўпайиши, демак, ҳосил ортишини айтиб, Иброҳимовнинг фикрини ёқлади, Зокир ота, гўза шохласа, кўсак кўпаяди деган фикрга қўшилди. Лекин ҳосил ортади деган фикрни рад этди.* (А. Қ.) *Қори ўзини у ёққа-бу ёққа отиб, бошини столга урмоқчи бўлди ва ҳеч тоқат қилиб бўлмайдиган бир дарддан вужуди қақшаб, тин ололмаётгандай хириллади...* (А. Қ.)

2. Қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар бош гапнинг бирор бўлагига эмас, умуман бош гапдан англашилган мазмунга боғлиқ бўлиб, уни изоҳлаб, тўлдириб келади.

Қуйидаги қўшма гапда бош гапдан англашилган мазмун эргаш гапдан англашилган мазмунга қиёсланади:

Шеърим агар бўлса бир лола, сиз парвариш қилувчи офтоб, шеърим дур бўлса агар, садофи сиз эрурсиз унинг. (Уйғ.)

Қуйидаги мисолда бош гапдаги мазмунга эргаш гапдаги мазмун монe эканлиги, аммо бу монеликка қарамай, бош гапдаги мазмуннинг юзага чиқиши англашилади:

Москва узоқ бўлса ҳам, яқинлиги кўнглимда. (Мақсудов.) *Тириклигини билгач, бутун вужуди шодликка тўлди, ажойиб қудратли ҳаёт баҳраси унинг танига сингдики, киши қаттиқ хавф-хатарни бошидан кечиргандан кейин шундай ҳаёт завқига тўлади.* (Б. П.) *Бу уй илгари бедахона бўлганидан, дарчаси ҳам йўқ, тоқчаси ҳам йўқ, тоқиси ҳам йўқ эди.* (О.) *Гулнор кўча эшигидан ҳовлисига кираркан, ранг-рўйи ўчган, лаблари титроқ, кўзлари бежо эди.* (О.) *Бизга мош, шолгом, боло-баттар бўлса, бас.* (О.) *Сиз билан бирга бўлса, бас.* (А. Қ.)

§ 79. Баъзан эргаш гаплар бош гапнинг икки хил бўлагини бир вақтда изоҳлаши мумкин:

Ким нима экса, у шуни олади.

Бу эргаш гап бош гапнинг олмош орқали ифодаланган эгаси ва олмош орқали ифодаланган тўлдирувчисини изоҳлайди.

Қуйидаги эргаш гап бош гапнинг ҳам эгасини, ҳам кесимини изоҳлайди:

Бу нарса кўрсатадики, Мирзакарим отам дунё лаззатини яхши тушунадилар, яна кўп вақт бу лаззатдан баҳраманд бўлишни истайдилар. (О.)

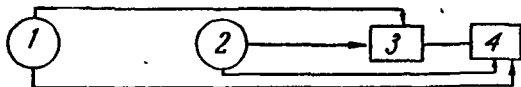
§ 80. Баъзан эргаш гапларнинг состави мураккаб бўлади. Эргаш гапнинг таркибида ўзининг эргаш гаплари ва бош гаплари бўлиши мумкин:

Гап шундаки,¹ сиз оёқларингиз бўлмаган ҳолда,² шундай бир моҳирликка эришдингизки,³ бутун дунёда энг соғлам кишигина бундай моҳирликка муяссар бўлиши мумкин. (Б. П.)⁴

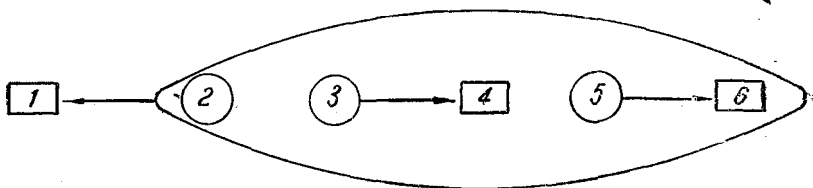
Бу гап—кесим эргаш гапли қўшма гапдир. Бош гап—*Гап шундаки*—га нисбатан эргаш гаплик функциясидаги гапнинг таркибида икки эргаш гап ва бир бош гап бор.

Бу қўшма гапни қуйидаги схема билан кўрсатиш мумкин:¹

¹ Эргаш гаплар доира шаклида, бош гаплар тўрт бурчак шаклида кўрсатилади.



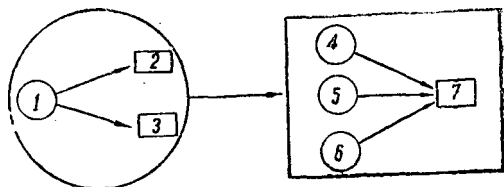
Қуйидаги қўшма гап таркибидаги бош гап (—биринчи гап)га нисбатан натижа эргаш гап бўлган қисмининг таркибида тўртта эргаш гап, учта бош гап бор. Уларнинг ўзаро алоқаси қуйидаги схемада кўрсатилган:



Уста Тўлаган бинокорликка шу қадар жон-жаҳди билан берилиб кетдики, бу иш билан бўлганида, вақт ўтганини, хориганини билмас, думоғига лой ва тараша ҳиди уриб турмаса, кўнгли жойига тўшмас, қаерга борса, шундан сўз очишни, кимни кўрмасин, шу ҳақда бирон янги гап эшитишни, қандай мажлис бўлмасин, шу тўғрида бирон масала қўйилишини хоҳлар ва ўнг келганда, фурсатни қўлдан бермас эди. (А. Қ.)

Қуйидаги қўшма гап таркибидаги бош гап ҳам, эргаш гап ҳам мураккаб составлидир: эргаш гап таркибида икки бош гап ва бир эргаш гап, бош гап таркибида эса уч эргаш гап ва бир бош гап бор.

Бу қўшма гапнинг схемаси қуйидагича.



У тузалмас бир дардга йўлиқиб қолганидан, энди ҳамиша мунғайиб орқа томонда ўлтиришни ўйлаганида, юраги эзиларди, жигари қон бўларди ва шунинг учун энди

Комиссар газета ўқиса ёки урушдан гап очса, у, кўзим ҳам кўрмасин, қулоғим ҳам эшитмасин деб, бошига оделли тортиб, юзини ёстиққа босиб оларди. (Б. П.)

§ 81. Эргаш гап икки ва ундан ортиқ бош гапларга боғланиши мумкин:

а) Уғли Тоҳиржон сил касалидан ўлгандан кейин, Шокир отанинг бели яна кўпроқ букилган, кўзлари йиғи билан яна кўпроқ кучсизланган эди. (О.) Қудалари кўрсатган эъзоз ва эътибордан мамнун бўлса-да, унинг хотири паришон, кўнгли нотинч эди. (О.) Қўшилсак, биз ютамизми, „Бирлашган“ (колхоз) ютадимми? (А. Қ.)

б) Гулнор кўча эшигидан ҳовлисига кираркан, ранг рўйи ўчган, лаблари титроқ, кўзлари бежо эди. (О.) Нури уйда ёлғиз қоларкан, юраги қаттиқ урди, лаблари қақради, тиззаларида кўч қолмаган каби туюлди. (О.)

§ 82. Эргаш гаплар, тузилишига кўра, ёйиқ иккинчи даражали бўлақларга ўхшайди.

Масалан: 1) Кечаги бўлиб ўтган воқеадан хабарсиз кишилардек, ўқувчилар бемалол мактабга кириб келдилар.

2) Икки дўст, кулбанинг эшигини зич беркитиб, гоҳ йўлчининг фазилатларидан секин-екин сўзлашиб гоҳ ўзини тута олмай аччиқ-аччиқ йиғлаб кун қорайгунча ўтиришди. (О.)

—Бу бирикмалар сўз бирикмалари бўлиб, содда гап таркибида бирикмали ҳол вазифасида келади.

1) Ҳудди баҳор кезларида олма новдаси ширага тўлиб боргандай, қизларнинг бутун вужуди ҳам бахтга тўлиб кетди. (О. Г.) 2) Чечаклар тўлғаниб, қушлар сайраб, тонг еллари ғир-ғир уради. (У йғ.)

—Бу бирикмалар эргаш гап саналади. Чунки уларда маълум даражада фикр тугаллиги бўлиши билан бирга, таркибида эга ва кесимлари мавжуддир.

ЭРГАШ ГАПНИНГ БОШ ГАПГА БОҒЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ

§ 83. Эргаш гаплар бош гапга турли воситалар ёрдами билан боғланади. Кўмакчилар, юкламалар, нисбий сўзлар, маълум келишиқ қўшимчалари эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Эргаш гапни бош гапга боғлашда сифатдош, равишдош ва шарт феъли формаларининг роли каттадир. Шунингдек, интонация ва қўшма гап составидаги гапларнинг ўринлашиши ҳам эргаш ва бош гапларни чегаралашда, белгилашда, уларни бир-бирига боғлашда аҳамияти каттадир. Айниқса, интонациянинг роли жуда муҳимдир: эргаш ва бош гаплар қандай йўл билан боғлан-

масин, ҳар вақт интонация уларнинг бирикишидаги воситалардан бири бўлиб қолади.

Қуйида эргаш ва бош гапларни бириктирувчи воситалар, бу воситалар билан қандай эргаш гаплар бош гапга боғланиши кўриб ўтилади. Шунинг ҳисобга олиши керакки, ҳеч қандай эргаш гап бош гапга фақат бир восита ёрдами билан боғланиб қолмайди, эргаш гапни бош гапга боғлашда, асосан бир ёки икки хил восита қўлланса ҳам, бу воситалар билан баробар бошқа, қўшимча воситалар ҳам хизмат қилади.

1. КўМАКЧИЛАР

1) учун

§ 84. *Учун* кўмакчиси сабаб эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бу ҳолатда эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлиб, ясовчи-лик суффикси ва эгалик қўшимчаси билан бирга қўлланади. (кўпинча, ясовчи қўшимча-лик қўлланмайди).

Бу турдаги эргаш гап бош гапдан олдин келади (мазмун талаби билан, бош гапнинг эгаси эргаш гапдан олдин келиши ҳам мумкин):

Дадаси эса, иши жуда зарур бўлгани учун, қизни ноилож ёлғиз қолдириб, арава қўшиб, бир ёққа жўнади. (О.) Маҳаммад Расул, Хўжайиннинг кайфи ўзгаргани учун, уйлаган эътирозини айтишга ботинмай турди. (О.)...бунинг сингари тўй-никоҳларнинг „енг ичида“, биров билиб, биров билмайдиган бир йўсинда бўлишига ишонгани учун, ташвиши зўраяр, ҳовлиқар эди. (О.) Бу ҳақда бошқа фикр бўлмагани учун, маорифдан бошқа муаллим сўрашга қарор қилинди. (А. Қ.) Зиёдаҳон, баъзи эски сўзларга тили келишмай, баъзи жумлаларнинг маъносига мос келмайдиган оҳангда ўқиб, тингловчиларга етказолмагани учун, ҳикоянинг давомини Иброҳимовнинг ўзи ўқиди. (А. Қ.)

Маълумки, *учун* кўмакчиси баъзан жўналиш келишиги функциясини бажаради. Шунга кўра, айрим ҳолларда сабаб эргаш гапларни бош гапга боғловчи *учун* кўмакчиси ўрнида жўналиш келишиги қўшимчаси-га келади.

Роҳат-роҳат ширин давр сурганимга, вақтим чоғ. (Ҳ. П.)

§ 85. *Учун* кўмакчиси мақсад эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бу ҳолда эргаш-гапнинг кесими буйруқ феъли шаклида бўлади.

Чанг чиқсин учун, деразаларни очди. (Ас. М.) Қизлар юзида табассум учун, Саломлар аликсиз қолмасин учун, Инсоф дафтарига қўямиз имзо. (Ғ. Ғ.) Полк командири, одамлар бекорга нобуд бўлмасин учун, аскарларини ўрмонга киргизиб юборибди. (Б. Горб.)

Учун кўмакчиси ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гапларнинг кесими эгалик қўшимчасини олган ҳаракат номи (-ш+и) шаклида бўлиши ҳам мумкин.

Бу ҳоғоз маҳкамроқ бўлиши учун, комиссар ҳам қўл қўйсин. (Фурм.)

Бу хил грамматик восита **-учун** кўмакчиси ёрдами билан бош гапга боғланувчи сабаб ва мақсад эргаш гапларнинг орасидаги фарқ шундаки, сабаб эргаш гаплар ўтган вақтда рўй берган ёки ҳозир рўй бераётган воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларни ифодаласа, мақсад эргаш гапларда ифодаланган воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятлар келаси замонга оид бўлади.

2) Билан

§ 86. *Билан* кўмакчиси ҳам бошқа воситалар билан бирга эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

1) **Билан** кўмакчиси пайт эргаш гапни бош гапга боғлайди. Бунда пайт эргаш гапнинг кесими ҳаракат номи шаклида бўлиб, унга эгалик қўшимчаси қўшилиб келади (-ш+и билан):

Машина тўхташи билан, қий-чув ичида уни маҳалланинг болалари ўраб олишди. (Газета) *Эшикдан кириши билан, унинг кўзи коридорда деразанинг тубида ўтирган Шарофатга тушди.* (А. Қ.) *Атрофдан қуюндай отилган ўқ ва гранатларнинг портлашидан талвасага тушган иккинчи бронетранспортёр экипажи орқага қараб бурилиши билан, Остонақулнинг қулочкашлаб отган икки гранатаси уни ҳам ўз ўрнидан қимирлатмай қўйди.* (Газета)

Киз Йўлчини чуқур севар, унинг ёлғиз исмини эшитиши билан, юраги тўлқинланар эди. (О.)

Баъзан кесим таркибида эгалик қўшимчаси қўлланмаслиги мумкин. Бу ҳолат охириги мисолда кўринади.

Эргаш гапдан англашилган ҳаракат, ҳолат ўтган замонга оид бўлса, пайт эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлади:

...Сидиқжон колхозга киргани билан, ер колхозга ўтиб кетмайди, ўртада бўлади. (А. Қ.)

2) **Билан** кўмакчиси тўсиқсиз эргаш гапларни бош гапга боғлайди. Бу ҳолатда эргаш гапнинг кесими сифатдош шаклида бўлиб, эгалик қўшимчаси билан бирга қўлланади:

Ер бўлгани билан, ҳосил бермаса, қийин. (А. Қ.) Баъзан эгалик қўшимчаси яширинади.

3) Сабабли (сабабдан), туфайли.

§ 87. *Сабабли* (ёки *сабабдан*), *туфайли* кўмакчилари сабаб эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

Бу хил сабаб эргаш гапларнинг кесими сифатдош шаклида бўлиб, **-лик** ясовчи суффикси ва эгалик қўшимчасини олади. (Одатда, **-лик** ясовчи суффикси ва кўпинча эгалик қўшимчаси қўлланмайди.)

а) *Унинг таклифи билан, правление, транспорт етишмаганлиги сабабли, ҳануз сотилмай, маҳалаларда тоғтоғ бўлиб ётган ўтинни сотиш учун Оққўлдаги ташкилотлар билан шартнома қилишга ва дарёдан сол оқишига қарор қилди.* (А. Қ.) *Раҳбарларимизнинг айримлари ишга жиддий эътибор бермаганликлари сабабидан, кўп ташкилотларда хотин-қизлар масаласи фақат 8-март кунларидагина эсга олинади.* („Муштум“ журналі)

б) *Бу тарафдаги темир йўллар меридиан бўйлаб солингани туфайли, қўшинларни пиёда юргизиб, қайтадан тузишга тўғри келар эди.* (А. Т.) *Ўрмонларда ва ботқоқликларда партизанлик қилгани туфайли, қариганида, Николай Григорьевичнинг оёғи оғриб қолди.* (В. Ос.)

4) Шу сабабли (сабабдан), шунинг учун, шу туфайли

§ 88. *Шу сабабли (сабабдан), шунинг учун, шу туфайли* кўмакчилари шаклан мустақил бўлган сабаб эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Сабаб эргаш гап бош гапдан олдин келади. Бош ва эргаш гапни бириктирувчи кўмакчилар бош гап таркибида,—бош гапнинг олдида қўлланади:

Хусайин Бойқаро ҳам ўз салтанати ва обрўсини орттиришдан манфаатдор эди, шу сабабли у маълум вақтгача Навоийнинг ҳамма маданий тадбирларига хайрихоҳлик билан қаради. (Дарслик) *Озод халқнинг бошига келмас, Энди сира мусибат ва ғам. Шунинг учун шодман бир умр, Шунинг учун шодлик ҳамдамим.* (Ҳ. О.) *Хўжайинларнинг хотинларини, бола-чақаларини аравага солиб, дабдаба билан меҳмондорчиликка олиб юришни у жуда яхши кўрса керак, шунинг учун ҳозир мағрур ва шод эди.* (О.)

Шунинг учун, шу сабабли кўмакчилари-ки юкламаси билан бирикиб, эргаш ва бош гапни бириктириши мумкин. Бу ҳолда бош гап олдинда, эргаш гап ундан сўнг қўлланади:

У бу мактабдан шунинг учун ҳам кетиб қолдики, унга мактабда етарли шарт ва шароит тўғдирилмади. (Газета)

5) Чунки

§ 89. **Чунки** кўмакчиси сабаб эргаш гапни бош гапга боғлаш учун қўлланади. Бу ҳолда эргаш гап бош гапдан

сўнг келади. **Чунки** кўмакчиси эргаш гап таркибида, —иккинчи гапнинг бошида қўлланади:

Мен биламан, душманим кимлар, сергак бўлиб боқдим йўлимга. Чунки халқим барча тилсимлар калидин берди қўлимга. (Ҳ. О.) Олимжон адабий асарни ҳам, бадиий сўзни ҳам яхши кўради. Чунки у билан киши қалбида ғайрат ўтини ёқши мумкин. (Ш. Р.) Тансиқ машинани кувёв уйдан хийла берди тўхтади, чунки орқада пиёда келаётган қиз-жувонларни кутиб олиб, улар билан бирга юришни маъқул топган эди. (О.)

Баъзан **чунки** кўмакчиси ўрнида **наки** кўмакчиси қўлланади.

Шу сўзинг ўзи олтидан аъло. Наки кўнглимни кўтарди. (О.)

Чунки кўмакчиси, **шу сабабли**, **шунинг учун** кўмакчиларига ўхшаб, бошқа грамматик воситаларсиз мустақил равишда (албатта, ўзига хос интонацияси билан) эргаш гапни бош гапга боғлашда хизмат қилади.

6) Токи

§ 90. **Токи** кўмакчиси мақсад эргаш гапни бош гапга боғлайди. Бу ҳолда мақсад эргаш гап бош гапдан сўнг келиб, кесими буйруқ феъли шаклида бўлади.

Утни довулатинг, токи батамом куйдирсин, кул қилсин душманимизни! (Журнал) Ўз оиласи қучоғига қайтмоқчи бўлса, бунга маъқул бир сабаб кўрсатиши керак. Токи ота-онаси ва акалари унинг бу қилиғини маъқул кўрди билсинлар. (О.)

Мақсад эргаш гапни бош гапга боғлашда **токи** кўмакчиси билан бирга **деб** равишдоши ҳам қўлланиши мумкин.

Ёзилди бу шеър баҳор тонгида, Азиз фарзандларга совға бўлсин деб, Токи бу мўйсафид отанинг сўзи Эндиги қалбларга, дилжо бўлсин деб. (Ғ. Ғ.)

7) Қарамай, қарамасдан, қадар

§ 91. **Қарамай**, **қарамасдан** кўмакчилари ҳаракат номи билан ифодаланган эргаш гап кесимига қўшилиб келувчи эгалик қўшимчаси ва жўналиш келишиги қўшимчаси билан бирга, тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга боғлайди.

Нафаси тиқилишига қарамай, онаси (сўзида) давом этди... (О.) Маҳалла фуқоралари у муттаҳамдан шикоятланиб, қозихонага ва бошқа маҳкамаларга аризалар топширишларига қарамай, ҳар сайловдан Олимхон сипсиллиқ чиқади. (О.)

Баъзан тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлади. Бу ҳолат эргаш гапдан англашилган ҳаракат ҳолат ўтган замонда рўй берган ўринларда қўлланади. (Эргаш гапнинг кесими ҳаракат номи орқали ифодаланганда-эса, эргаш гапдан англашилган мазмун бош гапдан англашилган мазмун билан баробар ёки ундан сўнг рўй беради)

Кеч кирди, кундуз чидаб бўлмайдиган даражада иссиқ бўлганига қарамай, тезда совуқ тушди. (О. Г.)

Қадар кўмакчиси пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бу кўмакчи ҳам жўналиш келишигини бошқаради, эргаш гапнинг кесими ҳаракат номи ёки сифатдош шаклида бўлади:

Машина келганга қадар, колхоздаги янгиликлар ҳақида суҳбатлашиб утирдик. (Р. Файз.)

8) Кўра

§ 92. *Кўра* кўмакчиси қиёслаш мазмунидаги эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бу ҳолда эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлиб, унга эгалик ва чиқиш келишиги қўшимчалари қўшилиб келади:

Бу ишни Салим қилганидан кўра, сенинг қилганинг яхши эди.

Кўпинча, кесим таркибидаги эгалик қўшимчаси қўлланмайди.

9) Каби (сингари)

§ 93. *Каби (сингари)* кўмакчиси ўхшатиш мазмунидаги эргаш гапни бош гапга боғлашда хизмат қилади. *Каби* кўмакчиси сифатдош билан бирикиб келишик қўшимчасини талаб этмайди. Шу сабабли *каби* кўмакчиси билан бош гапга боғланган эргаш гапнинг кесими келишик қўшимчасини олмайди. Эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлади.

У, оёқларида мадор қолмаган каби, калавланиб, ўзидан йигирма қадамча нарида, ишком бошида турган қизнинг ёнига келди ва унинг қўлидан бир катта бош узумни олди. (О.)

10) Бери, буён, илгари, бурун, олдин, аввал, кейин, сўнг

§ 94. Пайт эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун *бери, илгари, бурун, кейин, сўнг* кўмакчилари хизмат қилади. Бу кўмакчилар чиқиш келишигини бошқаради. Шу сабабли пайт эргаш гапнинг сифатдош орқали ифодаланган кесимига чиқиш келишиги қўшимчаси қўшилиб келади.

Онаси улгандан бери, Нури тез-тез келиб турар эди... (О.) Қишлоқнинг нообод ерида мактаб қурила бошлагандан бундан бу жой обод бир сайлгоҳ бўлиб қолди. (П. Т.) Канал қазилмасдан бурун, бу ерлар дашт-сахро эди. (О.) Большевиклар келмасдан олдин, мен Убайдулла эшоннинг эшигида яшадим. (П. Т.) Ғуза чопиғига кетган кишилар қайтиб келгандан кейин, ҳамма участкада иш жуда қизиқ кетди. (А. Қ.) Дадам, касали оғирлашгандан кейин, ташвишга туша бошлади. (О.) Қушин яқинлаб келган (дан) сўнг, Айёр Кўса қирк айёр билан пешвоз чиқиб, Паҳлавон Қайсарга айтди... (Э. Ж.)

11) Сари, сайин, ҳамон

§ 95. *Сари, сайин, ҳамон* кўмакчилари асосан пайт эргаш гапларни бош гапга боғлаш функциясида қўлланадилар. Бу кўмакчилар бирор келишикни бошқармайди—ўзлари бошқариб келаётган сўзнинг бош келишикда бўлишини талаб этади. *Сари, сайин, ҳамон* кўмакчилари ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлади.

Шу каналларга яқинлашган сайин (сари), Сидиқжоннинг юраги така-пука бўла бошлади. (А. Қ.) У ошхонадан кўчага чиққан ҳамон, Ёрмат обкаш ва челақ тутқизди... (О.)

Сари кўмакчиси ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гапларда миқдор-даража оттенкаси ҳам бўлади:

Стаканлар бўшаган сари, юзлар қизариб, гапнинг калаваси чувала бошлади. (О.)

12. Ҳолда

§ 96. *Ҳолда* сўзи кўмакчи функциясида қўлланиши ва тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга боғлашда хизмат қилиши мумкин. Бу ҳолда эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлиб, эгалик қўшимчаси билан қўлланиши мумкин. (Бошқа эргаш гапларда бўлганидек, тўсиқсиз эргаш гапнинг бу ҳолатида ҳам эгалик қўшимчаси қўлланмаслиги ҳам мумкин):

Уколдан ҳеч кимга ҳеч нарса бўлмагани ҳолда, Сидиқжоннинг иситмаси бу қадар кўтарилганидан ташвиш тортган Каримов доктор олиб келди. (А. Қ.)

Ҳолда сўзи равиш эргаш гапларни боғлаш учун хизмат қилади. Бу хил эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлади:

Умидлар билан кўкси қабарган ҳолда, лабларида бир
қўшиқни шивирлаб, хўжайинникига кетди. (О.)

2. ЮКЛАМАЛАР

1. -Ки

§ 97. -Ки юкламаси эргаш гапларни бош гапга боғлашда
кенг қўлланади:

а. Пайт эргаш гаплар:

*Сим узилган эдики, бутун оламни қопқора булут
қоплаб, ер юзи... қоронғи бўлиб кетди. (О. Г.) Ёшим ўн
олтига роса тўлган йўқ эдики, бир пахтачи бойдан
хотин устига совчи чиқди... (О.)*

-Ки юкламаси ёрдами билан бош гапга боғланган пайт
эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлади ва ўтган
замон формасидаги эмоқ феъли билан бирикади. Баъзан
маъно талаби билан (—ҳаракат, ҳолатнинг тез алмашилиши)
эмоқ феълидан олдин юклама мазмунида ҳам ёрдамчиси
келади.

*Шу вақт мен ўзимга келмаган ҳам эдимки,—Хау
сакраб ўтиб, ётиб олди ва подага қараб ўқ узди. Бу—
вахшиёна ва бемаъни иш бўлди. (Газета) Тутун тарқал-
либ улгурмаган ҳам эдики, югуриб келаётган подадан
уч фил—иккита катта ва уларнинг ўртасидаги қизғин
рангдаги кичкина фил буталар орасидаги қоронғиликка
бурилди. (Газета) Улар эмаклашиб, бир неча метр юрган
ҳам эдиларки, бомбардимон натижасида ҳосил бўлган
чуқурга дуч келдилар. (Адҳам Раҳмат)*

Ҳам юкламаси эмоқ феълидан сўнг келиши ҳам мумкин:

*У икки томони темир панжарали кўприкдан ўтган
эди ҳамки, семиз сумка осган, ўрта ёшлардаги почтальонга
кўзи тушди. (Газета)*

Бу хил пайт эргаш гаплар бош гапдан олдин келади.

б. Сабаб эргаш гаплар:

*...Узоқ шарқда бўлган... мана шу ёдгорлик унинг бутун
вужудига сингиб кетган бўлса керакки, ҳозир ҳам, ўша
ердаги ҳаётдан узоқлашган бўлса ҳам, тепаликка ўрна-
тилган, қўлига ўша байроқ ушлаган одамни ёдига туши-
ради. (Каз.)*

Бу турдаги сабаб эргаш гапларнинг кесимлари сифатдош
формасида бўлади.

Кўпинча, бош гап таркибида шунинг учун боғловчиси ҳам
иштирок этади, у эргаш ва бош гапларни бириктиришда
қўшимча восита ҳисобланади:

Биз Москва университетини шунинг учун қадрлаймизки, ёшлар унга интиладилар, чунки у ёшлар орасида обрў қозонган... (Газета)

Бу турдаги сабаб эргаш гапларнинг биринчи кўриниши бош гапдан олдин, иккинчи кўриниши бош гапдан сўнг келади.

в. Тўсиқсиз эргаш гаплар:

Хотин кишининг юрагидан фарзанд доғи кетса кетадики, бундай гапнинг алами кетмайди. (А. Қ.) *Қуш тинадики, даданг тинмайди.*

г. Тўлдирувчи эргаш гаплар:

Кўрадики, ҳосил жуда мўл. (О.) *Билдимки, Ёрматнинг қизи.* (О.) *Сидиқжон шундан билдики, Қанзак ишга чиқмайди ва кечаги можарадан бу ердагиларнинг хабарийўқ...* (А. Қ.) *Отнинг оёғи етадиган қистов борки, ҳаммасини ўзига қаратиб олган.* (М. А.)

д) Кесим эргаш гапларда:

Хорамзодалар! Сиз ўзларингиз кимсизки, буюк императорга қарши чиқасиз. (Керб.)

е) Аниқловчи эргаш гаплар:

Одам борки, одамларнинг нақшидир, одам борки, ҳайвон ундан яхшидир. (Навоийдан):

-*Ки юкламаси нисбий сўз билан бирликда турли эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.*

А) Шу олмоши билан

§ 98 -*Ки юкламаси турли формадаги шу олмоши билан қуйидаги эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.*

а. Тўлдирувчи эргаш гаплар:

Шу муносабат билан шуни ҳам айтишим керакки, ҳозирги янги шароит биздан одамлар билан ишлашни талаб қилади. (А. Қ.) *Тажрибали педагоглар шунга эришмоқдаларки, интизомни бузувчилар бутун болалар коллективи томонидан қаттиқ қораланадилар.* (Газета).

Тўлдирувчи эргаш гап бу ҳолда бош гапдан сўнг келади. Бош гап таркибидаги шу олмоши воситасиз ва воситали тўлдирувчининг ҳамма формаларида келиши мумкин.

б. Эга эргаш гаплар:

Нисбий олмош шуниси шаклида:

Шуниси ҳам борки, биз қишлоқларни обод қилиш билан хотиржам бўлиб қолишимиз ярамайди. (Р. Файз.)

Нисбий олмош нарса в.б. сўзлар бирга қўлланади:

Шу нарса равшанки, комсомол ўзининг ҳамма ишида, ҳамма фаолиятида марксизм-ленинизмга таяниб иш кўриши керак. (М. И. Калинин)

Бош гап таркибидаги нисбий олмош яширинади:
Бундан чиқадики, биз золим бою, сиз батрак экансиз-да? (А. Қ.)

Шу олмоши бош гапнинг эгаси функциясида келади.

в. Кесим эргаш гаплар:

Улардан қатъий талабимиз шуки, бундан буён ҳалол меҳнат билан ўз доғларини ўзлари тозаласинлар. (О.)
Менинг англаганим шулки, бутун дунёда, бутун ер юзиде ҳаммаси ҳар томондан бир мақсад йўлига қараб бораётмир. (М. Г.)

Шу олмоши бош гапнинг кесими функцияда қўлланади.

Б) Шундай олмоши билан

§ 92. -*Ки юкламаси шундай олмоши билан биргаликда аниқловчи, натижа, равиш, ўхшатиш, кесим эргаш гапларни бош гапга боғлайди. Одатда, шундай олмоши бош гап таркибида қўлланади, эргаш гап бош гапдан сўнг келиб, унинг таркибида шундай олмошига мос ҳолда бу, бундай олмоши мавжуд бўлади.*

а. Аниқловчи эргаш гаплар:

Жунглидаги кечки шабада овчида шундай бир қизиқиш, жанговор жўшқинлик туйғусини уйғотадики, бу туйғу балиқчи ўзи ташлаган қармоқ пўкаги сувда тўғараклар ясаётганидан вужудга келадиган туйғуга ўхшайди. (Газета) *Улар Остонақул ҳақида шундай ажойиб эпизодларни сўзлаб бердиларки, бу эпизодлар коммунист Остонақулнинг жанговор тарихий афсоналардаги қаҳрамонларнинг қаҳрамонлигидан минг марта ортиқ эди.* (Адҳам Раҳмат.)

Аниқловчи эргаш гапли қўшма гап таркибидаги нисбий сўзлар одатда аниқловчи функцияда бўлади.

б. Натижа эргаш гаплар:

Одатда, бош гап таркибидаги олмош **шундай, шунчалик, шу қадар, шунча** шаклида бўлади ва кўпинча, эргаш гап таркибида олмош қўлланмайди:

Солдат палатадаги ҳар бир ўртоғи ёнига бориб, унинг унвонини айтиб хайрлашди ва хайрлашганда, пошналарини бир-бирига шундай қарсиллатиб урардики. унга қараб кишининг завқи келарди. (Б. П.) *У сел келса, тўпиғига чиқмайдиган оғир табиатли киши эди. Ҳозир шунақа чаққонки, таниб ҳам бўлмайди...* (Ш. Р.) *Раиснинг шунча жаҳли чиққан эдики, ҳали ҳам мажлисда бўлиб ўтган воқеага тўғри баҳо бера олмас, туб-тубига гача тушуниб етолмас эди.* (Ш. Р.) *Қўшиқ унга шунчалик завқ бахш этдики, ишнинг истиқболига бўлган ишон-*

чи яна ва яна кучайди. (Ш. Р.) Қизнинг кўзлари шу қадар хираландики, чангни ҳам, чанг ичида йўртиб бораётган инженернинг елкаларини ҳам кўрмай қолди. (Ш. Р.)

Натижа эргаш гапларда нисбий сўзлар ҳол вазифасида келади.

в. Равиш эргаш гаплар:

Равиш эргаш гапларда нисбий сўзлар ҳол вазифасида бўлади:

Она тили болага... табиатни шундай тушунтиради-ки, уни ҳеч бир табиатшунос унга шундай (ёки бундай) тушунтириб бера олмайди. (Н. К. Ушинский)

г. Ухшатиш мазмундаги эргаш гаплар:

Бу хонада шундай кўнгилсиз жимлик чўкканки, гўё унда ҳаёт бутунлай йўқ. (Ас. М.)

Ухшатиш мазмунидаги эргаш гапларда бош гап таркибида нисбий олмош аниқловчи ёки ҳол вазифасида бўлади. Эргаш гап таркибида унга мос келувчи олмош қўлланмайди. д. Кесим эргаш гапларда:

Кесим эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапи таркибида шундай, шунда нисбий олмошлари кесим вазифасида қўлланади.

Одамзод шундайки, барча нарса аста-секин йўқолса, пайқайди, лекин йўқ нарса аста-секин пайдо бўлса, унча пайқамайди. (А. Қ.) Қир яйловларнинг хашаги унча мул эмас, лекин қиммати шундаки, бу яйловлар молларни кузқиш фаслида озиқа билан таъминлайди. (Журнал.)

В. Бир, бир хил

§ 100. Олмош функциясида қўлланувчи бир, бир хил сўзлари ҳам -ки юклагаси билан биргаликда аниқловчи эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

Бир замонлар бор эдики, одамлар ибтидоий коммунизм ҳолида яшар эдилар.. (И. Сталин) Бир хил капиталистик давлатлар борки, уларнинг ҳамма ишида АҚШнинг агрессив планлари асос қилиб олинган. (Газета)

Бу типдаги аниқловчи эргаш гаплар бош гапдан сўнг келади. Бош гап таркибида қўлланувчи нисбий сўзлар қанча, бирам сўзлари орқали ифодаланиши ҳам мумкин.

...бизга шундай кўп маблағ, техника анжомлари берилганки, олдимизга шунча улкан вазифа қўйилганки, ...биз орзу қилганимиздан ҳам катта ва кўп. (Ш. Р.) ...қизингиз бирам чиройлики, қуралай кўзлари қоп-қора, сочи пешонасига тушиб турибди. (С. Маҳкамов)

§ 101. -*Ми* юкламаси пайт, сабаб, тўлдирувчи эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бу хил эргаш гапларни бош гапга боғлашда интонациянинг ҳам роли каттадир. Эргаш гапларнинг охирида интонация юқори кўтарилади.

а) Пайт эргаш гаплар:

Улар бир ерга йиғилдиларми, суҳбат „бу йил—пахта йили“ дейишдан бошланади. (Ш. Р.) Машинист поездни жадвалга мувофиқ етказиб келдимми— уни валилар ҳаётига тиркашга тайёр турадилар. (А. Суров.) Биз—разведкачиларда қонда шунақаки, овқат еб бўлдимми, дарров, кетидан чой ичамиз. (В. Кат.)

Бу ўринда -*ми* юкламаси сўроқ мазмунини ифодаламайди, икки гапни боғлаш вазифасида келади ва воқеаларнинг тез алмашишини билдиради.

Пайт эргаш гапларнинг бу турида сабаб оттенкаси ҳам бўлади:

Битта-яримтаси ваҳималироқ бир гап эшитдимми, дарров мол нархини оширадилар (О.)

Баъзан -*ми* юкламаси иштирок этган эргаш гапларда сўраш, тахмин мазмунлари ифодаланади. Бу хил гаплар бошқа гаплар билан қўлланганда, маълум ҳаракат, ҳолатнинг рўй бериши ёки бермаслигини англатиб, сабаб эргаш гапга яқинлашади ва эргаш гап интонацияси билан талаффуз этилади:

Ким билади, ўқиш унга жуда ҳам осон кўринди... ҳеч ким билан кенгашмай,.. правлениенинг эшигига шундай бир эълоннома қоқиб қўйди. (А. Қ.)

Бу хил эргаш гаплар бош гапдан олдин келади.

б) Тўлдирувчи эргаш гапларнинг айрим турлари ҳам -*ми*, -*чи* юкламалари ёрдами билан бош гапга боғланади. Бу ҳолда юклама бош гапнинг кесимига боғланиб, эргаш гап бош гапдан сўнг келади:

Эшитдингизми, Болтабой ким кўн пахта теришда бахслашиб, Бахрихонни мусобақага чақирибди. (Газета) Районимизда чигит экишнинг бориши тўғрисида бир саҳифа ташкил қилишни сўраган эдик, кўрайликчи, қандай чиқибди. (А. Қ.)— А?—Олимхоннинг кўзлари очилди.—Гапирчи, қандай қилиб йўқолди (О.),

3)-Да

§ 102-*Да* қўшимчаси шарт эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бу хил эргаш гапларнинг ке-

симлари сифатдош формасида бўлиб, уларда пайт оттенкаси ҳам англашилиб туради.

Болаларни қаровсиз қолади деган кўрқув бўлмаганда, Мусо ака бугдой ғарамларига ўт қўйиб юборган бўлар эди. (М. Ибр.) Агар булоқ суви билан ерларни суғориш мумкин бўлганда, оғойнилар, олимлар аллақачон топган бўларди, давлат дарров маблағ ажратарди. (Ш. Р.)

— Да юкламаси тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесимига қўшилиб, унга тўсиқсизлик оттенкасини беради ва эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади:

Маҳаммад Расул ўз умрида бойларнинг тухматини кўп эшитган бўлса-да, Мирзакаримбойнинг бу тухмати унинг юрагига найзадай санчилди. (О.) *Бир вақтлар майда савдо билан машҳур бўлган эса-да, кўндан буён бирон иш олиб борганини ҳеч ким билмайди.* (О.)

— Да юкламасига мазмунан ва вазифада ҳам ёрдамчисига тенг келади.

Бойнинг сўзлари ноҳақ бўлса ҳам, Маҳаммад Расул кўзларини қаёққа яширишини билмай хижолатда қолди. (О.) *Ёши олтмишга яқинлашган бўлса ҳам, одамлар элликдан ортиқ бера олмайди.* (О.)

3. ДЕБ

§ 103. *Деб* (де—б) аслида равишдош бўлиб, ҳозирги замон ўзбек тилида эргаш ва бош гапни боғловчи грамматик восита функциясида қўлланади¹.

Деб қўйидаги эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади;

а. Мақсад эргаш гаплар.

Деб сўзи билан боғланган мақсад эргаш гапнинг кесими буйруқ феъли, шарт феъли, сифатдош ёки аниқлик феълларининг бири орқали ифодаланиши мумкин:

Колхозчилар кўприк солди, Қизил карвон ўтсин деб, Мактаб деб қурдик бино, Ҳамма илм олсин деб (Кўшиқдан). *Элдан олсам деб раҳмат, ишлади-чекди захмат.* (Газета) *Тугжоннинг уйига боришнинг иложи бўлмас деб, ўқиниб келишаётган эди.* (Ас. М.) *Мен болалик чоғимда қуш боласини оламан деб, чинорга чиқдим.* (О.)

б. Тўлдирувчи эргаш гаплар.

Ававали шуки, ...бошингни силаганман деб, миннат қилишингизга сира-сира ўрин қолган эмас. (А. Қ.) *Кўчада*

¹ А. Н. Кононов турк тилидаги бу сўзнинг эквиваленти *diye* ҳақида тўхталиб, бу сўз—“...превратилось в союзное слово, соединяющее два самостоятельных предложения в сложном-подчиненное предложение”, — дейди. („Грамм. совр. турецкого лит. языка“, М.—Л., 1956, бет—541)

битта занглаган мих тушиб ётган бўлса-ку, керак бўлади деб, дарров оламиз... (А. Қ.)

4. НИСБИЙ СЎЗЛАР

...Эргаш ва бош гапни бир-бирига боғлашда нисбий сўзларнинг роли каттадир. Богловчи нисбий сўзлар вазифасида сўроқ олмошлари (*ким, нима, қандай, қайси, қай, қанча, қачон, қаер*), кўрсатиш олмошлари ва равишлар (*шу, бундай, шундай, шу қадар, у ер* ва бошқалар) кўрсатиш олмошлари (*у. ўша*) қўлланади.

Эргаш ва бош гапларни боғлашда нисбий сўзлар ёлғиз қўлланмайди, улар шарт феъли, буйруқ феъли, юкламалар ва маълум интонация ёрдами билан биргаликда эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

Нисбий сўзлар, эргаш ва бош гапни боғлашдан ташқари, гапнинг бирор бўлаги функциясида ҳам қўлланади.

1) Ким

§ 104. *Ким* олмоши—*кимки, кимда-ким, ҳар ким, кимнинг, кимни, кимга, кимдан, кимда, ким билан, ким учун* каби турли шаклда қўлланади ва эргаш гап таркибида ишлатилиб, эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

Бу хил эргаш гаплар бош гапдан олдин қўлланади ва кесими асосан шарт феъли формасида бўлади.

Одатда эргаш гапдаги нисбий олмошларга бош гапда *у, ўша, уни...*, *ўша билан...*, *у киши, ўша одам* каби кишилик олмоши ва кўрсатиш олмоши билан от бирикмаси мос келади. Эргаш гап ана шу сўзларнинг мазмунини изоҳлайди (кўпинча, бу олмошлар гап таркибида бўлмаслиги мумкин).

Ким нисбий олмоши билан бош гапга аниқловчи, тўлдирувчи, эга эргаш гаплар боғланади. Эргаш гапнинг шаклига қараб, уларни бирор турга киритиш мумкин эмас, чунки аниқловчи эргаш гап ҳам, тўлдирувчи эргаш гап ҳам, эга эргаш гап ҳам бир хил шаклда ва тузилишда бўлади. Уларни фарқлаш бош гапдаги мазмуни изоҳланаётган олмошларнинг функциясига қараб бўлади: агар бош гап таркибидаги олмош аниқловчи функциясида бўлса, эргаш гап ҳам аниқловчи эргаш гап, бош гапдаги олмош тўлдирувчи функциясида бўлса, тўлдирувчи эргаш гап, бош гапдаги олмош эга функциясида бўлса, эга эргаш гап ҳисобланади¹.

а. Аниқловчи эргаш гап:

¹ „Каким членом предложения является соотносительное слово, таким будет и придаточное предложение“. (С. И. Абакумов, Рус. яз. в шк.*, 1938, № 2)

Кимнинг сўзи тўғри бўлса, унинг халқ олдида эътибори юқори бўлади. (Навоийдан) Кимки чиндан севса ёрини, умри бўлар ҳамиша баҳор. (Т. Маъруфий)

б. Тўлдирувчи эргаш гап:

Сен шу дамгача кимнинг сояси бўлсанг, ундан кечурсан. (О.) Кимки Москва йўлига боғласа камар, унга айтурлар: муборак сафар! (Ғ. Ғ.)

в. Эга эргаш гап:

Ким изласа баҳона, Олар ёмон баҳони. (П. Мўмин)
Кимда-ким ўз бригадаси учун куйиб-пишса, бугун уйда ўтира олмайди. (А. Чейшвили)

Ким олмоши орқали боғланган эргаш гап шарт феъли формасида бўлмай, бошқа шаклларда бўлиши ҳам мумкин:

Колхозда авжи иш қайнаган пайтда, кимки меҳнатнинг зўрини қидирибди—одамнинг сараси—ана у. (А. Қ.)
Кимки ростгўй экан, шубҳасиз халқ ҳурмат қилади. (С. Ж.) Ким истар—у эришар, ким излар—доим топар. (В. Осеевадан) Ким фазл эгаси, шунинг учун хор. (С. Абдулла) Ким яхши, ким ёмон—ўзи ажратиб олади. (В. Ос.)

2) Нима

§ 105. Нима олмоши ҳам аниқловчи, тўлдирувчи ва эга эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бу олмош, нарса-предмет ва тушунчалар устида фикр юритилганда қўлланади. (Маълумки, ким олмоши шахсларга таалуқлидир).

а. Аниқловчи эргаш гап:

Боланинг қўлига нима берилса, ўшанинг ярмини ёки бир қисмини ўртоғига бўлиб берар эди. (Журнал)

б. Тўлдирувчи эргаш гап:

...эрига суюниб, кўнглига нима келса, шуни қилади. (О.)—
Нима бўлса, кўрармиз. (О.) Тез бўл, Камбар бобо нимани ўргатса, ўшани ўрганишга ҳаракат қил. (С. А.)

в. Эга эргаш гап:

...Нима истасангиз, бор. (Н. Ост.). Аризангизни правление кўради, кейин колхозчилар ўртасига солади. Колхозчилар нима деса, шу бўлади. (А. Қ.)

Нима олмоши ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гапнинг кесими, асосан шарт феъли формасида ва бошқа мос формаларда бўлади.

3) Қайси, қандай, қай

§ 106. Қайси, қандай, қай олмошлари эргаш гаплар таркибида қўлланиб, эргаш ва бош гапни боғлаш учун хиз-

мат қилади. Бу олмошларга бош гапда *шундай, шу, ўша* каби олмошлар мос келади. (Бош гап таркибидаги мазмуни изоҳланаётган бу хил олмошлар, бошқа ҳолатларда бўлган-дек, гапда қўлланмаслиги мумкин. Аммо унинг мавжудлиги мазмуна ва гап таркибидаги сўзлар орқали сезилиб туради.)

Қайси, қандай, қай олмошлари орқали боғланган эргаш гапларнинг кесимлари, одатда, шарт феъли формасида бўлади ва эргаш гап кўтарилувчи интонация билан талаффуз этилади.

! Бу олмошлар қуйидаги эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.:

а. Аниқловчи эргаш гап:

Капитан буни қандай ишонч билан буюрган бўлса, Аҳмаджон ҳам шундай ишонч билан эмаклаб кетди. (А. Қ.) *Қайси жойда сув мўл бўлса, шу жой тезроқ обод бўлади.* (Газета) *Қай киши мақтанчоқ бўлса, ўша кишининг кўнгли ҳар вақт хижолатда бўлади.* (Навой) *Избосар ота қандай усулни қўлласа, Отабек ҳам шу йўл билан иш олиб борди.* (П. Мўмин)

б. Қиёслаш мазмунидаги эргаш гап:

Сидиқжон бу гапни қандай беихтиёр айтган бўлса, Канизак ҳам шундай беихтиёр бир гап айтди. (А. Қ.) *Юрась ўзини қандай тугиб юрган бўлса, Шуранинг ҳам шундай пок юрганини билади.* (О. Г.) *У масалани чиқарганда, ҳар вақт қандай хурсанд бўлса, ҳозир ҳам худди шундай руҳли, хурсанд эди.* (Кс.)

в. Кесим эргаш гап:

Бир вақтлар бизда дир отахон ишлади... Сотиб олинган қул қандай бўлса, у ҳам бизга шундай эди. (О.)— *Мен илгари қандай бўлсам, ҳозир шундайман.* (Керб.)

Кесим эргаш гапларда нисбий олмошлар кесим вазифасида бўлиб, эргаш гап бош гапнинг кесimini изоҳлайди, аниқловчи эргаш гапда нисбий олмошлар аниқловчи функциясида келади, бу ҳолда маълум предметларнинг хусусиятлари изоҳланади. Қиёслаш мазмунидаги эргаш гапларда маълум предметларнинг ёки ҳаракатнинг белгиси қиёсланади, бу ўринларда нисбий олмош ҳол вазифасида бўлади.

4) Қанча

§ 107. *Қанча* нисбий олмоши қуйидаги эргаш гапларни бош гапга боғлашда хизмат қилади.

а. Аниқловчи эргаш гап:

...Ернц қанча муҳлат билан олинган бўлса, қарзини шу муҳлат ичида тўланади. (А. Қ.)

б. Тўлдирувчи эргаш гап:

Оламда инсон қўли билан яратилган қанча гўзаллик, табиатда қанча бойлик ва чирой мавжуд бўлса, Бўрон буларнинг барчасини ютиб юбораман деб ҳамла қилади. (Ш. Р., „Каш. қўш“.)

Қанча олмоши орқали бош гапга боғланган эргаш гапларнинг кесими шарт феъли формасида бўлади. Бу олмошга бош гапда шу, у олмошлари мос келади.

в. Қанча олмоши миқдор-даража мазмунидаги эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилиши мумкин. Бу ҳолда ҳам эргаш гапнинг кесими шарт феъли формасида бўлади, аммо бош гапдаги нисбий олмош шунча бўлади:

...Агар тоғ этакларига қанча тез сув чиқарсак, шу баҳорнинг ўзидаёқ тоғларда яшовчи хонадонларни суғориладиган ерларга шунча тез кўчирамиз. (Ш. Р.) Қанча яхшироқ тозаласак, шунча илдамроқ юрамиз. (А. Қ.)

Баъзан қанчалик—шунча (шунчалик) олмошлари қўлла-нади:

Бу нарса фронт орқасидаги заводларда қанчалик муҳим бўлса, фронтда ҳам шунча муҳим. (О.Г.) Киши қанчалик қариб борса, бу одамлар билан курашиш шунчалик қийин бўлади. (Газета)

5) Қачон

§ 108. *Қачон* нисбий олмоши пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бу хил эргаш гапларнинг кесимлари шарт феъли формасида бўлади (Баъзан бош гапнинг олдида *ўшанда, ўша пайтда* каби сўзлар қўлланади).

—Қачон хат ёзинг келса, ўшанда ёз,—дерди Павел Васильевич ўғлига меҳр билан қараб. (В. Ос.) Қачонким чор уриб уйнар эсанг тўлғаб оёғингни, кўзимда жилваси доим товус парли этагингнинг... (М.) Қачонким мен шу „Ўртоқлар!“ деган сўзни ўз-ўзимга айтсам, кўнглимда уларнинг юриш шарпаларини эшитаман. (М. Г.)

6) Қаер

§ 109. *Қаерга, қаердан, қаерда* олмошлари ўрин эргаш гапларни бош гапга боғлаш вазифасида келади. Ўрин эргаш гапларнинг кесимлари шарт феъли формасида бўлади. Боғловчи-нисбий олмошлар эргаш гап таркибида қўлланади, бу олмошлар мазмунига кўра уч келишик (жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт) нинг бирида келади. Эргаш гапдаги олмошларга, кўпинча, бош гапда у (*ўша, шу*) *ерга, у ердан, у ерда* каби олмошлардан бири мос келади:

Катта кема қайёққа юрса, кичик кема ҳам шу ёққа юради. (Мқ.) Қаерда разолат хукмрон бўлса, Таъмагир қўшининг келур омади. (Ф. Ф.) Шамол қайёқдан келса, ёмғир ҳам шу ёқдан келади.

Баъзан эргаш гап таркибидаги олмош бош келишиқда бўлади.

Ҳар ҳолда қаер тўғри келса-гапиришаверинг... (А. Т.)

§ 110. Нисбий олмошлар тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бу ҳолда кўрсатиб ўтилган нисбий олмошларнинг ҳар бири ҳам ишгирок этиши мумкин. Тўсиқсиз эргаш гапларнинг бу турининг кесими буйруқ феъли шаклида бўлади ва нисбий олмош ва маҳсус интонация ёрдами билан бош гапга боғланади:

Ким сўзламасин, унинг гапига луқма ташлаб ўтирар эди. Нимадан гап очилмасин, икки оғиз савол-жавобдан нарига ўтмас эди. (А. Қ.)

Қайси томонга қараманг, поёнсиз пахта далаларини кўрасиз. У қанча дадил ва сарбаст бўлмасин, эркаклар билан муносабатда эҳтиётли эди... (О.) Қачон келмасин, у уйда китоб мутоала қилаётган бўлар эди. Иброҳимов қаерга бормасин, шундан гап очилиб, ҳар ким ўз фикри, мулоҳазасини айтар эди... (А. Қ.)

Баъзан нисбий олмош ёрдами билан боғланган тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими шарт феъли формасида бўлади.

Қандай буйруғинг бўлса—мен тайёр! (Керб.)

5. КЕЛИШИҚҚЎШИМЧАЛАРИ

Чиқиш келишиги қўшимчаси-дан, ўрин-пайт келишиги қўшимчаси-да ҳам эргаш гапларни бош гапга боғлашда хизмат қилади. Бу ҳолда эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлади. Сифатдош формаси, келишиқ қўшимчаси ва ўзига хос интонация маълум гапнинг эргаш гап эканлигини кўрсатиб туради ва бундай гапни бош гапга боғлайди.

1) Чиқиш келишиги қўшимчаси-дан

§ 111. -дан қўшимчаси сабаб эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бу ҳолда эргаш гап бош гапдан олдин қўлланиб, унинг сифатдош формасида бўлган кесимига эгалик қўшимчаси ва баъзан -лик ясовчи суффикси қўшилади:

Томоқ қақраганликдан, ўқчиб-ўқчиб ўрнидан базўр турди. (О.)

Бу мисолда эргаш гап таркибида эгалик қўшимчаси қўлланмаган. Кўпинча, кесим таркибидаги -лик ясовчи суффикси ҳам қўлланмайди (эгалик сақланиши ҳам мумкин):

*Дарчаси берк бўлганидан, уй ичи қоронғироқ эди. (О.)
Уйда меҳмонлар кўп бўлганидан, қизлар ён қўшниникида
бир хонани эгалладилар. (О.)*

2) Ўрин-пайт келишиги қўшимчаси-да

§ 112. -да қўшимчаси кесими сифатдош формаси бўлган пайт эргаш гапларга қўшилиб, уларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

Бу хил пайт эргаш гаплар бош гапдан олдин келади.

*Қуёш тоғлар чўққисидан боққанда, заррин нурлар
баданларга ёққанда, чаман ҳаёт қизил лола таққанда,
иш бошлаган колхозчилар, ҳорманглар! (Зафар Диев.)
Яшил бўёқ билан бўялган, уст томони уймакор панжа-
рали, катта ва оғир дарвозага етганда, йигитнинг юраги
бироз ўйнаб кетди. (О.)*

Пайт эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлиб, -да қўшимчаси билан бош гапга боғланганда, пайт мазмунини янада конкретлаш, бўрттириш учун *чоқ, пайт, замон, кез, дам, маҳал, вақт* каби сўзлар қўлланади. Бу сўзлар сифатдош-кесимдан сўнг келади, -да қўшимчаси эса ана шу сўзларга қўшилади.

*Атрофдаги хўрозларнинг, муазинларнинг қичқириш-
лари эшитилган чоқда, темирчининг уйига жўнади. (О.)
Тўрттовлари йиғилган вақтда, телеграмма келиб қолди.
(Фурм.) Биринчи қор ёққан кезларда, читтакни тутуш
учун тузоқ қўярдим. („Дўст. ов.“ тўплами).*

6. ФЕЪЛ ФОРМАЛАРИҶВА ИНТОНАЦИЯ

§ 113. Эргаш гапларнинг кесимлари асосан сифатдош, равишдош, шарт феълининг бири орқали ифодаланади. Албатта, сифатдош қўшимчаси-*ган, -р*, равишдош қўшимчаси-*-б, -а* ёки-*й*, шарт феъли қўшимчаси-*-са* фақат феълнинг маълум бир формаси ёки майлини ясашда хизмат қилади. Улар эргаш гапларни бош гапга боғловчи восита бўла олмайди. Бу жиҳатдан улар кўмакчилар, юкламалар, нисбий сўзлар, айрим келишк қўшимчаларига тенг бўла олмайди. Шунинг учун ҳам кесими сифатдош, равишдош, шарт феълдан бири орқали тузилган эргаш гаплар маълум бир грамматик воситалар ёрдами билан бош гапга боғлангандагина, боғловчили қўшма гап ҳисобланади. Агар бу хил феъл формалари эргаш гапнинг кесими вазифасида бўлса, бу турдаги эргаш гаплар боғловчисиз эргашган қўшма гапларни ташкил этади. Боғловчисиз эргаш гаплар маълум интонация-

эргаш гап охирига қараб кўтарилиб борувчи интонация— орқали бош гапга боғланади.

Кесими сифатдош, равишдош, шарт феъли орқали ифодаланган эргаш гаплар ҳар вақт бош гапдан олдин келади.

1) Сифатдош

§ 114. Сифатдош феълнинг тобе бир формаси бўлиб, бошқа бир сўзга қарашли бўлади, уни изоҳлайди: *ўқиган бола*. Сифатдошда феъллик хусусияти бўлгани учун ҳам, маълум сўзларни бошқариб келади ва ҳолда ўзига оид бўлган сўзларни ҳам бошқа бир сўзга тобелаштиради. Шунга кўра сифатдош маълум гапнинг кесими бўлиб келганда, ўз табиатига кўра, бу гапни бошқа, гапга тобелаштиради, демак, эргаш гапни ҳосил қилади. Сифатдошнинг ана шундай (тобелаштириш) функцияси ва маъноси бўлгани учун ҳам, деярли ҳамма эргаш гапларнинг кесимлари сифатдош формасида бўлади. Бу ҳолда эргаш гапнинг мазмунига оид қўшимча отгенкалар бериш ва эргаш гапни бош гапга боғлаш учун бошқа воситалар—кўмакчилар, юкламалар, нисбий сўзлар—қўлланади.

Шу мулоҳазаларга кўра, сифатдошни эргаш гапни ҳосил қилувчи, уни характерловчи бир белги деб қараш мумкин.

Сифатдошнинг мустақил равишда, бошқа грамматик воситаларсиз бош гапга боғланиши кам қўлланади. Фақат пайт эргаш гапларда, сифатдошнинг келаси замон бўлишли-бўлишсиз формаси ҳеч қандай грамматик воситасиз эргаш гапни бош гапга боғлайди:

Рўзимат сўзини тамом қилар-қилмас, Абдусаматқори ирғиб ўрнидан турди ва сўз берилишини ҳам кутмасдан, минбарга чиқди. (А. Қ.) Мажлис тугар-тугамас, Сидиқжон лип этиб чиқиб кетди... (А. Қ.)

Бу турдаги эргаш гапларда ҳаракат, ҳолатнинг тамоман тугалланмаганлиги англашилади. Агар ҳаракат, ҳолат тугалланмаганлиги аниқ бўлса, келаси замон сифатдоши инкор формада келади ва эргаш гапни бош гапга бириктириш учун -дан қўшимчаси қўшилади.

—Вой, ўлмасам,—деб улгурмасдан, диктор фашистларнинг украин қишлоқларида маҳаллий аҳолига нисбатан қилган ваҳшийликларидан эпизод эшиттириб кетди. (Ас. М.) У ўз сўзи чи тугатмасдан, неча батрак камбағаллар қулоч керди. (Ғ. Ғ.)

Баъзан эргаш гапнинг сифатдош-кесимидан сўнг эмоқ феъли қўлланади. Бу ҳолда эргаш ва бош гапларни бириктиришда интонациянинг роли каттадир. Бу турдаги эргаш гап икки хил бўлиши мумкин.

а. Пайт эргаш гаплар:

Холмурод ғарамдан сирғаниб тушар экан, боланинг ҳаракат ва авзойи эшонга бошқача кўринди. (П. Т.) Йўлчининг онгида ўтмиш манзаралари жонланар экан, қайғу кўкракни яна чуқурроқ эзади. (О.) Бу фалокатга тўсиқлик қилишдан ожиз бўлган икки овсин шу кайфиятда ҳасратлашар экан, дарвоза ёқдан Нурининг йиғиси эшитилди. (О.)

б. Шарт эргаш гаплар:

Марасул, менга қара, агар Насибани ўқишдан қолдириб, курортга олиб кетар экансан, сендай жияним йўқ. (А. Қ.)

Бу хил эргаш гапларнинг сифатдош кесимлари ўринпайт келишиги қўшимчасини ва баъзан эгалик қўшимчасини ҳам олади.

Агарда баъзи бир колхоз ходимлари ишни график асосида олиб борганларида эди, экинда судралмаган бўлар эдилар. (Газета)

§ 115. Эргаш гапнинг сифатдош кесимига *-дек, -дай* қўшимчалари қўшилиши билан қиёслаш ёки ўхшатиш мазмунидаги эргаш гаплар ҳосил бўлади ва улар маълум интонация ёрдами билан бош гапга боғланади (баъзан кесим таркибида эгалик қўшимчаси ҳам бўлади):

Қалтис йиқилиб, бирон жойи майиб бўлган киши бунинг оғриғини ўша тобда эмас, кейин билганидек, Сидиқжон бу можаранинг бутун даҳшатини шу кечаси кўрпага киргандан кейин билди. (А. Қ.) Худди баҳор кезларида олма новдаси ширага тўлиб боргандай, қизларнинг вужуди ҳам бахтга тўлиб кетди. (О. Г.) Яна бузоқ сигирни эмаётгандек, шилип-шилип қилган товуш эшитила бошлади. (Фад.)

Бу турдаги эргаш гаплар бош гапнинг орасида ёки ундан сўнг келиши ҳам мумкин:

Сидиқжон дарҳақиқат, худди отаси тирилиб келгандай, ниҳоят хурсанд бўлиб қучоғини ёзиб келар эди. (А. Қ.) Беда ораси жуда иссиқ: қуёшнинг бутун олови беда ичига яширингандай. (О.)

2) Равишдош

§ 116. *-Гач, -гунча* формалари орқали тузилган равишдош пайт эргаш гапнинг кесими функциясида қўлланади.

Ёрмат супа атрофига сувни қалин сепгач, улар супага ўтишиди. (О.) Паровоз анча йўл босиб ўтгач, Башорат жуда исиб кетди. (Р. Файз.) Бу авлоднинг энг сўнггиси бу дунёдан ўтмагунча, Краснодар аҳолиси бу кечани сира

унутмайди. (Фад.) *Янги иморат пайдеворидан бузилмагунча, эгаси айвонга нақш солиш фикрида.* (Н. Юсуфий)

§ 117. -И қўшимчаси орқали тузилган равишдошлар ҳам пайт эргаш гапнинг кесими формасида қўлланади. Бу хил эргаш гапларда баъзан равиш эргаш гапларнинг мазмуни ҳам бўлади:

Пулемёт жим бўлмай, жангчилар қишлоқнинг нариги бурчагига қараб югуришди. (О.) *Қиш жуда ҳам эрта бошланди. Гўзал Тошкентнинг хуш манзара театр майдонидаги дарахтларнинг барги тўкилиб бўлмай, қор ёғиб қолди.* (С. Абдуқаҳҳор)

Кесими-й равишдоши формасида бўлган эргаш гаплар шарт эргаш гапларга яқин туради:

Жафо чекмай, жонона қайда? Ер кўкармай, мол тўймас.

Кесими-й равишдоши формасида бўлган эргаш гап тўсиқсиз эргаш гап мазмунида:

Мен уларнинг бетларини кўрай-кўрмай, лекин ҳар бирининг иши менга аён. (О.)

§ 118. Равишдошнинг) -б, -иб) қўшимчаси орқали тузилган формаси пайт ва равиш эргаш гапларнинг кесими функциясида қўлланади:

а. Пайт эргаш гаплар:

Машшоқ созини созлаб, Чилдирмалар жаранглаб, йўргалади раққоса. (А. У.) *Бу ерда эканингизни эшитиб, кузимга ҳеч нима кўринмади...* (О.) *Тоғлар орқасидан куёш чиқиб ҳамма ёқ чароғон бўлиб кетди.* (А. Қ.)

б. Равиш эргаш гаплар:

Миллионларча Фарҳоднинг кўкси қабариб, минг йиллар куйлади, бу ширин дoston. (Ғ. Ғ.) *Аҳмаджон, таъби тирриқ бўлиб, бошқа ҳеч кимдан гап сўрамади.* (А. Қ.)

Равиш эргаш гапларда маълум даражада пайт мазмуни ва пайт эргаш гапларда маълум даражада равиш мазмуни бўлади, аммо бу мазмунларнинг бири асосий мазмун бўлиб қолади.

3) Шарт феъли

§ 119. Шарт феъли қуйидаги эргаш гапларнинг кесими вазифасида қўлланади.

а. Шарт эргаш гаплар:

Бўлсанг агар бир марду майдон, номинг тилда қилурлар дoston. (Узоқова) *Агар ўртоқларингиздан бирортангиз заррача кўрқоқлик қилсангиз, жанг майдонидан қочсангиз, унда сизга лаънат ўқиймиз.* (Я.)

Эргаш гапдан англашилган мазмуннинг ўтган замонда рўй берганини ифодалаш учун шарт феълидан сўнг ўтган замон формасидаги эмоқ феъли келтирилади:

Тезроқ бу маросимлари тугай қолса эди, менинг ҳам жоним тинчиб, оғзимга овқат тегар эди. (П. Т.)

б. Пайт эргаш гаплар:

Дутор чалиб ўтирсам, Тори узилиб кетди. (Қўшиқ)
Гулнор бу ерга келса, Нури дарҳол бирон юмуш қилдирар эди. (О.)

в. Тўсиқсиз эргаш гаплар:

Боланг туфайли ҳар қанча оғирчилик бўлса—устинга ол. (А. Қ.) *Ленин ўлган бўлса, йўли доим тирик.* (Ф. Ф.)

г. Қиёслаш мазмунидаги эргаш гаплар:

Қаршидаги чойхоначи, учқун тегиши билан, гув алангаланувчи қиринди бўлса, буниси аланга сундирувчи ҳул тўнка... (О.)

Шарт феъли турли грамматик воситалар ёрдами билан бош гапга боғланган бошқа эргаш гапларнинг кесими вази-фасида кенг қўлланади.

§ 120. Буйруқ феъли ҳам, шарт феъли ва сифатдош, равишдошга ўхшаб, эргаш гапнинг кесими бўлиб келиши мумкин. Бу ҳолда эргаш гап алоҳида интонация билан талаффуз этилади. Интонация эргаш гап охирида кўтарилиб, қисқа пауза берилади. Эргаш гап интонацияси ва пауза сўнгги гапни талаб этади.

Буларнинг ҳаммаси шу қадар тез бўлдики, Уля, бунинг сабабини билиш бир ёқда турсин, ҳатто пайқамасди ҳам. (А. Фад.) *Ишдан хоҳ эрта қайтсин, хоҳ кеч қайтсин, хотини яхши кутиб олар эди.*

§ 121. Эргаш гапларни бош гапга боғлашда интонациянинг роли, аҳамияти каттадир. Кесими шарт, буйруқ феъли ва сифатдош орқали ифодаланган эргаш гапларни бош гапга боғловчи бирдан-бир восита интонациядир. Агар бу турдаги эргаш гаплар маҳсус интонация билан талаффуз этилмас экан, эргаш гап бўлмайди, оддий содда гап тарзида уқилади.

Қиёсланг:

1. *Ишдан хоҳ эрта қайтсин, хоҳ кеч қайтсин, хотини яхши кутиб олар эди—тўсиқсиз эргаш гап.*

2. *Ишдан хоҳ эрта қайтсин, хоҳ кеч қайтсин. Хотини яхши кутиб олар эди.*—Бир-бирига алоқасиз икки содда гап.

1. *Салима келса эди, бирга дарс тайёрлардик.*—Шарт эргаш гап.

2. *Салима келса эди. Бирга дарс тайёрлардик.*—Ҳеч қандай алоқасиз икки содда гап.

Маълум грамматик воситалар ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гапларда ҳам интонациянинг роли бўлади: эргаш гап ўзига хос интонация билан талаффуз этилади. Аммо бу хил эргаш гапларда интонация эргаш гапни бош гапга боғловчи бирдан-бир восита бўлмагани учун, унга алоҳида аҳамият берилмайди, эргаш гап интонацияси маҳсус қабартирилмайди, ажратилмайди. Грамматик воситалар қанчалик аниқ ва етарли бўлса, интонациянинг роли шунчалик камаяди ва аксинча.

§ 122. Эргаш ва бош гапнинг ўзаро боғланишига оид умумий изоҳдан кўринадики, бир хил эргаш гапларни боғлаш учун турли хил грамматик воситалар қўлланиши ва бир турдаги грамматик воситалар эса турли хил эргаш гапларни боғлаши мумкин экан. Масалан, пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун кўмакчилар, нисбий сўзлар, юкламалар ва бошқа грамматик воситалар қўлланади.

-*Ки* юкласи эса аниқловчи, тўлдирувчи, кесим, сабаб, пайт каби бир қанча эргаш гапларни бош гапга боғлашда хизмат қилади.

Албатта, бир хил эргаш гапларни турли хил грамматик воситалар бош гапга боғлаганда, турли хил оттенкалар ифодаланганидек, турли хил эргаш гапда қўлланган бир хил грамматик восита турли хил оттенкага эга бўлади.

ЭРГАШ ГАПЛАРНИНГ ЎРНИ

Эргаш гаплар бош гапдан олдин ва сўнг қўлланиши мумкин.

§ 123. Қуйидаги грамматик воситалар ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гаплар бош гапдан олдин қўлланади:

1. Кесими сифатдош формасида (ёки, мазмун талаби билан, ҳаракат номи формасида) бўлиб, *учун, сабабли (сабабдан), тўғайли* кўмакчилари ёки чиқиш келишиги қўшимчиси, ёки *шу сабабли, шунинг учун* боғловчилари ёрдами билан бош гапга боғланган сабаб эргаш гаплар;

2. Кесими сифатдош (ёки ҳаракат номи) формасида бўлиб, *билан, қадар, бери, буён, илгари, бурун, олдин, аввал, кейин, сўнг, ҳамон, сайин, сари* кўмакчилари ёрдами билан бош гапга боғланган *пайт эргаш гаплар*;

3. Кесими сифатдош (ёки ҳаракат номи) формасида бўлиб, *қарамай (масдан), ҳолда* кўмакчилари ёрдами билан бош гапга боғланган *тўсиқсиз эргаш гаплар*;

4. Кесими сифатдош формасида бўлиб, *кўра, каби* кўмакчилари ёрдами билан бош гапга боғланган қиёслаш мазмунидаги эргаш гаплар;

5. -*Ми* юкламаси ёрдами билан бош гапга боғланган тўлдирувчи ва пайт эргаш гаплар, -*ки* юкламаси ёрдами билан бош гапга боғланган пайт, сабаб, тўсиқсиз эргаш гаплар;

6. -*Диб* сўзи билан бош гапга боғланган мақсад ва тўлдирувчи эргаш гаплар;

7. Кесими шарт феъли ёки сифатдош орқали ифодаланиб, нисбий сўзлар ёрдами билан боғланган эргаш гаплар;

8. Кесими сифатдош, равишдош, шарт феъли, буйруқ феъли орқали ифодаланиб, маҳсус интонация билан бош гапга боғланган эргаш гаплар.

§ 124. Қуйидаги грамматик воситалар ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гаплар бош гапдан сўнг қўлланади.

1. *Чунки* боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланган сабаб эргаш гаплар;

2. *Токи* боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланган мақсад эргаш гаплар;

— 3. -*Ки* юкламаси ёрдами билан бош гапга боғланган тўлдирувчи, аниқловчи, кесим эргаш гаплар;

-*Ки* юкламаси ва нисбий олмошлар ёрдами билан бош гапга боғланган аниқловчи, тўлдирувчи, эга, кесим, натижа, равиш, ўхшатиш мазмунидаги эргаш гаплар.

Бош ва эргаш гаплар орасидаги бундай тартиб икки ҳолатда ўзгариши мумкин:

а) Шеърятда, ўзига хос структура, қофия, вазн талаби билан:

Ори йўққа йўқ чора, қанча эл уят қилса, жабрини кўрар бир кун, ким ёмон ният қилса. („Жайра“)

б) Кўчирма гапдан сўнг келган автор гапи таркибида:
—*Идиш-товоқларни йиғиштириб олсак,—деди Мукарамама, меҳмонлар кетгандан сўнг.*

§ 125. Эргаш гап бош гап орасида келиши ҳам мумкин. Бунда эргаш гапдан сўнг келган бош гапнинг айрим бўлақларига (кўпинча, эгасига) алоҳида аҳамият бериш ниятида бу хил бўлақлар эргаш гапдан олдинга кўчирилади, бу ҳолда эргаш гап бош гапнинг орасига тушиб қолади.

Юлдузхон, то онаси ўтиргунча, газетадан кўзини узмади. (Р. Файз.)

Айрим эргаш гаплар бош гапнинг бирор бўлагига оид бўлади. Бу ҳолда эргаш гап ўзи изоҳлаб келаётган бўлак билан ёнма-ён келади, гапнинг айрим бўлақлари эса, бу турдаги эргаш гапдан олдин қўлланиши мумкин.

Бунақа гап, трактор келса, зиён қиладиган одамдан чиқади. (А. Қ.)

Бу қўшма гап таркибидаги шарт эргаш гап бош гапнинг таркибидаги *зиён қиладиган* сифатдошини изоҳлайди. Шу-

нинг учун эргаш гап бу бўлак билан ёнма-ён келиб, бош гапнинг эгаси эргаш гапдан олдинга ўтиб қолган.

Ҳозир ўша тўқайзор, қамишлар, ботқоқлик ва шўрлоқлардан асар ҳам йўқ. Фарғонанинг анари анжири, Ленинободни қантдақ ўриги, Уратепанинг ширин кишмиши—нимани истасангиз, ҳаммаси шу водийда бор. (Газета)

Бу қўшма гап таркибидаги эргаш гап—*нимани истасангиз* бош гапнинг эгаси—*ҳаммасини* изоҳлагани учун ундан олдин келган, бош гапнинг бир қисми эса эргаш гапдан олдин келади.

Баъзан эргаш гап ундалмадан сўнг қўлланади:

Жиян, ақлинг бўлса, кишининг бир тийинига хиёнат қилма. (О.)

§ 126. Эргаш гаплар функцияси ва мазмунига кўра иккинчи даражали бўлақларга яқин туради. Эргаш гап ҳам айрим ҳолларда бош гапнинг бирор бўлагини изоҳлаб келади:

Улар шундай одамлар бўлсинки, ўтга ҳам, сувга ҳам ўзини уришга тайёр турсин. (О.)

Бу қўшма гап аниқловчи эргаш гапли қўшма гап ҳисобланади. Унинг эргаш гапи—*ўтга ҳам, сувга ҳам ўзини уришга тайёр турсин*—бош гап таркибидаги от—*одамлар*—ни аниқлаб келади. Бу эргаш гапли қўшма гапни осонлик билан аниқловчи бирикмали содда гапга айлантириш мумкин, бунда аниқловчи эргаш гап бирикмали аниқловчига айланади.

Улар, ўтга ҳам, сувга ҳам ўзини уришга тайёр турадиган одамлар бўлсин.

Эргаш гапни иккинчи даражали бўлақка айлантирилганда, албатта гапнинг мазмуни, қурилиши ва интонациясида ўзгариш бўлади.

Бундан эргаш гаплар иккинчи даражали бўлақларга тенг эмаслиги хулосаси келиб чиқади. Маълум бир фикр эргаш гап орқали ифодаланганда, ният тўлароқ аён бўлади, эргаш гап орқали ифодаланган мазмунга диққат жалб этилади.

Бундан ташқари, 1) эргаш гапларнинг кўп турларининг (шарт, натижа, тўсиқсиз эргаш гапларнинг) эквивалентлари иккинчи даражали бўлақлар бобида бўлмайди.

2) Баъзи эргаш гаплар бош гап таркибидаги айрим бўлақларни изоҳламай, умуман бош гапга боғланиши, уни изоҳлаши мумкин.

Бугунги машғулотга директор билан профессор Назаровнинг қатнашиши уни хурсанд қилса ҳам, юраги нимагадир нотинч эди. (Ас. М.)

3) Маълум турдаги эргаш гаплар ҳар вақт ўз эквивалентлари бўлмиш иккинчи даражали бўлақларга тенг бўлавер-

майди. Масалан, тўлдирувчи эргаш гап феъл-кесимга оид бўлганда, уни бирикмали тўлдирувчи билан алмаштириш мумкин. Аммо тўлдирувчи эргаш гап от-кесимга оид бўлса, уни тўлдирувчи билан алмаштириш мумкин бўлмайди.

ЭРГАШ ГАПЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ

§ 127. Англатган маънолари, шаклланишлари ва бош гапга боғланиш усулларига кўра, эргаш гапларнинг турлари қуйидагича: аниқловчи, тўлдирувчи, эга, кесим, пайт, ўрин, сабаб, мақсад, шарт, тўсиқсиз, натижа, равиш, қиёслаш мазмунидаги эргаш гаплар.

Аниқловчи, тўлдирувчи, эга ва кесим эргаш гаплар бошқа эргаш гап турларидан ўзига хос хусусиятлари билан фарқланиб туради. Бу хил эргаш гаплар бош гап таркибидаги мазмуни абстракт бўлган олмошни изоҳлайди:

Масалан: *Ким одобли бўлса, уни ҳамма ҳурматлайди.*

Бу қўшма гапнинг эргаш гапи (*ким одобли бўлса*) бош гап таркибидаги *уни* олмошини изоҳлайди, мазмунини конкретлаштиради (*қандай кишини ҳамма ҳурмат қилади?*) Мазмуни изоҳланиши зарур бўлган олмош бош гапда бирор вазифада келади. Бу хил олмош қандай вазифада келса, эргаш гап ҳам шу ном билан юритилади: Юқоридаги мисолда эргаш гап бош гап таркибидаги тўлдирувчи вазифада бўлган олмошнинг мазмунини изоҳлаб келади, шунинг учун ҳам бу эргаш гап тўлдирувчи эргаш гап деб номланади.

Эргаш гапларнинг қолган турлари эса, бош гапдан ёки унинг бирор бўлагидан (асосан, кесимдан) англашилган мазмуннинг юзага келиш пайти, ўрнй, сабаби, мақсади, шarti, натижаси, ҳолатини кўрсатади.

Нисбий олмошлар ва шарт феъли ёрдами билан бош гапга боғланувчи аниқловчи, тўлдирувчи ва эга эргаш гаплар шаклан шарт эргаш гапларга ўхшайди. Бу хил гаплар, бош гап таркибида бўлган олмошларнинг мазмунини конкретлаштириш билан бирга, бош гапдан англашилган умумий мазмуннинг юзага келиши қандай шарт, шароитларда, рўй беришини ҳам ифодалайди. Бу томони билан ҳам шарт эргаш гапга яқин туради. Аммо бу турдаги эргаш гапларда шарт маъноси асосий, етакчи маъно бўлмай, қўшимча маъно ҳисобланади. Асосий маъно бош гап таркибидаги олмошнинг абстракт маъносини изоҳлашдан иборатдир. Бундан ташқари, эргаш гап таркибида *ким*, *нима* нисбий олмошлари ва уларга мос ҳолда бош гап таркибида *у*, *ўша*, *шу* кўрсатиш олмошлари бўладики, бундай олмошлар шарт эргаш гапларда қўлланмайди.

Ниҳоят эргаш гапларнинг бу турида фикр асосан шахслар устида юритилади. Шарт эргаш гапларда эса бу ҳолатнинг бўлиши шарт эмас.

§ 128. Эргаш гапларни, бош гапга боғланиш усулига кўра, икки турга бўлиш мумкин:

1. Боғловчили эргаш гаплар.

2. Боғловчисиз эргаш гаплар.

Маълум кўмакчилар, нисбий сўзлар, юкламалар, келишик қўшимчалари ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гаплар **боғловчили эргаш гаплар** деб номланади.

Кесими равишдош, сифатдош, шарт феъли орқали ифодаланган эргаш гаплар **боғловчисиз эргаш гаплар** дейилади. Бу хил гаплар бош гапга мазмунига кўра ва маълум интонация ёрдами билан боғланади. Равишдош, сифатдош, шарт феъли қўшимчалари феълнинг маълум турларини ташкил этиб, эргаш гапларни бош гапга боғловчи махсус восита бўла олмайди.

АНИҚЛОВЧИ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Бош гапдаги от ёки олмош орқали ифодаланган бирор бўлакни изоҳлаб, унинг белги-хусусиятини кўрсатган эргаш гапларга аниқловчи эргаш гап дейилади.

Аниқловчи эргаш гап бош гапнинг таркибидаги маълум предметларни изоҳлаш орқали бош гапнинг маъносини тўлдиради. Шунга кўра, аниқловчи эргаш гаплар мазмунан икки группани ташкил этади:

1) маълум предметлар, шахсларнинг хусусиятлари аниқланади, уларнинг янги, қўшимча хусусиятлари ҳақида фикр юритилади:

Кимнинг сўзи тўғри бўлса, унинг халқ олдида эътибори юқори бўлади. (Мқ.) Кимнинг агар ёлғон эурса сўзи, (унинг) бор-йўғи қаро бўлур ўнг юзи. (Ҳ. Ҳ.) Халқ шундай бир дарёйи азимки, унинг мавжидан на шоҳнинг, на дарвешнинг кулбаси қолур. (О.)—Ҳиротда шундай шоирлап борки, улар кўча ва бозорда ўткинчиларни тўхташиб, ўз ғазалларини ўқиб берадилар, — қих-қих кулиб гапирди. (О.) Бир ўлкаки, уни ҳар қайда Кўрмаганлар қиларкан армон. (Ҳ. О.) Бир ватанки, ҳар гулистонида мангудир баҳор. Бир ватанки, бунда элнинг бахти мангу барқарор. (Ҳ. О.) Бир одамки, унинг онгида, Камол топган янги бир олам. (З. Диёр.)

2) предмет, шахслар ҳақида, улар билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумот, хабар берилади.

Ватанимиз Коммунистик партия раҳбарлигида Улуғ Ватан урушидан сўнг шундай ютуқларга эришдики, ка-

питалистик мамлакатлар бунга 5—10 марта ортиқ вақт сарф қилар эдилар. (Н. С. Хрушчев)

§ 129. Аниқловчи эргаш гап бош гапга куйидагича воситалар ёрдами билан боғланади:

1. Аниқловчи эргаш гапнинг қесими шарт феъли формасида бўлиши билан характерланади. Бундан ташқари, эргаш гап таркибида *ким, кимки, кимнинг, кимда-ким* каби олмошлар, бош гап таркибида эса, одатда, *унинг* олмоши келади. Эргаш гап шу олмошни, у орқали олмош аниқлаётган предметни изоҳлайди, мазмунини тўлдиради. Бош гап таркибидаги бу олмош, мазмун ва стил талаби билан жумлада бўлмаслиги ҳам мумкин. Аммо аниқланмиш орқали, агар у ҳам яширинган бўлса, гапнинг мазмуни орқали осонлик билан яширинган олмош аниқланиши мумкин.

Одатда, эргаш гапнинг таркибидаги олмошлар ёки эга, ёки аниқловчи вазифасида келса, бош гап таркибидаги олмошлар ҳар вақт аниқловчи вазифасида бўлади.

1. *Ким:*

Ким зўравонлик қилса, унинг тақдири тезда хал бўлади. („Ҳинд ҳикоялари“) *Ким жумлани бузиб гапирса, унинг фикри ҳам чалкаш бўлади.*

2. *Кимки:*

Кимки марксизм-ленинизм билан қуролланган бўлса, унинг тараққиётида порлоқ келажакни кўриш мумкин (Х. Н.) *Кимки меҳнатга чидамсиз бўлса, унинг ишининг ривожланиши тўғрисида ўйлаш ҳам мумкин эмас.* (Навоийдан) *Кимки чиндан севса ёрини, умри булар ҳамини баҳор.* (Т. Маъруфиё) *Кимки нафсига банда, тақдири ҳамон хуржун.* („Жайра“) *Кимки ялқовдир, унинг қўлида ҳар обод хароб, битта ишчаннинг қўли чўлга хиёбон келтирар.* (С. Абдулла) *Кимки ишни бемаҳал қилса, унинг оқибати ёмон бўлади.* („Ҳинд эртаклари“)

3. *Кимнинг:*

Кимнинг лафзи ҳалол бўлса, унинг юзи доим ёруғ бўлади. (Мқ.) *Кимнинг сўзи тўғри бўлса, унинг халқ олдига эътибори юқори бўлади.* (Мқ.) *Кимнинг агар ёлгон эрурса сўзи, Бор йўғи қаро бўлур ўнг юзи.* (Х. Х.) *Кимнинг ажали етса, пойқадамингизда офтобни сояга етказмай, бошини кесиб келтирамингиз-да!* (Х. Х.) *Кимнинг кўнгли тўғри бўлса, унинг йўли ҳам тўғри бўлади.*

4. *Кимда-ким:*

Кимда-ким меҳнатга чидамсиз бўлса, унинг ишининг ривожини тўғрисида ўйлаш ҳам мумкин эмас. (Навоийдан) *Кимда-ким оч қолишга журғат қилса, боши олинсин.* (Шевердин) *Кимда-ким жазм қилса-ю, даволаёл-маса, (унинг) боши кетади.* (Шевердин) *Кимда-ким бу*

бемаъни гапларни айтса, калласи кетади. (Павленко)

Баъзан бош гапдаги мазмуни изоҳланаётган сўз унинг олмош бўлмай, аниқловчи функциясидаги кўрсатиш олмоши у, уша бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳол—аниқланмиш киши, одам сўзларидан бўлганда рўй беради:

Кимнинг кўнгли тўғри бўлса, у кишининг йўли ҳам тўғри бўлади.

Ким олмоши орқали бош гапга боғланган аниқловчи эргаш гапларда шахслар ва уларнинг хусусиятлари, ҳолатлари ҳақида фикр юритилади.

§ 130. Ким олмоши орқали бош гапга боғланган аниқловчи эргаш гапнинг кесими от-кесим ёки феъл-кесим тарзида бўлиши мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам кесимлар орқали бош гапнинг кесимига монанд ҳолда, ҳозирги-қеласи замонда рўй берувчи, мавжуд ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятлар ҳақида фикр юритилади.

Баъзан аниқловчининг кесими от-кесим бўлганда, кесим таркибидаги боғлама тушиши мумкин:

Кимки нафсига банда, тақдири ҳамон хуржун. („Жайра“) Кимки ялқовдир, унинг қўлида ҳар обод ҳароб, Битта ишчаннинг қўли чўлга хиёбон келтирар. (С. Абдулла)

§ 131. II. Аниқловчи эргаш гапнинг иккинчи турининг кесими шарт феъли формаси орқали ифодаланади. Эргаш гап таркибида эса қайси, қандай, қай каби олмошлар, бош гап таркибида бўлса, шундай, шу, уша каби олмошлар иштирок этади. Бу олмошлар бирор от олдида келиб, аниқловчи вазифасида бўлади:

Кенжа ботир олдин қайси йўл билан кирган бўлса, яна шу йўл билан дарвозабоннинг олдига чиқди. (Эртақ) Ташқи Ишлар Министрларининг Жанва кенгашида Америка Қушма Штатлари Корея ва Ҳинди-Хитой тўғрисида қандай позицияда турса, Англия ва Франция ҳам шундай позицияда турмоқдалар. (Газета) Қайси жойда сув мўл бўлса, шу жой тезроқ обод бўлади. (Газета) Капитан буни қандай ишонч билан буюрган бўлса, Аҳмаджон шундай ишонч билан эмаклаб кетди. (А. Қ.) ...оилада она қандай ўрин тутса, у ҳам полкда худди шундай ўрин тутар эди. (О. Г.)

Уқоридаги қўшма гапларда бош гап таракибидаги предметлар ва уларнинг хусусиятлари ҳақида фикр юритилади.

Қўидаги қўшма гапда предмет белгиси ҳақида фикр юритилади:

Лекин, Мадина она, биринчи стакан қандай аччиқ

Бўлса, унингчидан ҳам ўшандай аччиқ бўлиши керак.
(М. Ибр.)

Бу турдаги аниқловчи эргаш гапларда боғловчи вазифасидаги олмошлар отларга эмас, сифат, сон ёки равишларга боғланади.

Бош гапдаги пайт маъносида бўлган сўзнинг белгисини изоҳлаш учун қанча олмоши қўлланади:

...Эрни қанча муҳлат билан олинган бўлса, қарзини шу муҳлат ичидан тўланади. (А. Қ.)

Айрим ҳолларда шахсларнинг хусусияти ҳақида фикр юритилади. Бу ўринда эргаш ва бош гап таркибидаги олмошлар киши, одам каби сўзларга боғланади:

Қай киши мақтанчоқ бўлса, уша кишининг кўнгли ҳар вақт хижолатда бўлади. (Навоийдан)

Баъзан бош гап таркибидаги олмош (ва у билан бирга аниқланмиш ҳам) тушиши мумкин:

Қайси қирғоқ сертош бўлса, балиқ тутуш осон бўлади.
(Ж. Верн.)

§ 132. III. Аниқловчи эргаш гапнинг учинчи турида эргаш гап бош гап билан-ки юклагани орқали боғланади. Бундан ташқари, бош гап таркибида шундай, унга мос ҳолда, эргаш гап таркибида бундай олмоши бўлади. Эргаш гап бош гап таркибидаги шундай олмоши ва у орқали аниқланмиш-отнинг маъносини изоҳлайди, тўлдирди. Бош ва эргаш гапдаги олмошлар аниқловчи вазифасида бўлади.

Бу турдаги аниқловчи эргаш гаплар, одатда, бош гапдан сўнг келади.

Совет тузуми олға қараб тез ҳаракат қилиш учун шундай имкониятлар берадики, бундай имкониятлар тўғрисида ҳеч бир буржуа мамлакатини ҳаёл ҳам қила олмайди. (И. Сталин) *...Ризо шоҳ Паҳлавий мамлакатда шундай бир режим яратган эдики, бундай режим ҳукм сургани бир ерда Курд Аҳмад сира қўрқинчли эмас эди.*
(М. Ибр.)

Айрим ўринларда эргаш гап таркибидаги бундай олмоши ўрнида бу, бу хил, унинг олмошлари келади:

Биз ҳозир шундай бир даврда яшаймизки, бу даврда халқимизнинг оммавий равишда қаҳрамонлик кўрсатиши учун ҳар қандай имкониятлар яратиб берилган. (М. Ҳус.) *Шундай жимлик чўкдики, бу хилдаги жимликни айтгани тил бормайдиган, эслашни кўнгил кўтармайдиган... бўлди.* (А. Қ.) *Бу шундай ажиб диёрки, унинг зўр кўзгуси ойдир.* (Ҳ. О.) *...шундай кишилар борки, уларнинг ҳаётига ҳайрон қоласан киши.* (Медведев)

Эргаш гапларнинг таркибидаги мазмуни изоҳланаётган от қўлланмаслиги мумкин. Бу ҳолда эргаш гап таркибидаги

олмош-аниқловчи сақланади ва аниқланмишнинг морфологик белгиларини қабул қилади, ҳамда аниқмиш-отнинг функциясини бажаради.

Ватанимиз икки беш йиллик ичида шундай бир йўлни ўтдики, буни ўтиш учун бошқа мамлакатлар 5—10 марта кўпроқ вақт сарф қилар эди. (Газета)

Бу қўшма гапда эргаш гап бош гапнинг таркибидаги йўл сўзини изоҳлайди. Эргаш гап таркибида буни сўзи бу (бундай) йўлни... тарзида қўлланиши зарур эди. Аммо мазмун талабига кўра, стилистик равошлик ва ихчамлик учун буни тарзида қўлланилган.

Яна мисоллар:

Совет адабиёти намуналарида шундай қаҳрамонлар борки, уларнинг маънавий қиёфаси, қарашлари ва ижтимоий фаолиятлари тўғридан-тўғри коммунистик тарбия принципларига мос келади. (Адабиёт дарслиги) *Шундай ўқитувчилар ҳам йўқ эмаски, улар такрорлашни фақат йил охирида имтихон билетларига жавоб ҳозирлаш тарзида ўтказиш билан кўпол хатога йўл қўядилар.* (Газета) *Бу ўзи одамнинг кўнглидаги шундай нозик жойки, унда бошқа ҳеч нарса ўсмас.* (М. Г.) *Бу йиллар шундай даҳшатли йиллар бўлдики, уларни унутиш, сўз билан таърифлаш мумкин эмас.* (Фурм.) *Босмачилар Ертепа қишлоғига бостириб кириб, ўт қўйган, талаган ва номуссизлик қилган кунда Саодат шундай азобу уқубатларнинг шоҳиди бўлдики, буларга ёши улғайган, чиниққан одам ҳам чидай олмасди.* (Шевердин)

Кўпинча, эргаш гап таркибидаги бундай олмоши ва у билан бирга аниқланмиш-от ҳам яширинади.

Улар шундай одамлар бўлсинки, ўтга ҳам, сувга ҳам ўзини уришга тайёр турсин. (О.)—*Одамларнинг оғзида,— деди наст овоз билан,— шундай хабарлар тарқалибдики, гўё Султон Ҳусайин барча лашкаридан маҳрум бўлиб, қўлга тушмаслик учун, бир даста йигит билан Ҳиндистонга қочибди эмиш.* (О.) *Лекин шундай тўй қиламизки, ҳар ёққа донғи кетсин.* (О.) *Шундай кунлар келдики, подшоҳнинг уруши учун тутун пули ҳам, дон ҳам, мой ҳам қорқилмай қолди.* (П. Т.) *Шундай бир кун келдики, бутун дунё ишчилари бош кўтариб, кескин овоз билан: „Энди бўлди! Бунақа ҳаёт керак эмас!“ дейишади.* (М. Г.) *Серёжанинг юзида шундай аломат пайдо бўлдики, гўё у бир нарсага диққат билан қулоқ солгандай ёки ўз фикрларининг боришини кузатаётгандай эди.* (Чх.) *Шундай бир вақт бўларки, лочинлар эркин ҳавога учиб чиқажаклар, халқ озод бўлажак!* (М. Г.) *У урушда юганида, шундай дамлар бўлар эдики, Сергей: „Қани, танкнинг*

тўртинчи, бешинчи тезлиги бўлса!" деб ўйларди. (Медведев) *Шундай кечалар ҳам бўлар эдики, у партизанлар орасида бўлган вақтини бекор ўтказмаслик учун ухламасдан чиқарди.* (Медведев)

§ 133. Айрим аниқловчи эргаш гапларнинг бош гапи таркибида *шундай* олмоши ўрнида қандай, бир хил, бир, шу, шу қадар сўзлари бўлади:

Яна бир хил йигитлар борки, уларнинг кўнглида ишқ, ҳавас бор. (П. Т.) *Бир хил капиталист давлатлар борки, уларнинг ҳамма ишида АҚШнинг агрессив планлари асос қилиб олинган.* (Газета) *Бу қандай одам эканки, уз мулкини ўртага солади!* (А. Қ.) *Гаврила ичишда давом этиб, охири шу даражага етдики, унинг кўз ўнгига ҳамма нарса текис ва тўлқинсимон ҳаракат билан тебранмоққа бошлади.* (М. Г.) *У бирдан шу қадар серғайрат бўлиб кетган эдики, ҳатто Шура ундан бундай ҳаракатни сира кутмаган эди.* (О. Г.) *Бир замонлар бор эдики, одамлар ибтидоий коммунизм ҳолида яшар эдилар; у замонларда одамлар ибтидоий даражада бўлган овчилик орқасида кун кўрар эдилар; одамлар ўрмонларда туриб, ўзларига овқат топар эдилар.* (И. В. Сталин)

§ 134. Баъзи аниқловчи эргаш гапларнинг таркибидаги олмош ҳам, бош гап таркибидаги олмош ҳам бўлмаслиги мумкин. Аммо эргаш ва бош гапларни бириктирувчи-ки юкламаси сақланади. Шу билан бирга бош ва эргаш гапларда мазмуни изоҳланаётган отлар ҳам бўлади:

Одам борки, қолур ундан яхши от, Одам борки, қолур ундан оҳу дод. (Я.) *Одам борки, одамларнинг нақшидир, одам борки, ҳайвон ундан яхшидир.* (Навоийдан) *Бироқ унинг сипо юриш-туришида, шошмай ишонч билан сўзлашида, унинг бутун қиёфасида ички бир қувват сезилиб турардики, бу эса ҳаммани ўзига тортар, жазм қилар эди.* (Попов) *Тириклигини билгач, бутун вужуди шодликка тўлди, ажойиб қудратли ҳаёт баҳраси унинг танига сингдики, киши қаттиқ хавф-хатарни бошидан кечиргандан кейин шундай ҳаёт завқига тўлади.* (О. Г.) *Эркак оти борки, қўлларидан найза, сўйил, ойболталарини олиб, қўриқлаб боришарди.* (М. А.)

§ 135. Бош гап таркибидаги олмошлар отга боғланади. Аниқланмиш-от гапнинг турли бўлаклари вазифасида бўлади:

1. Эга вазифасидаги от:

Бир хил колхозлар борки, уларнинг перспективасида янги ерларни кўпроқ очиш мақсади бор. (Газета) *Иш жараёнида шундай масалалар ҳам чиқардики, бу Ойқиз учун ҳал қилиб бўлмайдиган даражада мураккаб ва масъ-*

улиятли туюлади. (Ш. Р.) Шундай китоблар бэрки, унинг ҳар сўзи тизилган ярқироқ юлдуз сингари. (С. Вурғун)

2. Кесим вазифасидаги от:

Халқ шундай бир ўтки, унинг бир учқуни туташса, на хашакни қўяр, на фалакни. . (О.) Қандай отаманки,—ўғилларим шу ҳукуматимиз деб, жонини қурбон қидса-ю, мен ҳукуматдан ғўзамни дўл урди деб пул сўрасам. (Ш. Р.) Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди. Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор. (О.) Менинг ҳаётим шундай бир оддий ҳаётки, бундай таржимаи ҳолдан жуда кўп-лаб топилади. (Н. И. Кузнецов) Бу бош шундай қаттиқ тошки, ҳар бир зулм-жафога бардош қилади. (Ҳ. Ҳ.)

3. Тўлдирувчи вазифасидаги от:

Чўлда бир гулистон яратайликки, ҳамма ҳайрон қолсин. (Р. Файз.) Шундай қобилиятга эга бўлсамки, ҳамма ҳунарни билсам. (Р. Файз.)—Мен,—деди ҳалвопуруш юзида қувонч билан,—шундай инсон ҳақида хабар келтирдимки, унинг ҳар бир сўзи бебаҳо гавҳардир. (О.)

4. Қаратқичли аниқловчи вазифасидаги от ёки от маъносидаги сўз:

—Яна у фармонда шундай сўзлар бўлмоғи керакки,—деди Навоий,—улар золим, мунофиқ амалдорлар, улус молини ғасб этувчилар бошига сангбарон бўлиб ёғилгай. (О.)

§ 136. Аниқловчи эргаш гапнинг ўзига хос бир тур борки, унда бош гапдаги шундай, шу қадар каби олмошлар бош гап таркибидаги отга боғланмасдан, шу гапнинг сифат, сон равиш каби сўз туркумлари орқали ифодаланган кесимига боғланади. Аниқловчи эргаш гап бош гапнинг кесимини аниқлаш орқали бош гапдаги бирор отнинг белги-хусусиятини очади:

Бир минг етти юз деган шундай зўровонки, унинг панжасида Ғофирнинг ўзигина эмас, авлоди-аждоди ҳам қутила олмайди. (Ҳ. Ҳ.) Кундузлари шундай осойиштаки, санаторияда ҳам бўнақа бўлмайди. (Б. П.)

Бу турдаги аниқловчи эргаш гаплар натижа эргаш гапларга яқин туради. Аммо фарқ шундаки, бу хил эргаш гаплар бош гапдан англашилган ҳаракат, ҳолатнинг натижасини ифодаламайди, балки бош гап таркибидаги бирор от ва унинг хусусиятини изоҳлайди, улар ҳақида қўшимча маълумот беради. Шунинг учун ҳам ҳар икки гапда фикр бир хил предмет ва унинг хусусияти атрофида бўлади. Бу турдаги аниқловчи эргаш гапларда натижа мазмунни қўшимча бир оттенкадир.

§ 137. Аниқловчи эргаш гаплар одатда икки составли гаплар шаклида бўлади.

Баъзан бош гап ёки аниқловчи эргаш гап бир составли гап шаклида бўлади:

Бизга шундай илмий-техника маркази керакки, унга турли ихтисосдаги юзлаб ишчилар бирлашсин. (Ас. М.) Шундай тўполон бўлдики, тарифини айтган билан адо бўлмайди. (Гог.)

Аниқловчи эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапи тўлиқсиз гап шаклида қўлланиши мумкин:

Бир ўлкаки, сал кўрмаса, қуёш соғинар. Бир ўлкаки, асабидан ғайрати чақнар. (О.) Бир Ватанким, ҳар гулистонида мангудир баҳор. (О.) Бир Ватанким, бунда элнинг бахти мангу барқарор. (Ҳ. О.) Бир қиссаким, унинг сўнгида севишганлар топишгусидир, жонлар жонга ёпишгусидир. (Ҳ. О.) Бу бир сиёсатки, ҳамма унинг мазмунини тушунади. (О.) Бу бир сиёсатки, унинг асли мазмуни бизга тегишдир. (О.) Бир ўлкаким, тупроғида олтин гуллайди. (О.) Учта оти бор эди. Ҳар отларки, юлдузни кўзлайди. (А. Қ.)

Айрим ҳолларда аниқловчи эргаш гаплар мураккаб бўлиб, эргашган қўшма гаплардан таркиб топади:

Шунақа одатки, Анфисанинг акаси бор, Сергей уйланмагунча, синглисининг эрга тегиши тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. (Бабаевский)

Баъзи ҳолларда аниқловчи эргаш гапли қўшма гап бошқа бир гап составига бирикма тарзида киради:

Адъютант кечаги буйруқни англашилмаган ерини англатиш учун, яъни бош кўмондон полкни, қай аҳволда келиб тушган бўлса, ўша аҳволда кўрмоқчи эканини айтиш учун бош штабдан юборилган эди. (Л. Т.)

ТЎЛДИРУВЧИ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Тўлдирувчи эргаш гап бош гап таркибидаги маъноси абстракт бўлган тўлдирувчининг мазмунини конкретлаштириш йўли билан бош гапни ва унинг кесимидан англашилган мазмунни тўлдиради.

Эргаш гапнинг бу тури бош гап таркибидаги тўлдирувчи функциясида бўлган у, шу, ўша олмошининг ва бош гап кесимининг мазмунини конкретлаштиради.

Тўлдирувчи эргаш гапнинг бош гапга боғланиш йўллари

§ 138. Тўлдирувчи эргаш гап, бош гапга боғланиш усулига кўра, икки катта турга бўлинади.

Тўлдирувчи эргаш гапнинг **биринчи турида** эргаш гапнинг кесими одатда шарт феъли формасида бўлиб, эргаш гап таркибида *ким, кимки, кимнинг, кимда-ким, кимга* каби бош, қаратқич, тушум, жўналиш, ўрин-пайт келишликлари-нинг бирида бўлган нисбий олмошлар мавжуд бўлади. Бош гап таркибида эса бу олмошларга мос ҳолда, тўлдирувчи вазифасида бўлган *у, шу, ўша* олмошлари иштирок этади.

Эргаш гап таркибидаги нисбий олмошлар кўпинча гап бошида, баъзан гап ўртасида келади. Бу ҳол логик урғунинг қайси сўзга тушишига боғлиқдир.

а) *Ким* олмоши шахслар устида фикр юритилган ўринларда қўлланади:

Мен сизнинг ҳар қайсингизга бор деб айтмайман. Ким мени яхши кўрса, ким отасининг кўнглини кўтараман деса, шун юбораман. (Керб.) ...*ким* кўринса, шунга кўз ёш қилар эди. (О.)

б) *Кимки*:

Кимки деса ғолиб *Москвाम, уни олқишлар доимо башар.* (Ғ. Ғ.) *Кимки айларкан ёмон ният халойиқ исмига, парчаланг, дўлдай қуюлсин уқларингиз устига.* (Ҳаким Зоҳид) *Кимки бу дарахтга чиқмоқчи бўлса, Қорақуш уни темирдек қанотлари билан уриб ташлайди.* (Шевурдин) *Кимки ҳалол ишласа, гапнинг на даркори бор.* (Чархий) *Сиз кимга ишонч билдирсангиз, уни мен шерик қилиб олишим мумкин.* (Р. Файз.) *Кимки Такин Кодо Хмаинг билан учрашган бўлса, кимки унинг нутқларини эшитган бўлса, бу одамнинг букилмас энергияси, оптимизми, фикрлашларининг аниқ ва ўткирлиги уни ҳамма вақт ҳайрон қолдиради.* (Газета)

в) *Кимда-ким*:

Кимда-ким ўзининг энг яхши оти билан маликанинг саройига учиб етса, унинг қўлидан узугини чиқариб олса, подшоҳ маликани шунга эрга беради. (Эртак)

г) *Ҳар ким*:

Макрлар китобин ҳар ким қилса фош, Уни олқишлар бутун коинот. (Ғ. Ғ.)

§ 139. Баъзан бош гап таркибидаги мазмуни изоҳланаётган *у, ўша* тўлдирувчиларидан сўнг *тараф, томон, нарса* каби аниқланмиш сўзлар келади:

Кимки кучли бўлса, улар ўша тарафга оғадилар. (М. Ибр.)

Юқорида кўриб ўтилган тўлдирувчи эргаш гаплар бош гапдан олдин келади. Баъзан шеърингда бу тартиб ўзгариши-эргаш гап бош гапдан сўнг келиши ҳам мумкин:

Биродар Муқимий ҳам Кузьмич ҳаким, Мендан салом айтинг, йўқлар бўлса ким. (С. Абдулла)

Баъзан *ким* олмоши ўрнида *нима*, *нимаики* олмоши келади. Бу олмош шахс бўлмаган предметлар ҳақида фикр юритилганда қўлланади:

Сиз менинг ҳам куёвим, ҳам ўғлимсиз, нима билан вақтингиз хуш бўлса, шуни қилинг, (А. Қ.) *Хоруднинг бутун заҳри тилида бўлади. Унинг тили нимага тегса, дарҳол қурилади*. (Ш. Р.) *Нима вазифа берилган бўлса, ўшани ўтириб тайёрла!* (В. Ос.) *Умуман у дадам билан мени бир-биримиздан кам кўрмайди, биттамузни ҳам камситмайди, унга нима қўйса, менга ҳам ўшани қўяди!*— *деб бирдан мақтаниб қолди у*. (В. Ос.) *Шу одамлар нима қилиб юрган бўлса, мен ҳам шуни қилиб юрирман*. (Керб.) *Нимаики бўлса, у шу ишга жасорат қилмоқчи бўлар эди. Нимаики қилса, у Петровдан бемаслаҳат қилмас эди*. (Гоч) *Колхоздан нима тегса, шуни сандиққа ташлаб қўяётирман*. (А. Қ.) *Тез бўл, Қамбар бобо нимани ўргатса, ўшани ўрганишга чалиш*. (С. А.)

Эски ёзма адабиётда *нимаики* ўрнида *неким*: *Неким ўз қошингда эрур кераво, Улусга они курма асло раво*. (Навой)

Айрим ҳолларда эргаш гапда *қайси* ёки *қанча* олмошлари қўлланади. Бу олмош ҳар қандай предметлар (жонли, жонсиз предмет, шахс) ҳақида сўз юритилганда ҳам қўлланиши мумкин:

Ўзингиз қайсидан бўлсангиз, биз ҳам ўшандан. (Керб.) *Одамда инсон қўли билан яратилган қанча гўзаллик, табиатда қанча бойлик ва чирой мавжуд бўлса, Бўрон буларнинг барчасини ютиб юбораман, деб ҳамла қиларди*. (Ш. Р.)

§ 140. Эргаш гап таркибидаги *нима*, *қайси*, *қанча* олмошлари ноаниқ предметлар ҳақида фикр юритилган ўринларда қўлланади. Баъзан эргаш гап таркибида предмет конкрет бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолда олмошлар қўлланмай, конкрет предметнинг ўзи номланади:

Отининг оёғи етадиган қистов борки, ҳаммасини ўзига қаратиб олган. (М. А.)

§ 141. Бош ва эргаш гапнинг кесимларидан англашилган мазмуннинг рўй бериши кўп ҳолатларда бир-бирига мос бўлади. Тўлдирувчи эргаш гапнинг кесими ҳозирги-келаси замон мазмунидаги феъл кесим тарзида бўлади. Айрим ҳолларда эргаш гап кесими от кесим бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолда от кесим шарт феъли формасида бўлган боғлама билан бирга қўлланади:

1) *Кимки ҳалол ишласа, гапнинг на даркори бор*. (Чархий)

2) *Кимки ростгуй бўлса, уни ҳамма ҳурматлайди. Сен шу дамгача кимнинг сояси бўлсанг, ундан кечурсан.* (О.)

Баъзан эргаш гапнинг кесими от кесим бўлганда, шарт феъли формасидаги боғлама билан эмас, сифатдош форма-сидаги эмоқ феъли билан келиши мумкин:

Кимки ростгуй экан, шубҳасиз, халқ ҳурмат қилади. (С. Ж.)

Бу турдаги эргаш гапларнинг от кесими таркибидаги боғ-лама баъзан яшириниши ҳам мумкин:

Ким яхши, ким ёмон—ўзи ажратиб олади. (В. Ос.)

Ким олмоши ёрдами билан тузилган тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапининг кесими ҳозирги-келаси замон феъли билан ифодаланади ёки ҳозирги-келаси замон маъносидagi от кесимлар шаклида бўлади:

Кимки Москва йўлига боғласа камар, унга айтурлар:— Муборак сафар! (Ф. Ф.) Макрлар китобин ҳар ким қилса бош, уни олқишлар коинот. (Ф. Ф.)

Бош гап феъл-кесимининг ўтган замон формасида ишла-тилиши кам учрайди:

Ким яшаш истаса, уларга ўлим келди яқин. (Х. О.)

Бош гапнинг кесими от-кесим тарзида:

Сиз кимга ишонч билдирсангиз, уни мен шерик қилиб олишим мумкин. (Р. Файз.)

Нима олмоши ёрдами билан тузилган тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапининг кесими ўтган замон ёки ҳозирги-келаси замон феъли формалари билан ифодаланиши мумкин.

1) *Илгари нима керак бўлса, дадам бозордан келтира-верар эди.* (О.)

2)—*Укамиз Салим,—деди Ҳакимбойвачча,—оғзига нима келса, шуни валдирайверади.* (О.) *Нима маслаҳат берилса, ўшани амалга ошир.* (П. Т.)

§ 142. Тўлдирувчи эргаш гапнинг иккинчи турида эргаш гап бош гапнинг кесими таркибидаги-ки юкламаси орқали бош гапга боғланади. Одатда, бош гап таркибида тўлдирувчи вазифасида шу кўрсатиш олмоши мавжуд бўлиб, эргаш гап ана шу олмошнинг мазмунини очади.

а) *Шуни:*

Шуни айтмоқчи бўламанки, камбағал нон деб бош кўтарса, муштумзўр қон деб тош кўтаради. (А. Қ.) *Булар шуни кўрсатадики, Ҳамид Олимжон фақат ўзбек совет адабиёти тарихидагина эмас, балки у умумиттифоқ совет адабиётининг минбаридан ўзига хос ўрин эгаллай олган санъаткордир.* (С. Азимов) *Шуни аниқ билсинки, Хитой Ҳиндистонда аллақачонлар болқимиш инқилоб офтоби.* (Ф. Ф.) *Мен шуни айтишим керакки, ҳеч қанча*

куч йўлингизни тўса олмайди. (Я.) Сен шуни билгинки. Қудрат оддий бир солдат, лекин мард ва довжорак солдат, (Р. Файз.) Мен шуни яхши биламанки, баъзи одамларнинг миясини улар афъюн сингари заҳарлаб қўйган. (М. Ибр.) Мен шуни айтмоқчиманки, бирлашсак, колхоз бўлсак, ҳукуматимиз трактор бера, биримиз икки эмас, ўн бўлади, юз бўлади. (Ас. Қ.) Шуни айтмоқчиманки, ҳозир ёруғлик соҳасида ишлаётган совет олимлари жинчиروқнинг хон даврида қандай тайёрланиши ҳақида бош қотираётганлари йўқ. (Ас. М.) Шуни билгинки, ҳар бир янгилик беҳосият бўлмайди. (Ас. М.) Мен сенга шуни демоқчиманки, олти ойдан бери тинмай меҳнат қилдик. (Керб.)

б) Шунга:

От ҳақида маълумот берганда, шунга аҳамият бериш керакки, ўқувчилар нутқимиздаги от билан шу от орқали ифодаланган предметни айни бир нарса деб тушунмасинлар. (Р. Жуманиёзов) Шунга эришиш керакки, бирор ўқувчи орқада қолмасин, ўқитувчи оғзидан чиққанини тўғри эшитиб ёзсин. (Журнал) Улуғ Октябрь Социалистик революциясининг ғалабаси шунга олиб келдики, улуғ рус тили калтак остида ўрганиладиган тил бўлиб қолмасдан, балки миллионларча бошқа миллат меҳнаткашларининг ўз ихтиёрлари билан ва астойдил ўрганиладиган тил бўлиб қолди. (Журнал.) Шунга эришамизки, бу йилда пилла топшириш планини сон ва сифат жиҳатидан бажармаган биронта ҳам колхоз, совхоз, бригада ва зveno қолмасин. (Газета)

в) Шунда:

Эстет танқидчиларнинг таъсири яна шунда ҳам кўринадики, баъзан шоирлар турмушдаги қолюқ томонларни типиклаштира бошладилар. (Ас. М.)

г) Шу билан:

Ташқи қиёфа жиҳатидан мен сиздан шу билан фарқ қиламанки, менинг соқолим оқ. (М. И. Калинин) Бўлажак сайлов аввалги сайловлардан шу билан фарқ қиладики, бу сафар биринчи марта Ўзбекистон ССР Олий Советига ва давлат ҳокимияти маҳаллий органларига бир вақтда сайлов ўтказилади. (Газета)

д) Шундан:

Шундан биламизки, муштумзўр типирчилаб қолди. (Уйғ.)

Бош гап таркибидаги мазмуни изоҳланаётган олмош абстракт маъноли бошқа бир сўз (нарса, тараф ва бошқалар) билан бириқиб келиши ҳам мумкин; бу ҳолда мазмуни изоҳланиши зарур бўлган бўлакка логик урғу тушади:

Йигитлар, мен бир нарсани айтайки, бу ерларнинг хусусияти жуда бошқача. (Р. Файз.) Мен шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиманки, душман ичдан туриб борган сари қаттиқроқ ҳаракат қилаётир. (В. С. Вишневский) Кўнгил бир нарсани истайдикки, унга эришгандан кейин, яшашнинг ўзи ҳам керак бўлмай қолади. (М. Г.) Шундай бир нарсани кўрасанки, у нарса сенга мўмин дўстининг нақадар доно ва ҳушёр эканлигини исбот қилади. (Т.) Яна шу нарсани ҳам, президент жаноблари, айтиб ўтмасдан бўлмайдикки, Совет Иттифоқининг атеистик ҳукумати атом ва водород қуролини тақиқлашни қаттиқ талаб қилиб келмоқда, аммо ўз мурожаатларини худога сўғиниш билан бошлаб, худога сўғиниш билан тамомлаётган давлат арбоблари эса қирғин келтирувчи қуролни сақлаб қолмоқчи бўлаётирлар, атом ва водород қуролини тақиқлаш тўғрисида битимга келишга халақит бермоқ учун ҳар хил найранглар ўйлаб чиқармоқдалар. Африка мамлакатлари бирдамлигига бағишланган Коҳира конференцияси шу нарсани яққол кўрсатдики, ҳозирги вақтда халқлар мустамлакачилик ва империалистик реакцияга қарши курашиш кучи ва истаги билан тўлиб тошганлар. (Н. С. Хрущёв) Мен сенга шундай нарсалар келтирайки, уларни тушингда ҳам кўрмагансан. (О.)

§ 143. Баъзи тўлдирувчи эргаш гапларнинг бош гаплари таркибидаги мазмунни изоҳланаётган олмош яшириниши мумкин (икки гапни бириктирувчи юклама сақланади). Бу ҳол бош гап таркибидаги олмошнинг мавжудлиги ўз-ўзидан маълум бўлиши ва унга логик урғунинг тушмаслигидан келиб чиқади:

Аъло мамлакатнинг аъло фарзанди, Билиб қўйки, сени Ватан кутади. (Ф. Ф.) Кишилар истайдикки, ер юзида барча халқ ўз эрки, ҳуқуқидан умр кўрсин пойдор. (Ф. Ф.) Кишилар истайдикки, қаҳрамон Кореяни Америка зулмининг ғуссаси ўртамасин. (Ф. Ф.) У аниқ биладики, шу қардош халқ меҳнати, юртимизда таъминлар омонлик ва осойиш. (Ф. Ф.) Кишилар истайдикки, ер юзи гулбоғининг мусоаффо ҳавосидан ҳамма бўлсин баҳраманд. (Ф. Ф.) „Шараф қўлёмаси“ деб аталган катта хатда, билиб қўйки, азизим, Сенинг улуғ номинг бор. (Ф. Ф.) У биринчи қарашидаёқ кўрдикки, Гулнор заҳарланган эди. (О.) Билсинларким, йўлдошим бўлмас кўзда ёши билан кулганлар. (Ҳ. О.) Хайр, уғлим, оқ йўл бўлсин, Хайр, кўзим қораси. Билким, жангда билинади, Мард йигитнинг сараси. (Ҳ. О.) Ҳар бир ишчи биладики, бутун мамлакатда, шунча одам ичида ўзининг равнақи бор. (Ас. М.)

Бош гап таркибидаги мазмуни изоҳланаётган олмоши яширинган тўлдирувчи эргаш гаплар айрим ўринда кўчирма гап шаклида бўлади:

Қиз ёзган эдики, агар ҳарбий интизом йўл қўйганда, ҳозир ҳамма ишни ташлаб ёнингга борардим. (Б. П.) Василий Васильевич менга айтдики, Зуев, бу махсус буюртма, расво қилма, лекин, хўш, Зуев ҳеч вақт кўра била туриб расво қиладими? (Б. П.) Комендантга айтилганки, янги ерга кўчганда, албатта, менга жой ажратиб қўйсин. (Б. П.) Гвоздев ёзганки, Анята ҳақиқатан ўз ўйлаганимиздек бўлиб чиқди. (Б. П.) У жаҳл билан ёзган эдики, кейинги хатингни ана шу ерда, „оқоллар ичида“ олдим. (Б. П.) ...бу ерга қайтишимда бой мани чақирди; дедик, Шоқосимга айт, жойини топсин, ман уни бўшатдим... (О.)

Мазмуни изоҳланиши зарур бўлган сўз конкрет бўлган ҳолда, бош гап таркибидаги олмош бўлмаслиги ва унинг ўрнида конкрет сўз қўлланиши мумкин:

...баъзи хусусиятларни кўрсатадиларки, буни фан ҳали ойдинлата олмайди. (О.)

Бу ҳолатда олмош эргаш гап таркибида бўлади:

—§ 144. *Шу олмоши ва ки юкламаси ёрдами билан бош гапга боғланувчи тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларда бош гап биринчи ўринда, эргаш гап эса иккинчи ўринда келади. Бу хил гапларнинг бош гаплари билмоқ, демас, айтмоқ, кўрсатмоқ, истамоқ каби феъллар ёки шундай феълларнинг ноаниқ формаси билан керак, лозим сўзларининг бирикмаси орқали ифодаланади.*

§ 145. *Шу олмоши ва-ки юкламаси ёрдами билан тузилган тўлдирувчи эргаш гапларнинг бош гапларининг кесими феълкесим ёки откесим тарзида бўлади:*

1) *Навказни мудофаа қилаётган ҳар бир жангчи шуни яхши билсинки, унинг орқасида жонажон юрти ва йўлига кўз тикиб, оиласи турибди. (Я.) Ҳозирданоқ кўриб турибмизки, дангасалик, айёрликни, билмайдиган йигитга ўхшайсиз. (А. Қ.) ...биз деймизки, турмушимизда бир қадар ислоҳ юзага чиқсин, бемаъни ишларни йўқотайлик. (О.) Тарих тажрибаси яна шуни ҳам кўрсатиб турибдики, капиталистик зулмдан озод бўлган халқларга империалистларнинг ўз хоҳишларини қабул қилдириш йўлидаги уринишлари империалистларнинг оқибат натижада шармандаларча муваффақиятсизликка учрашларидан бошқа нарсага олиб келган эмас. (Н. С. Хрушчев) Она Николайни кузатиб шуни пайқадик, Николай шундай дилкаш уйда ҳам эҳтиёт бўлиб юрар, бутун атрофидаги ҳамма нарсага ёт ва бегона эди. (М. Г.) Ўз эътиқодимизни*

вайрон қилмай туриб, ҳеч кимга ҳамроҳ бўлолмаймиз ва ҳеч қачон шунни эсдан чиқармайликки, бизнинг вазифамиз қўлга кичкина бир муваффақият киргизиш эмас, балки бутун ғалаба қозонишдир. (М. Г.) Биз душманларимизга кўрсатайликки, улар томонидан бизнинг елкамизга ағдрилган гўр азоби—турмуш, уларнинг ўзлари билан ақлда, фикрда тенглашмоғимизга ва ҳатто улардан юқбрироқ турмоғимизга мене бўлолмайди. (М. Г.)

2) Яна шунни айтиш керакки, ёзувчилик техникасининг ўзига хос бир қанча хусусиятлари бор. (А. Жданов) Шунга эришиш керакки, бирор ўқувчи орқада қолмасин, ўқитувчи оғзидан чиққанини тўғри эшитиб ёзсин. („Совет мактаби“ журн.) Шунга ниҳоят хурсандманки, қариган чоғимда чўлнинг ҳуснини очиб учун тер тўкиш менга касб бўлди. (О.) Аммо шунга аминманки, сиз ҳам худди шу зайлда юксаласиз. (Г. Ник.)

§ 146. Тўлдирувчи эргаш гапнинг бош гапи баъзан бир составли шахсиз гап шаклида ҳам бўлади. Бу ҳолда бош гапнинг кесими от кесим шаклида бўлади:

Ҳар бир ёшга шунни синдириш керакки, у ўз кучига ишончли бўлсин ва астойдил ҳаракат қилиб марксча-ленинча таълимотни эгалласин. (Газета) Иқрор бўлиш керакки, каттакон идоранинг хизматкорларидан бўлган Назрулла Султонов ҳеч қачон ва ҳеч қаерда бунчалик терламаган. (А. Муҳиддин) Совет Иттифоқи ҳақида шунни айтиш керакки, унинг манфаатлари бутун дунёда тинчлик ўрнатиш ишидан асло ажралмайди. (Газета) Ҳар бир ёшга шунни синдириш керакки, у, ўз кучига ишончи бўлсин ва астойдил ҳаракат қилиб, марксча-ленинча таълимотни эгалласин. (Газета) Тўғри келганда айтиб ўтиш керакки, бу хатларнинг сони кўпайган сари, уларнинг сири сақланадиган жойлари ҳам тобора кўпайиб бормоқда эди. (Б. П.)

§ 147. Баъзан бош ва тўлдирувчи эргаш гап бош гап кесими га қўшилиб келувчи -чи ёки -ми юкламалари ёрдами билан боғланади. -чи юкламаси буйруқ феълига боғланиб, ҳаракат, ҳолатнинг юзага чиқаришга ундайди; -ми юкламаси эса эргашган қўшма гапга сўроқ оттенкасини беради:

—Ҳой болам, намунча сенинг қовоғингдан қор ёғилиб турибди, айта қолсанг чи, ким келаяпти? (Ғ. Ғ.) Айтиб берчи, шунча севганлар бўлганмикан шунча бахтиёр? Айтиб берчи, қайси қиз бурун севиб бўлган умид билан ёр. (Ҳ. О.) Сўйласангни, ҳой одам, нега ҳеч урмайсан дам? (Ҳ. О.) Айтингизчи, бу зилло сувлар, Нечун бунча шошилар, қайга? (Ҳ. О.) Қудрат, сен уйиңдан келган хатни ўқиб кўргинчи, Мунисхоннинг ҳаётида қандай ўзга-

ришлар бўлди экан. (З. Фатх.) Сиз Сорокиндан сўрангчи, бугун ўз хамроҳларига лекция ўқиб берармикан. (З. Фатх.) Эшитдингизми, Болтабой, ким кўп пахта теришда бахшлашиб, Бахрихонни мусобақага чақирибди. (Газета) Биласанми, бир мамлакат дунёда бор, Унда барча тенг ва эркин ҳам бахтийёр. (О.) Хўп, шундими, фақат айтчи, Тўйни қачон қиламиз? (У йғ.) Айтчи, қизим, қачонгача Бу кўргулик бу азоб? Қачонгача бир юмушни Икки қайта қиламиз? (У йғ.) Йўли осон: биз чўян коперни олиб ташлаб, пўлат копер қўямиз. Қани айтчи—шундай қилсак бўладими? (Суров)

Одатда бу турдаги тўлдирувчи эргаш гап бош гапдан сўнг келади. Баъзан тўлдирувчи эргаш гап мазмун ва стиль талаби билан биринчи ўринда бўлиши ҳам мумкин:

Колхозларнинг партиямиз талаб қилганича юксалиши кўп жиҳатдан колхоз раисларига боғлиқдирки, буни унутиш мумкин эмас. (Газета) Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг кўпгина ҳақиқий аъзолари ва корреспондент аъзолари академиянинг илмий муассасалари ишларида систематик равишда қатнашмаётганликлари ишмининг натижаларига ёмон таъсир кўрсатаётирки, буни ўртоқ Муҳиддинов ўз докладидида тўғри кўрсатиб ўтди. (Газета) Ахир муҳаббат буюм эмаски, уни бировга бериб юборсанг. (Р. Файз.)

§ 148. Деб равишдоши ёрдами билан бош гапга боғланган тўлдирувчи эргаш гаплар ҳам учрайди:

Ажойиб оталар ўтган экан деб, Сенинг суратингга боқажак, тўймас. (Ш а р и ф и й)

Бу хил тўлдирувчи эргаш гаплар шаклан мақсад эргаш гапларга ўхшайди. Аммо бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолат, хусусиятнинг мақсадини ифодаламаслиги билан мақсад эргаш гапдан фарқланиб туради:

Тансиқ ва ўртоқлари, кун қорайгунча, харна териб қолганимиз ғанимат деб, ишдан қўл узмас эдилар. (О.) Биз у ёш қизни звено бошлиғи деб, ҳатто уни колхозда ишлайди деб, фараз ҳам қилмаган эдик. (Газета) Аввали шуки,... бошингни силаганман деб, миннат қилишингизга сира-сира ўрин қолган эмас. (А. Қ.) Ҳали айтдим-ку, Аччида кетаётиб кўзимга йўлбарс кўринди деб... (А. Қ.) Обиджонинг шуларга таъсир қиламан деб, мени хўп қийнади-да. (А. Қ.) ...бир эшитдикки, қочибди деб, бир эшитдикки, қўлга тушибди деб. (А. Қ.) Тўққиз сўм оламан деб, тўқсан гап эшитдим... (О.)

Баъзи кириш сўз ва кириш гаплар тўлдирувчи эргаш гапнинг бош гапига ўхшайди:

Биласизми, онам, тўғрисида кўп ўйлайман, тирик бўлса керак. (М. Г.) **Биласизми, меҳнат билан илмни бир-бирига қўшсак, қандай яхши бўлади.** (Газета) **Биласизми, Ниловна, буни эшитиш сизга оғир бўлса ҳам, лекин шуни айттайки, Павел қамоқдан қочишга унамайди...** (М. Г.) **Иван Тимофеевич, биласанми, нима—биз ўз қўлтиғимизда заҳарли илонни сақлаб юрган эканмиз,** (Керб.)

Тўлдирувчи эргаш гапнинг маънолари

§ 149. Тўлдирувчи эргаш гаплар куйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Хабар, ўзаро муносабат:

Бу хил маъно ифодаланганда, бош гапнинг кесими: **айтмоқ, гапирмоқ, эришмоқ, сўрамоқ, ёзмоқ, ваъда бермоқ, ишонтирмоқ** каби феъллар билан ифодаланади:

Такрор айтаманки, элнинг ғазоби асослидир. (О.) **Шуни айтмоқчи бўламанки, камбағал нон деб бош кўтарса, муштумзўр қон деб тош кўтаради.** (А. Қ.) **Бир тутам гул тутиб боқдинг юзимга, Дедингким, „Эсдалик бўлсин, буни ол...“** (Ҳ. О.) **Кенжа ботир ўзига-ўзи айтдики, буларни ташлаб кетаверсам, йигитликдан бўлмайди.** (Эртак) **Лоф урмасдан айта оламанки, Краснодон қаҳрамонлари ҳақидаги асаримни зўр муҳаббат билан ёздим.** (Фад.) **Уртоқларингиз олдида сиздан сўрайманки, бундан кейин менга фақат иш билан, тиббий ёрдам керак бўлган вақтлардагина мурожаат қиласиз.** (Б. П.) **Кукушкин хатининг охирида ёзганки, қисмга келган куним икки марта учиб кўрдим, оёқларим бутунлай тузалиб қолибди.** (Б. П.) **Шуни айтмоқчиманки, ҳаммадан илгари ўйлаш ва бир қарорга келиш зарур.** (З. Фатх.)

Бу типдаги тўлдирувчи эргаш гапларнинг кесими баъзан от кесим шаклида бўлади:

Аммо шунга аминманки, сиз ҳам худди шу зайлда юксаласиз. (Г. Ник.) **Шу муносабат билан шуни айтишим керакки, ҳозирги янги шароит биздан одамлар билан ишлашни талаб қилади.** (А. Қ.)

2. Бирор нарсани англаш, қабул қилиш:

Бу турдаги эргаш гапларнинг бош гапларининг кесими **кўрмоқ, сезмоқ, эшитмоқ, англамоқ, ухламоқ, тушунмоқ, эсламоқ, билмоқ** каби феъллардан ифодаланади:

Печорин кўрдики, унинг унамаслиги тайин турган гап. (Лерм.) **Ҳа, кўриб турибсизки, режа амалга оша бошлаган.** (Ас. М.) **Улянинг қарашидан, хатти ҳаракатидан улар фаҳмлар эдики, Уля ўзини „ман-ман“ дейдиган қиз эмас...** (Фад.) **Мен эшитдимки, ... йшчилар, мастеравой-**

лар шу фикрда экан. (О.) Ха, уқтириб юборки, бу пулга бугдой олсин. (О.) Эшитдимки, қахрамон ном олибсан, Фашистларни қора қонга қорибсан. (Ислом шоир). Мен тушундимки, сиз бизга ёрдам беришни ва ишлашни истайсиз. (Журнал) Қудрат дарҳол пайқаб олдики, душман жанг туғади деб, ҳисоблаб, дала бўйида ўлиб ётган солдатларни қидирмоқда. (З. Фатх.) Олег фаҳмлаб билдики, бу жой уларнинг мактаби экан. (К.)

3. Фикрлаш процесси, ҳис-туйғу, кишининг ички ҳолати.

Бу турдаги эргаш гапларда бош гапнинг кесими ўйламоқ, билмоқ, ишонмоқ, иқроор бўлмоқ, истамоқ, туюлмоқ, тан олмоқ, эътироф этмоқ, унитмоқ, назарда тутмоқ, фараз қилмоқ каби феъллардан ифодаланади.

Манзура билადики, уларнинг цех ёки завод ҳақидаги суҳбатлари, агар Манзура қаттиқ бахс қўзғамаса, ҳамма вақт кулга сув сепгандай кўнгилсиз тамом бўлади. (А. М.) Қахрамон фаҳмлаб билдики, аждар келаяпти. (Эртак) Бу жаллодлар билиб қўйсинларки, улар ўз жиноятлари учун жавобгарликдан қочиб қутила олмайдилар ва жабрланган халқларнинг жазосига албатта дучор бўладилар. (Фад.) Дўстларим, мен ишонаманки, сизлар менинг номимни авлодга муқим қилишга восита бўласиз. (С. Абдулла) Мен ишонаманки, сиз тилагингизга етасиз. (П. Т.) Қари хон ўглининг бу шавкатидан севинар ва иноардики, ўзи ўлгандан сўнг, хонлик совирилмай ўглининг қўлида қолар эди. (М. Г.) Кишилар иштайдик, ер юзи гулбоғининг мусаффо ҳавосидан ҳамма бўлсин бахраманд. (Ф. Ф.) Истаймизки, туриб ёнма-ён, ижод этсак кўркам эртасин. (Зулфия). Фараз қилайликки, шу йўлни тутдик. (О.) Она билардики, энди ҳар наҳор Бутун Ватан бўйлаб тўлишар баҳор. (Ҳ. О.) Шуни унутмаки, сенинг ёзган шиоринг, порт устида худди газетадаги мурожатноманинг сарлавҳасидек, кўзга яққол ташланиб туриши ва уч-тўрт йилгача учмаслиги керак. (А. Силь) Унга шундай туюлардики, бу гувоҳнома фақат тинчлик тарафдорлари конференциясига қатнашиш ҳуқуқинигина эмас, балки каттароқ ва муҳимроқ ҳуқуқни беришга қодир. (Журн.)

ЭГА ЭРГАШ ГАПЛИ [ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 150. Эга эргаш гап деб, бош гап таркибидаги эга вазифасида бўлган олмошнинг мазмунини конкретлаштириб келувчи эргаш гапга айтилади.

Эга эргаш гап бош гапга боғланиш усулига кўра, икки катга группага бўлинади. Эга эргаш гапнинг биринчи группасининг кесими шарт феъли формаси орқали ифодаланиб келади. Бунда эргаш гап таркибида *ким, кимки, кимнинг, кимда-ким, ҳар кам* каби олмошлар, бош гап таркибида эса, эга вазифасидаги *у, ўша, ўзи* олмошлари иштирок этиб, эргаш гап бош гап таркибидаги ана шу олмошларнинг мазмунини очади:

1. *Ким*

Ким бировга қазир чоҳ, Унга ўзи бўлар жо. (Мқ.) Ким унинг оғзини мойласа, сувни ўша ичади. (Керб.) Чироқларим, гап шуким, ким меҳнат қилса, ким жабр-жафони кўп тортса, ўша катта. (Чх.) Ким ўз кўксин ўзи чок эткай, у ўз жонин ўзи ҳалок эткай. (Навоий) Ким илиги эридир—ул ўғридир. (Навоий) Шуларни ким олиб келган бўлса, мени ҳам шу келтирди. (Керб.) ...Ким эл ичида ёлғон хабарлар тарқатса, ким халқнинг оёйишталигини бузиб, мардикор олишга қарши ваъз-насиҳат қилса, у одамга бир минг сўм жарима солинади ёки олти ой турмага қаматилади. (Керб.)

2) *Кимки*:

Кимки бу таклифларга рози бўлса, у кўлини кўтарсин. (И. Р.) Кимки кучли бўлса, улар ўша тарафга ағдарилади (М. Ибр.) Кимки топса, у шунча тилло олади. (Ҳ. Шамс) Кимки шабадага юз тутса, кўкрак очиб бахр олса, у ушлаб олиниб калтаклана берилади. (М. Ибр.) Кимки катта бахтни кўрмаган бўлса, у кичкинаси билан ҳам ўта беради. (Г. Ник.) Кимки ишни орқага тортса, у доим ноҳақ бўлиб қола беради. (Г. Ник.) Кимки штабда ишласа, у кўп нарсадан хабардор бўлади. (Г. Ник.) Кимки ўз ишига ҳушёр бўлса, у ҳеч қачон янглишмайди. (Фурм.) Кимки бадавлат бўлса, у одам черковга яқин жойга қўйилар экан. (Голубева)

3) *Кимнинг*:

Кимнинг шухрати ортиқ бўлса, у шунчалик муътабар, (С. Бородин) Кимнинг кўкрагида пок қалби ва асл инсоний ҳисси бўлса, у ўша одамларнинг ўз акалари эканини билиб олади. (И. Франко) Кимнинг руҳи тушса, у албатта енгиледи. (Б. Горбатов)

4) *Кимга*:

Сергей Николаевич кимга қараб:—кўрсат деса,—қиз болами, ўғил болами, фарқи йўқ—ўша кўрсатади, билдингларми? (В. Ос.)

5) *Кимда-ким*:

Кимда-ким ўз бригадаси учун куйиб-пишса, бугун уйда утира олмайди. (А. Чейшвили) Кимда-ким бизга қўши-

лишни истамаса, у икки қадам олдинга чиқсин. (А. Ф.) Кимда-ким бекордан-бекор сўзларни бузиб гапирса, у бора-бора нотўғри ўйлайдиган бўлиб ҳам қолади. (Лев К.) Кимда-ким ёш пионерлар сафига киришни истаса, у келиб ёзилсин. (А. Рибакков) Кимда-ким партани йўнса, у бузгунчи ҳисобланади. (А. Рибакков) Кимда-ким комсомол бўлишни истаса, комсомол бўлишга муносиб бўлса, у албатта комсомол бўлади. (А. Рибакков).

б) **Ҳар ким:**

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топғусидир, Ҳар кимки жафо қилса, жафо топғусидир. (Бобир) Ҳар ким келса, бунда шод бўлиб кетар, Сил бўлса, ўпкасин яраси кетар. (Э. Ж.)

§ 151. Баъзан эргаш гап нима олмоши орқали боғланади:

Нима социализм қурилиши учун ишлатилса, ўша биз учун қимматли ҳисобланади. Мухрга нима ўйилган бўлса, қоғозга ҳам шу тушади. (Навой) Ҳарсанг устида нимани ўйласа, худди кечагина бўлган воқеадек эсида турадди. (Ш. Р.) Олтинсойлилар ҳаётида ҳеч қачон уни-тиб бўлмайдиган ана шу кунларда нимани орзу қилган бўлса, ким нима тўғрисида ўйлаган, хаёл сурган бўлса, энди бу орзу-умидларнинг ҳаммаси қарор шаклида, қонун шаклида мустаҳкамланган эди. (Ш. Р.) Оилада нима сир ўтса, барчаси менга аён. (О.) Аризангизни правление кўради, кейин колхозчиларнинг ўртасига солади. Колхозчилар нима деса, шу бўлади. (А. Қ.)

Нима олмоши шахсдан ташқари, жонли ёки жонсиз предметлар ёки тушунчалар устида фикр юритилган ҳолларда қўлланади.

Баъзан эргаш гапда қаер олмоши, бош гапда эга вази-фасидаги ўша ер равиши қўлланади: Сиз қаерни ҳохла-сангиз ўша ер менга ёқади (О.)

Айрим ҳолларда эргаш гап таркибида олмош бўлмаслиги, унинг ўрнида конкрет от келтирилиши мумкин:

Ҳанифа Усмоновани кўрган-билган одам бўлса, Тол-лиқдаги пахта заводига хабар қилсин... (А. Қ.)

§ 152. Эга эргаш гапнинг кесими ёки феъл кесим, ёки от кесим бўлиши мумкин. Эга эргаш гапларнинг феъл кесимлари қуйидагича бўлади:

а) шарт феъли:

Кимки ўз кўзин сийлаш истаса—бизнинг авлодларга бир назар солсин. (Ф. Ф.) Кимда-ким бу чегарадан бир қадам нари ўтса, номаълум азоб-уқубат ва ўлимга дучор бўлади. (А. Т.) Кимки кўп меҳнат қилса, ўша кўп ҳақ олади. Кимки бировга чуқур қазиса, ўзи йиқилади. (Мқ.)

*Кимки революциядан қўрқса, кимки ^епролетариатни хо-
кимият тепасига қўйишни уйламаса, у пролетариатнинг
революция вақтидаги иттифоқдошлари тўғрисида маса-
лага қизиқмайди. (М. Ибр.) Кимки келажакда ихтисосли
ходим бўлиб етишиб чиқишни хоҳласа, у киши совет
мактабида таълим олиши керак, китоб устида ва ўз
билимини ошириш устида қунт билан ишлашни ўргани-
ши лозим. (М. Калинин)*

б) айрим ҳолларда эргаш гапнинг кесими шарт феъли формасида бўлмай, сифатдош ва тўлиқсиз феъл ёки аниқлик феъли билан ифодаланади:

Кимки ҳар йили чигитни ернинг намига эрта экар экан, у мўл ҳосил олади. Ким чинакам истар экан, у албатта эришади. Ким коммунист экан, у ўзининг коммунистик дунёқарашини ҳаётдаги ҳар бир воқеага кирита олсин. (М. Калинин) Кимки фалак сари отар тошини, Тош ила озурда қилур бошини. (Навоий) Ким истар—у эришар, Ким излар—доим топар. (В. Осеевадан) Қимки, агар бу бахтни.. ўша вафодорлик гўзаллигини ўз дилига туймаган экан, у чинакам ҳаётни кўрмаган, билмайди. (О. Г.) Буни кимки билмас экан, у ҳаётда тўғридан-тўғри ҳеч нарса тушунмайди. (Газета) Ким элнинг қайғусин кечди, ютар кон. (С. Абдулла) Кимнинг руҳи тушмадики, у енгилмайди. (Б. Горбатов)

Эга эргаш гапнинг кесими от кесим бўлганда, у от, сифат, сон, олмош, равиш билан ифодаланади ва шарт феъли формасидаги боғламани олади: *Ҳар кимки вафо қилса, вафо топғусидир, ҳар кимки жафо қилса, жафо топғусидир. (Бобир) Кимки мард бўлса, пешона терлатиб овқат ейман, ишлаганимнинг ҳузурини ўзим кўраман деса, колхозга киради. (И. Р.) Кимки батальон штабида ва унинг атрофида бўлса, улар ишга солинган бўладилар. (А. Т.) Демак, кимнинг қўли узун бўлса, олмани ўша узади, дебди-да, дўстим... (О.)*

§ 153. Ким олмоши ва шарт феъли қўшимчаси ёрдами билан тузилган эргаш гапли қўшма гап таркибидаги бош гапнинг кесими феъл кесим бўлганда, одатда, ҳозирги-келаси замон феъл формаси ва мазмунида бўлади. Бош гапнинг кесими ўтган замон феъли тарзида бўлиши кам учрайди. Баъзан бош гапнинг кесими от кесим тарзида бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолда кесим ҳозирги-келаси замон мазмунида бўлади. Агар ўтган замон маъносида қўллаш зарур бўлса, кесимдан сўнг боғлама келтирилади:

1) *Ким ишласа, у тишлайди. (Мқ.) Ким баҳона изласа, олар ёмон баҳони. (П. Мўмин) Кимда-ким камбағал бўлса, у нарироқда панжара ёнига, чеккага қўйилар*

экан. (А. Голубева) *Кимки подшога тил тегизса, у дар-хал ушланиб қамалар эди.* (М. Хус.) *Кимда-ким тутқунликни бир кўрган бўлса, у ўлимдан баттарини кўрган.* (Р. Файз.) *Кимда-ким ортга қочса, отилади.* *Кимда-ким бундан бош тортса, у кейин биздан гина қилмасин.* (М. Ибр.)

2) *Кимки йўлдан чизи тойса, у Тожикистоннинг ўғли эмас.* (О, „Нур қид.“) *Кимки уста, билимдон, ақлли бўлса, у киши ишда ҳам биринчи бўлар.* (И. Василенко „Юлдузча“) *Кимда-ким қолар бўлса ўсишдан йироқ, У қоладир орқада, аҳволи танг.* (Журн.) *Кимда-ким бировга ёмонлик қилса, у кўпчиликнинг лаънатига дучор бўлади.* *Ким колхоз ерини нормадан кафтдай ортиқ олса, у менинг ашаддий душманим.* (О.) *Чироғларим, гап шу, ким меҳнат қилса, кимки жабр-жафони кўп тортса, ўша катта.* (Чх.)

Бош гапнинг мазмуни изоҳланаётган эга вазифасидаги у, ўша олмошлари, баъзан аниқланмиш киши, одам, нарса сўзлари билан бирга келади. Бу ҳолда эргаш гап аниқловчи кириқимани изоҳлайди, конкретлаштиради. Эга эргаш гапнинг бу формаси аниқланмиш ва олмошнинг мазмунини янада конкретлаштириш учун қўлланади:

Агар борди-ю, кимки бунга халақит берадиган бўлса, ундай одамлар ватанпарвар эмас ёки ҳар ҳолда ундай одам чинакам ватанпарварлик нима эканини тушунмаган бўлади. (М. И. Калинин) *Кимки ўз ишини беппан бошласа, ундай одам ёмон ишлайди ва натижада унинг ишлаб берган нарсаси ҳам яхши бўлмайди.* (И. Калинин) *Кимки мактаб таълимини кўрмаса, у киши турмушда қийналади, у одам кейинчалик ишда ҳам қийналади.* (М. Калинин) *Кимки социалистик иш учун ишлашни истаса, у одам ижод қилади, ҳаётни ўзгартиради, курашади, эскиликни синдиради ва янгилик яратади.* (М. И. Калинин)

Баъзан бош гапдаги мазмуни изоҳланаётган олмош-эга яширинади. Бу ҳол эга контекстдан англашилиб турганда ва диққат бош гапнинг кесимидан англашилган мазмунга қаратилган ўринларда рўй беради:

Ори йўққа йўқ чора, қанча эл уят қилса, жабрини кўрар бир кун, ким ёмон ният қилса. („Жайра“) *Ҳақиқат истаганлар бўлдилар хор, кимки муттахамдир, юртга сардор.* („Хат“) *Кимки меҳнатни, фанни севмаса, ҳунар билмай, меҳнати кетади зойи.* (Василенко) *Кимки мағрурланиб кетса, фойдали маслаҳат ва дўстона ёрдамдан маҳрум бўлиб қолади.* (Газета) *Кимки колхозимизни кўтаришни истаса, ўз ихтиёрича биз билан бизнинг звеномизга ёзилсин.* (Павленко) *Кимки бирон сабаб билан*

бу операцияга боришни хоҳламаса, очик айтаверсин. (Медведев)

§ 154. Эга эргаш гапнинг иккинчи группаси бош гапдан сўнг келиб, бош гапнинг от ёки феъл кесимига қўшилиб келган-ки юкламаси орқали бош гапга боғланади. Бу ҳолда эргаш гап бош гапнинг таркибидаги эга вазифасида бўлган шу, шуниси каби олмош, ёки олмош билан от бирикмасининг мазмунини изоҳлайди:

Йўлчига шуниси қизиқ туйилдики, бу ерда қай томондан қараманг, ҳамма дарахтлар бир чизик устида саф туради. (О.) *Шуниси ҳам борки, биз қишлоқларни обод қилиш билан хотиржам бўлиб қолишимиз ярамайди.* (Р. Файз.) *Шуниси ажабланошлики, бош агроном Фозиев ҳақиқий аҳволни ўз ҳолатида кўрсатмади.* (Газета) *Шу нарса аниқки, ишчилар урушга ҳам қарши, Николайга ҳам қарши, буржуйларга ҳам қарши экан.* (О.) *Шуниси характерлики, „вақт пулдир“ деган шиорни маҳкам ушлаб олган америкаликлар бундай ҳолларда кетган вақти билан ҳисоблашиб турмайдилар.* (Газ.)

Бош гапдаги мазмуни изоҳланаётган шу олмоши абстракт маъноли (нарса в. б.) сўзлар билан бирикиб келиши мумкин, бу ҳолда бош гапнинг эгаси диққат марказида бўлади:

Шу нарса равшанки, коллективчиликка тарғиб қилиш, коллективчиликнинг якка-якка ишга нисбатан афзаллигини қуруқдан-қуруқ агитация қилиш энди кифоя қилмайди. (М. И. Калинин) *Шу нарса равшанки, комсомол ўзининг ҳамма ишида, ҳамма фаолиятида марксизм-ленинизмга таяниб иш кўриши керак.* (М. Калинин)—*Шу нарса эсингизда бўлсинки, мен совет халқининг чин дўстиман,—деди провардида Пол Робсон.—Совет кишиларига ва айниқса, болаларга мендан салом айтинг.* (Газета)

§ 155. Бу типдаги эга эргаш гапларнинг кесимлари олмошдан бўлмай, от билан ҳам ифодаланиши мумкин. Бу ҳолда эргаш гап бош гапнинг таркибидаги от билан ифодаланган эганинг ва унга боғланган олмошнинг маъносини конкретлаштиради:

Шу суҳбатлар натижасида менда шундай ишонч туғилдики, Польшада Бирлашган ишчи партияси ўртоқ Гомулка бошчилигида ўз кучлари ва имкониятларидан тўғри фойдаланиб, мавжуд қийинчиликларни бартараф қила олади ва мамлакатнинг социалистик экономикасини ривожлантиришда, халқнинг фаровонлигини кўтаришда янги муваффақиятларга эриша олади. (Н. С. Хрущёв)

Кўпинча, бош гап таркибидаги мазмуни изоҳланаётган олмош ва у боғланган сўз-эга яширинади. Бу ҳол асосий

диқкат эгага эмас, унинг кесимига қаратилганда руй бе-
ради:

Уртоғим ўлгандан кейин, маълум бўлдики, қиз уни яхши кўрар экан ва ўшанга тегаман деб ният қилиб юрар экан. (И. Р.) *Бундан чиқдики, биз золим бою, сиз батрак экансиз-да.* (А. Қ.) *Бизга қуёшдан равшанки, тинчлик тарафдорларининг тўлқинли ҳаракатини ҳеч қандай куч тўхтата олмайди.* (Ш. Р.) *Ҳаммага аёнки, фақат Совет Армияси орқасидагина инглизлар жон сақлаб қолди.* (О.) *Бундан чиқдики, ҳаммаларинг ҳам посилка олган экансизлар-да.* (У йғ.) *Маълум бўлдики, сиз мени тақир билмас экансиз.* (Ҳ о г.) *Маълум бўлдики, тўпалон қилган киши Пятногоров экан.* (Чх.) *Хужжатлардан равшанки, сиз танк қўшилмасининг командирисиз.* (В. Мельчаков)

§ 156. Бу типдаги эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапнинг кесими, кўпинча, *бор* сўзидан бўлади ёки сифатлар орқали ифодаланади:

Шуниси ҳам борки, болалар энди бошқа ишлар билан банд эдилар. (А. Риб.) *Шуниси борки, бу китоб босилиб чиқиши билан ғоят катта муваффақият қозонади.* (Д. Дефо)

Шуниси ҳам борки, китобхон ёқимли, доно ва илғор Мирҳайдар ота образида биронта доғ бўлмаслигини истамайди. (В. Зоҳидов) *Шуниси борки, Пьер ҳеч вақт катта мулкни идора қилмаган эди.* (Л. Т.)

§ 157. Эга эргаш гапнинг иккинчи группасининг кесими ҳам феъл кесим ёки от кесим бўлиши мумкин. Аммо бош гапнинг кесими одатда от кесим бўлади. Бунинг сабаби шундаки, бош гапдаги эга шахс ёки умуман жонли предмет бўлмай, астракт маъноли олмош бўлади. Шундай экан, бош гапда олмошнинг ҳаракати ҳақида сўз бормай, унинг бошқа, пассив хусусияти-белгиси тўғрисида фикр юритилади.

Баъзан бош гапнинг кесими *кўриниб турмоқ, туюлмоқ, чиқмоқ* ва бошқа феъллар орқали ифодаланиши ҳам мумкин. Бу хил кесимлар мазмунан юқоридаги от кесимларга тенг бўладилар.

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, у сендан айрилишни истамайди. (П. Т.) *Бундан чиқдики, биз золим бою, сиз батрак экансиз-да.* (А. Қ.) *Бундан чиқдики, ёлғон гапларни ёзган экансан-да.* (А. Қ.)

Йўлчига шуниси қизиқ туюлдики, бу ерда қай томондан қараманг, ҳамма дарахтлар бир чизиқ устида саф туради. (О.)

§ 158. Эга эргаш гапларнинг иккинчи группаси бош гапдан сўнг келади. Эга эргаш гапнинг қуйидаги махсус турида эргаш гап бош гапдан олдин келади.

Гарчи бошқа жинсдан бўлса ҳам, уларнинг шу ердаги қушлар билан элакишиши учун бўлган уриниши шу қадар инсонга хос қилиқ бўлиб туюлдики, бу Воропаевни чиндан ҳам ҳайратда қолдирди. (Павленко)

Эга эргаш гапнинг бу турида ҳар икки гапни бириктирувчи-ки юкламаси эргаш гапнинг кесимига қўшилади, мазмуни изоҳланаётган эга функциясидаги *бу, шу, у, бу нарса* в. б. олмошлар бош гап таркибида бўлади:

Уламоларимиз газета ўқийдиган одамларни ҳам „кофир“ дейдиларки, бу жаҳолатдан бошқа нарса эмас. (О.) ... Уни ҳам кўрдик, бениҳоят зарур нарса; кредит, процент, завод, компания, яна бир мунча сўзлар борки, ҳаммаси нуқул фойдали нарсалар... (О.)

§ 159. Эга эргаш гап бош гап билан бирикиб, бошқа бир содда гап таркибига бирикма сифатида кириши мумкин.

Қуйида эга эргаш гапли қўшма гап тўлдирувчи бирикма-ни ташкил этади:

— Мен бултур бойнинг найрангларини Бозорга англа-тиб, агар бойнинг гапига кира берса, қандай балоларга йўлиқишини шипшитиб қўйган эдим... (С. А. „Дохунда“),

КЕСИМ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Кесим эргаш гап деб, бош гап таркибидаги кесим вази-фасида бўлган олмошнинг маъносини конкретлаштириб келувчи эргаш гапга айтилади.

§ 160. Кесим эргаш гапнинг бош гапга боғланиш йўллари қуйидагича бўлади:

Бош гапнинг кесими *шу, шудир, шунда, шундай* каби кўрсатиш олмошларининг бири билан ифодаланиб, эргаш гап билан-ки юкламаси орқали боғланади:

а) *Шуки:*

Илтимосим шуки, сиз ўзингиз шу бригада ишидан кўз узманг, бригадага йўл-йўриқ кўрсатинг, дурустми? (О.) Тилагим шуки, тоға, аям билан укаларим кишиларга муҳтож бўлмасин... (О.) Қизиги шуки, мен уни сира танимай қолдим. (О.) Бунинг маъноси шуки, чўлни одам ўз қўлига маҳкам ушлаб олди. (О.) Энди маслаҳат шуки, қизингни етаклаб, тезроқ уйингга жўна. (О.) Йўл-йўриғи шуки, — деди Болтабой, — правленига ариза берасиз, аризангизни колхозчилар кўради. (А. Қ.) Капсанчилар деганнинг маъноси шуки, ҳосилдан бойлар ерининг ҳақини, князь сувнинг ҳақини олгандан кейин, пешона тери тўккан деҳқонга капсан қатори бир нарса қолар экан, холос. (А. Қ.) Менинг маслаҳатим шуки, ўз муҳокама ва

ҳаракатларингдан ҳамиша Ватан манфаатлари ҳамда халқ манфаатларини ҳар нарсадан юқори қўй. (М. Ибр.)

Баъзан, стиль талабига кўра, шуки ўрнида унинг архаик формаси шулки қўлланади:

Ўғлим, яхшиси шулки, қолган ишга қор ёғар, деган қадимги сўзни унитмайлик. (О.) Муддао шулки улуғ шоирнинг ҳузурларига жанобингизнинг сояси каби эргашиб борсам, на дерсиз. (О.) Толеим шулки, Ватанда бир гулистон танладим, Бахтни топган эл билан жондан бўлиб отдим одим. (Ҳ. О.) Қувонч шулким, толе ёр бўлиб, Бахтни топган элни кўролдим. (Ҳ. О.) Умидим шулким, мени ёш деб қайтармай, тўпингизга олиб, билманган нарсаларимни ўргатсангиз. (Эртак)

б) Шудирки:

Қисқаси шудирки, паст билан бўлган ишнинг охири пастлик билан битади. (Ҳ. Ҳ.)

в) Шундаки:

Ҳамид Олимжон ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳам шундаки, шоир деярлик ҳар сўзни ўз ўрнида ишлатиш ва сўзга мумкин қадар кўпроқ мазмун юклаш учун курашади. (С. Азимов, „Ҳ. Олимжон“) Эроннинг бахтсизлиги шундаки, Паҳлавий хонадони мамлакатнинг жанубий чегараларини империалистик йиртқиқларга очиб қўйгани ҳолда, шимолий чегараларни маҳкамлаб беркитиб ташлаган. (М. Ибр.) Менинг истагим шундаки, бизнинг шу дўсти-биродарлигимиз халқларимиз дўстлигининг ҳам рамзи бўлиб қолсин. (М. Ибр.) Ҳамма гап шундаки, касаллик сени эмас, сен уни енгдинг. (Г. Бр.) Энг муҳими шундаки, дарслик ўқувчиларга ўзбек адабиётининг тараққиёти тарихи ҳақида асосий билим ва тушунчани бера олади. (Журнал)

г) Шундайки:

Бу қурилиш шундайки, халқ ана шу уч қувватни бир варакай эгаллайди. (О.)—Поччам шундайки, хоҳласа, бир звенонинг ишини бир ўзи бажаради... —деди Анзират. (О.) Коммунистик партиянинг таълим бериши шундайки, партия динга нисбатан бетараф бўла олмайди. У ҳар бир ва ҳар қандай диний хурофотларга ва динга қарши пропаганда олиб боради. (Газета) Укаси шундайки, кўрсангиз, албатта этингиз сесканиб кетади. (Лерм.) Шундай бўлдики, ҳаётнинг шу энг оғир даврида Олег ўзининг йигитлик кучи барқ уриб гуллаган бахтли палласига кирди. (Фад.)

д) Шундақа (шунақа):

Биз разведкачиларда қоида шунақаки, овқат еб бўлдикми, дарҳол чой ичамиз. (В. Кат.)

Адабиётда кўрсатиш олмошининг бошқа, эски формалари учрайди:

Ёмон тиллик андоққи, эл кўнглига жароҳат еткарур. (Навоий) *Бир камчилиги удирким, ҳали қиз ўн иккидан ўн учга энди оёқ босган. Иккинчидан, шудирким, юзидан оз-моз чиройи бўлгани билан, ўзи таги паст.* (Ҳ. Ҳ.)

Кесими шундайки, шунақаки олмошлари билан ифодаланган кесим эргаш гапларда бирор предмет ёки тушунчанинг белги-хусусиятлари ҳақида фикр юритилади. Бу белги-хусусият эргаш гапда ҳукм-тасдиқ ёки инкор этиш йўли билан ифодаланади.

§ 161. Кесими шуки, шудирки, шундаки, шунақаки олмошлари орқали ифодаланган кесим эргаш гапларда ўтган замонда рўй берган ёки ҳозирги-келаси замонда мавжуд бўлган воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятлар ҳақида хабар берилади. Бу ҳолатда кесим эргаш гапнинг кесими ўтган ёки ҳозирги-келаси замон феъли формасида бўлиши ёки от кесим бўлиши мумкин:

1) *Бўладиган гап шуки, камбағаллар мажлис қилиб сизнинг хўжалигингизни тугатишга, ўзингизни капсанчилар қишлоғидан бадарға қилишга қўл кўтаришди.* (А. Қ.) *Гуноҳингни бириси шуки, тайин қилинган гапларни эсингдан чиқаргансан; иккинчиси шуки, эсингдан чиққан гаплар ўрнига, ўзингдан ёлғон гаплар тўқиб айтгансан.* (С. А.) *Сабаби шуки, мен бутун урф-одатларни ва шарият буйруқларини олдимдан олиб ташладим ва сизнинг олдингизга очиқ юз билан чиқиб, ўз муҳаббатимни арз қилиб таслим бўлдим.* (С. А.)—*Гап шундаки, қимматли дўстларим,—деди у,—эркаклар мукофотланадиган Совет Иттифоқининг барча орден ва медалларини мен хотин-қизлар кўкрагида кўрдим.* (Журнал) *Николай Островскийнинг катта хизмати шундаки, у, Корчагиннинг, давримизнинг ҳақиқий қаҳрамонининг бахти фаол меҳнат қилишда эканини зўр маҳорат билан кўрсатди* (Журн.) *СССР Конституциясининг яна бир хусусияти шундаки, у изчил ва халқчил демократизм асосига қурилган.* (Журнал)

2) *Шартиш шуки, мен қизимни ўғай отанинг уйига олиб бормайман, отасидан қолган ҳовлини сотиб, шунинг пули билан уни бирон қариндошимга топширмаман.* (А. Қ.) *Ҳурматли фотографдан ҳам илтимосим шуки, элдан олдин шов-шув қилмайлик-у, яхшиси, бу киши билан кузакда учрашайлик.* (Р. Файз.) *Эндилликда сиздан катта илтимосим шуки, бу ердаги ёшларнинг ишидан тез-тез бахабар бўлиб турсангиз, гоҳо „Ҳорманглар, барака топинглар“ деб туриш ҳам катта мадад бўла-*

ди. (Р. Файз.) Сиздан тилагим шуки, бир-биримизга, давлатга, юртга вафо, садоқат, муҳаббат билан боғланишлик! (О.) Йўқ, тўғриси шуки, Уктам ака, мен маъно тўла, ҳар сўзи ўтдай мақолани яхши кўраман. (О.) Ҳамма касал шундаки, раис ана шу камчиликларни бирдан бартараф қилишга, очиғи, ожизлик қилмоқда. (Р. Файз.) Абшерон билан янги конларнинг фарқи шундаки, бу ерда нефть қатламлари маълум даражада бир-бирига ўхшайди. (М. Хус.) Разведка иши шундайки, кишини ҳушёр қилади. (Б. Горбатов)

3) Буларда одат шундайки, одам калласи қора тош ўрнида саналади. (Лерм.) Ер шундайки, бамисоли битмас хазина. (О. Г.) Яқинда мен уни кўрдим, юзи шундайки, ҳозир ундан бургутнинг нусхасини ясаш мумкин. (Т.)

§ 162. Бош гапнинг кесими вазифасида келувчи кўрсатиш олмоши **иборат**; **бўлмоқ**, **эмоқ** сўзлари билан бирга келиши мумкин. Бу ҳолда **иборат** ўздан олдин келган олмошнинг чиқиш келишигида бўлишини, **бўлмоқ**, **эмоқ** феъллари эса бош ёки восита келишикларининг бирида бўлишини талаб қилади. **Бўлмоқ** ва **эмоқ** феъллари, бош гапдаги хусусият ёки ҳолатнинг ўтган ёки келаси замонда рўй беришини кўрсатиш учун қўлланади; бу воситаларсиз ёки **иборат** сўзи билан келган кесимлар хусусият ёки ҳолатнинг ҳозирги замонда рўй бериши, шу белгининг ҳозир мавжудлигини кўрсатади.

1) **Иборатки:**

Шу тақлифларга асос қилиб олинган фикр шундан **иборатки**, **Кореяни**, **бирлаштириш иши**, **дастлаб кореёларнинг ўзлари**, **кореец халқининг ўзи бажариши** **лозим бўлган ишдир**. (Газета) **Мажлисда кўриладиган масаланинг муҳим томони шундан иборатки**, **Бақақурилдоқдаги чул ерларни сувга сероб қилишни муҳокама қилинади**. (А. Қ.) **АҚШ томонидан қилинаётган бундай тақлифнинг маъноси шундан иборатки**, **у АҚШ территориясига таҳдид солиши мумкин бўлган қуролни тақиқлаб қўйиб**, **лекин АҚШ бутун дунёни ваҳимага солиб туришга имкон берадиган қуролларнинг бошқа ҳамма турларини ўз қўлида сақлаб қолмоқчи бўлади**. (Н. С. Хрущев)

Кесими таркибида **иборат** сўзи бўлган кесим эргаш гапларда ҳозирги пайтда мавжуд бўлган воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятлар тўғрисида фикр юритилади. Бу ҳолатда бош гапнинг кесими асосан бўлишли формада бўлади.

2. **Бўлмоқ:**

Воқеа бундай бўлдики, **мухтарам Чжаонинг ўғли ниҳоят Сюгай-илмий даражасини олишга мувофиқ бўлди**. („Хит.

ҳикоя.) Тўртинчи қийинчилик шу бўлдики, Къюнинг ватани ҳақида ҳеч маълумот йўқ эди. („Хит. ҳик.) Топшириқнинг ниҳоятда мараккаб эканлиги шунда бўлдики, бир-биридан 30-50 километр нарида бўлган кўприклар бир вақтда портлатилди. (Медведев) Маълум бўлдики, урйиқитдан фойдаланган мешкауриликлар, тўнқи секин-ас-та бир-бирларига ошириб, рақибларига билдирмай, олиб қочган эканлар. (Медведев).

§ 163. Кесими бўлмоқ боғламаси билан келган кесим эргаш гаплар ўтган замонда рўй берган ёки ҳозирги пайтда рўй бераётган ва ёки бундан кейин рўй бериши мумкин бўлган воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятлар ҳақида маълумот беради. Кесим эргаш гапнинг кесими бош гапнинг кесимига мувофиқ келади.

а) ўтган замон:

Бу ғайрат ва ҳимматнинг самараси шу бўлдики, колхоз пахта тайёрлаш планини 130% га етказиб бажарди. (С. А.) Ҳамма шунақа бўлдики, бошдан кечирган даҳшат ва бир нафаслик кўрқиш бир минутдан кейин кулгили, ғалати ва тушуниб бўлмайдиган бир ҳолдай бўлиб қолди. (А. Фурм.) Бу суҳбатнинг натижаси шу бўлдики, эртаси кунги тушлик овқат вақтида Власова Мариянинг иккита кўзачасини кўтариб, фабрикага кирди. (М. Г.)

б) ҳозирги замон:

Оқибати шу бўлдики, у муттаҳам тўрт ўғлининг ўрнига ҳам мени мардикорликка юбораяпти. (Керб.) Ҳамма вақт шундай бўладики, ўлмас кишиларни қаламлари ўлмас кишилар ҳақида ёзади. (Медведев)

в) келаси замон:

Мард жангчи шундай бўлиши керакки, у қалтис ишларда ҳам руҳсизланмасин. (Гог., „Тарас Бульба“) Гапга усталик шундай бўлсинки, унинг айтган сўзи бошига кун тушган одамнинг иззат нафсига тегмасин, балки унга руҳ бўлсин, руҳини кўтарсин. (Гог.)

3. эмоқ;

Энг муҳими шу эдики, одамлар бирга ишлашни, аҳл бўлиб ишлашни, бутун моҳирликларни ишга сарфлашни ўргандилар. (Б. Горбатов) Армиянинг кайфияти яхшиланмоқда, унинг жанговарлик қабилляти ошмоқда эди, бунинг асосий сабаби шунда эдики, армия сафларида Петроград, Москва, Иванов ва бошқа шимолий шаҳарлардан ёппасига коммунистлар келиб қуюлмоқда эди. (А. Т.) Қудратнинг аҳволи шундай эдики, Сорокиннинг ерга қўйса, яна кўтариб олишга ақли етмас эди. (Р. Файз.) Энг алам қиладигани шу эдики, у билан дўстлари сўзлашмас эдилар. (А. Рибакков) У кишининг яна бир аломати

шу эдики, юрганда қўлини силкиб-силкиб юрар эди. (А. Рибакон) *Танишлиги фақат шу эдики, ёш чоғида унга нашвати, қоқи ва ўз қўли билан пиширган ширин нонлар совға қилиб келтирар эди.* (Гог.) *Энг муҳими шу эдики, жавобни тўла ва қатъий қилиб ёдда ўйлаб олмагунча, ёзишга бошламаслик керак эди.* (И. Василенко)

§ 164. Кесими эмоқ феъли билан келган кесим эргаш гап ўтган замонга оид бўлган воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятлар тўғрисида хабар беради. Бу ҳолатда бош гапнинг кесими ҳам ўтган замонга оид бўлади. Баъзи ҳоллардагина эргаш гапнинг кесими ўтган замон шаклида, бош гапнинг кесими ҳозирги замон шаклида бўлиши мумкин:

1) Эргаш ва бош гапларнинг кесими ўтган замон шаклида:

Бунинг сабаби шу эдики, муҳокама қилаётган нарсалар ҳақида ҳеч ким тузуккина бир нарса билмас эди. (Фурм.) *Ёмон томони шу эдики, бир ердан манзилга етмоқ учун, йироқ бўлмаса ҳам, оғир йўл босишга тўғри келар эди.* (Б. П.) *Энг муҳими шу эдики, бу ўртоқларга разведка ишлари билан бирга актив ҳаракат қилишни ҳам топширган эдик.* (Бр.) *Энг яхшиси шу эдики, тўғри отрядга қараб келавериши керак эди.* (Бр.) *Муҳими шу эдики, Криворученко, демак, у билан бирга радист ҳам эсон-омон келибди, шу яқин атрофда иш кўриб юришибди.* (Бр.) *Энг муҳими шу эдики, қўли очиқ, саҳоватли лейтенант Зиберт бу улфатларнинг жони, дили эди.* (Медведев)

2) Эргаш гап кесими ўтган замон, бош гап кесими ҳозирги-келаси замон шаклида:

Менинг истагим шу эдики, Ушкатаген ана шу янги ҳаётни ўз қўли билан қурсин. (Сём ушкин, „Тоққа қочган Алитет“)

§ 165. Айрим ҳолларда кесим эргаш гапнинг бош гапи кесимсиз қўлланади. Бу ҳолда бош гапнинг эгасигина (ва унга боғлиқ бўлган гап бўлаклари) ифодаланади:

— *Капсанчиларда мачит йўқ.*

— *Сабаб?*

— *Сабабики, номоз ўқийдиган одам йўқ.* (А. Қ.) *Раҳматилла домла катталарни ўқита олмагандан болаларни ҳам ўқита олмайди демоқни бўлдим. Сабаб? Сабабики, менга бирон нотўғри гапни айтса-ю, бу гапнинг тўғрилигига гумонсирасам, бошқалардан суриштириб, тўғрисики билиб оламан.* (А. Қ.)

Бу хил қўшма гапларда эгага диққатни жалб этиш ниятида бош гапнинг кесими қўлланмайди.

Бош ва эргаш гапларнинг эгалари умумий бўлганда, кесим эргаш гапнинг эгаси яшириниши мумкин:

Қамбарнинг айби шуки, чўлоқ. (О.)

Баъзан кесим эргаш гапларнинг кесими шарт феъли формасида бўлган ҳолати ҳам учраб қолади: *Петров нимаики бўлса, у ҳам шундай бўлмоқчи эди.* (Фурманов).

Бу ҳолатда эргаш гапнинг кесими булмоқ боғламасини олган олмош бўлади; бош гапнинг кесими олмош орқали ифодаланган от кесим бўлади; эргаш гап бош гапдаги олмош-кесимни изоҳлайди:

Эрталабданоқ Васёкнинг аммаси паришонхотир бўлиб юрган, биринчи бор уйни йиғиштирмай, супириб-сидирмай қандай бўлса, шундай қолдирган эди. (Б. Ос.) Мен илгари қандай бўлсам, ҳозир ҳам шундайман... Азизхон ўзгарибди деган нарса кўнглингга келмасин. (Керб.) Бизнинг рус одатларимиз қандай бўлса, шундайлигича қолади, дейман унга (Островский) Тирикчилигимиз аввал қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай. Ўзингиз билсангиз керак (О)... У киши менга қандай бўлсалар, мен ҳам у кишига шундай... (А. Қ)

Баъзан, шахслар ҳақида фикр юритилганда, бош гапнинг кесими ким олмоши бўлади, кесим эргаш гап ана шу олмошнинг мазмунини очади.

Ҳаромзодалар! Сиз ўзларингиз кимсизки, буюк императорга қарши чиқасиз. (Керб.)

ПАЙТ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг қай вақтда рўй бериши ёки бермаслигини англатувчи эргаш гапларнинг турига пайт эргаш гап дейилади.

Пайт эргаш гап билан бош гап орасида замон муносабати мавжуд бўлади; бунда эргаш гапдаги ҳаракат, хусусият бош гапдаги ҳаракат, хусусият билан баробар, бир вақтда рўй бериши ёки ундан олдин ё сўнг юзага келиши мумкин. Бу маъноларнинг ҳар бири ўзига хос грамматик белгилар, эргаш гап кесимларининг семантикаси, махсус сўзлар орқали ифодаланади ёки контекстан аён бўлади.

1. Бош ва эргаш гаплардаги иш-ҳаракат, хусусият бир вақтда рўй беради

§ 166. Бош ва эргаш гаплардаги ҳаракат, ҳолат тамоман бир вақтда бошланиб, тугалланиши мумкин ёки ҳар иккисидаги ҳаракат, ҳолатнинг рўй бериши қисман бир-бирига тўғри келиб қолиши мумкин.

Бош ва эргаш гаплар орасидаги бундай семантик муносабат қуйидагича грамматик воситалар ёрдами билан ифодаланади:

1. Эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлиб, ўрин-пайт қўшимчасини олган пайт билдирувчи *чоқ, пайт, замон, кез, дам, маҳал, вақт* сўзлари билан бирикиб келади:

Мен — Фарҳод, аждар-ла олишган дамда, Қоматинг ханжардир, машъалдир кўзинг. (Ғ. Ғ.) *Сен ёв билан отишган дамда, уқ ташисам пайдарпай сенга.* (У й ғ.) *Ҳаммамиз далага йўл олган чоғда, Катта тўй тусини олади қишлоқ.* (Ҳ. Ғ.) *У энди чой-нон қилиб турган маҳалда, Абдурасул, Ойимхон, Алиқул кириб келишди.* (П. Т.) *Қоронғи тушган пайтда, ҳеч қутилмаган меҳмонлар: Ойимхон, Абдурасул, Алексей, Холмурод ва Мелиполвонлар кириб келишди.* (П. Т.) *Сигирлар ётган маҳалда, Кайирке икковимиз, энг аввал, қўлтиққа қисиб юрган уч оёқли ёғочга камаримиздаги мис челақни осардик.* (С. Муқонов) *Мен, Абубакирнинг қўйини боқиш учун ёлланган кезимда, Уразали ҳам ҳар йилгидек Қутирлаган шаҳрининг ярим қўйини боқди.* (С. Муқонов)

Бу турдаги эргаш гапларнинг кесимлари утган замон сифатдоши формасида бўлади. Бу ҳолда эргаш гапдаги ҳаракат, ҳолат бажариб тугалланади ва шу вақтнинг ўзида бош гапдаги ҳаракат рўй беради:

Тўртовлари йиғилган пайтда, телеграмма келиб қолди. (Фурм.) *Мен етти ёшга тўлган вақтимда, Жомоншуборда турадиган амаким Мустафо уй-ичимизни кўчириб олдириди.* (С. Муқонов) *Проценко, тонг ёриша бошлаган чоғда, барча полк ва батальон командирларини ўз олдига чақиртириб келди.* (К. Сим.) *Қаёққа боришимни билмай юрган кунларимда, „Балиқбой“ деб аталган овулнинг Тойжон деган бойи ўлди.* (С. Муқонов) *Биринчи қор ёққан кезларда, читтакни туттиш учун тузоқ кўярди.* („Дўст“ ов“. тўплами)

Эргаш гап кесимининг ҳозирги замон формасида қўлланиши кам учрайди. Бу ҳолда эргаш гапдаги иш-ҳаракат, ҳолат тугалланмай, шу процесс давомида бош гапдаги ҳаракат, ҳолат рўй беради:

Раҳматиллаев трубкани телефон илгагига кўяётган дамда, шошилиб агроном кириб келди. (С. Анорбоев) *Дастлаб қишлоқда меҳнат кооператив хўжалиги ташкил этилаётган вақтларда, чол у тўғрида эшитишни ҳам хоҳламади.* („Болгар ҳикоялари“)

Иш-ҳаракат, ҳолатнинг бажарилиб тугалланмаганлиги ва шу давр ичида бош гапдаги ҳаракат, ҳолатнинг рўй бериши

мазмунни эргаш гап кесимининг лексик маъноси орқали ҳам ифодаланади:

Проценко, тонг ёриша бошлаган чокда, барча полк ва батальон командирларини ўз олдига чақиртириб келди. (К. Сим.)

Бу эргаш гапнинг кесими таркибидаги *бошламоқ*-кўмакчи феъли тугалланмаслик, ҳаракат, ҳолатнинг рўй бериш процесси бошланганлиги маъносини беради.

Сайин кўмакчиси ёрдами билан тузилган эргаш гапли қўшма гапларда бош ва эргаш гапдаги ҳаракат, ҳолат, хусусиятнинг рўй беришида қисман мослик бўлади. Бу хил эргаш гапларда ҳам ҳаракат, ҳолат, хусусият бажарилиб тугалланмайди:

Ун саккиз йил ўраллашиб чиқа олмаган ер, қадрдон овул узоқлашган сайин, мен уларни соғина бошладим... (С. Муқонов) *Шу капаларга яқинлашган сайин, Сидиқ-жоннинг юраги така-пука бўла бошлади.* (А. Қ.) *Алишер қорага яқинлашган сайин, у кичрая берди.* (С. А.)

2) Эргаш гапнинг кесими *-ар, -р* суффиксли сифатдош формасида бўлиб, *эмоқ* тўлиқсиз феъли билан бирикади. Бу турдаги пайт эргаш гаплардан англашилган ҳаракат, ҳолат билан бош гапдаги ҳаракат, ҳолат бир вақтда рўй беради.

Отнинг жиловини унга тутқизар экан, алланималар деди. (Р. Файз.) *Юлдузлар хираллашиб, жимгина сўнар экан, Шокир ота унинг қўлидан тутиб, куч билан судраб етаклади.* (О.) *Мен айтаман, болам, қўлимдан шунча иш келар экан, даданг ҳаёт вақтида, нега „берсанг, ейман, урсанг, ўламан“ деб ўтирган эканман!* (А. Қ.) *Жўрабоев канал дамбаси бўйлаб борар экан, унинг ўнг томонида, ҳали тозаланмаган бутазорлар ичида юрган кишиларга кўзи тушди.* (Ш. Р.) *Погодин ўсиқ ғўзалар тагини юмшатар экан, бутун вужуди билан ишга берилиб кетган эди.* (Ш. Р.) *У эгилиб этикчасини артар экан, иккита қилиб ўрилган сочи ерга тегди.* (Ш. Р.) *Холмурод ҳар бир қарорга кўзларининг мўл-мўл нурини тукиб, қайта-қайта ўқир экан, бу ҳужжатда поёнсиз бир сир бордай ва бу сир унинг бутун вужудини нафас сайин қамраб олаётгандай эди.* (П. Т.)

-Ар, -р суффиксли сифатдош орқали ифодаланган пайт эргаш гапларнинг кесимлари билан бирга қўлланувчи *эмоқ* феъли иш ҳаракатнинг ўтган замонда рўй берганлигини кўрсатади. Баъзан бу феъл сифатдош-кесим билан бирикиб, *-кан* формасида қўлланиши мумкин:

Даҳшатли гулдурос, ўт ва дуд ичида найзадай кескин ва ўтқир „ура!“ садоси кўкни ларзага соларкан, йигит ўрнидан турди-да, милтиқни маҳкам ушлаб илгари

югурди. (А. Қ.) Йўли кўзлари билан атрофни сайр этаркан, рўба-рўдаги кўрғон—ичкари ҳовли эшигидан ёш-ёш ўғил ва қиз болалар чувиллашиб чиқишди. (О.) ...болта уриш учун қаддини кўтараркан, унинг кўзлари, гўё унга бўйсунмагандай, бир неча марта ўша қиз томонга тортилди... (О.) Нури ёлғиз қоларкан, ёзнинг иссиқ чоғида ишқомда кечирган бир неча минут... дамлар ёдидан ўтди. (О.)

3. Эргаш гапнинг кесими келаси замон сифатдошининг бўлишли-бўлишсиз формасида бўлади. Пайт эргаш гапнинг бу туридан англашилган ҳаракат, ҳолат тугалланмасдан туриб, бош гапдаги ҳаракат, ҳолат, белги-хусусият рўй беради. Демак, бош ва эргаш гаплардаги ҳаракат, ҳолатнинг рўй бериши бир-бирига қисман тўғри келади.

Орадан тўрт-беш соат ўтар-ўтмас, Қамбар олтмиш яшар бир чол туркманни ўн беш ўн саккиз яшар ўғли билан ҳайдаб келди (С. А.) Тантубойвачча уларга кўзи тушар-тушмас, дарров вазиятини ўзгартиб, тавози билан бошини... эгар..., ўз қуллуғи учун ўзи фаҳрланиб... кўяр эди... (О.) Холмурод бостирма тагига бориб ўтирар-ўтирмас, отинининг шангиллаб чинқирган овозини эшитди. (П. Т.) Редколлегия аъзолари клубдан чиқарчиқмас, битта кўк „Победа“ эшик олдида тўхтади. (Саид Назар) У, тонг ёришар-ёришмас, ўрнидан турди. (Ҳ. Шамс) Орадан беш минут ўтар-ўтмас, Норбуви яна қайтиб саройга кирди. (Ҳ. Шамс) Ярим соат ўтар-ўтмас, (улар) ечиндилар. (Ҳ. Шамс) Эртаси азонда, Павел билан Андрей чиқиб кетар-кетмас, Корсунова келиб, аллақандай ваҳималик қилиб, деразани чертди ва қичқирди:— Исайни ўлдирибдилар! Юр, кўриб келамиз... (М. Г.)

4 Эргаш гапнинг кесими-да қўшимчасини олган сифатдош формасида бўлади:

Бу турдаги пайт эргаш гаплар икки хил мазмунни ифодалайдилар:

а) эргаш ва бош гап таркибидаги ҳаракат, ҳолат, хусусият бир вақтда рўй беради:

Оммавий иш бошланишига бир кун қолганда, Ойқиз ярим кечагача қишлоқ советида бўлди. (Р. Ш.) Ёдгор зиндонда ётганида, Бухоро революцияси ғалаба қозонади. (С. А.) Булутлар кўкларда чодир қурганда, Чақмоқлар сингари кўксини ёрдик. (Ҳ. О.) Тошга бош қўйганимда, Ястиқ каби туюлдинг, Ботқоқда ётганимда. Гўё тўшакдек бўлдинг. (Ҳ. О.) Водиларни яёв кезганда, Бир ажойиб ҳис бор эди менда. (Ҳ. О.) Биз чойимизни ичиб бўлганда, қуёш терак бўйи кўтарилган эди. (С. Муқонов) Айланиб ўтиб, ўтин омборига яқинлашганларида, Артём ўтин

юкланган паровоз олдида уларни сабрсизлик билан кутар эди. (Н. Остр.)

Кесими сифатдош билан ифодаланган пайт эргаш гапдан англашилган ҳаракат, ҳолат бош гапдаги ҳаракат, ҳолат билан бир вақтда рўй бериш оттенкаси сифатдошнинг ҳозирги замон формаси орқали ёки *бошламоқ* тўлиқсиз феълнинг келтирилиши йўли билан ҳам ифодаланади:

Юсуф билан Темир дастурхон олиб чиқайтган пайтда, яна бир неча киши киради. (Н. Юсуфий) *Ботир ҳаёл ичида кетайтганда, йигитлардан бири Бўстон кириб кетган эшикка ишора қилди.* (С. Назар) *Арава янги кўприкни гумбирлатиб, ровонгина ўтиб кетайтганда, унгнидан товуш эшитилди.* (Ас М.) *Тепаси чакалақзор бўлган чуқур жар ичидан кетайтганда, бўрон бироз тинчиган эди.* (Фурм.) *Қуёш эндигина нур соча бошлаганда, Алексей совуқдан қалтираб ва титраб уйғонди.* (Б. П.)

б) эргаш ва бош гапдаги ҳаракат, ҳолат кетма-кет рўй беради. Аммо бош гапдаги ҳаракат, ҳолат ва эргаш гапдаги ҳаракат, ҳолат бир-бирига маълум даражада киришиб кетади: эргаш гапдаги ҳаракат, ҳолат тугалланмасдан, бош гапдаги ҳаракат, ҳолат бошланади:

Қиз орзу-ҳавас кўролмаган онасининг олшном ва зиҳновларидан улар ҳолатга етганда, бахтига, ер ислоҳоти бўлиб қолди. (А. Қ.) *Сафаров районга бормоқчи бўлиб турганда, райкомнинг иккинчи секретари Шодиев келиб қолди.* (А. Қ.) *Гулга тўлиб, баҳор келганда, юрагимда ҳавас уйғонди.* (Ҳ. О.) *Сойнинг кўк булоққа қайрилган жойига етганда, улар кутилмаган воқеага дуч келишди.* (Ш. Р.) *Хизматкор ундан ҳақ талаб қилганда, у бирон баҳона топиб унинг ўзини қарздор қилар эди.* (С. А.) *Ёш шофёр „победа“ ни чапга бурмоқчи бўлиб турганида, беҳосдан тўғрисида машина чиқиб қолди.* (Ҳ. Ғ.) *Шериклар тонг отдириш учун бой ва подшоларни афанди қандай қилиб бошлагани тўғрисида латифа айтишганларида, Холмуроднинг кўзларини мудроқ босди.* (П. Т.) *Абайлар унинг катта оқ уйига кириб кетганларидаёқ, бир ишдан бўғилиб, ғоят жаҳли чиқиб бақираётган Бойдўлдиннинг овози эшитилди.* (М. А.)

Баъзан бош гап кесими келаси замон феъли формасида бўлади. Бу ҳол эргаш ва бош гапларнинг ҳаракат, хусусияти кетма-кет рўй беришини янада яққолроқ ифодалайди.

Булар тўпланганда, бир иш чиқади, тарих бёшланади. (Фурм.)

Сифатдошнинг-ган формаси орқали тузилган пайт эргаш гапларда шарт оттенкаси ҳам бўлиши мумкин:

Ғуза чопиғи бўлмаганда-ку, бир ойлик иш қолган эди-я. (А. Қ.)

§ 167. Пайт эргаш гапнинг шарт феъли орқали бош гапга боғланувчи кўриниши алоҳида группани ташкил этади. Баъзан бу хил эргаш гаплар таркибида боғловчи вазифасидаги *қачон, қачонки* олмошлари бўлиб, эргаш гап бош гапнинг таркибидаги *ўшанда, шунда* олмошларининг мазмунини оцади. (Бу хил эргаш гапларда шарт оттенкаси ҳам бўлади):

Гулнор бу ерга келса, Нури дарҳол бирон оғир юмуш қилдиар эди. (О.) Дутор чалиб ўтирсам, Тори узилиб кетди. (Қўшиқдан) Бир куни Содиқжон мактабдан келса, укалари боғда иш бошлашиб юборишибди. (Ҳақим Назир) Қуш учганда, куймас қаноти, Одам ўтса, қуримас зоти. (Ҳ. О.) Магазин қачон очилган бўлса, ўшандан бошлаб у ердан хотин-халаж узилмайди. (А. М.) ...Кечаси келсам, ухлаб қолган экансизлар. (Ас Қ.)—Қачон хат ёзгинг келса, ўшанда ёз,— дерди Павел Васильевич ўғлига меҳр билан қараб. (В. Ос.)

II. Бош ва эргаш гаплардаги иш-ҳаракат, хусусият турли вақтларда вужудга келади

Пайт эргаш гапнинг бу турида эргаш гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, хусусият бош гапнинг кесимидан англашиб турган ҳаракат, хусусиятдан сўнг ёки олдин юзага келиши мумкин.

А. Бош гапдаги ҳаракат, хусусият эргаш гапдаги ҳаракат, хусусиятдан олдин рўй беради

§ 168. Бу турдаги пайт эргаш гаплар бош гапга қуйидаги йўллар билан боғланади:

1) Эргаш гапнинг кесими равишдошнинг-гунча формасида бўлади:

Болта тушгунча, тўнка дам олар. (Мақол) У буш қолди дегунча, акаси ёки опаси уни далада дастёрчилик қилдиради. (Ҳ. Назир) Чой қайнагунча, Кайирке иккхламиз сувда чўмилардик. (С. Муқонов) Коллективлашиш бошлангунгача, қаддини букиб, унинг қўлида меҳнат қилди. (О. Г.) Хамир ачигунча, ўтин ёриб, тандирга ўт қўйдим. (О.) Нон ясаб бўлгунча, тандир қизиди. (О.) Уғли эшикдан киргунча, Бувиниса қараб турди. (П. Т.) Бригадир жавоб бермагунча, мен уйга кетмайман. (П. Т.) Эскини ямагунча, эсинг кетар. (Мақол) Миллий истиқболиятимиз тикланмагунча, биз тинч туролмаймиз. (Н. Юсуфий)

Бу колхозни ҳозирғидай колхоз қилгунча, одамларнинг эси кетди. (А. Қ.)

2) Эргаш гапнинг кесими-гунга, (-ганга) қадар формасидаги рағишдош ёки сифатдош ва кўмакчи орқали ифодаланади:

То турма ҳовлисида бир талай кишининг оёқ товуши эшитилиб, дарвоза очилгунга қадар, аёллар туравердйлар. (Фад.) Машина келганга қадар, колхоздаги янгиликлар ҳақида суҳбатлашиб ўтирдик. (Р. Файз.) Ортиқ кўлга тушгунча, унинг ўчини Аширдан олмоқчи бўлди. Керб.)

Баъзан қадар кўмакчиси сифатдошга эмас, -га қўшимчасини олган ҳаракат номига боғланади:

Машғулот бошланишига қадар, Мен бу китобни ўқиб чиқаман.

3) Эргаш гапнинг кесими сифатдошнинг бўлишсиз формаси ва -дан қўшимчасининг қўшилишидан ифодаланади; бу ҳолда эргаш гапдаги ҳаракат, ҳолат тугалланмай, бош гапдаги ҳаракат, ҳолат бошланади. Масалан:

Салима гапини тугатмасдан, классга ўқитувчимиз кириб келди.

Юқоридаги эргаш гаплардан бу хил эргаш гапларнинг фарқи шундаки, бу турдаги эргаш гапларда ифодаланган ҳаракат, ҳолат бош гапдан олдин маълум даражада рўй беради, аммо у тугалланмасдан туриб, бош гапдаги ҳаракат, ҳолат бошланиб кетади.

Яна мисол:

Лекин аламон ярим йўлга етмасдан, Мелиқўзи деган бир йигит Тангриқулхўжанинг қорнига пичоқ урибди. (А. Қ.) Пайшанба кунин эрталаб смена бошланмасдан аввал, Фариха слесарни ушлаб, цех бошлигининг идорасига судраб қолди. (Ас. М.) Хат, у келмасдан илгарини, бор эди. (Ҳ. Ш а м с)

Кесими келаси замон сифатдошининг бўлишсиз формасида бўлиб, -дан қўшимчасини олган пайт эргаш гапнинг кесимига бурун, олдин, аввал каби боғловчи вазифасидаги сўзлар ҳам қўшилиб келиши мумкин. Бу сўзлар бош ва эргаш гап орасидаги чегарани аниқроқ кўрсатиш учун қўлланади:

Канал қазилмасдан бурун, бу ерлар д.ш.т-сахро эди. (О.) Большевиклар бу ерга келмасдан олдин, мен Убайдулла эшоннинг эшигида яшадим. (П. Т.) Парда очилмасдан бурун, юғара ва сурнайлар чалиниб туради. (Наби Юсуфий)

Бош ва эргаш гап орасидаги ҳаракат, ҳолатнинг тез алмашилишини кўрсатиш учун эргаш гап кесимига-оқ юк-ламаси қўшилиши ҳам мумкин:

У ҳали қуролини артишга улгурмасданоқ, уни заставка бошлиғи қақриб олди. (В. Черносвитов, „Ватан қолқони“) Ротанинг кети вагондан тушмасданоқ, саф бўлиш

*ҳақида команда берилди. (А. Қ.) Журнинг қадрдон тўриқ
оти, эгаси юган тортмасданоқ тўхтади. (Х. Ш а м с)*

4) Эргаш гапнинг кесими-а,-й қўшимчасини олган равишдош формасида бўлади, бу равишдош ҳар вақт инкор формасида келади:

*На уфқ урмай ёқут зар, На булут силкитмай олтин
пар..., Жонтемир қуюқ бир завқ билан турарди. (У й ғ.)
Орадан кўп вақт ўтмай, ичкарида шовқин-сурон кўта-
рилди. (Х. Ш а м с)*

**Б. Бош гапдаги ҳаракат, хусусият эргаш гапдаги ҳаракат,
хусусиятдан сўнг юзага келади**

§ 169. Пайт эргаш гапнинг бу тури бош гапга қуйидаги йўллар билан боғланади:

1 Эргаш гапнинг кесими-дан қўшимчасини олган сифатдош билан ифодаланиб, у сўнг, кейин кўмакчи сўзлар билан бирикиб келади:

*Турғун ўзини тамоман тўхтатиб олгандан сўнг,
Мастоной гап бошлади. (О.) У кетгандан сўнг, мен зиндон-
дан чиқариб олсам, менга нима бераиз? (Э. Жуман-
булбул) Доктор болани кўриб кетгандан кейин, бола
кўрпани тепиб ташлаб турмоқчи бўлди. (А. Муҳаммедов)
Қўл калта бўлгандан кейин, қаёққа узатасиз? (О.)
Қуёш чиқиб, Алишернинг баданини қиздиргандан кейин, у
уйғониб, кўзини очди. (С. А.) Қоронғи тушгандан кейин,
танкларимиз ҳужумга ҳозирланиб, олдинги позицияга
бориб турди. (А. Қ.) Етти самолётнинг ҳаммаси емирил-
гандан кейингина, партизанлар кўздан ғойиб бўдилар.
(М. Муҳаммедов)*

2. Эргаш гапнинг кесими-дан қўшимчасини олган ўтган замон сифатдош формасида бўлиб, бери, буён кўмакчиси билан бирга келади. Бу хил пайт эргаш гаплар ва бош гаплардаги ҳаракат, ҳолат кетма-кет рўй беради. Эргаш гапдаги ҳаракат, ҳолатнинг бошланиш пайти бош гапнинг кесимидаан англашилиб туради.

*Марямхон тўрт девор орасига қамалгандан буён,
биронта рус билан бир оғиз ҳам гаплашган эмас. (О.)
Тошпўлатов... партия ташкилотига секретар бўлганидан
буён, колхозда кўп ўзгаришлар бўлди. (Р. Файз.) Анзират
хола, унинг уйи, мусофирчилик тўғрисида гапириб,
таъбини хира қилгани ва кейинчалик, бу гапларнинг
ҳаммаси ёлғон чиққандан бери, Сидиқжон қорини хуш-
ламас... эди. (А. Қ.) Тонг ёришгандан бери, одамлар канал
томон юрадилар. (Х. О.) Поччаси кўчиб кетгандан бери,
Карим бухгалтернинг уйида ётиб юрибди. (Ҳабиб Нуъмон)
Сени, Омон, кўргандан бери, кўзларимга уйқу келмайди.*

Сенга майл қўйгандан бери, ҳеч нарсага кўнгил тўлмайди... (Ҳ. О.) Сен келганидан бери, кунларнинг қандай ўтаётганини ҳам сезмаётибман. (С. Муқонов) Исомиддинов келгандан бери, ҳар кун шундай суҳбат бўларди. (Ҳ. Шамс) Ботир академияни тугатиб келгандан бери, унинг фикри, ёди сувсиз ерларга сув чиқариш билан банд эди. (С. Н.)

3. Эргаш гапнинг кесими-гач суффиксли равишдош формасида бўлади:

Тонг отгач, Йўлчи қўлига қурт тўлдирилган халтачасини олиб, Тоғасиникига равона бўлди. (О.) Орадан бироз вақт ўтгач, бу ерда қурувчилар ишни бошлаб юборишди. (Ш. Р.) Орадан бир неча минут ўтгач, сизирнинг бадани бироз юмшай бошлади. (А. Қ.) Уч йил бурун райкомга секретар қилиб тайин қилингач, қишлоқ хўжалигига доир ҳамма масалалар билан бир қаторда, оби ҳаво билан ҳам қизиқишга мажбур бўлган эди. (Ю.) Машқ тугагач, гур ўтирди ҳамма бирдан. (Ғ. Ғ.) Эрталабки совуқ бироз жунжитгач, тўнига яхши ўралиб олганича, колхоз отхонасига қараб тез юриб кетди. (Р. Файз.) Ҳамма нарса аравага ортиб бўлингач, йигитлар чемоданларини қолдириш учун Хосия тхоланинг уйига киришди. (Р. Файз.)

4. Эргаш гапнинг кесими-ган суффиксли сифатдошга эмоқ феълнинг қўшилиши билан ифодаланади. Бу хил пайт эргаш гаплар билан бош гап орасида махсус боғловчи интонация бўлади.

Йўлчи ҳали гапини битирмаган эди, Мирзакаримбой уни кесди. (О.) Муҳиддин жойига келиб ўлтирганида, кўзи президиум столига тушган эди, Юлдузхон унга қараб енгилгина бош силкитди ва кулиб қўйди. (А. Қ.) Фашист қўққисдан Шералини ёнидан чиқиб қолиб, автоматина унга энди тўғрилаган эди, орқадан етиб келиб қолган Сотников милтигининг қўдоғи билан унинг бошига туширди, фашист „хи-иқ“ этди-ю, ерга гурсиллаб йиқилди. (М. Муҳаммедов)

5. Пайт эргаш гап бош гап билан-ки юкламаси орқали боғланади. Бу ҳолатда бош ва эргаш гапдаги ҳаракат, ҳолатнинг тез алмашиниши маъноси ҳам англашилади:

Сим узилган эдики, бутун оламни қопқора булут қоплаб, ер юзи... қоронғи бўлиб кетди... (О. Ғ.) Ёшим ун олтига роса тўлгани йўқ эдики, бир пахтачи бойдан хотин устига совчи чиқди... (О.)

Бу турдаги эргаш гапларнинг кесимидан сўнг баъзан ҳам юкламаси келиб, эргаш ва бош гаплардаги ҳаракатнинг тез алмашинишини англатади:

Жангчилар окопларни қазиб бўлиб, эндигина ўрнашган эдилар ҳамки, батальон хабарчиси югуриб келиб, йўлга чиқишга буйруқ берилганини айтди. (О. Г.) Булар ҳали кўришиб бўлмаган ҳам эдиларки, эшикдан иккита қиз қувалашиб кирди. (Х. Шамс)

6. Эргаш гапнинг кесими-б, -иб қўшимчаси ёрдами билан тузилган равишдош орқали ифодаланади; бу хил пайт эргаш гаплар равиш эргаш гапларга шаклан ўхшаса ҳам, аммо мазмунан иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини эмас, нийтини англашганиги сабабли, пайт эргаш гап саналади:

Маманиёзнинг ёстиқдоши ўлиб кетиб, Бир ўғилча қолган экан бўйи етиб. (Ғ. Ғ) Юзига беркитилган кўча эшигининг бир табақаси очилиб, Юлдузхон кириб келди. (Р. Файз.) Лекция тугаб, правление биносининг коридори одамлар билан тулади. (Р. Файз.) Кўклам яқинлашди, қор эримоққа бошлаб, унинг тагидан беркиниб ётган лой ва қурумлар чиқиб қолди. (М. Г.) Куз келиб, мевалар пишди.

Бу хил эргаш гапларнинг баъзи бирларида сабаб-натига мазмуни бўлади.

7. Эргаш гапнинг аниқлик феълидан ифодаланган кесимига -ми юкласининг қўшилиши ёрдами билан эргаш гап бош гапларга боғланади (бу хил гапларда шарт мазмуни англашиб турса ҳам, пайт маъноси кучли бўлади).

Бу хил гапларда эргаш гапдан англашилган ҳаракат, ҳолат билан бош гап орасидаги ҳаракат, ҳолатнинг тез алмашилиши маъноси ифодаланади:

Киши синдими—четга чиқади, сингандан кўра, ўлган дуруст!—бепарволик билан сўзлаб қўйди Тантубойвачча. (О.) Уртоқлари етиб келдими, у гранаталар йрғитиб, гитлерчиларни тўсиб турарди. (О.) Турсун, қачон бўлса да, сени кўрдими, у, албатта уйга бошлаб кетади. (Юсуфий) Машинист поездни жадвалига мувофиқ етказиб келдими—уни валилар ҳайъатига тиркашга тайёр турадилар. (А. Суров) 73-дивизиядан бирор киши асир тушибди, деган хабарни эшитдимиз—бас, дарров сўроқ қилишга юғулар, ҳатто уйқучи бўлишига қарамай, уйқусидан ҳам воз кечар эди. (Каз.) Пул асов қушга ўхшайди, сал бўш тутдингми, қўлингдан учади-кетади. (О.) Манъ қилинганми—бўлди. (Чх.) Мажлис катнашчилари олдида гектаридан 40 центнердан пахта беришга ваъда бердикми, шу сўзимиз устидан чиқишга дархол киришимиз зарур:

8. Эргаш гапнинг кесими ҳаракат номининг билан кўмакчиси билан бирикувидан ифодаланди:

У катта йўлга—юқорига чиқиб, чапга бурилиш билан, пастқамликдаги Бақақуруллоқ яққол кўринди. (А. Қ.)

Кечқурун Канизак эшикдан кириши билан, Сидиқжон ака, бизнинг звенода ишлар эмишсиз, деди. (А. Қ.) У кетиши билан, ҳавли ҳувиллаб қолди. (А. Қ.) Серёжа қўрғонга чиқибди. (С. А.) Уруғлик ердан уна бошлаши билан, аввал дугона, сўнг ягана қилдим. (С. А.) Палаклар таноб ташлаб, ерга ёйила бошлаши билан, биринчи марта суғордим. (С. А.) Қурбон ота ўрнига ёнбошлаб ётиши билан, Сидиқжон ташқарига чиқиб кетди. (А. Қ.) Атиргул келиши билан, гулларнинг севги ҳақидаги суҳбати яна ҳам қизиб кетди. (Ш. Р., „Каш. қўшиғи“) Йўлчи кўчага чиқши билан, кескин, совуқ шамол қулоқларида ғувуллаб игнадай ўтқир майда қор парчаларини унинг юзига урди. (О.) У ҳавлида кўриниши билан, уй ичи бир лаҳзада дув кўтарилди. (О) Уйинчи йигит четга чиқиши билан, киприкларига сурма чаплаган, бурнига исирға таққан бодом қовоқ йўғон бир жувон ўртага чиқиб йўрғалай дошлади. (П. Т.) Хайит Амин келиши билан, Урмон полвоннинг сўзи кесилди. (С. А.)

Билан кўмакчиси ёрдами билан бош гапга боғланган пайт эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлиши ҳам мумкин:

...Сидиқжон колхозга киргани билан, ер колхозга ўтиб кетмайди, ўртада бўлади! (А. Қ.)

Бу типдаги пайт эргаш гапларнинг кесимларига-оқ юк-ламаси қўшилиб келиши ёки бош гап таркибида пайт билдирувчи сўзлар бўлиши мумкин. Улар бош ва эргаш гапнинг жуда тез алмашилишини кўрсатадилар:

...текисликка чиқиши биланоқ бўрон яна қутирди. (Фурм) Поезд тўхташи биланоқ, эшелонда иш қизиб кетарди. (Фурм.) Овулнинг қораси кўриниши биланоқ, икки кўзим Мустафонинг уйига тикилди, (С. Муқонов) Катта дарвозадан кириши биланоқ, у Йўлчидан айрилди. (О.) Дарс тамом бўлиши билан, у дарров уйига келар..., китоб ўқишга тутинарди. (Кс.)

9. Пайт эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлиб, кесимдан сўнг **ҳамон** кўмакчиси келади. Бу типдаги пайт эргаш гаплардан ҳам бош ва эргаш гаплардаги ҳаракат, ҳолатнинг тез алмашилиши англашилади:

Йўлчи тўғрисида Нурининг сўзларини эшитган ҳамон, олам унинг кўзига қоронғилашди. (О.)—Колхозимиз номини „Ленин“ қўймоқликни сўрар эдим,—деган ҳамон, бу таклифни ҳамма бирдан чапак чалиб қабул қилди. (Ф. Ф.) Тақалари тошга теккан ҳамон—учқунлар тирқираб учарди ялт-ялт. (Вороника Тушнова, „Клухор йўлида“) (Йилқи пода) яқинлашган ҳамон, мен ҳар минут

сайин Мустафонинг қора уйи олдида опамни кутдим (С. Муқонов) У отхонадан кўчага чиққан ҳамон, Ёрмат обкаш ва челақ тутқизди... (О.)

§ 170. Пайт эргаш гап баъзан бош гапнинг таркибидаги бошқа бир пайт ҳолининг маъносини конкретлаштириши мумкин.

Сидиқжон Баҳрободга кечки пайт—пастқамликлардан, қалин дарахтзор ва адир ораликларидан бошланган шом қоронғиси борлиққа тарқала бошлаганда, кириб келди. (А. Қ.)

Бу қўшма гап таркибидаги пайт эргаш гап—*пастқамликдан, қалин дарахтзор ва адир ораларидан бошланган шом қоронғиси борлиққа тарқала бошлаганда*,—ўзидан олдинги пайт ҳоли—*кечки пайтнинг* мазмунини изоҳлаб келади. Бу хил пайт эргаш гаплар бош гапдан англашилган ҳаракат, ҳолатнинг рўй бериш пайтини кўрсатиш функциясини, албатта, сақлаб қолади.

Яна мисол:

Бу муҳаббат қизнинг кўнглига ёз чоғи, Йўлчи қишлоқдан келган кўнларидаяқ, саратон қуёши билан борга кирган эди. (О.)

§ 171. Пайт эргаш гап одатда бош гапдан олдин келади. Аммо баъзи ўринларда, мазмун талаби билан пайт эргаш гап бош гапнинг бирор гап бўлагидан олдин келиши мумкин. Бундай ҳолда пайт эргаш гап бош гапнинг орасига тушиб қолади.

Нури деразага қараб, ҳавлида Ёрматнинг қораси ўчар-ўчмас, Гулнорга деди... (О.)

Бу қўшма гап таркибидаги пайт эргаш гап—*ҳавлида Ёрматнинг қораси ўчар-ўчмас*—бош гапнинг олдидан келтирилганда, *қараб* феълидан англашилган ҳаракатга қарашли бўлиб, авторнинг айтмоқчи бўлган нияти англашилмай қолар эди, автор ҳавлида Ёрматнинг қораси ўчар-ўчмас, Нури деразага қараганлигини эмас, балки у шу пайтда Гулнорга гапирганлигини айтмоқчи бўлади.

Айрим ҳолларда бош гапнинг эгасига аҳамият берилиб, биринчи ўринга олинади. Бу ҳолатда пайт эргаш гап бош гапнинг эгасидан сўнг, бош гап орасида келади:

Юлдузхон, то онаси ултиргунча, газетадан кўзини олмади. (Р. Файз.) Хат, у келмасдан илгари, бор эди. (Ҳ. Шамс.) У, тонг ёришар ёришмас, ўрнидан турди. (Ҳ. Шамс) Проценко тонг ёрий бошлаган чоқда, барча полк ва батальон командирларини ўз олдига чақиртириб келди. (К. Сим.)

Бош гапнинг мазмунидан англашилган ҳаракат, ҳолат ёки белги-хусусиятнинг бажарилиш, рўй бериш ёки бермаслик ўрнини кўрсатган эргаш гапларга ўрин эргаш гап дейилади:

Қаерда ҳақиқий демократизм ўрнатилган бўлса, шу ерда халқнинг ҳаёти фаровон бўлади.

§ 171. Ўрин эргаш гаплар; одатда бош гапдан олдин келиб, кесими шарт феъл формасида бўлади. Бундан ташқари, бош ва эргаш гаплар таркибида ҳол вазифасида келган қуйидагича боғловчи вазифасидаги олмошлар иштирок этади:

а) эргаш гап таркибида *қаерда*, (*қаердаки*) олмоши, бош гап таркибида *эса*, унга мос ҳолда, *шу ерда*, *у ерда*, *шу ёқда*, *ўша ерда* равишлари мавжуд бўлиб, улар ҳам бош ва эргаш гапларни бир-бирига боғлаш вазифасини ўтайди.

Юқорида кўрсатиб ўтилган олмошлар ёрдами билан боғланган эргаш гаплар бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг юзага чиқиш ёки чиқмаслик ўрнини кўрсатади:

...Зулм қаерда учраса, Шу ерда ёндириш керак. (О.) Катта кема қаёққа юрса, Кичик кема шу ёққа юради. Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам ўша ерда бўлади. (Мақол)

Ўрин эргаш гап таркибидаги нисбий олмошнинг маъносини қабартиш, янада таъкидлаш учун, бу олмошга-ки юк-ламаси қўшилади:

Артелнинг идора қилишдаги олий органи—унинг умумий йиғилишидир. Қаердаки бу тартиб бузилар экан, у ерда колхоз хўжалиги катта зарар кўради. (Газета)
Ҳамма бир-бирининг фикрига қўшилаверганда, ҳеч қандай кураш ҳам бўлмасди, қаердаки кураш бўлмаса, у ерда ўсиш ҳам бўлмайди. (Журнал)

б) эргаш гап таркибида *қаёқдан*, *қаердан*, бош гапда *шу ердан*, *у ердан* равишлари келиб, бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг вужудга келиш ёки келмаслик ўрни қаердан бошланишини кўрсатади:

Шамол қаёқдан эсса, Ёмғир ҳам шу ёқдан келади.

в) эргаш гап таркибидаги *қаёққа*, *қаерга*, бош гапда *шу ерга*, *у ерга* равишлари бўлиб, бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг йўналиш ўрнини кўрсатади:

Болалигимда эшикма-эшик юрар эдим-у, қаерга борсам, ўша ерга келгинди бўлиб, болаларнинг ўйинига қўшила олмас эдим. (А. Қ.) Сой қаёққа оқса, тош ҳам ўша

ёққа думалайди. (Х. Шамс) Омелько Любань отини қаёққа бурса, немис аэроплани ҳам шу ёққа қараб ўт очар эди. (Б. Горбатов)

Айрим ҳолларда бош гап таркибидаги равиш жўналиш келишигида эмас, тушум ёки ўрин-пайт келишигида келади:

Бизнинг колхозчилар ажойиб-да! Қаерга қадами тегса, у ерни бир пасда одамбоп қилади-қўяди. (О.) Қаёққа кўз ташлама,—ҳар ерда тутун осмонга кўтарилади. (П. Т.)

Ўрин эргаш гапнинг мазмуни бош гапдаги маъноси изоҳланаётган равишга қараб ҳукм этилади: агар бу равишлар ўрин келишигида бўлса, ҳаракат, хусусиятнинг вужудга келиш ўрни; чиқиш келишигида бўлса, ҳаракат, хусусиятнинг бошланиш ўрни,—жўналиш келишигида бўлса, ҳаракат, хусусиятнинг йўналиш ўрни англашилади. Аммо эргаш гап таркибидаги олмошнинг қайси келишикда бўлишига қараб ҳукм чиқариб бўлмайди, чунки бу олмош эргаш гапнинг ҳар қайси турида ҳам бир хил ёки турли келишикда бўлиши мумкин.

Масалан:

Қаер обод бўлган бўлса, шу ерда ёшларимизнинг катта ҳиссаси бор. Қаер обод бўлган бўлса, шу ердан келдик. Қаер обод бўлган бўлса, шу ерга турли санатория ва курортлар барпо қилинди.

§ 172. Бош гап таркибидаги мазмуни изоҳланаётган равиш аниқланмиш билан бирга қўлланиши мумкин. Бунда равишнинг қўшимчалари ҳам ўзгаради ёки бошқа олмош билан алмашади. Бу ҳол бош гапда конкрет предметлар ҳақида фикр юритилганда, қўлланади.

Бу сўзлар қаерларда айтилмаган дейсиз, совет киши-си қаерда бўлган бўлса, у ердаги қўшиқнинг сарлавҳаси ҳам, азиз ота-оналарга ёзилган ширин мактубнинг ҳам, ғалаба қасидасининг ҳам сарлавҳаси ана шу оташин сўзлар билан бошлангандир. (Ш. Р.) Бу—ойнадан ҳам равшандирки, одам қайси томонда кўп бўлса, соққа ҳам ўшал томонда кўп бўлади. (Ҳ. Ҳ.) Шулар қайси йўлга бошласа, юраман, қаёққа олиб борса, бораман... (А. Қ.)

Эргаш гаплардаги олмошлар орқали предмет ёки иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрни абстракт ҳолда тасаввур этирилади. Агар предмет ёки иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрни конкрет бўлса, эргаш гапдаги олмош қўлланмайди ёки конкрет предметга боғланган аниқловчи вазифасидаги бошқа олмош билан алмашади (бош гап таркибидаги олмош ҳар вақт сақланади):

Агар қишлоқда икки қабатли чиройли бинога кўзингиз тушса, у ерда мактаб жойлашган деяверинг. Сиз

қайси колхозга борманг, у ерда меҳнатда жонбозлик кўрсатаётган колхозчиларни кўриб қувонасиз.

§ 173. Бош гап таркибидаги мазмуни изоҳланаётган равиш жумлада қўлланмаслиги ҳам мумкин, бу ҳол қўлланмаган равиш контекстдан аниқ англашилиб турган ўринларда рўй беради ва нутқий ихчамлик, стилистик равлонлик учун хизмат қилади:

Мен қаерга борсам, сен менга ҳамроҳ бўлурсан. (О.) Қаерда разолат ҳукмрон бўлса, Таъмагар кўшинининг келур омади. (Ф. Ф.)

Баъзан эргаш гапнинг боғламаси қўлланмайди.

Қаерда интизом маҳкам—у ерда иш йирик? (У й ғ.)

Ўрин эргашгапнинг кесими сифатдош формасида ёки аниқлик феъли формасида бўлиши ҳам мумкин.

Қаерда танқид ва ўз-ўзини танқид йўлга қўйилмаган экан, шу ерда иш ривож топмайди. Қаерда интизом бузилди, у ерда иш расво. (У й ғ.) Артелнинг идора қилишдаги олий органи унинг умумий йиғилишидир. Қаердаки бу тартиб бузилар экан, у ерда колхоз хўжалиги катта зарар кўради. (Газета)

§ 174. Ўрин эргаш гапларнинг кесимлари феъл кесим ёки от кесим шаклида бўлиши мумкин. Феъл кесим бўлганда, бош гапнинг кесими билан мос ҳолда, асосан ҳозирги-келаси замонда рўй берувчи воқеа, ҳодисалар ҳақида фикр юритилади.

Зулм қаерда учраса, шуерда ёндириш керак. (О.) Ватанимизнинг қаерига борманг, шу ерда Ильич чироғлари порлайди. (Газета) Бизнинг ёшларимизни қаерга юборсалар, ўша ерда янгича ҳаёт, янгича интизом, янгича маданият ўрнатилади. (Газета)

Ўрин эргаш гапнинг кесими от кесим бўлганда, бўлмоқ боғламаси билан бирга қўлланади. Бу ҳолда эргашган кўшма гапта асосан ҳозирги-келаси замонда рўй берувчи воқеа, ҳодисалар ҳақида фикр юритилади.

Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам ўша ерда бўлади. (Мақол) Қаер обод бўлган бўлса, шу ерда ёшларимизнинг катта ҳисси бор. Ҳар ҳолда қаер тўғри келса—гапиришаверинг... (А. Т.) Ортиқ..., Ортиқжон, сен қаерда бўлсанг, Мен ҳам шу ерда,—деди Ойна ҳаяжонланиб. (Кер б.)

Ўрин эргаш гап одатда доимий бўладиган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятларни ифодалайди. Шу сабабли кўпроқ мақолларда, умуман ҳар вақт бўлиши мумкин бўлган воқеа, ҳодисалар ҳақида фикр юритилганда, қўлланади.

Катта кема қаёққа юрса, кичик кема ҳам шу ёққа юради. (Мқ.) Шамол қаёқдан эсса, ёмғир ҳам шу ёқдан келади (Мқ.)

Ўрин эргаш гап бош гапнинг таркибидаги мазмуни ноаниқ олмошнинг маъносини конкретлаштириш йўли билан, бош гапдан англашилган воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятнинг рўй бериш ўрнини кўрсатади.

Баъзи ҳолларда ўрин эргаш гап равишдош оборот таркибидаги олмошга боғланиши мумкин:

Мулла Раҳмат ёз кунларида хизмат ё саёҳат учун ҳар ерга борса, у ердан ажойиб воқеалар топиб келиб, ўз дўст ва ошналарига сўзлаб, уларни қулдирадир эди. (С. А.)

САБАБ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 185. Бош гапдан англашилган мазмун қандай сабаблар асосида рўй беришини ёки бермаслигини кўрсатувчи эргаш гапларга сабаб эргаш гаплар дейилади.

Сабаб эргаш гапларнинг кесимлари шаклан тобе ёки мустақил шаклда бўлади.

1) *Бу ҳол мадраса дунёсида жуда оддий ва табиий ҳодиса бўлгани учун, уларнинг асабий шовқинига атрофдагилардан ҳеч ким эътибор қилмас эди.* (О.) (Холамнинг) *брла-чақалари бўлмаганидан, уйлари бизникига ўхшаш тўс-тўполон эмас, йиғинчоқлик.* (Ғ. Ғ.) *Отпуск вақтида боролмаганим учун, кампир бироз ранжиган бўлибди.* (Ғ. Ғ.) *Мўри ерга қўндирилган тандирнинг рўпарасида бўлганлиги учун, мен томдан тикка тандирнинг ичига тушган эдим.* (Ғ. Ғ.) *Ҳаммалари дарғазаб, жангда беомон бўлиб қолганлиги сабабли, кучимизга куч қўшилди.* („Ш. Юлд.“ журнал.) *Далада ишнинг тигиз вақти ўтгани учун, мардикорларга бундан бир неча кун илгари жавоб берилган... эди.* (О.) *Кичик ариққа ҳали сув келмагани учун, Гулнор челақ кўтариб, катта ариққа жўнади.* (О.) *Лекин... сиз яхши ишлаганингиз учун, бошқалар олиб кетмаса экан, деб кўрқаман.* (О.)

2) *Кел, нон бошига бирга ўтирайлик, менинг ҳақимни ҳам сен егил, чунки мен қиладиган ишни сен қилгансан.* (С. А.) *Қипқизил юзларида ўзидан мамнун эканлигини англатувчи енгил табассум кўринди, чунки соат тўққиздан ўн беш минут ўтган эди.* (М. Ибр.) *Феодализм ва капитализм сарқитлари бизнинг социалистик ҳаётимиз учун тамом ётдир. Шунинг учун эскилик сарқитларини йўқотишга ёрдам этадиган сатирик асарлар муҳим аҳамиятга эгадир.* (Ю. Султонов) *Армиямизнинг маънавий ҳолати совет ҳалқининг руҳига мос келади, шу сабабдан ҳам унинг маънавий ҳолати жуда юқори деб рўйроқ айтиш мумкин.* (М. И. Калинин)

§ 186. Сабаб эргаш гаплар бош гапга қуйидаги йўллар билан боғланади:

1. Эргаш гапнинг кесимига қўшилиб келган учун, сабабли, туфайли кўмакчилари ёрдами билан. Бу ҳолда эргаш гапнинг кесими-лик ва эғалик қўшимчасини олган сифатдош орқали ифодаланади. (-лик элменти кўпинча яширинади).

Эргаш гапнинг бу тури бош гапдан олдин келади:

а) учун:

Не-не умидлар билан олинган ер, болалар ёш ва Анзират холининг ўзи дардчил бўлганлиги учун, экувсиз қолиб кўриққа қўшилиб кетди. (А. Қ.) У Ҳошимжонни ҳам олиб кетиш тўғрисида оғиз очмагани учун, бу ҳақда на Кимсаной бир нима дея олмади, на Анзират хола. (А. Қ.) Колхозда кўпроқ қўшчинорликлар қолгани учун, колхозга „Кўшчинор“ ном бўлиб қолди. (А. Қ.) Раис саводсиз бўлгани учун, ҳамма ёзув-чизув ишлари, унга аввал „халис“ қарашиб юрган ва кейинчалик ўз-ўзидан секретар бўлиб қолган Абдусамадқорининг қўлида эди. (А. Қ.) ...Йўлчининг сотилиб кетган ери унга ҳеч алоқасиз бўлгани учун, ернинг қадр-қиммати ва бу хусусдаги маҳкам қаноатларини тушунтира бошлади. (О.) Ёрмат шаҳардан пиёда қайтиб, ўлгудай хоригани учун, ҳамма отларга Йўлчи қаради. (О.) Уч ҳафта қадр бу ерда яшаб, бой тоғанинг ҳамма юмушларини яхши бажаргани учун, бой унга катта ерга чиқиб, пахтада ишлашга буйруқ берган эди. (О.)

д) сабабли, сабабдан

Дўл ёққан куни сой бўйида Гулсум билан ўзи ўрта-сидаги воқеани эслагани сабабдан, Холмуроднинг руҳи изтироб чекди, ҳаяжондан қадамлари чалкашаётгандай туюлди. (П. Т.) Снарядлар бирин-кетин портлай бошлаганлиги сабабли, ер ларзага келди. (З. Фатх.) Вақтим тугагани сабабли, мен бугун кечаси Ашхободга қайтиб кетаман. (Керб.) Ғарб давлатларининг агрессив кучлари, энди Яқин ва Ўрта Шарқдаги вазиятни ўзгартирмақ, миллий озодлик ҳаракати кучайиб кетганлиги, жаҳон социалистик системасининг кучлари ўсиб кетганлиги сабабли, Яқин ва Узоқ Шарқда жуда бўшашиб қолган мустамлакачилик позицияларини мустаҳкамламоқ учун ўзларига қулай пайт келди деб ўйлади-лар. (С. Н. Хрущев)

в) туфайли:

...улар амалиёт кишилари бўлганликлари туфайли, Леонардо Да Винчининг айниқса математика ва техника донишмандлигини қадрлар эдилар. (Каз.) Қаршидан ҳам тўда-тўда бўлиб немислар келмоқда. Булар Гит

лернинг буйруғига кўра, ўз жойларидан кўчганлар, лекин рус қўшинлари улардан илгарилаб кетгани туфайли, энди ўз жойларига қайтмоқдалар. (Каз.) Бу тарафлардаги темир йўллар меридиан бўйлаб солингани туфайли, қўшинларни пиёда юргизиб, қайтадан тузишга тўғри келар эди. (А. Т.) Даша дахшатли бир фожиага учрагани туфайли, бола бемаҳал тугилганди. (А. Т.)

§ 187. 2. Эргаш гапнинг кесими-лик ясовчиси ва эгалик ҳамда-дан қўшимчасини олган сифатдош формасида бўлади (сифатдош + -лик + эгалик қўшимчиси + дан):

Осмонда қаттиқ шовқин кўтарилганлигидан, Сорокин кўтарилиб қаради. (З. Фатх.)

Кўпинча, эргаш гапнинг кесими таркибида-лик суффикси қўлланмайди:

Саловат босганидан, унинг овози истагига қарши баланд жарангламади. (О.) Ман бир парча бошпанамга тиш-тирноғим билан ёпишганимдан, ҳафсаласи пир бўлаёзганди. (О.) Нури гапга эътибор қилмаганидан, Ермат энди қизига қараб сўзлай бошлади. (О.)

Бу типдаги сабаб эргаш гапнинг кесими сифатдош-боглама билан сифат, соң ёки йўқ сўзининг бирикуви орқали ифодаланиши ҳам мумкин; баъзан сифатдош боғлама ҳам қўлланмайди.

Совуққа чидамли Йўлчи ҳам, эгни юпун бўлганидан, оёқларининг жонсизланганини, гавдасининг бужмайганини сизди. (О.) Уй қоронғи бўлганидан, деразани очиб қўйдим... (О.) ...Чол қайнотаси хаста бўлганидан, кувининг акаси ташқаридан кирди. (О.) Ёш бўлганидан, касалини ўзи сезмаса керак. (О.) Менга буюрган эдилар, ишим зарурлигидан, сизни кўрсатдим. (О.)

Умумий мазмунга кўра, айрим ўринларда-дан қўшимчиси-га қўшимчасига тенг келади:

Кўкламларга йўллар очиб юрганимга, вақтим чоғ, Гуллар очиб, нурлар сочиб юрганимга, вақтим чоғ, Роҳат-роҳат ширин давр сурганимга, вақтим чоғ. (Ҳ. П.) Шундай муҳим масала мажлисда муҳокама қилинганига, ҳамма хурсанд бўлди.

Бу турдаги сабаб эргаш гапларда баъзан гумон, таҳмин маъноси англашилиб туради. Бу ҳолда эргаш гапнинг кесими-га-ми юкламаси қўшилади:

У, ўз қайғусининг қанчалик зўр эканлигини билдирмоқчи бўлганиданми, ўз овозига ўзи маст бўлиб, ҳавасга йиғлаганиданми, бошқаларнинг йиғи овозидан эриб кетганлигиданми—ҳар ҳолда, унинг кўз ёши қуримади. (Керб.)

Бу турдаги сабаб эргаш гапларнинг кесими аниқлик феъли, умуман, тобе бўлмаган шаклда бўлиши ҳам мумкин:

Арчинхон саволга тўғри жавоб беришнинг эвини топа олмадимми, ёки ўтирганларнинг юрагига қўл солиб кўрмоқчи бўлдимми—ҳар ҳолда, ўзини билмесликка солиб, Пўкки волага савол берди. (Керб.) Ким билади, ўқиш унча жуда ҳам осон кўриндимми, ...ҳеч ким билан кенгашмай,... правлениенинг эшигига шундай бир эълоннома қоқиб қўйди... (А. Қ.)

Боғловчи вазифасида бўлган деб айрим ҳолларда сабаб эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

Мабодо йўқ деса, сизнинг айтишингиз ноқулай бўлиб қолади деб, индаганим йўқ. (А. Қ.)

§ 188. Сабаб эргаш гапнинг кесими феълнинг сифатдош формаси орқали ёки от, сифат, сон, олмош, равиш каби сўз туркумлари орқали ифодаланиши мумкин. Эргаш гап кесими феълдан ташқари сўз туркумларидан ифодаланган тақдирда, кесим бўлмоқ феълнинг сифатдош формаси билан бирикади. Бу боғлама-сифатдош эргаш гапдаги, ҳолат, белги-хусусиятнинг қайси замонда рўй беришини кўрсатади. (Эргаш гапдаги замон бош гапнинг кесимидан англашилган замонга боғлиқ бўлади).

1) эргаш гапнинг кесимлари сифатдош-феъллар билан ифодаланган:

Ўрмонжон каттакон оқ қалпоқ кийиб олгани учун, юзи кичкина, юмалоқ кўринар эди. (А. Қ.) Шоқосим афанди латифаларини жуда усталик билан айтгани учун, юмалаб-юмалаб кулмасликка илож ҳам йўқ эди. (О.) У молларнинг ҳаммаси сандиқларга жойлангани учун ҳам, ундай буюмлардан ўзида ҳам ўша миқдордан кўпроқ бўлгани учун, қайта кўришни истамади. (О.) Давлатёр етказган хабарга кўра, тонг ғира-шира орасида Раҳимбоев етиб келгани учун, активдан бир қанчаси отланишди. (Журнал) Лекин ўн ботмон ернинг ҳар бир пайи ижорага кўтарилганлиги сабабли, кутилган ҳосил йиртиққа ямоқ бўла олмас эди. (Керб.)

2) сабаб эргаш гапнинг кесимлари феълдан ташқари сўз туркумлари орқали ифодаланган:

Совуққа чидамли Йўлчи ҳам эгни юпун бўлганидан, оёқларининг ҳолсизланганини, гавдасининг бужмайганини сездди. (О.) Нурининг фикри бошқа нарсалар билан банд бўлгани учун, сўзлари, савол-жавоблари сира бирига қовишмас эди. (О.) Подшонинг суюкли ўғли бўлганидан, Музаффар Мирза ҳар жиҳатдан улардан устунликка тиришмоғи кераклигини айтди. (О.) Атроф жуда жимжит ва бўм-буш бўлганидан, болалар пичир-

лашиб гаплардилар. (В. Ос.) Айниқса, суякми худосанинг қизи бўлгани, қизнинг ўлими уларни оғир қайғуға солишини билгани учун, ташвиш чекар эди. (Керб.) Гарчи ҳамма коммунистлик партияларнинг правард миқсади бир бўлса ҳам, леким, ҳар ҳолда, Совет Иттифоқидаги ишчилар синфининг капиталистик мамлакатлардаги ишчилар синфига қараганда аҳволи бошқача бўлганлиги сабабли, бизда тарбия масалалари айни шу узгача шариоитга мос бўлмоғи керак. (М. И. Калинин) Таҳсил учун Истамбул ёки Мисрга жўнаш орзуси, маблағ йўқлигидан, амалга ошмади. (О.)

§ 189. 3. Сабаб эргаш гаплар шу сабабли (сабабдан), шунинг учун, шу тўғайли боғловчилари орқали бош гапга боғланади. Бу турдаги сабаб эргаш гаплар бош гапдан олдин келади. Эргаш ва бош гапни бириктирувчи боғловчилар иккинчи гапнинг бошида, бош гап таркибида бўлади.

Сорахон одобли қиз, шу сабабли ҳамма уни ҳар ерда ва ҳар қачон ҳурматлар туну кун. (З. Динёр) Бу ер фабрикага ўқшаб шовқин сурон ер эмас, шу сабабли бемалол гаплашса бўлаверади. (М. Ибр.)

Сабаб эргаш гапнинг бу тури кўпроқ ёзма нутққа оидир. Эргаш ва бош гаплар состави кенг, мураккаб бўлган содда ёки қўшма гаплардан таркиб топганлиги сабабли, улар орасида сезиларли пауза берилади ва, кўпинча, нутқга қўйилади.

а) шу сабабдан (сабабли):

Италия ишчилари большевиклар партиясига ўқшаб инқилобий раҳбарликка эга эмасди, уларнинг ҳаракатлари марказлашган сиёсий бир ҳаракат бўлиб уюштирилмаган эди, шу сабабдан ишчиларнинг енгиллиши муқаррар эди. (М. И. Калинин) СССРда машиналар меҳнати тежаш билан бирга, ходимларнинг меҳнатини енгиллаштиради. Шу сабабли социалистик ҳўжалик шароитида ишчилар меҳнат процессида машиналардан зўр иштиёқ билан фойдаланмоқдалар. (М. И. Калинин) Марийка ўзини Лопуховларнинг уйида кундан-кунга бегона ҳис қилар эди. Шу сабабли у, кўпроқ Лозневой ва Костялар билан бирга бўлишни истарди. (М. Бубен.)

б) Шунинг учун:

Муқимий, Фурқат ва Завқийлар ўз тағдирларини омаининг ҳаёти ва кураши билан боғлаган эдилар. Шунинг учун ҳам улар демократик руҳ билан суғорилган юксак бадиий асарлар яратиб олдилар. (Ю. Султонов) Гўлморнинг юраги Унсинга яна яқинроқ, ҳасрати яна чуқурроқ кўринди, шунинг учун бечора қиз акасининг тағдирини тўғрисида сўз очмасликка тиришди. (О.) Озод халқнинг

бошига келмас, Энди сира мусибат ва ғам. Шунинг учун шодман бир умр, Шунинг учун шодлик ҳамдамам. (Х. О.) Қорашоғи Осилбекнинг Абайга чин дўстлигини яхши биларди, шунинг учун Осилбекка, Абайни ҳам бирга олиб борайлик деди. (М. А.) Воронцов хабарчини дарҳол қабул қилди, шунинг учун ҳам овқатга бир неча минут жеч қолди. (Л. Т.)

Айрим ҳолларда шунинг учун, шу сабабли, шу туфайли боғловчилари бош гап таркибида келади. Бунда бош ва эргаш гап-ки юкламаси ёрдами билан бирикади:

Интизом бизнинг мамлакатимизга шунинг учун керакки, бизнинг оламшумул мардонавор ишимиз бор, чунки биз душманлар билан курашганмиз. (Макаренко) Биз Москва Университетини даставвал шунинг учун қадрлаймизки, ёшлар унга интиладилар, чунки у ёшлар орасида обрў қозонган... (Газета) Бу гапни шу важдан айтдимки, Шокиржон бойваччанинг ерини экиб ...юрган вақтларимда, ...шўр пешоналигимга бирдан бир сабаб эрсизлик, сувсизлик, деб ўйлар эдим. (А. Қ.) У бу мактабдан шунинг учун ҳам кетиб қолдики, унга мактабда ётарли шарт ва шароит туғдирилмади. (Газета)

Сабаб эргаш гапларнинг бу кўриниши бош гапга алоҳида аҳамият бериш зарур бўлган ўринларда қўлланилади. Эргаш гап ҳар вақт бош гапдан сўнг келади.

Айрим ҳолларда эргаш гапни бош гапга боғловчи шунинг учун, чунки боғловчилари бўлмайди, эргаш гапни бош гапга бириктирувчи-ки юкламаси сақланади:

Лекин мана шу образ, Узоқ Шарқда бўлган ажойиб жанглار хотирасига қурилган мана шу ёдгорлик унинг бутун вужудига сингиб кетган бўлса керакки, ҳозир ҳам ўша ерлардан ўн икки минг километр узоқ бўлса ҳам, умуман ўша ердаги ҳаётдан узоқлашган бўлса ҳам, тўғатдан узоқ тепаликка ўрнатилган, қўлига ўша байроқ ўшлаган одамни ёдига туширади. (Қаз.)

§ 190. Шу сабабли, шунинг учун боғловчилари ёрдами билан тузилган сабаб эргаш гапларнинг кесимлари феъл кесим-ёки от кесим шаклида бўлишлари мумкин. Эргаш гап кесими феъл кесим бўлган тақдирда, ҳар уч замон формасида келиши мумкин.

1. Утган замон формасида:

Дарёдаги ҳар бир қаторда Бўлар эмиш оловдан нишон, Шунинг учун у чопганида, Кирар эмиш тошларга ҳам жбн. (Х. О.) Сизнинг маслаҳатларингизга кўнмадим, шунинг учун ҳам бахтиёр бўлмадим. (Д. Бедный) Болотиннинг итаби ўрмоннинг энг қалин жойига қараб йўл олган эди. Шу сабабли, Журавский билан Болотин ба-

талъонлари чекиниш тўғрисида буйруқ олмаган эдилар. (М. Бубен.)

2. Ҳозирги-келаси замон формасида:

Фарҳод билан Ширин ўртасидаги оташин ишқ кишини юксалтиради. Шунинг учун ҳам ўзбек халқи Фарҳод ва Ширин образини жуда яхши кўради. (Ҳ. О.) Бизда кишиларнинг сиёсий онги жуда катта роль ўйнайди, биз шу сабабдан ҳам ҳар бир кишининг сиёсий жиҳатдан онгли бўлишини истаймиз. (М. И. Калинин)

3. Эргаш гапнинг кесими от кесим шаклида:

Фарзанд гулдир, она—бир бўстон, Шунинг учун олам гулистон. (Ҳ. О.) Хал қиладиган масалангиз оғир, шунинг учун ёрдмчиғиз бопта бўлиши керак. (Журн.) Колхозлардаги барча қишлоқ хўжалик ишларининг таъминан тўртдан уч қисмини бажараётган йирик давлат корхоналаридир. Шу сабабдан колхоз ишлаб чиқаришининг барча тармоқларини янада кескин сурабда юксалтириш даставвал машина-трактор станцияларига боғлиқдир. (Н. С. Хрущев)

Асосан, эргаш гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолатнинг замони билан бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолатнинг замони ўртасида мослик бўлади. Баъзан бу мослик бўлмаслиги—эргаш гапдаги ҳаракат, ҳолат ҳозирги замонга, бош гапдаги ҳаракат, ҳолат ўтган замонга онд бўлиши мумкин:

СССР халқ хўжалигини ривожлантириш ўз ресурсларимиз ҳисобидан, ички жамғариш ҳисобидан амалга оширилмоқда; шу сабабли, партиямиз иқтисодий тежашини ички хўжалик жамғаришнинг ва жамғарилган маблағлардан тўғри фойдаланишнинг энг муҳим шартини деб қараб келди. (Газета)

§ 191. 4. Эргаш гапнинг кесими тобе формада бўлмаган от кесим ёки феъл кесим шаклида бўлиб, бош гапдан сўнг келади. Бу хил эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун чунки боғловчиси хизмат қиладди. Бу боғловчи бош гапнинг таркибида келади.

а) эргаш гапнинг ҳам, бош гапнинг ҳам кесими феъл кесим бўлади:

Мен биламан, душманим кимлар, Сергак бўлиб боқдим йўлимга. Чунки халқим барча тилсимлар Калидини берди қўлимга (Ҳ. О.) Америка Кўшма Штатларининг бу босқинчилик ва йиртқичлик ҳаракатлари Хитой халқини таажублантирмайди, балки унинг ғазабини кучайтиради, чунки хитой халқи кўп вақтдан бери америка империалистларининг Хитойга қарши агрессия қилиш ва Осиёни зўравонлик билан аннексия қилишга қаратилган

ҳамма ифтихорлик янгаларини доимо бош қилиб келди (Газета) Унинг гапига ҳеч ким кулоқ оолмасди, чунки ҳар ким ўз тўғрисида гаптармоқда эди. (Павлешко)

б) бош гапнинг кесими от кесим бўлиб, эргаш гапнинг кесими феъл кесим тарзида:

Шоир бўлиш шодлик ва бахтни Қўйламаклик зўр савдатим. Чунки эми қайғуни билмас, Чунки йўқдир ватанда мотам. (Ҳ. О.) Ҳалол меҳнат қилиш—энг яхши одат, Чунки меҳнат берди бизга савдат. („Хат“) Ер ислоҳоти унинг тилини узун қилди, чунки Сидиқжон бўлмаганда, Зунжунхўжанинг тарнов бошидаси ери ҳам кетар эди. (А. Қ.) Уқнинг хато кетиши мумкин эмас эди, чунки нишон жуда яқиндан олинган ва душман оғмоқети нишонда жуда яққол кўринган эди. (Б. П.)

в) бош гапнинг кесими феъл кесим бўлиб, эргаш гапнинг кесими от кесим шаклида:

Пахтадан мул ҳосил олди деҳқон, Чунки тўккан тери, меҳнати қалол. (И. Ойм.) Бу ерда ўрта ёш етмиш оналур, Чунки ўзиники еру осмон. (Ғ. Ғ.) Москвани севамиз, чунки Москва мазкур шарқу ғарбнинг ҳалоскоридир. Москвани севамиз, чунки Москва халқларнинг таянчи, ифтихоридир. (Ғ. Ғ.) Табиат эшигини қанча қоқсанг ҳам, у сен тушунадиган тилда жавоб қайтармайди, чунки у сўқо. (Т.) Муҳиддин Мирзачўлнинг ҳамма оғирликларини енга олади, чунки унинг қалби ватон муҳаббати билан лаболаб эди. (Р. Файз.)

г) бош гапнинг ҳам, эргаш гапнинг ҳам кесими от кесим тарзида:

Менинг аспирактурада қолишим ҳам мумкин эди, чунки мен группамиздаги аълочи студентлардан эдим. („Ш. Юлд.“ жур.) Бу умумий ташвиш Мересьев учун яна бир мунча ўртинча эди, чунки Оля ерда, ўша шаҳар ёнидаги бир даштликда эди. (Б. П.) Совет мамлакатида ҳар қандай меҳнат ижодий меҳнат бўлиши керак, чунки бу ерда қилинадиган бутун меҳнатнинг ҳаммаси меҳнаткашлар мамлакатининг ижобий бойлиги ва маданиятини яратишга сарф бўлади. (Макаренко).

Сабаб эргаш гаплар мазмунан ва шаклан, бошқа эргаш гапларга нисбатан, анча мустақилликка эга бўлади. Шу сабабдан ҳам бош ва эргаш гаплар ўрасида интонация ва пауза талаби билан нуқта ва бошқа белгилар қўйилади:

Шу мумосабат билан бундай савол туғилади: баъзи доиралар бир-бирига ҳужум қилишмаслик тўғрисида пакт тузиш идеясининг ўзидан кўрқмаётирлармикан? Чунки, Совет Иттифоқи шундай пакт тузишни мутта-

сил талаб қилса келди ва таллаб қилмонди, бу идеяни ҳамма тинчликсевар халқлар ва баъзи давлатларнинг ҳужуматлари тобора кўпроқ қувватламондилар. (Н. С. Хрушчев). Ленинизм—марксизмнинг янада ривожланиши ва умига бойишидир. Ёзу сабабдан ҳам Лениннинг Маркс асарлари устида қандай ишлаганлиги тўғрисидаги масаланинг ёритилиши катта аҳамиятга эга эканлиги тушунарлидир. (Крунеская)

§ 192. Баъзан бош гапга бирдан ортиқ сабаб эргаш гаплар боғланиши мумкин:

Йўлчи эртадан кечгача, дам у жинда, дам бу экинда, Қамбар билан бирга ишлайди. Шунинг учун дадиллик қилиб қалтисроқ қадам босишга қўрқади, ҳам бу ер унча қулай эмас. Чунки деворсиз, кенг очиқ дала... (О.)—Шарқ халқи бўлган ўзбек халқининг социалистик тараққиёти,—дейди Хужа Аҳмад Аббос,—Ҳиндистон учун алоҳида аҳамиятга эга, чунки бу тараққиёт бизнинг халқимиз учун илҳомбахш намунадир. Бу яна шунинг учун ҳам муҳими, маданияти бизнинг мамлакатимизга жуда яқин халқнинг мисолида биз социализмга ўтишнинг тарихий процессини осонлик билан тушуниб оламиз. (Газета)

Айрим сабаб эргаш гапларда бириктирув боғловчиси ҳам қўлланади. Бу ҳолда бош ва эргаш гаплардаги ўз аро муносабатнинг яқинлиги кўрсатилади:

Сидиқжон чолни ўзи сингари умрида автомобилга тушмаган деб ўйлаган ва шунинг учун.. қаттиқ изза тортди... (А. Қ.) ..Гуллар бир офат яна бошқа офатларни бошлаб келишини сезар ва шу сабабдан бир даҳшатларига ўн даҳшат қўшиларди. (Ш. Р., „Қ. қўшиғи“)

§ 193. Сабаб эргаш гапларни ўзига оид сўзлар билан бирикиб келган сабаб ҳоллардан фарқламоқ зарур. Сабаб эргаш гапнинг таркибида эга ва кесим мавжуд бўлади (эга вазифасидаги сўз кесим таркибидаги эгалик қўшимчасига кўра „қаратқич“ келишиги қўшимчасини олмайди). Сабаб эргаш гап нисбий мустақилликка эга бўлган маълум фикрни ифодалайди:

(Холамнинг) бола-чақалари бўлмаганидан, уйлари бизникига ўхшаш тўс-туполон эмас, йиғинчоқлик. (F. F.)

Бу эргаш гапли қўшма гап таркибида икки эга ва икки кесим мавжуддир („бола-чақалари“ ва „уйлари“)

Узоқ сафарда юриб соғинганидан, кўришиш билан йиғлаб юборди.—Сабаб ҳоли. (С. А.)

Шарт эргаш гаплар бош гапдан англашилган воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятнинг қандай шарт-шароитларда руй бериши ёки руй бермаслигини кўрсатади:

Рус билан ўзбек қўлни қўлга берса, ҳар мушкул осон. (О.) *Ҳар ким билан дўст бўлмоқчи бўлсанг, аввал у кишини сина—текшир.* (Мқ.) *Меҳнат қилмасанг, роҳат йўқ* (Мқ.) *Қўшни колхоз ғўзаси олдинроқ тутса шона, Бутун қишлоққа тарқар, бу севинч, янги хабар.* (Ғ. Ғ.) *Социалистик революция туғдирган имкониятлар бўлмаса, ўзбек халқи ўтмишда буюк кишилар майдонга келтирган маданий жавоҳирлар хазинасидан тўла бахраманд бўла олмас эди* (И. Султонов)

§ 194. Шарт эргаш гап бош гапдан англашилган воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятнинг юзага чиқиши учун зарур бўлган реал шартни ёки истак, хоҳишни ифодалаб келади:

1) *Агар бўлмасайди революция, Шаҳарлар тарихдан учуси эди.* (Ғ. Ғ.) *Мабодо зулмат юрса нурли ҳаёт юртига, дуч келади халқларнинг сўнмас ғазаб ўтига.* (Ҳ. Ғ.) *Меҳнатни тўғри ташкил этишга большевикча раҳбарлик қилинса, колхозчилар оммасини шу иш атрофига тўла жалб этилса, бу вазифани муваффақиятли бажариш мумкин.* (Р. Файз.) *Бир танобча ерга жўхори экилса, думбул бўлмасдан, тамом бўлар эди.* (П. Т.) *Кузда ерни ҳайдаб қўйса, ноябрдан февральгача дадага ўғит чиқарамиз.* (Ирина Гуро) *Агар хат тўғрисида бир оғиз гапирилганда, Саидий ўша кунни журнал идорасида бўлган гапларни бошдан оёқ айтиб берар эди.* (А. Қ.)

2) *Яна бир юк автомобилimiz бўлганда эди, юк ташини ишимиз анча енгиллашар эди.* (С. А.) *Кў им илгаригача очилган бўлса эди, мен уз кўзимни бўриларга едирармидим.* (О.)

§ 195. Шарт эргаш гап бош гаптаги воқеа, ҳодиса белги-хусусиятнинг юзага чиқиши учун маълум шарт-шароитни кўрсатганда, бош гапга қуйидаги йўллар билан боғланади:

1. Шарт феъли қўшимчаси ёрдами билан.

Бунда шарт эргаш гапнинг кесими турли шахсларга таллуқли бўлиши мумкин:

I шахс:

Шарт эргаш гапнинг кесими I шахс формасида қўллинаши, II ва III шахсда қўлланишига қараганда, кам учрайди: *Агар қасида шоир бўлсам эди, Хусайн Бойқаро ҳазратларига бир бемисл қасида ёзиб, жаноби олийдан шоҳона сарполар олар эдим.* (О.) *Агар у чорани амалга ошира олмасам, сен ҳам, мен ҳам қутилиб, бахтли*

турмушга эриша олмаймиз: (С. А.) Ундан кейин ухласам, ухламасам, бояги гапнинг хаёлимдан кетмаяпти. (А. Қ.) Бунинг воқеасини ҳам айтиб берсам, тонг отгувчи ҳам тугамайди. (А. Қ.) Ишловини келтирсак, Ғуза яхши унади. (Қўшиқ) Агар биз 1960 йилда маккажўхори экиладиган майдонни кўпайтириб, 1958 йилдаги уч ярим миллион гектардан 1960 йилда камида 28 миллион гектаргача етказадиган бўлсак, бу нарса мамлакатда дон етиштиришни анча кўпайтиришга имкон беради. (Н. С. Хрушчев)

II шахс:

Агар мендан дўстона маслаҳат олгани келган бўлсангиз, ростини айтдинг. (Ойдин) Бу йил маккажўхорини текис ундириб олсанг, колхоз силосга бой бўлди дея бер. (Журн.) Агар сиз менга ишни ўргатиб турсангиз, мен дуруст ишлай оламан. (С. А.)

III шахс:

Шундоқ қилдик ҳам; одамлар қасд қилиб қўл кўтарса, биз паст бўлиб қўл қовуштирдик. (А. Қ.)—Қаранг,—деди жувон,—шу ерга сув чиқарилиб пахта экилса, бутун районнинг туваги тилладан бўладими? (А. Қ.) Агар менга ичлари ачимаса, уша гапларни гапирмас эдилар. (А. Қ.) Иш шу хилда борса, кайфият шу бўлса, ҳадемай капсанчиларда биронта ҳам якка хўжалик қолмаслиги муқаррар эди. (А. Қ.) Агар навкарлар, амалдорлар чигирткага айлансалар, тез кунда эл гадоё тўрбасини осур, оир миқол кумушсиз хазинада сичқонлар базм қилурлар. (О.) Бас, яхшилик қилмоқ керак: Элнинг, юртнинг, бахти барқарор бўлса, салтанат ҳам бехатар бўлур (О.) Қишқи лаззатларни ҳаёлга олсанг, Ўздаги меҳнатинг келмайди малол. (Ғ. Ғ.) Агар сутингиз ачигундай бўлса, унда қисир сизир гуноҳкор. (С. Анорбоев)

§ 196. Шарт феъли қўшимчаси орқали бош гапга боғланган шарт эргаш гапнинг кесими феъл кесим ёки от кесим шаклида бўлади. Феъл кесим бўлган тақдирда, эргаш гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолатнинг юзага келиш пайти бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолатга қараб ҳукм этилади.

Одатда, шарт эргаш гап келаси замонга оид бўлган ҳаракат ҳолат, воқеа, ҳодисаларни ифодалайди:

Агар мақсад муяссар бўлмаса, унинг дардини бутун умр ўзларига ҳамшира қиладилар. (О.) Ивирсиб базмга кечикиб қолсам, Ғолиблар авф этсин, биров узрим бор. (Ғ. Ғ.) Мен айтганча қилмасанг, сенинг юзингни ҳам кўрмайман. (С. А.) Агар малай сиздан жавоб талаб қилса, ўзимга ҳавола қилиб қўя қолинг. (С. А.) Мен шуни айт-

моқаманки, биринчиси, колхоз бўлсан, ҳукуматимиз трактор бера, биринчи икки эмас, ун бўлади, икк бўлади. (А. Қ.) Агар шайхлар келиб таслим бўлмаса, қилганига кечирим сўраб келмаса, хор этамиз, тору мар, шундан сунгра яшнаб кетар бу мазор. (Я.) Ёшлар кўзгалса, биз ҳеч қараб тура олмаймиз, Кеча демай, кундуз демай қирамиз. (Х. О.) Юрагимга теккан бўлур, ёв тега сенга, қадрдоним, меҳрибоним, жоним Москва! (Х. П.) Бу бил республика плагни тўлса, у ўзини гоаят бахтиёр деяр. (У й ф.)

Эргаш гап доимий мавжуд бўладиган шарт-шароитларни ифодалаб келади:

Кукда парвоз этса лочин, Ерга киргай зоғлар. (Х. П.) Биз шодликни шимириб ичсак, яйраб, яйраб эркин тепадир юрак. (Х. П.) Гар чиқмаса толе қуёши, Эл қутилмас ўлим, қазодан. (Х. О.) Сабр қилсанг, ғурадан ҳалво битар... (Мқ.) Лашкарбони уста бўлса, Душман оёғи осмонда. (Мқ.) Она юртинг омон бўлса, ранги руйинг сомон бўлмас. (Мқ.) Агар сен гўзалликка хайрихоҳ бўлмасанг, ҳар ерда уни сезмасанг, у сенга ва сенинг санъатингга ўзи ёпишмайди. (Т.)

Айрим ҳолларда шарт эргаш гаплар, бош гапнинг кесимидаги замонга кўра ўтган замонда рўй берган воқеа, ҳодисаларни ифодалаб келади:

Ҳар қачон ойиснинг ўлими ҳақида гап кетса, унинг юрагига ҳанжардек қадаларди. (Ш. Р.) Кўнглингизда шунчалик гапингиз кўп экан, ота-онам шундай жонингизга теккан экан, бир оғизгина „Ҳой хотин... уй ажратиб чиқиб кетайлик“ десангиз бўлмасмиди? (А. Қ.) Агар кампирдан тарқалган болалари, набиралари, ҳаммаси бир уйга тўпланса, ўзимиз ҳам сал кам бир маҳалладек оила бўлар эканмиз. (Ғ. Ғ.)

Лексик маъносига кўра, баъзи бир шарт эргаш гаплар ҳозирги замонни, бош гап ўтган замонни ёки эргаш гап келаси замонни, бош гап эса ҳозирги замонни ифодалайди:

Агар билгинг келса, сени одам қилган мен бўлман, бөлшевик қилган ҳам мен. (Б. Горбатов) Агар сиз ётмоқчи бўлсангиз, жой қилиб берай. (С. А.)

§ 197. Шарт эргаш гапнинг кесими от кесим бўлган тақдирда боғлама билан қўлланади. Бу боғлама, бош гапнинг кесимига мос ҳолда, эргаш гаптаги ҳаракат, ҳолатнинг маълум замонда рўй беришини кўрсатади.

Эргаш гапнинг от кесими от, сифат, сон, равиш каби сўз туркумлари билан ифодаланади:

Қадамингиз кутлуг бўлса, мартабангиз улугдир. (О.) Агар қадамингиз кутлуг бўлса, у ердан биронга шоферни

Эллаб, япянги машинага митиб келсан. (О.) Жыян, ақ-
линг бұласа, митибилең бир кышынга жәнәле қилма. (О.)
Бошма өң бұласа, хали Тошметда күй ажойиб мильвар-
ни күрсетсе, йашикта. (О.) Тимлык-оманмик бұласа, бир
келиб янги дәмгилдалма иморатлар солиб ҳам, ҳозирги-
дей „Шумчалык гап экан-ку“ деймиз. (А. Қ.) Агар булар
шу ерда бұласа, халқ фабрикани тамом тикламазунма,
ишни бұиаштирмади. (Ас. М.)

Шарт эргаш гапнинг кесими сифатдоши билан эмоқ феъ-
лнинг бирикмаси орқали ифодаланади:

...қўлимдан шунча иш келар экан, даданг ҳаёт вақти-
да нега „Берсанг, ейман, урсанг, ўламан“ деб ўтирган
эканман? (А. Қ.) Марасул, менга қара, агар Нисибани
ўқишдан қолдириб, курортга олиб кетар экансан, сендай
жиянни йўқ. (А. Қ.) Агар империалистлар учинчи жаҳон
урушини чиқарар эканлар, бу уруш энди бутун дунё ка-
питализмини гўрга тикади.

Эмоқ феъли от кесим билан бирикиши ҳам мумкин:

Шунки билиб қўйки, мен тирик эканман, танимда
жоним бор экан, сенинг борадиган жойинг, кутадиган
кишинг ҳаминга бўлади ва қандай аҳволда келсанг ҳам,
кутиб олади. (Б. П.) Ҳозирча пулимиз бор экан, бошқа-
ларга ёрдамлашиб туришга қарор қилдик. (О. с. т. р.)

§ 198. Базми шарт эргаш гаплар бош гапга ўрин-пайт
келишиги қўшимчасини олган ўтган замон сифатдоши ор-
қали боғланади ёки эргаш гапнинг кесими шарт феъли
формасида бўлиб, эмоқ феъли билан бирикиб келади. Эмоқ
феъли шарт эргаш гапдаги воқеа, ҳодиса, белги-хусусият-
нинг ўтган замонда рўй берганини кўрсатиш учун қўлла-
нади. Бу турдаги шарт эргаш гаплар қўидаги маъноларни
ифодалайдилар:

1) Шарт маъноси.

Агар Бозорнинг ақли бўласа эди, мен, сенга ўхшаш кам-
бағаллар билан маслаҳат қилар эди. (С. А.) Полк мудо-
фаа қилаб ётган район устивда базман душман аэроплан-
лари пайдо бўлишини эътиборга олмаганда, урушдан ҳа-
ли ҳам дарак йўқ эди. (А. Қ.) Агарда душман билан
ўзара отишмалар бўлиб турмаганда, ҳар секундда ўлим
хавфи бўлмаганда, бу қишлоқ урушдан жуда узқдаги бир
жойда насха байрамини бемалол ўтказаетир деб ўйлар
эдингиз. (Ф у р м.) Башарти агрессорлар уруш ҳаракатла-
рини бошлаб юрган тақдирда, Совет Иттифоқининг
фракат шу базаларни емириб ташлаш учунгина эмас, шу
билан берга анча узқдаги объектларга ҳам қақишатми
жавоб зарбаси бериш учун ҳам мукаммал, синодан ўт-
ган қуроли бор. (Н. С. Хрушчев)

2. Шарт-орзу-тилак маъноси.

Онам бўлса эди, қишлоғимга кетардим. (О.) Бувижон, агар менда дунёнинг хазинаси бўлганда эди, сиздан асло аямас эдим. (О.) Ойи, ҳаво очилиб кетса эди, бирга Донга борар эдик. (К.) Агар сизнинг колхозингизда қулоқ ёки унинг қолдиқлари бўлмаса эди, мунча жиноятлар бўлмас эди. (С. А.) Шу серҳосил ерларда сув мулроқ бўлса эди..., мен шу йил ўз звенном билан ҳар гектаридан етмиш беш центнердан пахта берардим. (Р. Файз.)

§ 199. Баъзи шарт эргаш гаплар пайт эргаш гапга яқин туради; уларда ҳар икки маъно—ҳам шарт маъноси, ҳам пайт маъноси бирлашади:

Келиб суриштирсам, хотин Фармонқул деган бир кишига тегибди. (А. Қ.) Уктам йўл сал ўнғайсиз бўлса, тиканакли ўсимликлар учраса, дарҳол Комиллага кўмаклашишга тиришар эди. (О.) Урмонжон бу йилларни аниқроқ суриштириб қараса, тошқин тахминан ҳар 10—12 йилда бир мартаба бўлар экан. (А. Қ.) Қарз қистаса, Кўкан шўрлик ютибдир қон. (Ғ. Ғ.) Дутор чалиб ўтирсам, Тори узилиб кетди. Ленинни ўйлаб турсам, Кўнглим бузилиб кетди. (Ашула) Ёз келса, битта асбобни олиб, бошқа юртларга иш қидириб кетар эди. (П. Т.) ...Қачонки халқ кўзғолиб, ҳокимиятни подшонинг қўлидан тортиб олгудай бўлса, у одамлар турли найранглар билан уни халқ қўлидан тортиб олиб, халқнинг ўзини оғилларга тиқиб кўярди... (М. Ғ.)

§ 200. Шарт эргаш гапнинг маъносини қабартиш, бош гап билан бўлган маъно муносабатини янада бўрттириш учун, бош гап олдидан у ҳолда, у вақтда, унда, шунда каби сўзлар қўлланади.

Агар бунга Узумсой сувлари ҳам қўшилса, у вақтда сув миқдори яна ўн марта кўпайиши кутилади. (Ш. Р.) ...Хўжайин ўртага тушса, у вақт иш силлиқ бўлиб чиқса керак. (О.) Агар Йўлчи Нурунинг уйига кетиб қолса, у вақт нима қилади? (О.) Олиб келиб олдингга қўйсам, шунда сенинг кўнглинг тўлурми? (Ҳ. О.) Лекин биз бундай деяпмиз: модомики, Американинг ҳарбий базалари Совет Иттифоқининг чегараларига яқин ерларга жойлаштирилган экан, у ҳолда Совет Иттифоқи ҳам шу базалардан олисда эмас. (Н. С. Хрушчев) Агар халқлар тинчликни сақлаш ишини ўз қўлларига олсалар, у вақтда тинчлик сақланади. (И. Сталин)

Шарт эргаш гапнинг маъносини янада қабартиш, унга диққатни жалб этиш учун шарт эргаш гапнинг кесимига -ми, -чи юкламаси қўшилади ёки бор сўзи қўлланади:

Бўз утларнинг минг-минг йиллардан буён чириб ётган илдизлари бу ерларни уғитлаб, семиртириб юборган, агар сув бўлсам, тоғ-тоғ ҳосил битарди. (Ш. Р.) Мана, сенга эътибор беришдим, дуруст, одам бўласан, нафас оласан, башарти эътибор беришмасачи, унда нима деган одам бўласан? (Островский)... Агар сув бўлсам, ҳосилига ҳосил қўшиларди. (Ш. Р.) Агар сув чиқара олсак **борми**, қишлоқ этагидан минг йиллардан буён бўз бўлиб ётган ерларни ўзлаштириб, суғориладиган экинлар эка оламиз. (Ш. Р.) ...Агар қишлоқ маркази шу ерда бўлса-чи, бунақангги қишлоқни Фарғона водисиди ҳам топиб бўлмайди. (О.) ...Мазин билан Русаков яна бир нималар келтиришса **борми**, унда яшнаб кетади! (В. Ост.) Мабодо унинг қўлидан етакласа **борми**, мушқули осонлашиб, аҳволи энгиллашарди. (Павленко) Агар раис ваъда қилгандай канавокопатель берилса-ку, яна иш ўнгидан келарди-я. (Р. Файз.) ...юлдузларинг жуфт тушган бўлсачи, одам боласи сенларни ажрата олмайди! (О.)

§ 201. Айрим ҳолларда бош гап эргаш гапдан англашилган мазмундан келиб чиқадиган хулоса эканини кўрсатиш, эргаш гапга бўлган умумий муносабатни яққолроқ англаштириш учун бош гапнинг бошланишида бу, бунга олмоши ёки алоҳида гаплар қўлланиши мумкин (бу олмошлар эргаш гапга мазмундан тенг бўлади):

Хусусан, бундай юмушлар **хизматкорларга** буюрилса, бу ҳеч қандай таажжубланарлик ҳол ҳисобланмайди. (О.) ...ўз оиласи қўчоғига қайтмоқчи бўлса, **бунга** маъқул бир сабаб кўрсатиш керак. (О.) Нима учун, ким учун меҳнат қилаётганингни билсанг, **бундан** ҳам яхши роҳат **борми** дунёда. (Р. Файз.) Наргиз билан Бамбурни йуқ қилиш ниятида келган эканлар, шу ният билан боғларга захар сочиб, офат ва дўл ёғдириб, ниҳолларни қуритган эканлар, **бунинг** ҳаммаси учун қора кучлардан **уч** оламиз (Ш. Р., „К. қўшиги“)

Эргаш гапнинг маъносини бошқа бир гап умумлаштириб, бош гапга боғлайди:

Қўрқмай-нетмай, ҳеч нарсани андиша қилмай, шунча катта „совга“ олиб келган бўлса, **бундан** чиқдики, кичикроқ „совга“ларни едириб, этингизни ўлдириб қўйган экан-да. (А. Қ.) Ўзи ҳам сал тузала бошласа,—**бўлди**—кечгача кўзига нима кўринса, оғзига тикади. (М. А.)

Умумий изоҳ мазмунидаги шарт эргаш гапларнинг семантикасида ўзига ҳослик бўлади. Бу хил гаплар бош гап таркибидаги айрим бўлақларга эмас, умуман бош гапни, бош гапдан англашилган умумий мазмунни изоҳлаб келади. Шу билан бирга бош гап ҳам эргаш гапга умумий баҳо беради

ёни ундан келиб чыккандиган хулосани ифодалайди. Шундай қилиб, эргаш ва бош гаплар орасида ўзаро боғланиш, ўзаро изоҳлаш вужудга келади. Шу сабабдан ҳам бош гап, кўшикча, бир составли гаплардан тузилади:

1. Бош гап *бас* ёки унга синоним бўлган бошқа сўзлар орқали ифодаланади:

Ибнисимога касалнинг жони чыкмаган бўлса, бас экан... (О.) *Қорни тўқ, эгни бутун бўлса, бас.* (О.) *Халқ хурсанд бўлса, бас* (Керб.) *Кулоғингни қор билан шықаласанг—бас.* (В. Ос.)

2. Бош гап *майли* сўзи орқали:

...ўтса-ўтмаса, майли... (А. Қ.) *Янглишсангиз, майли, лекин ёлгон гапирманг.* (А. Қ.) *Дадамга, Йулчига яхши қараса, майли-я!* (О.) *Фурсати бўлса, майли..* (А. Қ.)

3. Бош гап *хўп* сўзи орқали:

Ишонсангиз—хўп, ишонмасангиз, гуноҳсизлигимни кейин биларсиз... (О.) *...У берса—хўп, бермаса, хафа бўлма.* (О.)

4. Бош гап *ёмон (-ми)* сўзи орқали:

Қизим Гулнор шундай оилага тушса, ёмонми! (О.)

5. Бош гап кесими *бўлмоқ* феъли орқали:

—Даданг хабардор бўлиб қолса, яхши бўлмайди. (О.) *Шуни озонда бориб олиб келинса..., яхши бўлармиди...* (А. Қ.) *Битиша қолсаларимг, сөз бўлар эди.* (А. Қ.)

Маълумки, шарт эргаш гап бош гапдан англашилган умумий мазмуннинг юзага чиқини учун зарур бўлган шарт-шароитни кўрсатади. Баъзан шарт эргаш гап умуман бош гапга шарт изоҳини беришдан ташқари, бош гапдаги бирор монкрет гап бўлагини изоҳлаши мумкин:

Агар маккажўхори августнинг биринчи яримида йиғиб олинса, шу пайтда унинг дони думбул бўлиб қолган бўлади. (Н. С. Хрушчев) *Агар маккажўхори чорва молларига кўкат ҳолида едириши учун экиладиган бўлса, уни ягана қилмаса ҳам бўлади.* (Н. С. Хрушчев)

Биринчи қўшма гапда эга ва пайт ҳоли, иккинчи қўшма гапда тўлдирувчи—*маккажўхори*—изоҳланади.

§ 202. Кўпинча, эргаш гапдаги шарт маъносини янада таъкидлаш учун эргаш гап таркибида *агар, гар, башарти, борди-ю, мабодо, модомики, кошки* боғловчилари келади:

Мабодо Галиянинг Тимофейга айтадиган бирор бир муҳим иши чиқиб қолгундек бўлса, дераза тоқчасига бурда-сурда мон қўйиб кетиши керак эди. (О.) *Мабодо зулмат юрса, Нурли ҳаёт юртига, Дуч келади халқларнинг сўнмас газаб ўтига.* (Х. Ғ.) *Агар менинг ўрнимда бошқа одам бўлса эди, албатта кулиб қўя қолмас эди.* (А. Қ.) *Башарти қўлингдан ёрдам қилиш келганда эди, ёрдам қилашинг керак эди.* (Островский)—*Модомики,*

бу катобчи сиз учун керакисиз бўлса, менга сота қолинг,—дедим. (С. А.) Мабодо сиз ўзгариб қолсангиз, бу ҳолда хат ёзмасангиз, ҳам эшитаман. (Павленко) Борди-ю, ҳовирги ҳолатингиздан ўзгармасангиз, у ҳолда хат ёзиб юборишингизнинг нима ҳожати бор? (Павленко)

§ 203. Шарт эргаш гаплар, кўпинча, мақол, масал, маталларда қўлланади. Бундай ҳолда улар абстракт фикрни, умуман бўладиган иш-ҳаракат ёки ҳолатни ифодалайдишар, улардан англашилган мазмун конкрет шахснинг ҳаракат, ҳолати бўлмайди. Шу сабабли шарт эргаш гаплар одатда нақси умумлашган бир составли гапларни ташкил этадилар:

Касов узун бўлса, қўл кўймак. Ёмон ёмонлигини ташвиш, Олам гулистон бўлади. Бала йиғламаса, она сун бермайди. Умрим узун бўлсин десанг, ўз ишинга мухта бўл. (Мх.) Зумдод авж олиб қилса вақийлик, Кўрмагай замондошдан ҳеч яхшилик. (Навоийдан) Киши мўмин тугганда, бошини янса, ўзини балода қутқарган бўлади. (Навоийдан) Агар кундалик ҳаётда хушёрлик кўрсатилмаса, хушёрлик деган сўз қуруқ гап бўлиб қолади. (М. И. Калинин) Афтига қарасанг, шундай монорда, ақлли-хушли қизга ўхшаб кўринади.. (О.)

Айрим ўринларда шарт эргаш гаплар шахсиз гаплар турини ташкил этишлари мумкин:

...Шу ерга сув чиқарилиб, пахта экилса, бутун районнинг туваги тилладан бўлмайдими? (А. Қ.) Мабодо амрнинг фикри сўралса, у жаноб ҳам балки бизнинг каби жавоб берур. (О.)

Бош гап бир составли атов гап шаклида:

Хоҳласангиз, мана чўт. (О.) Ит боғласанг, турмайдиган жой... (О.)

Бош гап тўлиқсиз гап шаклида:

Қари келса—ошга, ёш келса—ишга (Мқ.) Чидасанг—шу, чидамасанг—катта кўча. (О.)

§ 204. Шарт эргаш гап бош гапга ёки унинг кесимига боғланмай, бош гапнинг бошқа бўлаklarига (сифатдош билан ифодаланган аниқловчисига, ҳаракат мазмунида бўлган тўлдирувчи ёки бошқа бўлакка боғланиши мумкин. Бу ҳолда эргаш гап ўзи боғланган сўздан англашилган ҳаракат, ҳолатнинг қандай шароитда рўй беришини кўрсатади:

—У сел келса, тўнига чиқмайдиган оғир табиатли киши эди. Ҳовир шунақа чаққонки, таниб ҳам бўлмайди... (Ш. Р.) Бошқа аёллар айвонларга ўтқазилиб, қуртлоқи туршак, жийда ва тишга ёпишса, оғмур билан ҳам суғуриб олиш қийин бўлган ёпишқоқ попул тортилади. (О.) Сиз куйиб-пишиб гапириб турганингизда, аш-

гири маъраб қолса, сизга эмас, сизгирга қарайдиган одамга гап таъсир қиладими! (А. Қ.)

Юқоридаги қўғима гапларда шарт эргаш гап сифатдошга боғланиб, у билан бирга сифатдош конструкциясини ташкил этади.

Қуйидаги қўшма гапда шарт эргаш гап бош гап таркибидаги равишдош оборотга қарашлидир:

У ҳар эҳтимолга қарши Самандаровнинг уйдан бир хабар олишга, агар келишмаган бўлса, районга боришга жазм қилиб, пиёда Найманга борди. (А. Қ.)

§ 205. Шарт эргаш гап асосан бош гапдан олдин келади. Агар эргаш гап қўшимча изоҳ мазмунида бўлса, бош гапдаги бирор бўлакка алоҳида аҳамият бериш зарур бўлса, эргаш гап бош гапнинг ана шундай бўлагидан сўнг, бош гап орасида келади:

...жанг майдонида ғолиб чиққан революция, агар ўз идеяларини амалга оширишга киришмаса, бирдан бостириб келган бўрон каби сўнади. (А. Т.) *Бунақа гап, трактор келса, зиён қиладиган одамдан чиқади.* (А. Қ.)

Юқоридаги қўшма гапда шарт эргаш гап эгадан сўнг келади, Бу ҳолда эганинг маъноси бўрттириб, ажратиб ифодаланади.

Қуйида эргаш гап кесимдан сўнг келиб, уни изоҳлайди: *Юрагимга теккан бўлур, ёв тегса сенга, Қадрдоним, меҳрибоним, жоним Москва.* (Ҳ. П.)

Қуйидаги қўшма гапда эргаш гап ундалмадан сўнг келади: *Жиян, ақлинг бўлса, кишининг бир тийинига хиёнат қилма.* (О.)

Баъзи ҳолларда шарт эргаш гап бош гапдан сўнг келади. Бундай ҳолда эргаш гапнинг логик қиммати сусаяди; бош гапнинг мазмуни бўрттирилади:

Нега ундай дейсиз? Ахир, у ичмаса, саёқ юрмаса, ишда ҳам дангасалик қилмаса. (Ост.)

§ 206. Ҳар қандай шарт феъл формаси шарт эргаш гапнинг кесими бўлавермайди; бу форма баъзан кириш гапнинг кесими, кириш сўз ва маънони кучайтувчи юклама, боғловчи ва бошқа вазифаларда келиши мумкин:

1. *Мен сизга айтсам, ўртоқмиз-у, мендан хафа бўлган жойи бор, бояқишнинг.* (Ас. М.) *Ростини айтсам, Василий Николаевич, сиздақангги бахтли одамни энди кўришим.* (Ост.) *Улар, мен сенга айтсам, жуда пулга муҳтож бўлиб қолган эдилар.* (Островский) *Агар эшитган бўлсалар, Асқар понсод деган қонхур босмачи ўт қўйган уйлардан эди.* (А. Қ.)

2. *Бўлмаса, бора қолинг, муаллим, кечирасиз, биз билмабмиз.* (Ас. М.) *Хайр, бўлмаса, саломат қоли-*

нгиз. (Ас. М.) *Бўлмаса, нега мени йўлдан қайтара- сан.* (Островский) *Мен бўлсам, Аким Акимович, ҳеч қачон...* (Островский) *...Бугун бўлмаса, эртага билди- ришга тўғри келади-ку.* (О)

Айрим ҳолларда кесими шарт формасида бўлган гаплар боғланган қўшма гаплар таркибида мустақил, бош гаплар тарзила бўлади:

Қани, бир най бўлса, Йўлчи ҳам чалса-да, бутун қўнғил қайғуларини, оила ўчоғидан айрилган ғариб, танҳо руҳнинг тўлқинларини кечанинг сукут тўла оғушига қўйса... (О.) *Нега бунча қўрқмасангиз, қизи- нгизни еб қўймасман.* (Островский) *Озорланиб ўтирсанг— ишдан қолсанг, улар билан уралашиб ўтирсанг— умр бекор ўтади.* (М. Г.) *Кошки у ҳам Йўлчига ҳамроҳлик қилган бўлса, у билан дардлашиб, ғамларига шғрик бўлиб, овитиб, юпатиб, у билан бирга тепалар, жар- лар ошса...* (О.)

МАҚСАД ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 207. Бош гапдан англашилган мазмуннинг нима учун, нима мақсадда рўй беришини ёки бермаслигини кўрсатувчи эргаш гапларга мақсад эргаш гап дейилади.

Мақсад эргаш гап бош гапнинг ёлғиз кесимидан ёки кесим группасидан англашилган ҳаракат, ҳолат, белги-хусу- сийат нима мақсадда рўй беришини ёки рўй бермаслигини англатади.

1. Эргаш гап бош гапнинг кесимига оид бўлади:

Сендай қонхўр золимдан Қолмасин деб бирор зот, Бош кўтардик, зулмдан Бўлмоқчи эдик озод. (Ҳ. О.) *Баҳодир- лар яшасин деб, қувонади эл.* (Ҳ. О.) *Эл йиғилиб, дарё- дайин тошай деб, Тошахирдан Жиззах қараб отай деб, Уруш бўлса, аралашиб қолай деб, Не йигитлар энди бун- дан жўнади.* (Фольклор) *Колхозчилар кўприк солди, Қизил карвон ўтсин деб.* (Кўшиқ) *Мени ўзингга ёрдамчи, қилиб олсанг деб, келган эдим.* (М. Г.)

2. Бош гапнинг кесим группасига боғланади:

Канал қазиб, разил ёвдан қасос олай деб, Азамат нур саройга асос солай деб, Минг-минг одам ўтди Сирнинг нарёғига, Лом санчилди афсонавий Фарҳод тоғига. (Ҳ. Ҳ.) *Мақтаниш ҳаддан ошиб кетар деб, батафсил ёзмайман шарҳин атайин.* (Ҳ. Ҳ.) *Ахир шу ҳукумат омон бўлсин деб, ўғлимни урушга юбордим.* (Ш. Р.) *Орқада келётган қиз-жувонлар етиб келсин деб, Тансиқ машинани анча берида тўхтатди.* (О.) *Сен оташ ичида урасан жавлон, Душман қолмасин деб севган элимда.* (Ҳ. О.) *Тоғдай оғир билак бердим, Душманни муштласин деб.* (Ҳ. О.) *Ерга*

бундай ташладим, Ўшб тевдан пишсин деб, Босмаица бас келган Аскарларга етсин деб. (Кўшиқ)

§ 208. Мақсад эргаш гап қуйидаги йўллар билан бош гапга боғланади:

1. Мақсад эргаш гап кўчирма гап шакли ва мазмунида бўлиб, боғловчи вазифасидати деб равииндошти орқали бош гапга боғланиб келади.

Мақсад эргаш гап кўчирма гап шакли ва мазмунида бўлса ҳам, сўзловчи фикрининг айни ўзгинаси бўла олмайди. Чунки бу фикр айнан ифодаланмайди, сўзловчининг ички нутқи, фикри, нияти бўлиб қолади.

А) деб боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланган мақсад эргаш гапларнинг кесими, одатда, буйруқ феъли формасида бўлади. Буйруқ феъли, қупинча, III шахс формасида, синграк ҳолда, I ва II шахс формасида бўлади:

а) *Ота, ўғлимнинг уйқусини бузмай деб, ниҳоят эҳтиётлик билан ўрнидан тураётир.* (Р. Файз.) *Сенинг олдинга бир кириб чиқай деб, шунча бел боғлайман, ҳеч қўлим бушамайди.* (М. Г.) *Бу ишчи, мен ўзим Уфа заводиданман, совет ҳокимиятига хайрихоҳман, ўз ўртоқларим бўлган қизилларни бу ёмон хатардан қутқазай деб жонимни аямасдан бу ерга келдим деб, қажам ичди.* (Фурм.) *Гул баргилари учишади, Тушмайин деб қўлингга.* (Х. О.) *Аргумчоқнинг бир томонида туриб Абай билан аргумчоқ тепишаётган Керимбола „Кўркам от“ ни айтайлик деб, шу ўланни бошлади.* (М. А.) *Мен унга мадад берай деб, ўз қайиқчамни унинг ёнига итара бошладим.* (Б. Горб.)

б) *Ватан учун жангга бор деб, Қуроқ бердим қўлингга.* (Х. О.) *Ёвга омон берма деб, Ўғлим, юбордим жангга.* (Уйғ.)

в) *штурсалда ботир увишмасин деб, Она унга иссиқ қўлқоп тикади.* (Х. П.) *Улар сезмай қўя қолсин деб, жимгина орқага қайтдим.* (О.) *Кетмасин қўлдан деб роҳат, бахт, баҳор..., Кетмасин қўлдан деб озодлик ва ер, Олишган ёв билан тун-кун ва наҳор Танда бир қон қолгунга беш эр.* (Х. П.) *Завод уруғ чиқарди, Колхозчилар боқсин деб. Тоза барглар соламыз, Қуртимизга ёқсин деб. Юз центнерга қўя қўйдик. Душман куйиб ўлсин деб.* (Ўзбек халқ кўшиқларидан) *Пилла тутинг, бўясин деб, Шартномамиз тўлсин деб, Шоҳи-бахмал келади, Колхозчилар кийсин деб. Эшик олди гул ҳовуз, Гул тергани келганмиз. Пахта план тўлсин деб, Аҳду паймон қилганмиз.* (Қўшиқдан)

Б) деб боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланган мақсад эргаш гапнинг кесими шарт феъли формасида бўла-

ди. Бу ҳолатда эргаш гапдан орзу-истак, мақсад мазмуни англашилиб, бош гапдаги ҳаракат, ҳолат қандай орзу-умид, мақсадлар билан вужудга келишини кўрсатади.

Кесими шарт феъли билан ифодаланган мақсад эргаш гапларда орзу-умид мазмуни, кесими буйруқ феъли билан ифодаланган эргаш гапларга қараганда, қатъий бўлмайди. Бу ҳолатда эса эргаш гапдаги мазмун юзага чиқиши ҳам, чиқмаслиги ҳам мумкин:

Теварак-атрофни кўриб, шояд баҳри очилса деб, касал отасини далага олиб чиқди. Элдан олсам деб раҳмат, ишлади—чекди заҳмат. (Газета) *Далага сув киритсам, Яшнатсам—деб юрт ерин, Тўкди пешона терин.* (Газета).

В) деб боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гапнинг кесими аниқлик феъли шаклида бўлади; бу феъл одатда ҳозирги-келаси замон формасида бўлади:

Мен болалик чоғимда қуш боласини оламан деб, чинорга чиқдим. (О.) *Руслар, дарё орқали хужумга ўтишга тўғри келиб қолса, ўзимизга плацдарм қиламиз деб, икки ҳафта илгари шу қўрғонни қўлга киритган эдилар.* (А. Т.) *Ҳозир мен пул олиб келаман деб, хужрага қараб югурдим.* (С. А.)

Г) мақсад эргаш гапнинг кесими келаси замон сифатдошининг бўлишли ёки бўлишсиз формаси билан ифодаланади. Бу ҳолатда келаси замонда рўй бериши мумкин бўлган воқеа, ҳодисалар тўғрисида фикр юритилади. Келаси замонга оид бўлган воқеанинг рўй бериши ёки бермаслиги қатъий қилиб қўйилмайди:

Ўғлимга тегмаса, ўртоқларига тегар деб, халта-халта майиз, туршак юбордим. (О.) *Мен разведкачилар олдиди Ковпак ва Анисимовга етиб оларман деб, беш минутгача тўхтаб қолдим.* (Б. Горб.) *Бу ажойиб операциёда ягона алоқа воситаси бўлган Полесьенинг жимжит совуқ ҳавоси бизга яна қандай хабар келтирар экан деб, Руднев билан узоқ қулоқ солиб турдик.* (Б. Горб.) *Бу одамлар билан мен ҳарбий ишда узоқ вақт бирга бўларман деб, шон-шарафларга сазовор бўлган партизан ҳаракатининг дастлабки кунларини билишга қизиқдим.* (Б. Горб.) *Одамлар машинанинг гуруллаши ёки милтиқ товуши эшитилмасмикан деб, қулоқ солиб турар эдилар.* (Фад.) *Тўғжоннинг уйига боришнинг иложи бўлмас деб, ўкиниб келишаётган эди.* (М. А.)

§ 209. *Деб* боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланган мақсад эргаш гапнинг кесими от кесим шаклида бўлиши ҳам мумкин. Бу хил эргаш гапнинг кесими ҳозирги-келаси замон формасида бўлган *бўлмоқ* феъли билан бирикади. Бу ҳолда эргаш гапнинг кесимидан англашилган

мазмун маълум замон тушунчаси билан боғланади, белгиланган хусусиятнинг ҳозирги-келаси замонда рўй бериши англатилади.

Шу ҳукуматимиз омон бўлсин деб, болаларимни урушга юбордим, азаматларим юзимни ерга қаратмадилар. (Ш. Р.) Ёвлар яксон бўлсин деб, Ҳеч бир қолмай ўлсин деб, Ўйгитлар жанг бошлади, Ёвлар қоча бошлади. (Ҳ. Ғ.) Улуғ Ватан бўлсин рози деб, Шу меҳнатни туҳфа айладим. (А. Абдураззоқ) Завқ билан тинмай ишлар кечалар, Юртимиз адабий обод бўлсин деб. (Фольклор) Мард ёшларнинг чиниқиб зўр билаги, Ватан ишқи билан тепар юраги, Мирзаҷўлни яшинатишдир тилаги, Юртимиз абадий обод бўлсин деб. (Фольклор) Фарҳод ГЭС да ишлар элнинг мардлари, — Юртимиз абадий бўлсин обод деб, Завқ билан тинмайин ишлар кечалар, Юртимиз абадий обод бўлсин деб. (Ислом шоир)

Белги-хусусиятнинг ҳозирги пайтда рўй беришини англатмоқ учун, от кесимлар бўлмоқ боғламасисиз қўлланади:

Тансиқ ва ўртоқлари, кун қорайгунча, ҳарна териб олганимиз ғанимат деб, ишдан қўл узмас эдилар. (О.) Бирор ерда туйнук йўқмикан деб, тахта деворни кўздан кечириб юрган эди, бир той пичанга йўлиқиб қолди. (А. Т.)

§ 210. *Деб* боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гаплар ҳар вақт ҳам мақсад эргаш гап бўлавермайди. Бу типдаги эргаш гапларнинг айримлари равиш эргаш гап, ёки тўлдирувчи эргаш гап, ёки сабаб эргаш гап бўлиши мумкин. Мақсад эргаш гапни бошқа эргаш гаплардан фарқлаш учун эргаш гапнинг маъносига эътибор бериш, бош гап орқали сўроқ бериб кўриш зарур:

1) *Чол унга қарайман деб, қўлидаги чойнакни тушириб юборди. (А. Қ.) Кўкраклари ерга тегай-тегай деб, қанотларини қоқардилар...*

Бу қўшма гапларда эргаш гап бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат қандай қилиб, нима бўлиб, қай тарзда вужудга келганини кўрсатади. Шу сабабли бу қўшма гап равиш эргаш гапли қўшма гапдир.

2) *Бу хатда, нома эгаси бемалол чегарадан ўтиб кетишга ҳақли деб, Санжарнинг муҳри босилган эди. (Шевурдин) Баъзилари, Павелни тезда озод қиладилар деб, онага тасалли берар эдилар. (М. Г.)*

Бу қўшма гап тўлдирувчи эргаш гапли эргашган қўшма гап ҳисобланади. Эргаш гап нима деб? сўроғига жавоб бўлиб, бош гапнинг кесимидан англашилган мазмунни тўлдиради.

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларга яна мисоллар:

Хат ёзибди отанг, онанг, ўғлим омон бўлсин деб.
(Х. О.) Кўндан ерга мукка кетган душманга Қабр булар ҳар бир чуқур, ҳар бир гор, Зўр келганда қочмоқ ҳам бир хунар деб, Қутилганлар қоча бошлар шарми-сар. (Х. О.)

3) деб боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланган мақсад эргаш гапларнинг кесимлари келаси замон мазмуни ва формасида бўлади. Агар кесимлар ўтган замон формасида қўлланган бўлса, сабаб мазмунини ифодалайди:

Ўғли Москвага кетиб, ёлғиз қолган деб, кампирни кўргани уйига бордик.

Бу қўшма гапнинг бош гапига нима сабабдан кўргани бордик? саволини бериш мумкин.

Яна мисол:

Кечқурунлари унинг ёнида, бирон мурувватини бузиб қўймасин деб, анчагача иймаланиб турган ва қизлари ухлаб кетгандан кейингина, таъизга бирон нарса солиб, кроватнинг биқинида ухлаб қолган вақтлари ҳам бўлган эди. (Ғ. Баширов)

§ 211. 2. Эргаш гап бош гапга учун кўмакчиси орқали боғланади. Бу хил мақсад эргаш гапларда баъзан сабаб отенкаси ҳам бўлади. Эргаш гапнинг кесими буйруқ феълнинг учинчи шахс формаси орқали ифодаланади.

Мақсад эргаш гапнинг бу турининг кесими феъл кесим ёки от кесим шаклида бўлиши мумкин. От кесим бўлганда, буйруқ феълнинг учинчи шахс формасида бўлган бўлмоқ боғламаси билан бирикиб келади:

1) ...кекса бой, ўз хотинининг катта оғиз ва бетамизлигига аччиғланиб, юзини тесқари бурди, лекин хотини яна валдирамасин учун, юмшоқ гапирди... (О.) Одамлар... ватан шон шарафи учун, фан чироғи ер юзини доим ёритиб турсин учун, шундай қаҳрамонликларга борадилар. (Ғад.) Сидиқжон шошиб ўрнидан турди... назарида тарашадай қотган юзи ва ёшланиб турган кўзига хотиннинг назари тушмасин учун, Ўрмонжон қаерда эканини ҳам сўрамасдан, ташқарига чиқди. (А. Қ.)

2) Дарахтнинг шох-япроқлари қалин бўлсин учун; бошқа дарахтлардан шохлар кесиб олиб, ҳалиги дарахтга бириктиришди. (Каз.) Махсининг чоки пишиқ бўлсин учун, мумли ёпишқоқ ипни ҳар қатимда бармоқлари билан қир-қир тортиб қўяди. (О.)

§ 212. Учун кўмакчиси ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гапнинг кесими феълнинг бошқа шаклларида бўлиши ҳам мумкин:

а) эргаш гапнинг кесими эгалик қўшимчасини олган ишоти формасида:

Пахта тезроқ этиллиши учун, селитрани кўпроқ солиш керак.

б) Эргаш гапнинг кесими-лик ясовчиси ва эгалик қўшимчасини олган сифатдош формасида:

Ефрейтор нималарнидир гапирар, орқадагилар ҳам эшитмаслиги учун, кетига қараб-қараб келар эди. (Фад.) Нурида шубҳа қолдирмаслик учун, ўзининг йўлига бўлган муносабатини бирон ҳаракат билан билдирмасликка тиришди. (О.)

§ 213. Мақсад эргаш гап бош гапга токи боғловчиси ёрдами билан бирикади. Бу хил гаплар бош гапдан сўнг келиб, токи боғловчиси билан бошланадилар. Эргаш гапнинг кесими, одатда, III шахс буйруқ феъли формасида бўлади (эргаш гапнинг кесими от кесим бўлган тақдирда, буйруқ феъли формасидаги бўлмоқ боғламаси келтирилади):

Кадрларимизнинг савияси, совет кишиларининг социалистик онглилиги жамиятимиз ҳаракатини тезлаштирсин, токи коммунизм қуришдек улғувор вазифани тез бажаришга ёрдам берсин. (Газета) Ўз оиласи қучоғига қайтмоқчи бўлса, бунга маъқул бир сабаб кўрсатиши керак. Токи ота-онаси ва акалари унинг бу қилиғини маъқул кўра билсинлар. (О.) Утти ловулладинг, токи батамом куйдирсин, кул қилсин душманимизни! (Журнал) Биз—пахтакор колхозлар, бригада ва звеноларнинг раҳбарлигини мустаҳкамлаш борасидаги ишимизни муттасил давом эттирамыз, токи колхоз ишининг энг яхши ташкилотчилари ва мўл ҳосил усталари пахтакорликни тобора юксалтириш йўлидаги халқ ҳаракатига ҳар доим бош бўлсинлар. (Газета) Исфаҳонга ўзим ёлғиз кетиб бораман, Токи ўғлим кўриб, кўнглим тинчисин. Яширман ёвуз илонни юрагимга, Токи кўрмасин душманларим ҳасрат кулгисин. (О.)

Баъзан бу хил эргаш гапнинг таркибида *деб* боғловчиси ҳам келтирилади:

Ой ва йиллар қилар ғамхўрлик, Токи инсон бўлсин. деб озод. (О.) Бу дунёни ясантирганлар, Оламари яшасин деб озод. (Мирсаид Миршакар)

§ 214. Мақсад эргаш гапнинг шундай формаси ҳам борки, унда эргаш гап бош гапдан сўнг келиб, эргаш гапнинг бош гапга боғлаш учун бош гапнинг кесимига *-чи* юкламаси қўшилиб келади:

Энди иккинчи уйни қарайчи, нима сирлар бор экан. (Эртак)

Бу қўшма гапда эргаш гап бош гапдан англашилган ҳаракат—*қарамоқ*нинг нима мақсадда рўй берганини кўрсатади.

§ 215. Мақсад эргаш гап шаклан ёйиқ иккинчи даражали булақларга ухшайди. Мақсад эргаш гапнинг ёйиқ иккинчи даражали булақлардан фарқи шундаки, эргаш гапнинг таркибида эга ва кесими мавжуд бўлади, ёйиқ иккинчи даражали булақда эса бу ҳолат йўқ. Ёйиқ иккинчи даражали булақларга мисоллар:

Улар ҳаммаси биз—камбағалларни деб, золимларга қарши урушяптилар. (А. Т.) *Мен халқни, деб, уч йилдан бери бўрилар галасига қарши урушяпман.* (М. И. Шердин) *У мана шу совет тупроғини деб, бизларни деб, ҳайтни деб, жонини фидо қилди.* (Б. Горбатов) *Йўлчи бу гал ҳам касалнинг кўнглини кўтариш учун, унга тасалли берувчи умидбахш сўзлар айтди.* (О.) *Алоқа аппаратини сақлаб қолиш учун, Қудрат бу ердан кетди.* (З. Фатх.) *Комсомол ташкилотлари барча қишлоқ ёшларини ҳамма экин майдонларида дон экинларининг ҳосилдорлигини ошириш учун, деҳқончиликнинг юксак маданияти учун, ҳосилнинг нобуд бўлишини йўқотиш учун курашга сафарбар қилишлари лозим.* (Газета)

§ 216. Мақсад эргаш гапнинг ўрни асосан бош гапдан олдин бўлади. Токи боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланган мақсад эргаш гап бош гапдан сўнг келади:

Боплабсизлар. Яхшилаб таъзирини бериш керак, токи бошқаларга ибрат бўлсин!—деди Холмурод. (П. Т.)

Мақсад эргаш гапларнинг бошқа турлари жонли нутқда ва шеърятда бош гапдан сўнг келиши мумкин:

Езилди бу шеър баҳор тонгида, Азиз фарзандларга совға бўлсин деб, Токи бу мўйсафид отанинг сўзи Эндиги қалбларга дилжо бўлсин деб. (Ф. Ф.) *Ғайрат қилган ишни олдин битказар, юртимиз абадий обод бўлсин деб.* (Ислом шоир)

Мақсад эргаш гапнинг бош гапнинг ўртасида келиш ҳоллари ҳам учрайди. Эргаш гап бош гап ўртасида келганда, ўзи боғланган, изоҳлаган бўлақка—кесим ва унинг группасига яқин туради. Бу турдаги қўшма гапларда асосий диққат биринчи ўринга олинган бўлақда бўлади (кўпинча, бундай бўлақ эга бўлади):

Левашев, Любка йиқилиб тушмасин деб, унинг оёғидан маҳкам ушлаб турди. (Фад.) *Гуруғлибек, ёв қочиб улгурмасин деб, отининг бошини қўйди.* (Ф. Йўлдош)

ТЎСИҚСИЗ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 217. Эргаш гапли қўшма гапларнинг шундай турлари борки, уларда бош гапдаги мазмун эргаш гапдаги ифода-ланган хабарга, фактга зид бўлади. Эргаш гапдаги ҳаракат-

ҳолат, белги-хусусият бош гапдаги иш-ҳаракат, ҳолат, мақсаднинг юзага чиқишига монелик қилса ҳам, бош гапдаги мазмун вужудга келаверади. Ёки эргаш гапда ифодаланган мазмунга номувофиқ равишда бош гапда бирор ҳаракат рўй беради. Бу турдаги гаплар тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар дейилади.

Жоҳил поплар гулханида мисраларинг ёнса ҳам, Насларнинг юрагида асл нуханг ўчмади. Қанча тоғлар оғдарилиб, қанча тошлар синса ҳам, Эльбурсдек зўр ҳайкалинг ўз ўрнидан кўчмади. (А. Умарий) Бўстонни, тақдир бир қорини ёшдан бошлаб ҳаётнинг золим панжасига ташлаган, можаролар гирдобида суздирган бўлса ҳам, ниҳолдек нозик, туйғун қизнинг эркин ҳаётга бўлган умиди сўнмаган эди. (О.) Навоий хафалигини, ташвишини, ички кечинмаларини билдирмасликка тиришса ҳам, одамлар унинг сиймосидан, кўзларидан, ҳаракатларидан дард ва ўксиниш туярди. (О.) Гарчи унинг бу хатосини халқ кечирган бўлса ҳам, ўз-ўзини асло кечирмас эди. (Ш. Р.)

§ 218. Тўсиқсиз эргаш гап бош гапга қўйидаги йўллар билан боғланади:

1. Эргаш гапнинг кесимидаги шарт феъли қўшимчаси ва ҳам ёрдамчиси воситаси билан: *Қуёш ботган бўлса ҳам, ҳаво ҳали ёруғ ва тиниқ эди. (Ш. Р.) Ултарма бу ерга ҳийла олис бўлса ҳам, бу икки ошна борди-келди қилиб туришар эди. (А. Қ.) Мажлисга фақат активлар чақирилган бўлса ҳам, сувнинг дарагини эшитиб, бутун қишлоқ келди. (А. Қ.) Султонмурод ўзини четроққа олмоққа тиришса ҳам, халқ тўлқини уни суриб кетди. (О.) Хужралар бўмбўшдек кўринса ҳам, хонақоннинг пинжиги тиррилган, қуёшга терс бир хужрада тўрт киши ғуж бўлиб, одатдагича гурунглашиб ўтиришар эди. (О.) Қуёш яширинган бўлса ҳам, кундузнинг ёруғлиги ҳали тамом сўнмаган эди. (О.) Навоий ўттиздан ошмаган бўлса ҳам, ёши улугроқдек кўринади. (О.) Навоий Султонмуродни бирга олиб уйга кирди, юқориоққа ўлтиришга тақлиф этса ҳам, Султонмурод узр тилаб, пастроққа ўтирди. (О.) Бу сабзалар тўлқинининг йўлини унда-бунда бош кўтариб турган харсанглар тўсиб турсалар ҳам, ёғиш таъсири билан шафақланган тошлар чирой устига чирой қўшар эди. (Р. Файз.) Хужралари фақиргина бўлса ҳам, ҳовлижойи ҳаммиша ойнадек. (Ас. М.) Гаплар эшитилмаса ҳам, мартенчилар бир-бирларини англар эдилар. (Ас. М.) Гарчанд бу саволларга ҳеч ким жавоб бермаса ҳам, ...борган сари кенгайиб бораётган оломон дафтар варақасида нима ёзилганини билар эди. (Керб.)*

Баъзан эргаш гапнинг кесимидан сўнг *-ки* юкламаси келиб, у бош ва эргаш гап ўртасида интонация ҳамда мазмун жиҳатидан яқинлик борлигини кўрсатади; эргаш гапдан англашилган мазмун янада таъкидланади:

Паровозни ўзи мустақил юргиза олмаса ҳамки, машинист билан бирга ишлашга муяссар бўлди. (Р. Файз.)
Қиш нақадар совуқ бўлса ҳамки, мангу эмас, ортидан ёз бор. (С. Қудаш)

§ 219. 2. Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлиб, ҳам ёрдамчи билан бош гапга боғланади:

Бундай азоб ва машаққат ичуда мадорсизланиб ҳушдан кетиб қолганда ҳам, унинг қўллари ва гавдаси ҳаракатдан тўхтамас эди. (Б. П.) *Баҳорги ғалладан тузукроқ ҳосил олмаганимизда ҳам, кузги ғалладан унча-мунча униб қолади.* (Б. П.) *Ҳатто кун оққанда ҳам, қуёш... узоқ вақт бир ерда қимирламай тургандай бўлиб кўрилади.* (Керб.)

Бу турдаги тўсиқсиз эргаш гапнинг кесимлари *чоқ, вақт, пайт* каби ёрдамчи сўзлар билан бирикиб келиши мумкин:

Ҳатто, ҳавода хавф пайдо бўлиб қолган чоқларда ҳам, бу одам госпиталга келишни асло қанда қилмас эди. (Б. П.)

Тўсиқсиз эргаш гапларнинг бу тури пайт эргаш гапга яқин туради, аммо унда бош гапдаги мазмунга зидлик, монелик маъносининг бўлиши билан тўсиқсиз эргаш гап турига киради. Бу хил гапларда бош гапдан англашилган мазмунга эргаш гапдан англашилган пайт мазмуни зид бўлиб туради, аммо шунга қарамай, бош гапдаги мазмун юзага чиқаверади,

§ 220. 3. Эргаш гапнинг кесимидаги шарт феъли қўшимчаси ва *-да* юкламаси ёрдами билан бош гапга боғланади:

Ташқари ҳали ёруғ бўлса-да, эшик ёпилгани учун, уй қоронғи эди. (О.) *Мен биламан: Сергей ўлса-да, Шавкатли халқ, партия тирик.* (Уйғ.) *Унинг назарида, кунига минг боғлам пичин қўшилаётган бўлса-да, ғарамнинг бўйи ўсмаётгани, пичан тайёрлаш плани жуда секин бажарилаётганга ўхшади.* (И. Раҳим) *Ислоҳ шоир ижодида социалистик ҳаётимизга боғишлаб ижод этилган термалар кўп бўлса-да, ўз вақтида ёзиб олинмагани учун уни тилган.* (Журнал)

Одатда, тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими от кесим шаклида бўлса, бўлмоқ боғламаси билан қўлланади. Айрим ҳолларда, стил талаби билан, *бўлмоқ* боғламаси ўрнида *эмоқ* феъли келади:

Кўзи очиқ эса-да, у ширин хаёллар уйқусида ором олди... (О.) *У ҳар бир мусулмон қизи каби, ...ҳамманинг олдида соқов бўлишга мажбур эса-да, лекин юрагида муҳаб-*

бат тўлқинланиб, баъзан унга куч ва жасорат берди. (О.)
§ 221. 4. Тўсиқсиз эргаш гаплар шарт феъли қўшимчаси
-са орқали бош гапга боғланади:

Ленин ўлган бўлса, йўли доим тирик, Коммунизм байроғин тутамиз тик. (Ф. Ф.) **Олтин қафас ичра гар қизил гул битса, Булбулга тикандек ошъён бўлмас эмиш.** (Навонйдан) **Хўтиқ бирла кучукка қанча қилсанг тарбият, Ит бўлур, эшак бўлур, бўлмаслар асло одами.** (Навонйдан) **Ҳозир қаёққа қарасанг, менга ўхшашлар..** (О.) **Қалай, онанг бақувватми? Ҳар ерда бўлса, омон бўлсин.** (О.) **...Ҳар қанча меҳмон бўлса, ўзлари кутишоди.** (О.) **Боланг туфайли ҳар қанча оғирчилик бўлса—устинга ол.** (А. Қ.) **Салгина иситма чиқарсанг, Баҳробод—она, хотининг болангени ташлаб кетса ҳам, Баҳробод—она!** (А. Қ.)

Кесими равишдош формасида бўлган баъзи эргаш гаплар ҳам тўсиқсиз эргаш гапга киради:

—**Мен уларнинг бетларини кўрай-кўрмай, лекин ҳар бирининг иши менга аён.** (О.)

§ 222. 5. Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими эгалик ва жўналиш келишиги қўшимчасини олган ҳаракат номи билан ифодаланиб, қарамай, қарамасдан кўмакчилари ёрдами билан бош гапга боғланади:

Кеча ёмғир ёққан, ер бўкиб ётган бўлишига қарамай, ғўзайоя суғиришига тушишди. (О.) **Лутфиниса Гулсумбиви ва Гулнорнинг жуда озода-покиза эканликларини, кўрпа-ёстиқлари эски бўлишига қарамай, ҳар вақт тоза тутилишини жуда яхши билса-ди, бу гапни айтишдан тоймади.** (О.) **Январнинг охири кунлари бўлишига қарамай, ерда қор қолмаган.** (Р. Файз.) **1917 йил апрель ойининг охирларида, баҳор фаслининг ўрталари бўлишига қарамай, ҳаво июнь ойидек қизиган эди.** (С. А.) **Колхозда ем-хашак ва от-улов масаласида урушдан аввалгига нисбатан анча қийинчилик бўлишига қарамай, экишга ҳеч қачон бу йилгидек пухта ва яхши тайёрланмаган эдилар.** (Г. Ник) **Кеч кирди, кундуз чидаб бўлмайдиган даражада иссиқ бўлганига қарамай, тезда совуқ тушди.** (О. Г.)

§ 223. 6. Эргаш гапнинг кесими буйруқ феъли шаклида бўлади. Бу ҳолатда, кўпинча эргаш гапнинг таркибида нисбий олмошлар—қайси, қанча, нима олмошлари ёки у ёқ, бу ёқ, бир ёқ каби равишлар бўлиши мумкин:

Не бўлмасин, ағло иш бўлибди. (О.) **Ҳар нима бўлмасин, кенгашни ўтказишга қарор қилди.** (О.) **...иш ҳар қанча чатоқ бўлмасин, у бировдан йўл-йўриқ сўрамасди.** (О.) **Ҳар қанча бой бўлмасин, ...чолга дуруст оила қиз берадими?** (О.) **Сиз манга ёрдамлашинг, қаерда бўлмасин қизни топишга бел боғлайлик.** (О.) **Нимадан гап очил-**

масин, икки огиз савол-жавобдан нарига ўтмас эди. (А. Қ.) Бу даҳшат Абдуллани қаттиқ ларзага солди; қанча курашмасин, изламасин, Абдуллажон севгилисини қайтаролмади, тополмади. (Ҳ. Шамс) Буларнинг ҳаммаси шу қадар тез бўлдики, улар бунинг сабабини билиш бир ёқда турсин, ҳатто пайқамади ҳам. (А. Фад.)

§ 224. Тўсиқсиз эргаш гапнинг мазмуни билан бош гап орасидаги зидлик мазмуни уларнинг кесимларида ҳам кўринади:

1. Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими бўлишсиз, бош гап кесими бўлишли формада:

Гарчи бу ҳақда ҳеч ким гапирмаса ҳам, барибир, ҳаммаларининг руҳини ҳукмрон бир фикр чулғаб олган эди. (П. Т.) Етти йиллик ўқиш Олег учун тўлиқ маълумот бўлмаса ҳам, лекин Олег мактабдан ташқари кўп китоб ўқир эди. (К.) Гаплар эшитилмаса ҳам, мартенчилар бир-бирини англаб эдилар. (Ас. М.) Солижон подручнилик даврини тўла ўтмаса ҳам, унинг сталевар бўлгунича бир ярим йил вақт ўтди. (Ас. М.) Гарчи қаддини ростлаб олмаган бўлса ҳам, ҳали ёш ғўзалар унинг кўз олдидан бирма-бир ўтаверди. (Р. Файз.) Эрназар икки пахта териш машинасини ишлатишга очиқдан-очиқ қаршилик қилмаган бўлса-да, пахтани қўлда термаса, баракаси ўчади деган эди. (И. Раҳим) Ашир Ортик айтган гапларига чуқур тушуниб етмаса-да, ҳақиқат ва ҳақсизлик тўғрисидаги тушунча унинг миясини ёриб ўтгандай бўлди. (Керб.) Днепримиз куз фаслида у қадар жозибадор бўлмаса-да, лекин унинг ўзига хос чиройлик манзаралари кўзга яққол ташланарди. (К.)

2. Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими бўлишли, бош гап кесими бўлишсиз формада:

Куз охирлашиб, қиш яқинлашган бўлса ҳам, Бухоро музофотининг қуриқ ҳавосида ҳали ёғингарчилик бошланмаган эди. (С. А.) Баъзи маслаҳатлар хотирасига келса ҳам, лекин боғбоннинг феълини яхши билганидан, айтишга ботинча олмади-да, ўзича ер остидан кулиб қўйди. (О.) Қуёш яширинган бўлса ҳам, кундузнинг ёруғи ҳали تامом сўнмаган эди. (О.)

3. Айрим ҳолларда тўсиқсиз эргаш гапнинг ҳам, бош гапнинг ҳам кесими бўлишсиз формада келиши мумкин.

Она ҳар қанча қистамасин, Уктам тонг отгандан сўнг қалин, юмшоқ тушакда талтайиб ётгуси келмади. (О.) У қанча сўзлашмасин, бу китобнинг динга зиёнсиз эканини ўжар мусулмонга тушунтира олмади. (А. Қ.) Майли, портга кирадиган ва ундан чиқадиган йўллар берк бўлсин, ҳар томонга қоровулар қўйилган бўлсин,

барибир, улар бу уйчага тегшига жасорат қила олмай-дилар. (Андрэ Стилъ)

4. Түсиқсиз эргаш гап ва бош гапнинг кесими бўлишлик формада бўлиши ҳам учрайди:

Қўйинг, майли, алар билгунча қилсун. Зулм чақмоқ-лари, майли чақулсун, Ёвузлик денгизи, майли, қутурсун, Ҳасад тўлқинлари қирғоққа урсун, Муқаррар, оқибат-бизнингча бўлғай. (Уйғ.)

§ 225. Түсиқсиз эргаш гапнинг бош гапга боғланиши бошқа йўллар билан ҳам бўлиши мумкин:

1 Утган замон аниқ феълига **-ки** юклямасининг қўшилиши билан:

Хотин кишининг юрагидан фарзанд доғи кетса кетдики, бундай гапнинг алами кетмайди. (А. Қ.) *Шароит шундай оғирлашган эдики, шундай бўлса ҳам, ўртоқ генерал, йигитлар бўш келмади.* (Я.) *Менга деса, агар-тош ёғмайди ми, Барибир, пахтани терамиз.* (Уйғ.)

2. Кўмакчи вазифасидаги ҳолда сўзининг сифатдош билан бирикувидан:

Уколдан ҳеч кимга ҳеч нарса бўлмагани ҳолда, Сидиқжоннинг иситмаси бу қадар кўтарилиганидан ташвиш-тортган Каримов доктор олиб келди. (А. Қ.) *Дин халқ учун афъюн бўлгани ҳолда, нима учун ер юзидаги мамлакатлар, айниқса Англиядек мамлакатларнинг ҳукуматлари динга қарши ташвиқот юргизмайди?* (А. Қ.)

3. Билан кўмакчисининг сифатдош билан бирикувидан:
Ер бўлгани билан, ҳосил бермаса қийин. (А. Қ.)

§ 226. Түсиқсиз эргаш гапларнинг таркибида юқорида кўрсатиб ўтилган боғловчи вазифасидаги элементлардан ташқари, *агар, агарчи, гарчанд, гарчи, мабодо* каби ёрдамчилар бўлиши мумкин. Бу элементлар эргаш гапнинг мазмунини янада бўртдириб ифодалаш учун хизмат қилади:

Гарчанд тўп бошини узган бўлса ҳам, барг ёзиб-шивирлаб туради қайин. (Ҳ. Ғ.) *Гарчи ўзидан бошқа ош-хўр бўлмаса ҳам, бировдан қизғангандай тез-тез олар эди.* (П. Т.) *Андрей гарчи унга қараб гапирган бўлмаса ҳам, бу гапни унга қарши гапирганлиги кўрикиб турар эди.* (Л. Т.) *Лекин кўзлари қипқизил чўғларда бўлса ҳам, хаёли ўз бошидан кечган мудҳиш тарихда эди.* (П. Т.)

§ 227. Түсиқсиз эргаш гапларнинг мазмуни бош гапдан мазмунга зид эканлигини янада таъкидлаш учун бош гап *аммо, лекин бироқ, фақат, барибир, ҳар ҳолда* ва бошқа ёрдамчилар билан бошланади (бунда эргаш гап таркибида *гарчи, агар, агарчи* элементлари ҳам бўлиши мумкин):

У кишининг ёшлари анча улғайган бўлса ҳам, лекин ҳали жуда тетиклар. (О.) *Мирзакаримбойнинг бундай-*

муомаласи Йўлчиға тахқирли бўлса ҳам, лекин кутилмаган бир ҳодиса эмас эди. (О.) Бой вазиятини ўзгартирмаса ҳам, лекин юзи аллақандай ёмон буришиб кетди. (О.) Кўзларига ғазаб қўйилса ҳам, лекин вазиятини ўзгартмади. (О.) Халқ... деразалар орқали ичкарига босиб киришни кўзлаган бўлса ҳам, лекин қурол йўқлигидан, иккиланиб қолди. (О.) Ахлоқ ўргатувчилар Холмурод билан баҳслашишга тушган бўлсалар-да, лекин асл мақсадга яқинлаша олмас эдилар. (П. Т.) Аср-асрлар ўтиб, ақл нима буюрса, **Барибир** Ломоносов унга бўлур муаллим. (Ф. Ф.) **Жаноблар** минг талвасага тушсин, **барибир**, қуёш ўз йўлидан юради.

§ 228. Тўсиқсиз эргаш гапнинг ва бош гапнинг кесимларидан англашилган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятларнинг рўй бериш пайти бир вақтда ёки кетма-лет бўлиши мумкин.

1. Эргаш ва бош гапдаги ҳаракат, ҳолат, хусусиятнинг бир пайтда рўй бериши англашилганда, бош гап кесими ўтган ёки ҳозирги-келаси замон формасида бўлиши мумкин:

Ёрмат .. улар билан бирга ишласа-да, ўзини хўжайиннинг вакили сифатида кўрсатганидан, ҳаммага ёт кўринар эди. (О.) **Далада самовар шақиллаб қайнаб турса-да, теримчилар чой ичишга вақтни қизғанар эдилар.** (О.) **Ўчирилиб тузатилган сатрлар орасига яна сатрлар ёзилган бўлса-да, у адашмай ўқиди.** (И. Р.) **Бу саволини Толиб берган бўлса-да, Холмат ака ўзи бергандай бир энтикиб олди.** (Ҳ. Шамс) **Бу мулк бир помешчик қўлидан иккинчисининг қўлига ўтган, бир савдогардан иккинчи савдогарга сотилган бўлса-да, Фридуннинг ота-боболари шу ерда қолаверар эдилар.** (Керб.) **Қайси томонга бормайлик-рўпарамиздан қишлоқ чиқиб қоларди.** (Фурм.) **Шернинг бўйни занжирга итоат қилса ҳам, юраги асло бўйсунмас, афсуски, бу оддий ҳақиқатни идрок этмайдилар..** (О.) **Буни Комилжон зўрға-зўрға эсласа ҳам, Эрназар ака жуда яхши билади.** (И. Р.) **Қаттиқ совуқ кунларда қулоқларини бир эски латта билан боғлаб олса ҳам, бунинг фойдаси кам, барибир, бурун ва лўблари кўқариб, айниқса эрта-кеч дир-дир титрайди.** (П. Т.)

2. Эргаш гапдаги ҳаракат, ҳолат ва белги-хусусият олдин, бош гапдаги ҳаракат, ҳолат ёки хусусият сўнг рўй беради. Эргаш ва бош гап орасидаги бу мазмун айрим сўзлар ёки бош гапнинг кесим формалари орқали ифодаланади:

Дастлаб унинг муомалалари Нурига дағалроқ кўринса-да, кейинча унда ҳеч қандай адоват-ғараз йўқлигини тушунди. (О.) **Уша гаплар ислоҳатда тўлиқ амалга ошмаган бўлса-да, мана энди чинакам амалда кўриляётир,** (Ҳ. Шамс) **Фашизмнинг занглаган қиличини янчилар**

Реваншистлар қўлига қайтадан тутқазса ҳам, Ғарбий Германиянинг ҳар озод граждани ўз тинчлик шиорила қолажакдир мустаҳкам. (Ғ. Ғ.) Қанча дўстинг бўлса ҳам, Алам ютиб бўлса ҳам, Бошингга етажакман, ўлдириб кетажакман. (Ҳ. О.)

§ 229. Тўсиқсиз эргаш гап ва бош гапнинг кесимлари от кесим ва феъл кесим тарзида бўлиши мумкин:

1. Эргаш гапнинг кесими—феъл кесим, бош гапнинг кесими—от кесим:

Гарча кампир ҳалигача норғул-норғул азамат болалардан олтитасини ўстирган бўлса ҳам, унинг тарбияси бироз эскича. (Ғ. Ғ.) Мен аскарий хизматдан бўшаган бўлсам ҳам, ўқишим тамом бўлган эмас. (Ғ. Ғ.) Ўз оғзидан ваъда олмаган бўлса ҳам, бироқ кўнгли мойил. (О.) Ким у, орқангиздан ўғри мушукдай Қайга кириб чиқманг, пойлаган баттол?! (К. Сим.) Қуёш ботган бўлса ҳам, ҳаво ҳали тиниқ ва ёруғ эди. (О.) Каримов Норбуви билан чақчақлашса-да, унинг тусида қандайдир норозилик аломати билан ғамгинлик изи бор эди. (Ҳ. Шамс)

2. Эргаш гапнинг кесими—от кесим, бош гапнинг кесими—феъл кесим:

„Гарчи шарқ фалсафанинг онаси ва ҳақиқатга йўловчи бўлса ҳам, уни фикр доимий маскан қилолмас“,— деди ичида. (О.) Мирза Ёдгор жангда қаттиқ мағлуб бўлган эса-да, Ҳусайн Байқаронинг ғолиба шодликлари узоқ чўзилмаган эди. (О.)

Айрим ўринларда тўсиқсиз эргаш гапнинг от кесимининг боғламаси ҳам туширилиши мумкин:

Москва урушни ёмон кўради, Гарчанд урушганда ғолиб ҳамиша (Ғ. Ғ.) Гарчи бошқа-бошқа кийим, тилимиз, Биз буюк бу йўлда сафдош, қариндош. (Булов)

3. Эргаш ва бош гапларнинг кесимлари от кесим шаклида:

Қиз ҳали ёш бўлса-да, бўйчан, бичими ингичка ва гул новдасидай адл эди. (О.) ...Мойсиз бўлса ҳам, уз декчам яхши. (О.) Гулнинг тўни қирқ ямоқ, барглари йиртиқ бўлса ҳам, хусни тоза эмасми? (О.) Норбувининг хусни гарчи илгаригидай бўлмаса-да, ҳали ҳам қишлоқнинг энг олди қизлари билан тенглашса-тенглашгудек эди. (Ҳ. Шамс) Кўп йиллар бўлсак ҳам жангда мардона, Доим тутқун эдик, ватан ғамхона. („Хат“) Рухсори хунук бўлса ҳам, яхшига ёндаш. (Мқ.) Аммо еримиз, сувимиз бир бўлса ҳам, ҳосилимиз „Коммунизм“ колхозникидан оз... (И. Р.) Иккинчи келган жойи биринчисига нисбатан анча тинч бўлса-да, шароити жуда ёмон эди. (М. Ибр.)

§ 230. Тўсиқсиз эргаш гапнинг ўрни асосан бош гапдан олдин бўлади. Тўсиқсиз эргаш гап баъзан бош гап орасида ёки бош гапдан сунг (кўпинча, шеърийтада) келиши ҳам мумкин:

1. *Меҳмонлар унинг гапига яхши эътибор қилмаган бўлсалар ҳам, Мирзакаримбой ўз ўғлига ўқрайиб, бошини қуйи солганини ҳамма сизди. (О.) Ҳижронинг тун бўлиб босса ҳам, Севгинг қуёш бўлиб сочди нур. (У й ф.) Агрессорларнинг қора тўлқинлари урса ҳам, Тинчлик қалғаси турар доим маҳкам, юқори! (Ҳ. Ғ.) Душманинг сичқонча бўлса ҳам, кучинг арслонча бўлсин. (Мқ.) Фақат бир ҳарф қўйилган бўлса ҳам, мактабдошларининг ҳаммаси дарров пайқадилар. (Б. Горб.) Сидиқжон, Анзират хола фақат шу мазмунда бир нима дейишини кутган бўлса ҳам, бу гапи қалбига иссиққина тегди. (А. Қ.)*

2. *Йўлчи шу чоқда, қанча оқчаси бўлса ҳам, беришга тайёр эди... (О.) Ҳирот, сиртдан қараганда аввалгидай тинч, ҳамма ўз тирикчилиги билан машғул бўлгандай кўринса ҳам, лекин косиб-хунармандлар, деҳқонлар ҳали ғазабдан тушмаган эди. (О.) Навоий, гарчи расмий вазифалардан четда бўлса ҳам, муҳим масалаларда баъзи давлат арбоблари унинг кенгашига мурожаат қилаётганлари ҳақида гапирди. (О.)*

Тўсиқсиз эргаш гап бош гапнинг ўртасида келганда, бош гапнинг бирор бўлагига аҳамият берилади, изоҳланади.

3. Тўсиқсиз эргаш гапнинг бош гапнинг охирида келиши шеърийтада ва оғзаки нутқда учрайди:

Тирик одамларга насиба бўлган, Ҳаётий фароғат, жаҳоний олам, Бириси озгина эркалаб ўтиб, Бириси бир умр таъқиб қилса ҳам. (Ғ. Ғ.) Йўқ, севади уни ёри, Усти қуроқ бўлса ҳам. (Т. Шевченко)

§ 231. Тўсиқсиз эргаш гапларни баъзи бир тўсиқсиз бирикмалардан фарқламоқ зарур.

Ҳийла вақт сукут этиб ўйлади. Ниҳоят, гарчи аччиқ бўлса ҳам, ҳақиқатни билдирмоққа қарор қилди. (О.) Бу майдонда қизил аскарлар қисми, қисқагина бўлса ҳам, лекин сабот ва матонат билан жонбозлик курсатганга ўхшайди. (Б. П.)—Хўп,—деди комияссия раиси,— масала англашилди, шундай бўлса-да, сизнинг гувоҳларингизни ҳам сўрайман. (С. А.)

Келтирилган мисоллардаги ажратиб кўрсатилган бирикмалар тўсиқсиз эргаш гап эмас, иккинчи даражали бўлаклардир.

§ 232. Натижа эргаш гап бош гапдан англашилган ҳаракат, ҳолат ёки белги-хусусиятнинг натижаси, хулосасини ифодалайди.

Шоир Мавлоно Аъзий ўз шеърини мажлисга ўқиб беришдан аввал, уни шундай муболаға билан мақтар эдики, шеърнинг оп-очиқ нуқсонларини ҳам танқид этмоққа киши илож тополмай қоларди. (О.) Улуғ ёзувчининг кичкина бир асари улфатларга шундай завқ берган эдики, улар ҳикоя таҳрамонларининг қийин номларини кўп вақтгача ўзаро тақдорлайдиган бўлдилар. (П. Т.) Қўшиқ унга шунчалик завқ бахш этдики, ишининг истиқболига бўлган ишончи яна ва яна кучайди. (Ш. Р.)

Натижа эргаш гапли қўшма гапларнинг бош гапидан сабаб маъноси англашилади, эргаш гап шу сабабдан келиб чиқадиган натижани кўрсатади. Шунга кўра, натижа эргаш гапнинг ўрни қатъийдир — эргаш гап бош гапдан сўнг келади:

Икковлари ёш қизлардай шундай қаҳ-қаҳ уриб кулишдики, ичкарида ўтирган меҳмон — София Борисовна лапанглаганича айвонга чиқиб келди. (А. М.) Иван Борисовичнинг тракторлари бўлиқ ерларни шундай ҳайдабдики, кўриб баҳринг очилади киши. (Ш. Р.) Сиз шундай қилингики, бутун бригадалар, звенолар, барча колхозлар мусобақа руҳи, ўти билан нафас олсин. (О.) Бу ерга минглаб киши тўпланган бўлишига қарамай, майсазорда шундай жимлик ҳукм сураб эдики, катта тош йўлидан ўтаётган машиналарнинг овозлари ҳам аниқ эшитилиб турарди. (Ш. Р.)

§ 233. Натижа эргаш гап бош гапнинг кесимига, ёки кесим группасига, ёки умуман бош гапга боғланиши мумкин:

1) *Асқар ота унинг от чопишини кўриб, шунчалик завқланиб кетдики, отига устма-уст қамчи босганини ўзи ҳам билмай қолди. (А. Қ.) Шу қадар кўрқиб кетган эдики, ҳатто тили гапга келмай, ўзи қимир этолмай қолди. (Фад.) Боқижон ҳозир шундай дадил бўлиб кетдики, сира иккиланмасдан эшикни очиб уйга кирди. (О.)*

2) *Ҳовлида қуртга барг қирқаётган укаси Обиджон новдалар орасидан ўқдек отилиб чиқиб, унинг бўйнига осилди ва «Акажон!» деб шундай қичқирдики, аллақерда ётган хўроз қоқоқлаб юборди. (А. Қ.) Ибодатхон сафдоши Ҳидоятхон опа ҳақида шу қадар завқланиб гапирдики, суҳбатдошлари унинг сўзига маҳлиё бўлиб қолди. (Ҳ. Назир) Улар бу содда, лекин икковларини ҳам ғоят машғул қилган ишга шу қадар берилиб кетган эдиларки, Олегнинг кирганини ҳам сезмай қолдилар. (Фад.) Теварак-атрофдаги кўчалар шундай одамга тўлиб кетдики, чақириб келтирилган врач эшик зинапоясига*

зўрға йўл очиб чиқди. (Б. П.) Кечқурун у шундай ғайратга кириб, юришни машқ қилдики, ҳаш-паш дегунча ўттиз марта қатнаб қўйганини ўзи ҳам деярлик сезмай қолди. (Б. П.)

3) Тўрт қабатли чиройли бино кўзимга шундай иссиқ кўриндики, нақ йиғлаб юборай дедим. (О.) Шоирнинг товуши шундай қаҳрли эдики, навкарлар қўрққанларидан дудуқланиб қолдилар. (О.) Солижон Лиза билан бўлган воқеани шундай таъсирли қилиб айтиб бердики, ота кўзига ёш келишидан андиша қилиб, ётоқхонага шошилди. (А. М.) Она жон берган ўша машғум қора тун қизнинг юрагига шундай ўрнашдики, бу ҳовлида энди бир кун туриш ҳам Холниса учун даҳшат бўлиб кўрина бошлади. (А. М.) Цехга яқинлашган сари, печьларнинг гувиллагани шу қадар кучаядики, ёнгингиздан ўтган паровознинг чинқироқ гудоги эшитилмайди. (А. М.) Бизга шу қадар кўп қўллар чўзилган эдики, қайси бирини олишимизни ҳам билмай қолдик. (В. Содиқова) Кандратовичнинг бу гапи шу қадар қутилмаган ва ақлга сиғмайдиган гап эдики, ҳатто Матвей Костиевич сўз тополмай жим бўлиб қолди. (Фад.) Сўнера баҳор кунининг ёруғ шуъласи унинг кўзларига шундай қаттиқ санчилдики, дарҳол кўзларини қисди ва ҳушидан кетишига сал қолди. (Б. П.)

§ 234 Натижа эргаш гап бош гапга қўйидаги йўллар билан боғланади:

1. Бош гапнинг кесимига қўшилиб келган-ки юкласи орқали.

Бу ҳолда бош гап таркибида *шу қадар, шу даражада, шундай, шунчалик, чунон, ниҳоят* каби боғловчи вазифасидаги сўзлар бўлади. Натижа эргаш гап бош гапдан сўнг келади.

а) **шундай (шунақа, шунчалик, ҳам):**

«Арслон қомат» йигит мушт кўтариб шундай ўдағайландики, нозик ниҳол жажжигина келин, боёқши, худди йиртқишга дуч келган қуёндай дир-дир титраб яқинлаша бошлади. (О.) Мавлоно Хўжа ўзи чилдирма чалиб, айни вақтда шундай чиройли рақс этдики, ўтирганлар беихтиёр қичқиришиб юборишди. (О.) Ниҳоят, Ҳиротдаги баъзи машҳур зотларни шундай гўзал тақлид қилдики, ўтирганлар ўринларидан кўзғалмай қолдилар. (О.) Сидиқжон шундай қаттиқ кулдики, бурчакдаги кулча бўлиб ётган мушук шошиб ўрнидан турди ва Сидиқжонга қараб «Миев» деди. Асрорқул чилимни шундай қаттиқ тортдики, сарханада аланга кўтарилди. (А. Қ.) Олимжон ўзининг ҳарбий кийимларини шундай озода тутар эдики, ҳамма кийимлардан шунисини ортиқ кўргани сезилиб турарди. (Ш. Р.) Тонг отанда, тошлар шундай портладиди, борлиқ ларзага келди. (Ш. Р.) Шўро ҳукумати шундай ёрдам бердики, кўзимизни тиндирган неча юз йиллик зулматни ва қўл оёғимизни боғлаб ташлаган занжирларни парчалаб ташладик. (Ш. Р.)

Эртасига Василий Иванович ўзини шундай шод кўрсатишга уриндики, Лиза ҳозир қўшни хонада соч тараб ўтиргандай кўринди. (А. М.) Эшон жавоб ўрнида шундай бир инградики, суюклари зирқираб синиб кетгандай бўлди. (П. Т.) Давронов унга шундай кўз олайтириб қарадики, қори унинг чинакам ачиғланганини сезиб, гапининг давомини ютиб, тўхташга мажбур бўлди. (П. Т.) Тоғда эриган қорлардан тошган баҳор суви шундай ҳайқириб оқардики, дарё лабига келишга одамнинг юраги бетлай олмас эди. (Фурм.)

Эргаш ва бош гапларни боғлаш учун хизмат қилувчи во-сита — *шундай* олмоши натижа эргаш гапларда, бошқа олмошларга қараганда, кўпроқ қўлланади. Бу олмош бош гап таркибида асосан ҳол вазифасида бўлиб, эргаш гап ҳаракат, хусусиятнинг ҳолатига оид бўлган натижани кўрсатади.

Одатда, *шундай* олмоши бош гапнинг кесимига боғланади. Лекин баъзи эргаш гапларда *шундай* олмоши кесим составига кирмаган бошқа бир отга боғланиши мумкин. Бу ҳолат аниқловчи эргаш гапга ҳам ўхшайди. Аммо бу турдаги гапларнинг иккинчи қисми иш-ҳаракат, белги, хусусиятнинг натижасини ифодалагани учун натижа эргаш гаплар, группасига киритиш лозим.

Ўқувчиларнинг жилмайган юзларида шундай самимий ҳур-мат ишорасини кўрдики, Холмурад бундан беихтиёр ҳижолат-чекди. (П. Т.)

Бу қўшма гапнинг бош гапи таркибидаги нисбий олмош отга боғланишига кўра, аниқловчи эргаш гапга ўхшайди. Аммо иккинчи гапда биринчи гапдаги нисбий олмош томонидан изоҳланаётган отнинг белги-хусусияти ҳақида фикр юритилмайди; биринчи гапдаги ҳаракатнинг (*кўрдики*) натижасини, биринчи гапдан англашилган ҳаракат қандай ҳолатга, натижага олиб келганлигини кўрсатади. Демак, мазмунига кўра, бу қўшма гап натижа эргаш гапдир.

Қуйидаги қўшма гаплар ҳам, шаклан аниқловчи эргаш гапга ўхшаса-да, мазмунан натижа эргаш гапли қўшма гапдир:

Навоий ўз муҳрини ёрлуқнинг шундай бир жойига босган эдики, ҳеч бир амир Навоий муҳридан настега муҳр босишга имкон тополмас эди. (О.)... У ана шундай хўжалик ҳаёллари-га берилиб кетган эдики, отлардан бири муз ўйилган ерга бориш билан бирдан кейинги оёғи сирғаниб, сувга тушиб кетганини дарров сезмай қолди. (Б. П.) Бу воқеалар ҳаммаси бўлиб бир соатча вақтни олди, лекин шу вақт ичида шу қадар ҳо дисалар бўлиб ўтдики, Алексей уларни бирдан пайқай олмай қолди. (Б. П.) Лашкарбоши шундай буйруқ бердики, ҳамма камалакдек эзилиб татъим қилди. (Гог.) Мен бўлсам эди, қўл кўтариб сўз олардим-да, шундай баҳоналар топардимки, ҳам-ма менга чиқмаганингиз маъқул деган бўлар эди. (О.)

Ҳатто бу хил натижа эргаш гапларнинг таркибида бош гапдаги шундай олмошига мос ҳолда бундай олмоши ҳам келиши мумкин:

Бу гап Просковья Герасимовнанинг қалбидан шундай ўрин олдики, бундай меҳрибончилик эвазига нима қилишини билмай қолди. (А. М.)

б) шу қадар:

Машина шу қадар ихлос билан ясатилганки, қараганнинг кўзи қамашар эди. (Ш. Р.) *Бу йигитни тегишгани, отини билгани, айниқса «Сидиқжон ака» деб гапиргани бу ерда бегонасираб ўтирган Сидиқжонга шу қадар хуш ёқдики, қалбига шу қадар иссиқ ва юмшоқ тегдики, она кўкрагини оғзига олган гўдакдай яйраб кетди.* (А. Қ.) *Қизнинг кўзлари шу қадар хираландики, от туёғидан кўтарилган, яна қайта ер бағрига чўкаётган чангни ҳам, чанг ичида йўртиб бораётган инженернинг елкаларини ҳам кўрмай қолди.* (Ш. Р.) *Кунлар шу қадар тезлик билан, бирин-кетин чопиб ўтдиларки, онага биринчи Май тўғрисида ўйламоққа ҳам фурсат қолмади.* (М. Г.) *Комбайн шу қадар тез юриб кетдики, чегарадан ўтиб кетганимни ўзим ҳам билмай қолдим.* (Г. Ник.) *Унинг юзида ва кўзида шу қадар самимий ташвиш аломати бор эдики, Санжарнинг кўнглидаги шубҳа бир онда йўқолди.* (Ш.)—*Бу қиздан келганми?—деб сўради «Метереология сержанти» маюс бир оҳангда ва айтган гапидан яна шу қадар қизариб кетдики, ҳатто узун сариқ киприклари ёшдан намланиб, бир-бирига ёпишиб қолди.* (Б. П.) *Осмонда силжиб юрган офтоб ҳам демай Серёжкани қидириб топар ва шу қадар қиздириб юборардики, Серёжка чидаёлмай яна дарахт тагига соя жойга сурилиб ётарди.* (Ф а д.)

Эргаш ва бош гапни бириктирувчи шу қадар, шунча, шунчалик олмошлари бош гап таркибида бўлиб, миқдор-даража ҳоли функциясида келади. Эргаш гап бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг миқдор-даражасига оид бўлган натижани ифодалайди.

г) шунчалик, шунча:

Погодин шунчалик тез юрардики, Ойқиз билан Олимжон тенглашолмасди. (Ш. Р.) *Ойқиз учун шунча оғир туюлардики, у ўйлаб ўйига етолмасди.* (Ш. Р.) *Олимжон шунча тез ва илдам ишладики, у ажратиб олган ер бир насада тизза бўйи чуқурлашди.* (Ш. Р.) *Дўл бир зумда шунча жадалига олдики, ер оппоқ бўлди.* (Ш. Р.) *Зиёдахон унинг сўзларига шунчалик қизиқиб қулоқ солдики, шунча хамирни қандай қилиб угра кесганини билмай қолди.* (А. Қ.) *Бугун биз Олтинсой ерларини ўзлаштириш ҳақида ҳукумат қарорини олдиқ, шунча кўп маблағ, техника анжомлари берилганки, олдимизга шунча улкан вазифа қўйилганки....., биз орзу қилганимиздан ҳам кат-*

та ва кўп. (Ш. Р.) Мересьев эҳтиёт бўлиб яна бир неча қадам босди, лекин бу қадамларни босишда у шунча қийналдики, эшик олдига бориб келгунча, худди оғир бир юкни бешинчи қаватга кўтариб чиққандек бўлди. (Б. П.) Бухоро амирлигига кирадиган тоғли вилоятларнинг маълум халқлари, амир ўлпончилари ва амалдорларидан шунчалик юрак олдириб қолган эдиларки, улардан қутилиш учун йўлларни атайин бузиб қўяр ва ҳеч қаерда йўлдан асар қўймаё эдилар. (С.А.)

§ 235. Айрим натижа эргаш гаплар натижада, оқибатда, хотто, ниҳоят каби сўзлар билан бошланади. Бу ҳолатда эргаш гапнинг мазмуни бош гапдан англашилган мазмуннинг натижаси, хулосаси эканлиги янада бўрттирброқ ифодаланади:

Замбаракнинг гумбирлашидан ҳайбатли бир гувиллаш ҳосил бўлдики, натижада бу ерда алоҳида тўпнинг овози буткул эшитилмай қолди. (А. Қ.) Шу қадар қўрқиб кетган эдики, ҳатто тили ганга келмай, ўзи қимир этолмай қолди. (Фад.) Кандратовичнинг бу гапи шу қадар кутилмаган ва ақлга сиғмайдиган гап эдики, ҳатто Матвей Костиевич сўз тополмай жим қолди. (Фад.) Марина шундай қўрқиб ва кўнгли айниб кетибдики, ҳатто тоғора билан челақдаги суви ҳам қўлидан тушиб кетибди. (Фад.) Азимбой-хўжайин бойиб, хондай бўлиб кетган эди, у шу қадар зулм ўтказдики, оқибатда халқнинг сабр косаси тўлди, норозилик кучайди. (Ш. Р.) Партия-миг ишни шундай қилдики, натижада чорвачиликнинг энг муҳим бир қанча маҳсулотларини етиштиришни кўпайтиришнинг олти йилга мўлжалланган программаси уч йил ичида муваффақият билан амалга оширилди. (Н. С. Хрущёв)

Натижа эргаш гапнинг бу кўринишини ташкил этган гаплар анча мустақил бўлади, шунинг учун ҳам бош гап таркибидаги олмош кўпинча яширинади:

Самолётлар беҳосдан учиб келиб қолдики, ҳеч кимса ўзини ердаги чуқурларга ташлашга улгура олмади. (Фад.) Сиз бу йил пахтани юқори агротехника асосида парварши қилингки, ҳамманинг бу ишингизга ҳаваси келсин. (Газита) Бизнинг тилимиз Навойнинг созида улуг қудрат ва муаззам оҳанг билан янградик, ҳаммамиз чуқур ҳайратда қолдик. (О.) У кампирга жаҳл билан хўмрайган эдики, уни қалтироқ босиб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди. (Каз.) Нимранг осмонни қандайдир оппоқ парда қоплаганки, унинг орасидан кумуш рангли қуёш нурлари худди баҳайбат абажур остидан тушаётгандай бўларди. (О. Г.) Эртагаёқ тракторларни ишга соласан, ерни роса ағдарсинки, бутун безгаги учиб кетсин. (О.)

§ 236. Натижа эргаш гапли кўшма гапларнинг кесимлари от кесим ёки феъл кесим шаклида бўлади.

1) бош гапнинг кесими феъл кесим бўлиши мумкин:

Баъзи вақтда қизиқ, нодир ишлар қиладики, ҳамма ёқасини ушлайди. (О.) Эҳе, бу кўса Ерлар ҳали шундай гуллаб кетсинки, одамлар бир сайр қилишни орзу қилсин. (О.) Энгиллари шундай йиртилган, урнидан туришга қилади ибо. (М. Бобоев) Иссиқ ҳаво, тиззадан келадиган қизигаң қум, сувсиз ва қурғоқ чўл қистов билан югурган отларни шу қадар чарчатдики, тиллари осилиб қолди. (С. А.) Андрейнинг бу хабари уйдагиларни шундай севинтирдиди, Раъно чапак чалиб ўйнаб юборди. (И. Р.) Манзура бу сўзларни шундай қатъий айтдики, Солижон ҳеч нарса тушунмаса ҳам, эшикни очишга мажбур бўлди. (А. М.) Аммо бинокорлик ишларини шундай йўлга қўямизки, ғўза парваришига сира ҳалал бермайди. (Р. Файз.) Станциядаги тўп, ўқ-дори ортилган вагонга снаряд тушиб, шундай бир даҳшатли гумбирлаш бошландики, ер-кўк ларзага келди. (Фад.) Ер шундай бир титраб кетдики, ўрмон ичидаги дарахтларнинг барги тўкила бошлади. (Бр.) Бола партизанларга шу қадар ёқиб қолдики, уни отрядда қолдирмасликнинг иложи бўлмади. (Медведев)

Одатда бош ва натижи эргаш гапдан англашилган мазмун ўтган замонга оид бўлиб, ҳар иккисининг кесими ўтган замон формасида бўлади. Аммо баъзи ҳолларда натижа эргаш гап доимий ёки келаси замонда рўй берадиган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусият қандай натижаларга олиб келишини кўрсатиши ҳам мумкин.

Одамларнинг гап сўзлари, қувноқ кулгилари шундай зўр бир оҳанг ҳосил қиладики, у атрофдаги тоғлардан акс-садо бўлиб қайтиб туради. (Тўплам) Бунинг учун (самолётни бошқариш учун) машқни шундай ўрнига етказмоқ керакки, чўлтоқ тиззага қадаб қўйилган ёғочлар билан оёқ териси бу нозик ишни худди соғ оёқлардек бажара олсин. (Б. П.)

2) бош гапнинг кесими от кесим шаклида бўлади:

Тун шу қадар ойдинки, ҳар бир Кўрак равшан кўринар кўзга. (Уйғ.) Тун шу қадар ойдин эдики, Топиларди игна йўқолса. (Уйғ.) Улар шундай кўп эдики, Мунис уларнинг қайси бирига қарашни ҳам билмай қолди. (З. Фатх.) У булутлар шу қадар ҳаракатсиз ва тиниқ эдики, юлдузларнинг кўкка ёйган олтин нақшини ҳам беркита олмаган. (М. Г.) Тун шу қадар қоронғу-зимистон эдики, тўқнаш келган одамлар бир-бирини таний олмас. эди. (Фад.) Серёжка шу қадар мадорсиз эдики, пешонасидан

совуқ тер чиқиб, бир неча марта машина деворига суюлиб қолди (Фад.) Зал шундай тинч бўлиб қолдики, агар ҳозир пашша учса, ваҳима бўлиб эшитилар эди. (А. М.)

§ 237. Натижа эргаш гапларни ҳосил қилишда асосан бош гап таркибидаги олмошлар хизмат қилади. Бу олмош ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятга ёки бирор предметга боғланиши мумкин. Шунга кўра, натижа эргаш гап қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг натижасини (бу ҳолда бош гап таркибидаги олмош бевосита феъл кесимга боғланади):

Зуннунхужа шундай гангидики, нима бўлганини тушунолмай қолгандай, қизига қаради. (А. Қ.) Рўзгордан шундай танглик тортидикки, гапирсам, ишонмайсиз. (О.) Соддагина бу манзара мени шу қадар ҳаяжонланттирдикки, шундай осойишта ва шундай ёқимли иш билан банд бўлган эзгу кишиларга муваффақият тилаш учун зўрға сўз топдим. (Тўплам) Хатга шу қадар берилиб кетдики, қизнинг яқинлашган қадам товушини ҳам пайқамади. (Х. Назир) Сўри атрофидаги аломон шундай кўнайиб кетдики, хусусий суҳбатни давом эттира беришнинг ҳеч маъноси қолмади. (Фурм.) Уй ичида ўз қўшинларини шундай жойлаштирдикки, ҳар бир „бульбачи“ иккитадан автотамчи-партизанлар орасида қолди. (Медведев) Бурчакдаги ўчоққа ўт ёқиб шундай қизитдики, ўчоқнинг кесаклари чатнаб ёрила бошлади. (Б. П.) Раиснинг шунча жаҳли чиққан эдики, ҳали ҳам мажлисда бўлиб ўтган воқеага туғри баҳо беролмай, туб-тубигача тўшуниб етолмас эди. (Ш. Р.)

2. Бош гапнинг кесимига оид бўлган белги-хусусият ёки ҳолатнинг натижасини (бу ҳолда олмош кесимга боғланган ҳол билан муносабатда бўлади):

Нури: „Нима мунча шошилмас... Менга топширмайдими? Мен шундай ҳийла билан берардимки, табиблар бармоғини тишлаб қолган бўларди“,—деб ўйлади. (О.) Тоғда эриган қорлардан тошган баҳор суви шундай ҳайқариб оқардики, дарё лабига келишга одамнинг юраги бетлай олмас эди. (Фурм.) Кочетков шундай қаттиқ қаҳ-қаҳ уриб кулар эдики, унинг яқинида туриб бўлмасди. (Медведев) Курдайнинг энг ясси тоғлиқ қисмида ва тепа-сида шундай қаттиқ бўрон бўладикки, йўл кўринмай қолади, бутунлай қор остида қолиб кетади, унинг изини ҳам топиб бўлмайди. (Фурм.) Эртасига Рамазонқори шу қадар ховлиқиб келдики, эшикдан кираётиб, астанага қоқилиб кетди. (П. Т.)—Бу қанақа кўрғазма?—деди у бақариб ва қалин ўсиқ қошлари остидан ординаторга

шундай хўмрайиб қарадики, узун бўйли, савлати келишган ва ёши анчага бориб қолган бу одам мактаб бола-сидек данг қотиб қолди. (Б. П.) Бу ўзгариш **шундай тўсатдан бўлдики, аввал Варяга унча эътибор бермаган Алексей, қипялганоч ўтиргани учун, уялиб қолди.** (Б. П.) **Бешинчи бомба шундай қаттиқ портладдики, ер ларзага келди ва Алексей боши устидаги дарахтнинг тепасига осколка тегиб, қарсиллаб ерга тушди.** (Б. П.)

3. Бош гап таркибидаги кўрсатиш олмоши қарашли бўлган предметдан англашилган мазмуннинг натижасини:

Бошингга **шундай маймун ўйинлари солайки, ўзинг туриб балли дегин.** (Ҳ. Ҳ.) Подшо шўр пешона омmani **шундай бир ҳолга солиб қўйган эдики, улар қаҳр-ғазабдан нима қиларларини билмай қолишган эди.** (Фурм.) **Усаржон, худди бургут қанотларини қоққандай, қулоч ёйиб, дала томон шундай бир ҳаракат қилдики, қиз ихтиёрсиз равишда жаранглаб кулди.** (О.) Ногоҳондан уларнинг қулоғига жаранглаган **шундай таниш қўшиқ эшитилдики, унинг куйи Вася билан Сумскийнинг юрагини эзиб юборди.** (Фад.) **Шундай овоз билан гапирдики, Сидиқжон қайрилиб қаради. Сергейнинг мияси шундай ўй-хаёлларга тулиб кетдики, қанақа жойда ётиб, тунни қисқартиш унга аҳамиятсиз эди.** (Бабаевский)

4. Бош гапнинг от кесимидан англашилган белги-хусусиятнинг натижасини (бу ҳолатда олмош бош гапнинг сифат ёки равиш орқали ифодаланган от кесимига боғланади):

Қурилиш партия ячейкаси ҳали **шу қадар кичик эдики, унинг аъзолари ялпи мажлис пайтларида ҳам секретарь Ефим Надеждиннинг чоғроққина кабинетини зўрға тўлатиб ўтирадилар.** (А. М.) **Олег ҳам, Нина ҳам шу қадар тажрибасиз ва ёш эдиларки, улар ўзларида бўлган ўнғайсизлик ҳиссидан узоққача қутила олмадилар.** (Фад.) **Артиллерия отишмаси шунчалик қаттиқ бўлдики, бир йўла учта замбарак ишдан чиқди.** (Фурм.) **Макетни ёритдилар. Рангдор лампочкалар ялтирашиб ёнди. Ўйинчоқлар шу қадар гўзал бўлиб кетдики, Василий беихтиёр уларга тикилиб қолди.** (Г. Ник.)

Натижа эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапи таркибида нисбий олмош бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Бу ҳолатда олмош боғланиб келаётган сўзларнинг, ундан келиб чиқадиган изоҳнинг маъноси кучаяди, қабартирилади.

Ойдинли қиш кечаси, **шундай гўзал, шундай улғуворки, ҳатто хизматкорларнинг хароб кулбаси ҳам, деворларига кимнингдир томонидан ёпилиб, йиғиштирилмай қолган таппилар ҳам аллақандай бежирим манзара ясайди.** (О.) **Зангори осмон ҳам шундай тиниқ, шундай**

беғуборки, кўзни олади. (О.) Чўнтагингизда бир ҳовуч сўзингиз бор, шу сўзларни шу қадар кўп ишлатасиз, шу сўзларга шу қадар ўрганибсизки, бошқа ҳамма сўзлар кўзингизга ғалати кўринади, қулоғингизга эриш эшитилади. (А. Қ.)

§ 328. Натижа эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапи кўтариловчи интонация билан талаффуз этилади, интонациянинг кўтарилиши нисбий олмошларда бошланиб, *-ки* юклагасига келгач, энг юқори нуқтасига кўтарилади. Натижа эргаш гапда интонация пасаяди, аммо натижа эргаш гапнинг интонацияси оддий дарак гапнинг интонациясига қараганда юқори бўлади.

Баъзан бош гапнинг таркибидаги олмошнинг ва кесимнинг мазмунини қабартиб ифодалаш зарур бўлганда, бош гапнинг интонацияси янада кўтарилади ва чўзилади, бош ва эргаш гап орасидаги пауза анча сезиларли бўлади. Бу ҳолатда бош гапдан сўнг ёзувда ундов белгиси қўйилади:

—Йўлингни шундай кўрсатиб қўяйки! Пешонанг эшик очадиган бўлади! (В. Ос.)

§ 329. Натижа эргаш гапнинг структураси, бошқа эргаш гапларга қараганда, анча эркин бўлади.

Қуйидаги натижа эргаш гапнинг таркибида кўчирма гап ҳам қўлланган:

Қурбон ота шундай дарғазаб бўлдики, ўзини тутолмай, „Қўйинг тақсир! Қўйинг, ўйнасин, кулсин!“ деб ўрнидан туриб кетди (А. Қ.)

Қуйидаги мураккаб қўшма гапнинг ҳар икки қисми натижа эргаш гапли қўшма гапдан тузилган:

Бу ерда шунақаям жанг бўлдики, уларнинг ўтакаси ёрилди, эҳ—ҳе, ўтакаси шунақаям ёрилдики, қаёққа қочишини билмай қолди. (Б. П.)

РАВИШ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 240. Равиш эргаш гаплар бош гапдан англашилган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг қай тарзда, қандай қилиб, қандай равишда бажарилиши ёки бажарилмаслигини кўрсатади.

Равиш эргаш гапнинг кесими-*й*, *-б(-иб)* суффиксли равишдош орқали ифодаланиб, бош гапга маълум интонация ёрдами билан боғланади:

Қирқ кунда бутун халқ ёпирилиб, Каттакон Фарғона каналин қоздик. (Ғ. Ғ.) Миллионларча Фарҳоднинг кўкса қабариб, Минг йиллар куйланади бу ширин достон. (Ғ. Ғ.) Ойлар, кунлар зиммамизга қарз юклаб, Текис қора кунлар ўтди, тонг отмай. (Ғ. Ғ.) Ҳалиги киши орқага таш-

лашиб, ориқ-чандир бўйнидаги томирлари ўқлоғдай қаба-
риб, сигирни базур тўхтатди. (О.) Бўтабой ака нима-
дандир таъби очилиб, нимадандир кўнглига ғашлик тушиб
чиқиб кетди. (А. Қ.) Аҳмаджон, таъби тирриқ бўлиб,
бошқа ҳеч кимдан гап сўрамади. (А. Қ.) У, уйга ҳийла
таъби очилиб, қайтди. (А. Қ.) Раҳматилла, бир томон-
дан юрагига ғул-ғула тушиб ва бир томондан кўнглининг
бир бурчиди алланимадан бир умид пайдо бўлиб, областга
борди. (А. Қ.)

§ 241. Кесими равишдош формасида бўлган эргаш гап-
лар ўзбек тилида кенг қўлланади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам
бу турдаги эргаш гаплар бош гапдаги ҳаракат, белги-
хусусият қандай қилиб, қандай тарзда рўй беришини ифода-
лайди. Шу билан бирга кесими равишдош формасида бўл-
ган эргаш гаплар билан бош гап орасида бошқа маъно
оттенкалари ҳам бўлиши мумкин:

1. Сабаб-натижа оттенкаси:

Эргаш гап сабабни, бош гап ундан келиб чиқадиган
натижани англатади. Эргаш гапнинг бу тури кенг қўлланади:

Ер ислоҳотидан кейин бир йил дарё тошиб, экинлар-
нинг ярмидан кўпи нобуд бўлди: яна бир йили қаттиқ
қурғоқчилик бўлиб, экинлар куйиб кетди. (А. Қ.)... кўк-
рагининг аллақериди бир нима чирс-чирс узилаётган-
дай бўлиб, кўзи очилиб кетар эди... (А. Қ.)... кўзига...
сочини юлиб, форёд чекаётган онаси келиб, йиғлаб
юборди. (А. Қ.)—Купинча сув ташийдиган одам топилмай,
сувсиз ўтирамыз,—деб Нури яна тескари бурилди. (Қ.)
Йўлда чана оғнаб, Холиқ қор ичида кўрди ўзини. (Уйғ.)
Аммо ўтган йиғим-терим да бир фалокат юз бериб, Ҳасан
ўз инилари ва уларнинг боболаридан ажралди. (С. А.)
Вужудини қоплаган оналик меҳри ғолиб келиб, туни
билан тортган азоби ҳам эсидан чиқди. (П. Т.) Қишлоқ-
даги бутун халқ кўчага отилган бўлиб, Оломоннинг
кўплигидан тракторлар зўрға йўл топиб юрар эдилар.
(П. Т.) Унинг чопони икки елкасидан тушиб, оппоқ куй-
лаги кўриниб турган эди. (М. А.) Бироздан сўнг иккөөви
сўзлашиб кетиб, Корабас четга чиқиб қолди. (М. А.)
Қишда йўллар музлаб, оролдаги нефть ташилмай қолар
эди. (В. Аж.)

2. Пайт оттенкаси.

Бош гапдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериш
пайти англатилади:

Дастурхон йиғилиб, икки чойнакда чой киритилди.
(О.) Курси устига дастурхон ёзилиб, мева-чева тўла
патнус қўйилди. (О.) Қор эриб, тунука тарновлардан
сув вариллаб оқа бошлади. (О.) Бу ерда эканиңизни

эшитиб, кўзимга ҳеч нима кўринмайди... (О.) Қизил соқчилардан ўн бир киши, капсанчилардан саккиз кишининг ўлиги қолиб, қолган қизил соқчилар билан капсанчилар саҳарга яқин тўқайга кириб кетишибди. (А. Қ.) Учинчи куни, райондан артистлар келиб, дарё бўйида катта концерт қўйиб берилди. (А. Қ.) Қоронғулик йўқолиб, тонг тамом ёйилади. (Х. О.) Қиш жуда ҳам эрта бошланди. Гузал Тошкентнинг хуш манзара театр майдонидаги дарахтларнинг барглари ҳали тўкилиб бўлмай, қор ёғиб қолди. (С. Абдиқаҳҳор)

§ 242. Кесими равишдош формасида бўлган эргаш гап бошқа бир гапга тобе бўлмаслиги, қўшма гап таркибидаги бошқа гап билан мазмунан тенг муносабатда бўлиши ҳам мумкин:

Сочларим тикка бўлиб, бетларим жимирлашиб кетди. (А. Қ.) Севинчларим дарёдай тошиб, Юрагимда ҳавасим ортар. (У йғ.) Қизил лолаларга лиқ тўлиб қирғоқ, Баҳор чечаклари сочилар эди. (Х. Ф.) Кундан-кун бахтимиз қуёшдай порлаб, Улуғ коммунизм топмоқда камол. (Ф. Ф.) Ҳаётимиз равнақ топиб, гуллайди ижод. (А. У.)

§ 243. Деб боғловчиси ёрдами билан боғланган эргаш гапларнинг баъзи турлари мазмунан равиш эргаш гап ҳисобланадилар.

Чол унга қарайман деб, қўлидаги чойнакни тушириб юборди. (А. Қ.) Кўкраклари ерга тегай-тегай деб, қанотларини қоқардилар...

§ 244. Равиш эргаш гаплар бош гапга равишдошнинг—ганича формаси орқали боғланиши мумкин:

...маърузаси, ўзи ўйлаб қўйганча, у қадар силлиқ ва қулай чиқмаса-да, лекин натижанинг тўғри, қатъий экани Маҳаммад Расулга маълум эди. (О.) Каналдан сув ичадиган ўн бир колхоз бу қарорни муҳокама қилиб, кўнламда қийналиб қолмаслик учун, об ҳаво ижконият берганича, бу ишни асосан қишда қилишга қарор қилди. (А. Қ.)

§ 245. Равиш эргаш гапнинг кесими сифатдош формасида бўлиб, бош гапга кўмакчи функциясидаги ҳолда сўзи билан боғланади:

Умидлар билан кўкси қабарган ҳолда, лабларида бир қўшиқни шивирлаб, хўжайиникига кетди. (О.)

§ 246. Баъзан равиш эргаш гап бош гап таркибидаги маъноси абстракт бўлган шундай олмошнинг мазмунини изоҳлайди:

Она тили болага... табиатни шундай тушунтирадими, уни ҳеч бир табиатшунос унга шундай тушун-

тириб бера олмайди. (Н. К. Ушинский) *Менга шундай туюлардики, бу гувоҳнома фақат тинчлик тарафдорлари конференциясига қатнашиш ҳуқуқинигина эмас, балки каттароқ ва муҳимроқ ҳуқуқни ҳам беришга қодир.* (Журнал)

Бу турдаги эргаш гаплар шаклан натижа эргаш гапга ҳам ўхшайди. Аммо бу типдаги эргаш гапларда эргаш гап бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолатнинг натижаси бўлмасдан, бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолат қандай эканлиги, у қандай рўй беришини кўрсатади.

Равиш эргаш гапларнинг бу типи бош гапга-ки юкламаси орқали боғланади. Бош гап таркибида *шундай*, эргаш гап таркибида *бунда*, *шундай* олмошлари бўлади (баъзан бу олмош эргаш гапда бўлмаслиги ҳам мумкин).

§ 247. Равиш эргаш гап, одатда, бош гапдан олдин келади. Баъзан жонли тилда, шеъриятда эргаш гап бош гапдан кейинга тушиб қолиши мумкин:

Хўл тупроқлар жимиб қуриydi, Сой, қирларда ҳовур кўтарилиб (А. У.)

Равиш эргаш гапнинг-ки юкламаси орқали бош гапга боғланган тури бош гапдан сўнг келади.

ҚИЁСЛАШ МАЗМУНИ ИФОДАЛАНГАН ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 248. Эргаш гапли қўшма гапларнинг шундай турлари бор-ки, уларда эргаш гапдаги мазмунга қиёслаш орқали бош гапнинг мазмуни очилади. Бундай ҳолда эргаш гаплар, бош гапдан англашилган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятни бошқа бир воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларга қиёслаш, ўхшатиш орқали ифодалаши мумкин:

Баҳор кундузлари нақадар чиройли бўлса, кечалари ундан ҳам чиройлироқ бўлишга интилади. (Х. Шамс) *Бир юрт кўчиб боргандай, Шовқин-сурон кўп эди.* (Х. О.)

Бахтиёрсан: ғузаларинг хўп, Лўппи-лўппи бўлиб очилган, Ғўё зангор шохи ўзра кўп Парча-парча кумуш сочилган. (Уйғ.) *Очнинг тушига ош киради дегандек, капиталистлар ҳам тушларида социалистик тузумнинг ҳалок бўлиши, коммунизмнинг ҳалок бўлишини кўрадилар.* (Н. С. Хрушчев) *Колхозимизда мутахасислар қанча кўпайса, ишимиз шунча олдин кетади.* (Саид Назар)

Қиёслаш мазмунидаги эргаш гапларда бош гапнинг мазмуни бошқа бир воқеа, ҳодисага қиёсланиши, қарама-қарши қўйилиши ёки улар бош гапдан англашилган ҳаракат, ҳолатнинг даражасини изоҳлаши мумкин.

Бош гапнинг бу хусусиятлари эргаш гапдан англашилган мазмунга қиёсланиш орқали очилади.

Қиёслаш мазмунини ифодалаган эргаш гапли қўшма гаплар мазмунан қуйидаги типларга бўлинади.

1. Чоғиштириш

§ 249. Бу типдаги эргашган қўшма гапларда бош гапдан англашилган белги-хусусият эргаш гапдаги мазмунга қиёслаш чоғиштириш орқали ифодаланади.

Бу типдаги эргаш гаплар бош гапга қуйидаги йўллар билан боғланади:

1. Эргаш гапнинг кесими шарт феъли формасида бўлиб, эргаш гап таркибида қандай, бош гап таркибида шундай, олмошлари мавжуд бўлади:

Мени, ака-укаларимни қандай тарбия қилган бўлсангиз, буни ҳам шундай тарбия қилиб ўстирасиз, бошқа гап йўқ. (Ғ. Ғ.) Бир кўп одамлар дуонинг, туморнинг кучига қандай ишонса, у ҳам тигнинг сихрли кучига шундай ишонар эди. (О.) Рус тили рус жамиятини социалистик тузуми ва социалистик маданияти учун ҳозир қандай яхши хизмат қилаётган бўлса, октябрь ўзгаришига ҳам шундай хизмат қилиб келган. Бўз ва партов ерларни Олтой ва Сибирда қандай тез ўзлаштирилаётган бўлса, Қозоғистонда ҳам шундай тез ўзлаштирилмоқда. У симфда ҳар бир болага қандай эътибор берса, боғдаги ҳар бир ўсимликни парвариш қилишига ҳам ўшундай эътибор берар эди.. (Крупская) Қақраб ётган ер сувга қандай ташна бўлса, халқ ҳам илмга шундай ташна. (Крупская) Онамиз ўз оиласига қандай жонкуярлик қилса, бошқаларга ҳам шундай жонкуярлик қиларди. (А. В. Николаева) У денгизчиликда қандай ишласа, шоферлик ёки юк ташувчиликда ҳам шундай ишлай олиши мумкин эди. (С. Али) Юрась ўзини қандай тутиб юрган бўлса, Шуранинг ҳам шундан пок юганини билади. (О. Г.)

Бу типдаги эргаш гаплар айрим ҳолларда зидлик оттенкасини ифодалайди.

Бу кунларда Сидиқжон нақадар хурсанд бўлса, Қанизак шу қадар хафа... (А. Қ.)

2. Эргаш гап бош гапга шарт феъли қўшимчаси са орқали боғланади:

Гуллар ишқ ҳақида куйласалар, қушлар садоқат ҳақида чуғурлашиб баҳс қилишар, гуллар Нарзига тасалли берсалар, булбуллар чаҳ-чаҳлаб, Бамбурни Гуллар боғига чақирардилар. (Ш. Р., „Каш. қўшиғи“).... бир

томондан, рўзгор масъулиятини сезиб, юраги орқасига урса, иккинчи томондан, шундай масъулиятни бўйнига олишга қодир одам бўлганига ғурурланиб, оёқ босгани ер тополмас эди. (А. Қ.)

Ҷоғиштириш мазмунидаги эргаш гапларнинг кесими от-кесим бўлганда, шарт феъли формасидаги бўлмоқ феъли билан бирикади:

Қаршидаги чойхоначи учқун тегиши билан, гув алан-галанувчи қиринди бўлса, буниси алангани сундирувчи ҳўл тўнка... (О). Бу ерда кундузи бўлса, худди Ленинград ойдин кечалар. (Ғ. Ғ.) Баҳор кундузлари нақадар чиройли бўлса, кечалари ундан ҳам чиройлироқ бўлишга интилади. (Ҳ. Шамс). Қўшчинорни Қўшчинор қилаётган Урмонжон бўлса, Урмонжонни Урмонжон қилган унинг хотини... (А. Қ.) Бошда ҳаммаси Шнайдемюлни „қалъа“ деб юритган бўлса, энди келиб командарам уни доим шаҳарча деб атаб масҳара қилади. (Каз.) Бундан беш юз йил муқаддам Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистонга сафари ўша даврга нисбатан катта тарихий воқеа ҳисобланган бўлса, ҳозир ўзбек олимлари, ёзувчилари, жамоат ва сиёсий арбобларининг Ҳиндистонга ва Ҳиндистон халқлари вакилларининг Ўзбекистонга келиши оддий бир ҳол бўлиб қолди. (Газета)

Баъзан бўлмоқ боғламаси ўрнида эмоқ боғламаси келади. Агар мен шам эсам — у бир қуёшдир. (О.)

3. Тўлиқсиз феъл билан бириккан сифатдош ёрдами билан боғланади:

Колхозчилар пахта ҳосилини тезда йиғиб олиш учун жонбозлик кўрсатаётган экан, биз ҳам четда тамошабин бўлиб қолмаслигимиз зарур.

4. Кўра кўмакчили, чиқиш келишиги қўшимчасини олган сифатдош ёки-гунча суффиксли равишдош орқали боғланди:

Бу ишни Салимжон қилганидан кўра, сенинг қилганинг яхши. Эрдан қолгунча, эрдан қолган яхшироқ... (А. Қ.) Қўндай бўлиб, минг йил яшагунча, Шердай бўлиб, бир кун яшамоқ афзал. (Уйғ.)

5. — Дек, дай қўшимчасини олган сифатдош орқали боғланади:

Машиналар ўз вақтида ва сифатли қилиб ремонт қилинмагандек, пахта далалари ҳам машина билан теришга тўла тайёрланмаган.

II. Ўхшатиш

§ 250. Ўхшатиш, қиёслаш мазмунини ифодалаган эргаш гапларга ўхшатиш эргаш гаплар дейилади:

Кампир, худди ҳозир ўгли келини билан қўл ушлашиб кириб келаётгандай, эшикка қаради. (А. Қ.) У кетгандан кейин, худди бутун ҳовлини тўлдириб хандон-хандон суҳбат қилиб ўтирган бир талай меҳмон бирдан чиқиб кетгандай, ҳовли ҳувиллаб қолди. (А. Қ.) У чоғларнинг лаззатини шунда яна бир қайта яшагандек, лаблари титради, юраги урди. (О.)

Ўхшатиш мазмунидаги эргаш гапларни ўхшатиш оборотларидан фарқлаш зарур. Ўхшатиш оборотлари, составлари қанча кенг бўлса ҳам, таркибларида эга ва кесимлари бўлмагани учун эргаш гап бўла олмайдилар. Ўхшатиш оборотларига мисоллар:

Сидиқжон, худди аллақачон уйғонган — у, шунга махтал бўлиб ётгандай, дарров ўрнидан турди. (А. Қ.) Одамлар оёққа бирдан қалқиди, Гўёки шу дамда сўнмас қуёшдай Қаҳрамон Корея жанги болқиди. (Ҳ. Ғ.) Мана Ўктам ҳаяжонланиб, гўё бутун далани қучоқлагуси келгандай, қизгин ва баланд руҳ билан теримга кира бошлади. (О.) Шу вақтда орқа томондан, жангномаларда Рустамга нисбат берилганидек, ер ва кўкни титратган қаттиқ, йўғон ҳайбатли бир товуш эшитилди. (С. А.)

Ўхшатиш эргаш гаплар нисбий мустақилликка эга бўлган фикрни ифодаловчи ва таркибида эга, кесимга эга бўлган гапдир. Бу хусусият, маълумки, оборотда бўлмайди.

Ўхшатиш мазмунидаги эргаш гап ўхшатиш, қиёслаш, тенглик маъноларини ифодалаб келади. Бу ҳолатда эргаш гап реал бўлган воқеа-ҳодисаларни ва реал бўлмаган, ҳаёлий-фантастик ҳодисаларни англатиши мумкин.

§ 251. Ўхшатиш эргаш гаплар бош гапга маълум интонация ёрдами билан боғланади; бунда эргаш гапнинг кесими қуйидагича бўлади:

1. Эргаш гапнинг кесими *дай,-дек* қўшимчасини олган сифатдошлар билан ифодаланади.

Мазмун талаби билан бу турдаги эргаш гаплар бош гапдан олдин, унинг орасида ёки ундан сўнг келиши мумкин:

а) Лекин саводсизга китоб ҳеч нима демагандай, соат унга ҳеч нима кўрсатмади. (О.) Одамзод қалбидан томирларга тоза қон тарқалганидек, Фарҳод станциясининг ўтли юрагидан бутун ўлкамизнинг томирлариға қувват ва нур тарқалади. Қулоқ чеккамга урилгандай кучли шаппат, Дапдурустдан бу хат қилди жуда ҳам мот. (Ғ. Ғ.) Филдираклар қанот боғлагандай, симёғочлар тизилар сафга.. (А. У.) Зилол сувни лойқалатиб илон кезгандек, зар қабрийни билмас зотлар шоир кўнглин эзди-лар. (А. У.)

б) Канизак, худди шу ташвиш ўз бошига тушгандай,

типирчилаб қолди. (А. Қ.) Аравакаш елкасини губчакка тираб итарса ҳам, от тўрт оёғи ерга михлангандай, қимир этмасди. (О.) Булар орасидаги бетакаллуф муомила ва муносабатга одамлар ўраниб қолди. Буларнинг бири бўлмаса, иккинчиси, доим кўз ойнак тақиб юрадиган одам бирдан кўз ойнагини ташласа, ғалати кўрингандай, одамларнинг кўзига эриш кўринар эди. (А. Қ.) Тоғлар, адирлар, узоқ яқиндаги дарахтлар, қурум бошгандай, қопқора тус олди. (А. Қ.) Шундан кейин поччасининг ёрдамчиси Николай Юрьевич Куличек, худди кўзи энди очилгандек, бирдан Дашага хуштор бўлиб қолди. (А. Т.) Ут ўчгач, ўрнида кул қолганидек, Эзилганларга қолган золим ўрни. (Мирза Бедил).

в) Беда ораси жуда иссиқ: қуёшнинг бутун олови беда ичига яширингандай. (О.) Эркаланиб ётади, у Ватан тупроғида, Ёш бола ётганидай онанинг кучоғида. (Х. О.)

§ 252. Айрим ҳолларда эргаш гаплар таркибида гўё, худди юкламалари бўлади. Бу юкламалар эргаш гапнинг маъносини янада кучайтиш учун хизмат қилади:

Жаҳон Москвадан нурланиб борур, гўё ерга бирдан қўнгандек қуёш. (Ғ. Ғ.) Яна ўн йил ўтар, гўё ҳаводан гувиллаб ўтгандек ўнта самолёт. (Ғ. Ғ.) Сидиқжон дарҳақиқат, худди отаси тирилиб келгандай, ниҳоят хурсанд бўлиб, кучоғини ёзиб келар эди. (А. Қ.) Сидиқжон негадир, худди бир сири фош бўлгандай, гангиз қолди. (А. Қ.). Қори дарров энгашиб Сидиқжоннинг юзига қаради-ю, худди унинг афти маъқул бўлмагандай, совуққина: — Э, ошна, нима қилди? — деди... (А. Қ.) Обиджон худди биров қитиқлаётгандай, қиқирлаб: — Сатторқул акамни боладилар, — деди. (А. Қ.) Рўзимат яна кетмонни қўлга олоди, худди бу ишни битириб, ўша кўп ишлардан бирига ўтиши зарур бўлгандай, ғайрат билан ура кетди. (А. Қ.)

Гўё боғловчиси билан бошланиб, бош гапдан сўнг келган эргаш гап мазмунан ва интонацияда анча мустақил бўлади, бу мустақиллик кучли бўлса, бош гапдан сўнг нуқта қўйилади, маълум паузадан сўнг эргаш гап бошланади:

Стол устида осиглиқ чироғ дириллади, дераза ойналари жаранглаб кетди. Гўё иссиқ ҳаво келиб ургандай, ер юзи устидан момақалди роқ юриб ўтгандай бўлди. (А. Т.)

§ 253. Баъзан эргаш гапнинг кесими от кесим шаклида бўлади. Бунда — дай, — дек қўшимчалари бевосита от кесимга боғланади, ёки кесим юқоридаги қўшимчаларни олган бўлмоқ феъли билан бирикади, ёки от кесим ҳеч қандай қўшимчасиз келади — бунда эргаш ва бош гапни бириктириш учун, гўё юкламаси хизмат қилади:

а) Сидиқжон қипқизариб, худди фавқуллода бир нарса бордай, кўзанинг ичига қаради. (А. Қ.)

б) Зиёдаҳон, худди унинг шундай кунларни кўрганига ва шундай кунларга қолганига ўзи сабаб бўлгандай, нима қилишни билмай қолди. (А. Қ.)

в) Баҳор келди, баҳор кетидан, Баҳорни узатиб, баҳор кутди тол; Гўё ажсин кетди қари бетидан, Яшаргандай бўлди тетикланди чол. (Ҳ. О.) Юраклар типирлаб, бўлар безовта, Юракларга танлар гўё тор қафас. (У й ғ) Осмон кўк шоҳидай, уфқлар ёқут, Менинг кўзларимга кўринади, гўё Қуёш-парашютчи — осмон — парашют. (У й ғ.) Донаҳон Норматова ва Социалистик меҳнат Қаҳрамони Яхшигул Отабоева бир-бирлари билан аҳл, бир-бирларига суюниб иш қилишади, гўё бир шохда унган бир дона яхши гул дейсиз. (Т. Тула) Тамара саҳнада қушдай учади, гўё гўзал товус ўйнаб кўчади. („Хат“)

2. Эргаш гапнинг сифатдош орқали ифодаланган кесими каби кўмакчиси билан бирга қўлланади:

У оёқларида мадор қолмаган каби, каловланиб, узидан йигирма қадамча нарида, ишком бошида турган қизнинг ёнига келди ва унинг қўлидан бир катта бош узумни олди. (О.) Худди тепасига минг-миг юлдузлар сочилган каби, электр чироклари ёнган Уралнинг завод труба-ларидан кечаю-кундуз тинмай тутун чиқарди. (О. Г.) Қоратой бироз ўйланиб, боши қизиган каби, дўпписини курсига олиб қўйди... (О.)

§254. Айрим ҳолларда ўхшатиш мазмунидаги эргаш гап бош гапдан сўнг келади. Бу ҳолда эргаш гапнинг кесими аниқлик феъли билан ифодаланиши мумкин (кесими аниқлик феълидан бўлмаган ўхшатиш эргаш гапларнинг бош гапдан сўнг келиши шеърятда учрайди):

... уни бирдан кўрқув босди: гўё аллақандай яширин қўзлар теваракдан уларни пойлаб тургандай сезилди. (О.) Топилиши қийин топишмоқларни кўп билган Нури, ҳозир ўйлай-ўйлай, бирини ҳам эсга келтира олмади. Гўё ҳаммаси бошидан изсиз кўчган... (О.) Чирилдоқларнинг майин мусиқаси ҳамма ёқни тўлдирган, гўё кечанинг ўзи куйлайди. (О.) Унинг орқасидан оппоқ атиргул келаетир... Унинг сутга чайиб олингандек тўлин, оқ юзи ойга ўхшайди. Гўё у қадам қўйган ерда тўлин ой пайдо бўлади-ю, тўрт томонки нур қоплайди. (Ш. Р., „К. қўшиғи“) Унинг хаёлида ёлғиз Йўлчигина учади, фикран у билан сўзлашади, гўё йигит унинг бошини олиб эркалайди... (О.)

§ 255. - *дай*, - *дек* қўшимчасини олган сифатдош билан ифодаланган эргаш гапнинг кесими ҳар уч замонни кўрсата олади (*ўқигандай, ўқиётгандай, ўқийдигандай*).

Бош гапдан сўнг келган эргаш гап айрим ўринларда тўлиқсиз феъл ёки кўмакчи феъллар билан келиши мумкин: *Бино олдида бизни — Совет делегатларини, данияликлар ҳамда меҳмонлар зўр қувонч ва қарсақлар билан кутиб олдилар. Гўё денгиз тўлқини уриб келаётгандай бўлди.* (В. Содиқова) *Мана бу ов тасвиридир. Оҳулар гўё қоғоздан сачраб, ўйноқлаб кетаётгандай туюлади.* (О.)

Айрим ҳолларда ўхшатиш эргаш гапнинг кесимига — *дек*, — *дай* қўшимчалари қўшилмай, шу қўшимчаларга мазмунан тенг келувчи *ўхшамоқ* феъли келтирилади. Бу феъл ўзидан олдинги сўзни жўналиш келишигида бўлишини талаб этади.

3. Бош гап таркибида *шундай* олмоши бўлади ва унинг кесимига - *ки* юкламаси қўшилиб келади, эргаш гап эса *гўё, худди* боғловчиси билан боғланиб, бош гапдан сўнг келади; одатда эргаш гапнинг кесими - *дай*, - *дек* қўшимчаларининг бирини олган сифатдош формасида бўлади:

Серёжанинг сўлиқ юзида шундай аломат пайдо бўладики, гўё у бир нарсага диққат билан қулоқ солгандай ёки ўз фикрларининг боришини кузатаётгандай эди. (Чх.) *Бу хонада шундай кўнгилсиз жимлик чўкканки, гўё унда ҳаёт бутунлай йўқ.* (Ас. М.) *Бола шундай югурдики, гўё унинг орқасидан ваҳимали бир нарса қувиб келаётгандай эди.* (П. Т.)

Баъзан бош гап кесими составидаги - *ки* юкламаси ҳам яширинади:

Бектемирга ногоҳ ҳаво фавқулудда ёқимли, роҳатбахш, сокин туюлди, гўё уни дим иссиқ ўрадан тортиб олдилар. (О.)

Айрим ҳолларда бош гап составидаги боғловчи элементлар сақланиб, эргаш гап таркибидаги *гўё, худди* боғловчилари яшириниши мумкин:

Скрипка шундай тилга кирдики, чиндан ҳам қиз қалбидан ясалган эди. (М. Г.)

§ 256. Ўхшатиш мазмунидаги эргаш гаплар қуйидаги маъноларни ифодалаб келадилар:

1) Бош гапдан англашилган ҳаракат, ҳолат эргаш гапда ифодаланган ҳаракат, ҳолатга ўхшатилади:

У ўзини ерга отиб урди-ю, худди илон чаққандай, тўлғониб йиғи бошлади. (А. Қ.) *Баъзи минутларда эси оққаб каби, кўча ўртасида қаққайиб қилар... эди.* (О.) *Бека, ўнг оёғи ушалгандай, инграб йиқилди.* (О., Қ. қораймас) *Фасли баҳор офтобинини қора булут тўсгандек,*

ақл эрининг саройини жоҳил қўллар буздилар (А. У.) У. икки қадам олға босди-ю, бундан ортиқ яқин борса, худди бир нарса портлаб кетадигандай, энгашиб, боланинг кўкрагига чиқиб кетган қийиқчасидан ушлаб тортди. (А. Қ.) Қалтис йиқилиб, бирон жойи майиб бўлган киши бунинг оғриғини ўша топда эмас, кейин билгандек, Сидиқжон бу можаранинг бутун даҳшатини шу кечаси кўрпага кирганидан кейин билди. (А. Қ.) Яна ўн йил ўтар, гўё ҳаводан гувиллаб ўтгандек ўнта самолёт. (Ғ. Ғ.)

Бу типдаги эргаш гапларнинг бошқа типларида ўхшатиш, қиёслаш мазмунидан ташқари, сабаб ва ҳолат оттенкаси ҳам бўлади. Эргаш гап бош гапдан англашилган ҳаракат, ҳолатнинг нима сабабдан рўй беришини ва бажарилиш ҳолатини ифодалайди:

Кампир ҳозир ўғли билан келини қўл ушлашиб кириб келаётгандай, эшикка қаради. (А. Қ.) Сўзлашга тили қотган каби, анча вақтгача акасига бақрайиб қолди, киприклари қўрқувдан, ғазабдан асабий пириллади. (О.) Гулнор гўё ўзини жасоратсизликда айблаган ва ўз аҳволдан умидсизланган, ўксинган каби, кўзлари ёш билан тўлди, томчилари... юзига юмаланаверди. (О.). Сидиқжон, салгина бошқа ёққа қараса, арава ағдарилиб кетаётгандай, йўлдан кўзини узмай: — Қуллуқ... — баҳузур... — деди. (А. Қ.)

3. Эргаш гапли қўшма гапларнинг баъзи турларида, ўхшатиш мазмунидан ташқари, эргаш гаплар натижа мазмунини ҳам ифодалайдилар:

Думалоққина пўтанаклари оппоқ бўлиб турган қизил новдачалардан тоза кўкат ҳиди шундай бурқиб келардики, гўё баҳорнинг ўзи қирқ иккинчи палатага кириб келгандай туюларди. (Б. П.). Кўр бола сув яқинига шундай яқинлашиб борардики, назаримда, уни ҳозир тўлқин ютиб кетаётгандай туюларди. (Лерм.) Биз узоқ йиллик самимий дўстлик билан бир-биримизга боғланган қадрдон дугоналар, завқ ва шавқ билан суҳбатлашар эдикки, худди атрофимизда давра-давра бўлиб хушчоқчоқлик билан сўзлашаётган болаларимизга ўхшар эдик. (Зулфия) Бўрон шунча ғазаб билан ҳайқираар эдики, гўё чўққиси осмон билан ўпишган буюк тоғларни ҳам таг-туғи билан қўпориб, водига ағдаргандай... туюларди. (Ш. Р. „К. қўшиғи“).

Бу турдаги эргаш гапли қўшма гапларда маълум предметларнинг хусусияти, ҳолати, қиёфаси изоҳланиши мумкин:

Валя ўқ овозини шундай муштоқлик билан кутар эдики, гўё бу ўқ у билан Кузнецовга азоб ва ўлим эмас, балки шодлик ва роҳат бахш этгандай эди. (Медведов)

оппоқ нозик юза қуёшда шундай тиниқ кўринадики, гўё у нурдан яратилгандай. (О.)

—ки юкламаси ёрдами билан бош гапга боғланган ўхшатиш, мазмунидаги эргаш гап натижа эргаш гапга яқин туради: бош гапдан англашилган мазмуннинг натижаси ўхшатиш, қиёслаш орқали ифодаланади. Аммо эргаш гап бош гапдан англашилган ҳаракат, ҳолатнинг реал натижаси бўлмагани учун натижа эргаш гап бўла олмайди. Ўхшатиш мазмунидаги эргаш гап ўзининг айрим грамматик белгилари — таркибида гўё юкламасининг бўлиши ва эргаш гап кесимининг, одатда, - *дай*, - *дек* қўшимчали сифатдош орқали ифодаланиши — билан натижа эргаш гапдан фарқланиб туради.

Баъзи ўхшатиш мазмунидаги эргаш гаплар кириш гапларга яқин туради:

Бу ғамлар етмагандай, унинг ягона кўмакчиси бўлган шогирдини яқинда бошқа бир уста айнитиб олиб, бечора чолнинг қўлини кесди. (О.)

III. Миқдор-даража

§ 256. Киёслаш мазмунини ифодалаган эргаш гаплар бош гапда англашилган ҳаракат, ҳолат, белги, хусусиятнинг қандай даражада, қанча миқдорда рўй бериши ёки бермаслигини англайтиши мумкин.

Миқдор-даража маъносини ифодалаган эргаш гап қуйидаги йўллар билан бош гапга боғланади:

Эргаш гапларнинг кесими шарт феъли формасида бўлиб, бош гапга қуйидаги олмошлар ёрдами билан боғланади:

а) эргаш гап таркибида *қанча* ёки *қанчаки*, бош гап таркибида *шунча* олмошлари бўлади; бу олмошлар ҳаракат ёки ҳолатнинг миқдорини кўрсатади.

Бизнинг ютуқларимиз қанча ўсган бўлса, синфий душманнинг активлиги ҳам шунча ўсган. (С. А.) Қиладиган ишингиз, мақсадингиз қанчаки улуғвор бўлса, ғайратингиз шунча қайнай беради. (Р. Файз.) Михайлов ёнидан папирос қутисини олди. Папирос чекаётиб: — Қанча тез бўлса, шунча яхши! — деди. (П. Т.) Момо синглим, хайрли ишни кечиктириш ақлдан эмас. Қанча тез бўлса, шунча яхши! (Керб.)

б) Эргаш гап таркибида *қанчалик*, бош гап таркибида *шунчалик* ёки *шунча* олмоши бўлади; бу олмошлар ҳаракат ёки ҳолатнинг даражасини кўрсатади:

Биз агар ўтмишни қанчалик яхши билсак, ўзимиз яратаётган ҳозирги кун моҳиятини шунчалик осон ва шунчалик шодиёна тушунамиз. (М. Г.) Қанчалик сохта-

тик билан яшасалар, пулни шунча кўп топар эдилар. (М. Ибр.) Бунда тезликни қанчалик кескин ўзгартириш керак бўлса, куч ушанча кўп талаб этади. (Газета) Бу нарса фронт орқасидаги заводларда қанчалик муҳим бўлса, фронтда ҳам шунча муҳим. (О. Г.)

Баъзан эргаш гап таркибида нақадар олмоши бўлади:
— *Дарья Дмитриевнани нақадар яхши кўрсам, уша бир неча кун ичида сизни ҳам шунчалик яхши кўриб қолдим, Екатерина Дмитриевна... Мен ҳамиша, дунёда рус аёлларидан ажойиб аёл йўқ деб келаман..* (А. Т.)

Миқдор-даража маъносини ифодалаган эргаш гапларнинг кесимлари феъл кесим ёки от кесим шаклида бўладилар.

1. Эргаш гап кесими феъл кесим шаклида:

Бизнинг мамлакатимиздаги кишилар қанчалик яхши яшасалар, бутун дунёда коммунизм учун бўлган агитация шунчалик кучли бўлади. (М. И. Калинин, Ад. ҳақида) *Холназарнинг хаёли қанчалик юқори парвоз қилса, Хўжам ҳам шунга қараб қанот қоқар эди.* (Керб.) *Гузал Оинанинг бу сурати Ортиқни қанчалик қувонтирса, Оинани ҳам Ортиқнинг юзидаги қувонч шунчалик шодлантирди.* (Керб.) *Қуй қанча яхши овқатлантирилса, чорвадаги овқатни ўз вақтида еса, шунча тез семирди.* (Газета)

2. Эргаш гапнинг кесими от кесим тарзида:

Қишлоқ қанча обод бўлса, у шунча хурсанд бўлади, (Уйғ.) *Совет кишиларининг онги қанчалик юқори бўлса, социалистик давлатимиз шунчалик қудратли ва мустаҳкам бўлади. Бизнинг жамиятимиз қанчалик юксак бўлса, бутун дунёда коммунизм учун бўлган агитация шунчалик кучли бўлади.* (Калинин, „Ад. ҳақ.“) *Меҳнат қанча қийин бўлса, самараси шунча ширин бўлади.*

§257. Кесими сифатдош орқали ифодаланиб, сари кўмакчиси билан бирикиб келган пайт эргаш гапларда миқдор-даража мазмуни ҳам англашилади. Бу хил миқдор-даража мазмунидаги эргаш гаплар ҳар вақт бош гапдан олдин келади:
Шамол зўрайиб, дарахтларни силжитган сари, баргларини осмонга пириллатиб учирган сари, биз севинамиз. (О.) *Стаканлар бўшаган сари, юзлар қизариб, гапнинг калаваси чувала бошлади.* (О.) *Шундай юпантирувчи сўзларни ҳар кимдан эшита-эшита уларга эътиқод қолмаган ва бадани кундан-кун кўлроқ эриган сари, умидбахш сўзларнинг шунчалик мўлроқ ёғилгани учун, бу сўзларнинг маъносизлигини англаган Тоҳиржон кивоя билан илжайди.* (О.) *Меҳинлининг аҳволи яхшиланган сари, талаби ҳам ортди.* (Керб.)

§ 258. Миқдор-даража мазмунидаги эргаш гаплар қуйидаги маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади:

1. Бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг қанча миқдорда, қанча даражада бажарилиши:

Мен қанча хароблашсам, у шунча хурсанд бўлади. Кукрагида туккан нияти менга маълум, Йулчибой! (О.) Совет кишиларининг онги қанчалик юқори бўлса, социалистик давлатимиз шунчалик қудратли ва мустаҳкам бўлади... Қанча тез бўлса, шунча яхши! (П. Т.)

Эргаш гапли қўшма гапнинг бу турида олмошлар феъл кесим ёки от кесимга боғланадилар. Айрим ҳолларда бош гапнинг феъл кесимидан англашилган ҳаракатнинг миқдори ёки даражаси эргаш гапнинг от кесимидан англашилган белги-хусусиятнинг миқдор ёки даражасига кўра изоҳланиши мумкин:

Қиладиган ишингиз, мақсадингиз қанчаки, улғувор бўлса, ғайратингиз шунча қайнай беради. (Р. Файз). Бола қанчалик катта бўлса, қизомиқ унга шунчалик енгил чиқади ва хатарсиз ўтади. (Журнал)

2. Бош гапнинг кесимига боғланиб келган ҳолнинг қанча миқдорда, қанча даражада бажарилиши:

Маяковский ижоди қанча кўп ўрганилса, ўзбек совет поэзияси шунча кўп мустаҳкамланади. (С. Долимов, „Ш. юлд.“ журн.) Ер қанча кўп олинса, шунча арзон ва узоқ муҳлатга берилади. (А. Қ.) Ёзувчи озодлик курашига қанчалик яқин турган бўлса, ҳаётни шунчалик ҳаққоний ва чуқур акс эттиради.

Бу мазмундаги эргаш гапли қўшма гапларда бош ва эргаш гап таркибидаги олмошлар равиш ҳолига боғланади. Шу билан бирга бош гапдаги ҳолатнинг даражаси эргаш гапдаги белги-хусусиятнинг даражасига қараб изоҳланиши мумкин. Бу ҳолатда бош гап таркибидаги олмош равиш ҳолига, эргаш гап таркибидаги олмош эса кесим вазифасида бўлган белги-хусусиятга боғланади.

Дарё қанча чуқур бўлса, у шунча секин оқади. (Мқ.) Турмуш қанча завқли бўлса, йиллар шунча тез ўтгандай туюлади. (Уйғ)

Айрим ҳолларда эргаш гапнинг таркибидаги олмош қанча бўлиб, бош гап таркибида шундай олмоши қўлланади. Бу ҳолатда бош гапдан англашилган ҳолатнинг қандай даражада рўй бериши эргаш гапнинг кесимидан англашилган ҳаракатнинг бажарилиш миқдори, даражасига боғлиқ бўлади:

Улар олдинга қанча шиддат билан, муздек сувлари тошган дарёлардан ўтиб, офтоб қизиғида жанглار қи-

либ, қанча жадал юриб борсалар, баҳор ҳам орқаларидан худди шундай тез етиб келаётгандай бўларди. (О. Г.)

БИР НЕЧА ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАПЛАР

§ 259. Баъзи қўшма гапларнинг таркибида эргаш гаплариккита ва ундан ортиқ бўлиши мумкин. Бу турдаги қўшма гапнинг таркибидаги эргаш гапларни, уларнинг ўзаро ва бош гапга боғланиш усулларига кўра, икки гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Биргалик эргашиш;
2. Кетма-кет эргашиш.

БИРГАЛИК ЭРГАШИШ

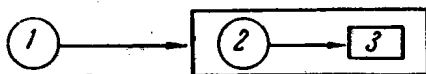
§ 260. Қўшма гап таркибидаги эргаш гапларнинг ҳар қайсиси бевосита бош гапга боғлансалар, бу хил эргашиш усулига биргалик эргашиш дейилади.

Биргалик эргашишни ташкил этган эргаш гаплар ўзаро ва бош гап билан муносабатларига кўра уюшиқ бўлақларга ўхшайдилар. Бу хил эргаш гаплар ўзаро бевосита грамматик алоқага киришмайдилар. Аммо улар бир турдаги тушунчаларни ифодалаб, маълум бир умумий фикрни ифодалаш учун хизмат қиладилар.

Қуёш кулиб боққанда, Кумуш сувлар оққанда, Нур қўнди ҳар томчига—Халқимнинг қувончига Яйраб қаради олам (А. У.)... ҳаво бир оз салқинланган бўлса ҳам, шамолсиз кунларда қуёш тик келгач, ҳали ҳам кишининг бошидан олов қуйган каби куйдирар эди. (А. Қ.) Ошнолар баъзиси кўркам, таманно бўлса ҳам, Хуш бичим, хуш феъл ҳам сўзлашда доно бўлса ҳам, Яллачи, улфатшунос, доим таралло бўлса ҳам, Ҳамма вақт ёнингда, гоҳ жонингга оро бўлса ҳам, Кеч у хил дўстдан, агар қалбида виждон бўлмаса. (С. Абдулла) Миллион йиллар ўтса ҳам, Тошга чекилган хатлар ўчиб кетса ҳам, Ленин ишчиларнинг кўнглидан чиқмас. («Хат») Агар педагогда ижодий ўт бўлмаса, ўз предметига меҳр қўймаса, ўз ишига парвосизлик билан, расмиятчилик билан қарайдиган бўлса, бундай педагог ўзи ўқитаётган предметга ўқувчиларда муҳаббат туғдира олмайди. (Газета)

§ 261. Маълумки, биргалик эргашишни ташкил этган эргаш гапларнинг ҳар қайсиси бош гапга бевосита боғланиб, бир-бирига нисбатан ўзига мустақил бўлади, бирор эргаш гапнинг тушириб қолдирилиши гапнинг грамматик структурасига таъсир этмайди. Аммо шундай ҳолатлар ҳам учрайдики, бунда бош гап билан бевосита ёнма-ён турган сўнгги эр-

гаш гап бош гапнинг таркибига кириб кетади. Бу ҳолатда бошқа эргаш гаплар бош гапнинг ана шундай эргаш гап билан бўлган бирикмасига боғланадилар:



Ишчилар синфининг енгизишга бўлган ишонч уларни руҳлантирар эди, шу сабабдан ҳам, партия қурбонлар берганда, бу ҳол унинг сафларини янада жипслаштирар эди... (К а л и н и н)

Бошқа бир ҳолларда эса, бош гап билан бир хилда муносабатда бўлган эргаш гаплар ўз аро жипс семантик муносабатда бўладилар, бундай ҳолда бир эргаш гапнинг туширилиши, гапнинг грамматик қурилишига таъсир этмаса ҳам, унинг мазмунига таъсир этади, айтилмоқчи бўлган фикр англашилмай қолади.

Сиз куйиб-пишиб гапириб турганингизда, сизири маъраб қолса, сизга эмас, сизирига қарайдиган одамга гап таъсир қиладими! (А. Қ.) Сидиқжон, гарчи шу ҳаяжон пайтида «менинг номимни айтмаса ҳам майли» деб кўнглидан ўтказса-да, табелчи айтиб бўлгандан кейин, яна айтишини хоҳлар... эди. (А. Қ.) Бу Канизакнинг унга қиладиган ҳар бир муомаласидан очиқ-ойдин кўришиб турса ҳам, Абдусамодқорини эътиборга олмаганда, бунга ҳеч ким аҳамият бермас эди. (А. Қ.) Агар душман ўнг флангга ҳужум қилса, Киев гренадёр полки билан Подольск егер полки, то марказдаги эҳтиёт қисмлар етиб келгунча, ўз позицияларини қўлда тутиб туришлари керак. (Л. Т.).

Бу хил биргалик эргашиш кетма-кет эргашишга мазмунан яқин туради, аммо грамматик жиҳатдан бош гапга мустақил боғланиши билан биргалик эргашиш типига киритилади.

Биргалик эргашиш усули билан бош гапга боғланган эргаш гаплар бир турда, бир типда бўлишлари ёки турли типда бўлишлари мумкин. Шунга кўра, биргалик эргашиш икки турли бўлади:

1. Бир типли биргалик эргашиш;
2. Турли типли биргалик эргашиш.

Бир типли биргалик эргашиш

§ 262. Бир турдаги эргаш гаплардан таркиб топган биргалик эргашишга бир типли биргалик эргашиш дейилади.

Бир типли биргалик эргашишда эргашган қўшма гап қуйидаги эргаш гаплардан таркиб топиши мумкин:

1. Аниқловчи эргаш гаплардан таркиб топган биргалик эргашиниш:

Бу шундай агитация бўладики, унга реакциянинг ҳеч қандай кучи бу кела олмайди, одамларни қийнаш, қатл этиш қуроллари бу агитация қаршида ожиздир. (Калинин) Вой, мен нима деб арз қилай, қандай сўз борки, бунинг кўнглини юмшата олса, менинг дардимни, юрагимни очиб бера олса? (Х. Х.)

2. Тўлдирувчи эргаш гаплардан таркиб топган биргалик эргашиниш:

Кишилар истайдикки, ер юзида барча халқ Ўз эрки, ҳуқуқини умир кўрсин пайдор, Ҳар кимнинг ўз меҳнати, ўз ватан, ўз хоҳиши Жаҳоний орзулари давом этсин беозар. (Ф. Ф.) Кишилар истайдикки, қаҳрамон Корейни Америка зулмининг ғуссаси ўртатмасин, Кишиларни янгидан бўлажак уруш хавфи — Фашизм хуружининг ғуссаси ўртатмасин. (Ф. Ф.)

3. Эга эргаш гаплардан таркиб топган биргалик эргашиниш:

Кимнинг билагида кучи бўлса, ким ишининг ҳавосини олса, кимнинг камбағаллик жонига теккан бўлса, айниқса жонига теккан бўлса-ю, шу ишдан бир нима чиқишига ишонса, ўша ударник бўлаверади. (А. Қ.) Кимки революциядан кўрқса, кимки пролетарларни ҳокимият тепасига қўйишни ўйламаса, у пролетариатнинг революция вақтидаги иттифоқдошлари тўғрисидаги масалани қизиқа олмайди, у иттифоқдошлар ҳақидаги масалани аҳамиятсиз масала деб, унга бепарволик билан қарайди. (М. Ибр.)

4. Қесим эргаш гаплардан таркиб топган биргалик эргашиниш:

Толеим шулким, Ватанда бир гулистон танладим, бахтни топган эл билан жондош бўлиб, оддим одим. (Х. О.)

5. Пайт эргаш гаплардан таркиб топган биргалик эргашиниш:

Иигит бўлиб мағрур кулганда ёшим, Кенг, улуг ўйларга тўлганда бошим, Кутиб олди мени янги Москва. (А. У.) Нури бу оилага тушгач, уч кун ўтирар-ўтирмас, икки қайнона кундош орасидаги душманликни сезди. (О.) Ёв тамом бўлди деб келганда хабар, Муяссар бўлганда муқаддас зафар, Москва сўнги бор салют берганда, Қизлар ғолибларга чечак терганда, Буйруқ берганида Олий қўмондон, Келади музаффар соҳибқиронинг. (Уйғ.) Чўлларга, қирларга, боғларга Баҳорнинг гул тани тўйганда, Уфқ ёқут кўйлак кийганда, Ҳаёт, иш денгизи қайнарди. (Уйғ.)

6. Тўсиқсиз эргаш гаплардан таркиб топган биргалик эргашиниш:

Гарчи бутун азаматларни жангга юборса ҳам, қўли қисқариб қолса ҳам, бир қарич ерни қолдирмайди. (Ш. Р.) У қан-

ча тиришса, ҳам, ўз-ўзини мажбур қилса ҳам, қорни оч бўлишига қарамай, томоғидан овқат ўтмади. (Ш. Р.) Қани, юрак, бўрон бўлса-да, сел бўлса-да, чақмоқ чақ, яша! (Х. П.) Қалбингда ётса ҳам бир бунё алам, Қаддингни букса ҳам олам-олам ғам, Бошингга айрилиқ солса ҳам соя, Кўнглинг ғам бўлса ҳам бениҳоя, Сочинг оқарса ҳам ҳижрон туфайли, Юзларинг заъфарон бўлса ҳам, майли, Онажон, кўзингдан оқизма кўй ёш. (У й ғ.) Гарчи қопласа ҳам ўлкани ёнғин, Езган бўлса ҳамки ўлим қанотин, Гарчи бало, офат, даҳшат, мусибат Енган гулзорларда чопса ҳам отин, Мен баҳор қўшиғин куйлайман дадил! (У й ғ.) Ут тушса ҳам, бўрон бўлса ҳам, Ўз сўзидан чиқарди ҳар ғал. (Шукрулло) Адолат ҳар қанча меҳрибонлик кўрсатса ҳам, Тозагул унинг бошида ҳар қанча парвона бўлса ҳам, ўз оғасидай бўлиб қолган Утан панд-насихатлари билан унга ҳар қанча тасалли берса ҳам, айрилиқ алами босилмас эди. (Х. Ғ.) Отасининг ўлими Ашир учун нақадар оғир мусибат бўлса ҳам, зулм занжирининг берган зарби нақадар даҳшатли бўлса ҳам, у ўзини йўқотмади. (М. Ибр.) Қимёнинг сирларини тезроқ фаҳмлашга орзуси қанча кучли бўлмасин, сирли амалиётга қанча ошиқмасин, лекин ўжар инжиқ табиатли олимни хафа қилмаслик учун, биронта, идишга, биронта моддага қўл тегизишга ботинмади. (О.)

7. Шарт эргаш гаплардан таркиб топган биргалик эргашиш.

Иш шу зайлда борса, кайфият шу бўлса, ҳадемай, Қапсанчиларда биронта ҳам яккахўжалик қолмаслиги муқаррар эди. (А. Қ.)... мана бу канал битса, янги ер очилса, пахта ҳам кўпаяди. (А.Қ.) План бажарилса, дастурхон мўл, ёру дўст биродарлар қалин бўлса, тўй сурони кўкка етаверади, нима дейсиз? (О.) Қишлоқнинг ҳаммаси колхоз бўлса, камбағал деҳқонлар ери, от-ўливи билан кирса, колхоздан кулганлар, колхозга ёзилган йигитларни масхара қилганлар қандай ҳолга тушар эканлар? (Х. Ш а м с.) Колхоз коммунистларининг ишлабчиқаришда авангардлиги таъминланса, улар ҳосил тақдири ҳал қилинадиган участкаларга қўйилса, улардан тўғри фойдаланилса, ана шунда мажбурият тўла уйдalаниши мумкин. (Газета) Суюндиқ билан Жексен Чингиздан биттадан қистов олса, Қоровул, Болпа тегадиган бўлса, айниқса, яйловдаги икки катта сув ўз ихтиёрларида бўлса, ўқинишнинг ҳожати йўқ дейишди. (М. А.) Уртоқлардан бирови қалтир ҳазил қилиб қўйса, чойшабнинг бирон ери ғижимланиб қолса, касал қочувчи кекса аёлнинг қўлидаги сунгурги ерга тушиб кетса, унинг жаҳли чиқиб, тутақиб кетарди ва ўзини зўрға босиб оларди. (Б. П.)

8. Сабаб эргаш гаплардан таркиб топган биргалик эргашиниш:

Фарзанд гулдир, она бир бўстон, Шунинг учун жаҳон гулистон. (Ф. Ф.) Ҳаққимиз бор қўшиқ айтишга, Чунки бизмиз вафар олганлар, Чунки бизмиз шум фашизмнинг қоқ бошига қилич солганлар. (Уйғ.) У молларнинг ҳамма-си сандиқларга жойлашгани учун ҳам ундай буюмлар ўзида ҳам ўша миқдордан кўпроқ бўлгани учун, қайта кўришни истамади. (О.) Ҳовли ичкарироқ бўлганидан, ҳамма ухлаб қолганидан, дарвозанинг оғир гумбурига ичкаридан ҳеч ким чиқмади. (О.) Биз Москва университетини даставвал шунинг учун қадрлаймизки, ёшлар унга интилади-лар, чунки у ёшлар орасида обрў қозонган.. (Газета)

9. Мақсад эргаш гаплардан таркиб топган биргалик эргашиниш:

Юртимиз шоҳилар билан тўлсин деб, Озод, ҳур халқимиз шоҳи кийсин деб, Топпирдик ўн минг тонналаб пилла. («Хат») Нур тўлсин деб эзгу Ватанга! Йўқолсин деб зулм, меҳнат аҳли отланди мангга. (Уйғ.) Тол экдик сув бўйига, Соя-салқин бўлсин деб; Ғайрат қилган ботирлар Етиб дамин олсин деб. (Фольклор) Пилла тутинг, бўлсин деб, Шартномамиз тўлсин деб. (Фольклор) Юзда табассум ўчмасин учун, Саломлар алик-сиз қолмасин учун, Инсоф дафтарига қўямиз имзо. (Ф. Ф.) Пахта экдик, бўлсин деб, Шартномамиз тўлсин деб. (Фольклор)

10. Натижа эргаш гаплардан таркиб топган биргалик эргашиниш:

У шундай тажаниг бўлдики, беқарор кўзлари ундан-унга тикилар, лаблари пириллар эди. (Ш. Р.) У шу қадар зулм ўтказдики, оқибатда халқнинг сабр косаси тўлди, қаҳри-газаби кучайди. (Ш. Р.) Кун шу қадар исиб кетдики, чигирткалар чириллашдан тўхтаб қолди, ғўзалар тагига ҳозиргина қўйиб юборилган сув таср-тарс ёрилиб кетган ариқларга ёғдай ёқди. (Т. Тўла)

11. Равиш эргаш гаплардан таркиб топган биргалик эргашиниш:

Қулоқ тинглаб, Этлар жимирлаб, Қаҳрамонлик юракка тўлсин. (А. У.) Ел ғувиллаб, ўрмон мунглаб, Хўнграб қолди далалар. (А. У.) Фигонлар қон туғдириб қон интиқом туғдириб, Бу вулқон золимларнинг қасрини йиқар фақат. (Ф. Ф.) Булбуллари наъма соз этиб, Чечаклари ишваноз этиб, Оғочларни сарафроз этиб, Ҳусни тўлиб, Очилар баҳор. (У.) Шундай қилиб, Сидиқжон худди, зўр бахтга эришган ёки ўшандай бахтнинг бўсағасида тургандай, терисига сиғмай, қулоғига

ҳар бир товуш ёқимли эшитилиб, кўзига бутун олам ўн саккиз яшар қишлоқ қизининг юзидай кўриниб, эски ҳаётни эслагуси ҳам келмай юрар эди. (А. Қ.)

12. Микдор-даража маъносини ифодалаган эргаш гаплардан таркиб топган биргалик эргашиш:

Бизнинг мамлакатимиз қанчалик юксак бўлса, бизнинг мамлакатимиздаги кишилар қанчалик яхши яшасалар, бутун дунёда коммунизм учун бўлган агитация шунчалик кучли бўлади. (К а л и н и н) Езувчи умумхалқ тилини қанчалик яхши билса, умум халқ тилининг битмас-туганмас имкониятларидан қанчалик усталик билан фойдалана билса, унинг асари шунчалик гўзал чиқади. (Журнал) Жонажон Ватани қанчалик йироқда қолса, Чернишни бу ердан ажратиб туривчи юзларча километр масофа қанчалик узайиб борса, унинг жангчи дўстларига бўлган меҳри шунчалик улғайиб боради. (О. Г.)

13. Ухшатиш маъносини ифодалаган эргаш гаплардан таркиб топган биргалик эргашиш:

Пойтахтимиз осмонда самолёт порлар гумбирлаб, Гўё юлдуз, эҳтиромла йўлимизга тўкилди, Гўё ер-кўк байрам билан улғ Ватанни қутлаб, Чин юракдан, завқу шавқ-да қаққаҳа уриб кулди. (Ҳ. Ш а р и п о в) Бу унга бомбадай кўринди, Гўё портлайди қўлига олиши билан, Гўё тиратикон, Гўё ўтқир ханжар, Гўё икки газли, қирқ бошли илон. (М а я к о в с к и й, «Совет пасп.») Кўрган замониёқ мени элтди жалб-Екут доналарким, серсув ва бўла, Гўё юборибсан ҳароратли қалб, Гўё бир қути ким, лаълилар тўла. (Уйғ.) Уқидим... гўёки қулоқларимда Янгради дўстларнинг қувноқ кулгиси, Гўё думоғимга урилди келиб, Фарғонада ўсган гулларнинг исси. Уқидим... гўёки эшитилди соз—Гўзал қизлар чалган дугорнинг саси, Гўё кўз олдимда намоён бўлди Пахтазор қирларнинг кўм-кўк жилваси. (Уйғ.)

Турли типли биргалик эргашиш

§ 263. Турли типли биргалик эргашишни ташкил этган қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар турли хил бўлиб, бош гапни турли томондан изоҳлашлари мумкин.

Бир неча эргаш гапли қўшма гапни ташкил қилган эргац гаплар, кўпинча, бош гапнинг кесим составига оид бўлади. Бу эргаш гаплар бош гапнинг кесим составини турли томондан изоҳлайдилар: бири бош гапдан англашилган ҳаракат, ҳолатга зидликни ифодаласа, иккинчиси шу ҳаракат, ҳолатнинг қачон рўй беришини билдиради ва ҳоказо.

Эргаш гапларнинг ўринлашиши уларнинг турига ва маъно қимматига боғлиқ.

Бир неча эргаш гапларнинг энг асосий ўринлашиш комбинациялари қуйидагича:

1. Биринчи ўринда тўсиқсиз эргаш гап келиб, ундан сўнг қуйидаги эргаш гаплар жойлашади:

а) пайт эргаш гап:

Сидиқжон бунга диққат билан қулоқ солиб ўтирган бўлса ҳам, одамлар тез-тез чапак чалганда, «Сўзи тамом бўлди, энди бошқа масалага ўтилади», деган ваҳм билан қулоғига гап кирмас эди. (А. Қ.) —*Ҳеч гап эмас, ҳужумни қайтарамиз, деб айтган бўлсалар ҳам, улар бу сўзни айтганда, батальонни ва эгаллаб турилган беш юз квадрат метр жойни ҳамда икки юз жангчининг ҳаётини сақлашдаги жавобгарликларини кўзда тутган эдилар. (К. Симонов) Орадан уч йил ўтса ҳам, ўша кунлар ёдига тушаркан, Оганесяннинг қоңқора кўзларида ғазаб ва нафрат учкунлари чақнаб кетар эди. (Қаз.)*

б) шарт эргаш гап:

Агар синиқ ишиша бўлса ҳам, бировнинг мулки бўлса, хиёнат қилма. (М а қ о л) *Хаёлларга, умидларга кўкраги тўлган Нури, ошиққан, интилган бахт билан ўзи орасини айирган бир кунни қандай кечирини билмаса-да, ...қариндошлар орасига кирса,... у дарров бошқача бир тус олишга тиришар эди. (О.) Мен жуда ювош одам бўлсам ҳам, ўзимга қарши бирор нарса бўлгандек бўлса, жуда ғазабим ошиб кетади. (М. Г.)*

в) сабаб эргаш гап:

Содда қишлоқ йигити такаллуфни билмаса ҳам, одоб-таъзим хусусида онаси анча-мунча гапларни уқтириб юборгани учун, ...овқатдан тортинишни маъқул кўрди. (О.) *Бу фикр ҳаммага маъқул тушса ҳам, Алоиддинга у ёқинқирамади, чунки бу иш ёлғиз ўзига хос иш эди. (О.) Қиш нақадар совуқ бўлса ҳам, мангу эмас, чунки ортинда ёз бор. (С. К у д а ш) Ташқари ҳали ёруғ бўлса-да, эшик ёпилгани учун, деразасиз ҳужра қоңқоронғи бўлди. (О.) Сапёрлар пойдевор ёнидан камроқ музлаган, тупроғи бўшироқ жойни топиб кавламоқчи бўлиб, анча вақт овозра бўлишса ҳам, ер қаттиқ музлаб қолганидан, унга белкурак ва ломлар ўтмас эди. (Ф а д.)*

г) натижа эргаш гап:

Чироғни ҳам ёқмай, эртагина ётиб олган бўлсалар ҳам, лекин ҳамма шу қадар ҳаяжон ичида эдики, ҳеч ким ухлай олмади. (Ф а д.)

д) равиш эргаш гап:

Бўтабой ака бунинг сабабини ҳарчанд айтмоқчи бўлса ҳам, хотинининг гапи қулоғидан кетмай, сира тили айланмади. (А. Қ.) *Неча марта рўдни қазиб, Қоқо ёванигача бир оз суё келтирган бўлсалар ҳам, рўд қирғоғида уйилиб ётган қумлар яна силжиб тушиб, икки кунда суё йўлини кўмиб тошлабди. (С. А.) У ҳарчанд ўғли билан сўзлашишга тиришиба ҳам, фикр-*

лари чалкашиб кетиб, оғзидан сира маъноси бўлмаган поймапой сўзлар чиқар эди. (Пушкин.)

е) мақсад эргаш гап:

Гарчи оналари йиғласа ҳам, куйса ҳам, оналарини аяймай деб, Камшоднинг аҳволини яширгуси келмади. (М. А.)

ж) ўхшатиш маъносидаги эргаш гап:

Аравакаш елкасини губчакка тираб итарса ҳам, от, оёғи ерга михлангандай, қимир этмасди. (О.) —Ўзингчи, сенинг кетмон уришинг, биласанми, нимага ўхшайди?—деди, лекин нимага ўхшаганини айтмаса ҳам, қизиқ нарсага ўхшаганлиги ҳаммага маълумдай, ҳамма барабар қийқириқ кўтарди. (А. Қ.)

§ 264. 2. Биргалик эргашини ташкил этган эргаш гапларнинг биринчиси пайт эргаш гап бўлиб, ундан сўнг қуйидаги эргаш гаплар жойлашади:

а) мақсад эргаш гап:

Иш тамом бўлгач, болалар овқатланамиз деб, бирдан шийпон томон йўл олдилар. (Х. Назир)

б) сабаб эргаш гап:

Чорраҳага етиб боргач, Хаёқкий отини шаҳарчанинг шимоллий томонига қараб чоптира кетди, чунки унинг назарида ўзининг олдинги қатордаги дўстлари ҳам худди ўша томонга қараб кетгандай эди. (О. Г.) Йўлчи тўғрисида Нурунинг сўзларини эшитган ҳамон, олам унинг кўзига қоронғилашди. Чунки у Нуруни билар эди, кўнелига келган ҳар бир орзуну вужудга чиқара билишига ишонар эди. (О.)

Ишчилар пиёда юрганда, заводга кўпинча шу йўлдан борадилар. Чунки бу йўл ниҳоятда кўнгилли. (Ас. М.)

в) шарт эргаш гап:

Кўз келгач, пахта плани тўлса, катта тўй қиламиз.

г) натижа эргаш гап:

Қуёш қоқ тиккага келгач, ҳаво шундай исийдики, киши чидаб туриб бўлмайди. (М. Ибр.) Лубенцов генералнинг олдидан чиққанида, юзига баҳорнинг шу қадар ёқимли илиқ ва хушхид шабадаси урдик, унинг нафаси қайтиб кетди. (Қаз.)

д) тўсиқсиз эргаш гап:

Кампир ўз тирикчилигидан сўзлар экан, Сидиқжон, гарчи онасининг қийналмаганлигига хурсанд бўлса ҳам, хижолат тортар...эди. (А. Қ.)

е) равиш эргаш гап:

Рўзгор тақир-туқири эҳтиёт ва диққат билан ўз жойида сарамжонланган, чуқур жимлик ҳукм сурган ҳавлида Йўлчи танҳо юрганда, унинг кўксини зирқираб оғритган ишқий кечинмалар қоплаб, бутун борлигини Гулнорнинг ёди асир қилди. (О.)

§265. 3. Биргалик эргашини ташкил этган эргаш гапларнинг биринчиси шарт эргаш гап бўлиб, ундан сўнг қуйидаги эргаш гаплар жойлашади.

а) равиш эргаш гап:

Варракни ўраб олса лайлак, турналар, Кўнгил осмонга етиб, чуқарди ҳордиқ. (А. У.) Москва сафари дилимга тушса, Рухим енгил тортиб, шавқин ортади. (Ғ. Ғ.)

б) натижа эргаш гап:

У театрға боришни яхши кўрарди; агар бирор спектаклни биздан ташқари кўрса, кўрган ва эшитганларини доим шундай маъноли ва завқ билан гапириб берардики, Шура иккимиз шу пьесани худди бориб кўрандек бўлардик. (Кс.)

Биргалик эргашишни ташкил этган эргаш гапларнинг биринчиси сабаб эргаш гап бўлиб, ундан сўнг қуйидаги эргаш гаплар қўлланади:

а) тўсиқсиз эргаш гап:

Изғирин шамол эсанидан, унчалик совуқ бўлмаса ҳам, болалар мактабга совқатишиб кириб келишди. (В. Ос.) Тоғ ораларида аксари на бизда, на уларда туташ мудофаа линияси бўлмаганидан, бу нарса у қадар ажабланарлик бир ҳол бўлмаса ҳам, ҳозир уларнинг қаердан пайдо бўлиб қолганини ҳеч ким билмас эди. (К. С и м о н о в)

б) натижа эргаш гап:

У шундай иштиёқ билан шу қадар қаттиқ ишлар, шунинг учун овқатгача шу қадар очиқар эдики, ҳатто балиқни ёмон кўришига қарамай, зўр иштаҳа билан ер..эди. (А. Қ.)

в) равиш эргаш гаплар:

Қорни очлигидан, ичи ачишиб, қандайдир беҳузурлик сезади. (О.)

Биргалик эргашишнинг бошқа вариантлари ҳам учрайди:

Миқдор-даража ва шарт эргаш гаплар:

Ҳашаротларга қарши кураш қанчалик эрта ўтказилса, унинг уруғлари батамом қуриса, экинларимизнинг ўсиши хавфсиз бўлади.

Биргалик эргашишни икки турли эргаш гаплар ташкил этади; иккидан ортиқ турдаги эргаш гапларни ўз ичига олган биргалик эргашиш кам қўлланади.

§ 266. II. Юқоридаги қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар бош гапнинг кесими составини изоҳлаб келади. Баъзи ҳолларда эргаш гаплар бош гапнинг турли бўлақларига боғланиши, уларни изоҳлаши, тўлдириши мумкин:

Кимда ким сузишни билмаса, у чап тарафдаги сўқмоқ йўлдан борсин, чунки бу йўлдан 200 метр нарида катта кўприк бор. (А. Т.)

Бу қўшма гап таркибидаги биринчи эргаш гап (кимда ким сузишни билмаса) эга эргаш гап бўлиб, бош гапнинг олмош билан ифодаланган эгаси (у) ни изоҳласа, иккинчи эргаш гап (чунки бу йўлдан 200 метр нарида катта кўприк бор) сабаб эргаш гап бўлиб, бош гапнинг кесимига боғланади.

Яна мисол:

Ҳар бир холис кишига равшан бўлганидек, Сиз Президент жанобларига ҳам мутлақо равшандирки, Совет ҳукумати ўз мажбуриятларини муқаддас билиб, ҳаминша бажариб келди ва бажариб келмоқда. (Н. С. Хрущёв)

Бу қўшма гап таркибидаги биринчи гап ўхшатиш мазмунидаги эргаш гап; учинчи гап эса эга эргаш гапдир. Биринчи эргаш гап бош гапнинг кесимини (*равшандир*) изоҳласа, учинчи эргаш гап бош гапга нисбатан эга функциясида келаётир.

Қуйидаги қўшма гап икки эргаш гапдан иборат. Биринчи—тўсиқсиз эргаш гап бош гапнинг кесим группасига, иккинчи эргаш гап—тўлдирувчи эргаш гап эса—бош гап таркибидаги *шун*и олмаши—тўлдирувчисига боғланиб, унинг маъносини конкретлаштиради:

*Биласизми, Ниловна, буни эшитиш сизга оғир бўлса ҳам, лекин шун*и айтайки, *Павел қамоқдан қочишига унамайди...* (М. Г.)

§267. Одатда, эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи эргаш гапларнинг бири билан бирга келган эргаш гапларда бош бўлақнинг икки хил бўлаги изоҳланиши мумкин. Аммо бу ҳолат қатъий эмас. Баъзан бу типдаги биргалик эргашини ташкил этган эргаш гаплар бош гапнинг бир хил бўлагига боғланиши мумкин:

Ҳаво айниганидан, биламизки, ёмғир ёғади. (Дарслик)

Бу қўшма гапнинг биринчиси сабаб эргаш гап бўлиб, бош гапнинг кесимига боғланади; учинчи гап тўлдирувчи эргаш гап бўлиб, у ҳам бош гапнинг кесимини изоҳлайди.

§268. Бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг биргалик эргашини турини ташкил этган эргаш гаплар ўзаро тенг боғловчилар ёрдами билан боғланишлари мумкин.

1. Эргаш гапларда ифодаланган воқеа, ҳодисаларнинг бири-бирига қўшилиши зарурлигини уқдириш лозим топилса, эргаш гаплар орасидаги яқин алоқани кўрсатиш учун ва ҳар икки эргаш гап маълум бир вақт ичида рўй беришини англатиш учун эргаш гаплар орасида бириктирув боғловчиси *ва* қўлланади. Шу билан бирга сўзловчи *ва* боғловчисини киритиш билан ҳар икки эргаш гапнинг мавжуд бўлишини шарт қилиб қўяди:

Менинг мақсадим, агар тақдир йўл берса ва сиз рози бўлсангиз, инсонларча турмуш қуришдир. (С. А.) *Агар ҳар бир ўқитувчи кундалик дарсларга системали равишда пухта тайёргарлик билан кирса, ўз дарсларнинг қизиқарли ўтиши учун зарур бўлган барча воситалардан фойдалана билса ва ўқитиш процессида илғор методларни қўллай олса, бинобарин, ўқув материалларини системали такррарлаш орқали мустаҳкамлаб бурса, у чоқда унинг ижодий меҳнати яхши натижалар беради.*

(Газета) Үз-ўзидан маълумки, ҳар иккала томоннинг хоҳиши бўлган тақдирда, кўп масалалар устида битимга келиш мумкин. Лекин юксак доирадаги кенгаш ижобий натижаларга эриша олиши учун статус-квони тан олиш, жаҳонда икки системадаги давлатлар—капиталистик давлатлар билан социалистик давлатлар мавжудлигини тан олиш, тинч-тотув яшаш принципини тан олиш, бошқа давлатларнинг ишларига аралашмаслик керак. Агар шуларнинг қаммаси тан олинса ва Ғарб мамлакатларининг ҳукмрон доиралари халқаро масалаларни социалистик мамлакатларга қарши уруш қилиш йўли билан ҳал қилишга интилмасалар, у ҳолда ҳал этиш пайти келган. Халқаро проблемалар ҳақида тинчликни мустаҳкамлаш манфаатларини кўзлаб битимга келиш сира қийин бўлмайди. (Н. С. Хрущёв) Ярим кечадан оққанда, колонна бирдан тўхтади, аравакашлар арава орқага кетиб қолмасин ва отлар тича ҳордиқ олсин деб, ғилдирак тагига тош қўйдилар. (Фурм.) Раҳматилла, бир томондан юрагига ғулғула тушиб ва бир томондан кўнглининг бир бурчидан алланимадан бир умид пайдо бўлиб областга борди. (А. Қ.) Кеч кириб, кун пастлагач ва уйлارнинг дераза ойналарида унинг қизил шуғалари ҳорғин-ҳорғин йилтирагач, фабрика ўзининг тош бағридан одамларни, худди мағизи олинган данак пўчоқ каби, чиқариб ташлар эди. (М. Г.) Назарда, юз йиллар юрсанг ҳам, оёқ остидаги ёпишқоқ лой билчиллагандек, ёмғир ҳеч қуйишдан тўхтамайдигандек ва ҳоронғилик ичидан кўтарилган тик олов қоялари ўз жойида қимирламай тураверадигандек туюларди. (О. Г.)

2. Эргаш гапларда ифодаланган воқеа, ҳодисани бир-бирига зид қўйиш, қиёслаш учун зидловчи боғловчилар ишлатилади.

Бутун фанлардан «5» баҳо олса-ю, лекин ахлоқи «4» баҳоланса бундай ўқувчига олтин медаль берилмайди.

Зидловчи боғловчи чегараланган ҳолда қўлланади.

3. Эргаш гапларда ифодаланган воқеа, ҳодисаларнинг бири рўй беришини англатиш учун ёки ҳар икки эргаш гапдаги воқеа, ҳодисанинг галма-гал рўй беришини кўрсатиш учун айирва боғловчиси қўлланади.

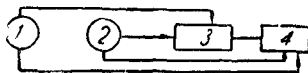
Бир неча ой мобайнида қиз ўзи хоҳлабми ё Сидиқжон «асти қўймагани» учунми, боққа яна бир неча марта тушиб чиқди. (А. Қ.)—Аммо, —давом этди Гуландом, —бозор касодлигиданми ё иши яхши унмаганиданми, дадам тўқувчиликдан ялчимади. (О.) Балки юпанарсан ёнса ғаминг ё—Қонга беланганда найзамнинг учи. (У й ғ.) Фақат бирон дарахтгами, тўнкагами бориб урилгач ёки қўли тойиб кетиб, жағи қорга теккач, уйкуси қочиб, ўзига келарди. (Б. П.) Мендан дарак бўлмагач ё мен билан учрашувга ва бир умр топилувга умиди узилгач, Мирзакаримбойга тегишдан ўлимни афзал билган. (О) Агар кимнинг усти очилиб қолган бўлса ё кимнинг шинели ўт-

га яқинлашиб қолган бўлса, тезда бориб тузатар эди. (Т. Тўла) Агар менинг ишим тўғрисида норозилик туғдириши учун бирор ерда гап-сўз қиладиган бўлсанг ёки оқсоқ Мирзанинг тўдаси билан бирга бўлсанг, мендан яхшилик кутма. (Керб. Унинг аччиғи келса, ёки жуда қувониб кетса, ё бўлмаса бирон даҳшатли, зўр нарса тўғрисида гапирса, эҳтиросли илҳомга тўлар, чақнаб турган кўзлари ёшланар, юзи қизарар эди. (Чх.) Тўплар шу қадар тез ва қаттиқ отилаётган эдики, худди биров бир хирмон қайроқ тошни ағдариб совураётгандек ёки заранг ёғочдан ясалган бочкани муштлари билан тез-тез уриб, ноғора қилаётгандек эшитилар эди. (Б. П.)

§267. Бир неча эргаш гапли қўшма гапни ташкил этган эргаш гапларнинг бир эргаш гапга боғланиш ҳоллари кўриб ўтилди. Айрим ҳолларда эргаш гаплар бирдан ортиқ бош гапларга боғланиши мумкин:

Поларанг бўлганда уфқнинг юзи, Ханда айлаганда сафо бахш саҳар, Барқ урди зафарнинг олтин юлдузи, Жанг билан олинди қадимий шаҳар (У й ф.)

Бу қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар икки бош гапга боғланадилар. Бу гапнинг схемаси қуйидагича:



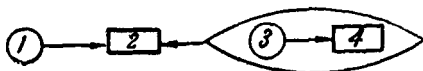
Қуйидаги қўшма гаплар ҳам шу типдадир:

Қачон унинг қорасини кўрса, қачон овозини тўсатдан эшитса, йигит қалтирайди, ранги оқаради. Чунки Йўлчи уни чуқур севади, жондан, бутун мавжудийетдан севади! (О.) Гар чиқмаса толе қуёши, Силанмаса ғам чеккан боши, Эл қутилмас ўлим, қазодан, Куни чиқмас мотам, азодан. (Ҳ. О.) Риза эшикдан ташқарига чиққанда, тонг энди ёришиб келаётган, қишлоқ кўчалари жим-жит эди. (Журнал)

Айрим ҳолларда бир неча эргаш гапли қўшма гапларни ташкил этган эргаш гапларнинг таркиби мурраккаб бўлиб, эргаш гап ўз ичида эргаш ва бош гаплардан таркиб топиши мумкин:

У одамнинг тақдири менга маълум бўлмаса-да, мен, шу пайтда уйладимки, у қаерда бўлмасин, у сепган қардошлик уруғлари ҳозир менинг жонажон ўлкам заминида куртак ёзди. („Дўст. ов“ тўпл.)

Бу қўшма гапнинг схемаси қуйидагича:



Келтирилган қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи—тўлдирувчи эргаш гап (у қаерда бўлмасин, у сепган қардошлик уруғлари ҳозир менинг жонажон ўлкам заминида куртак ёзди)—тўсиқсиз эргаш гап ва унинг бош гапидан таркиб топади.

Баъзан эргаш гаплар бош гапнинг орасида келади. Бу ҳолатда эргаш гаплар бош гапнинг уюшиқ кесимлари билан алоқага кириб, эргаш гапнинг бири уюшиқ кесимларнинг биринчисига, иккинчи эргаш гап уюшиқ кесимларнинг иккинчисига боғланишлари мумкин:

Она қалтирамасин деб, лабларини маҳкам қасган, ёш чиқмасин деб, кўзларини маҳкам юмган эди. (М. Г.)

Бу қўшма гапнинг таркибидаги биринчи эргаш гап—қалтирамасин деб—бош гапнинг уюшиқ кесим группасининг биринчисига (лабларини маҳкам қасган), иккинчи эргаш гап—ёш чиқмасин деб—бош гапнинг уюшиқ кесим группасининг, иккинчисига (кўзларини юмган эди) боғланади.

Эргаш гаплар бош гапнинг уюшиқ кесимларининг фақат бирига боғланади:

Бўтабой ака ҳеч кимни ўзига тенг кўрмайдиган, агар биров бирон нотўғри ҳаракатини айтса, бунинг ҳақ эканлигини ўзи билиб турса, ҳам, обрўйни қўлдан бермаслик учун, уни оёқ ости қилишга тиришадиган бўлиб қолди. (А. Қ.)

Бу қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар бош гапнинг уюшиқ кесим группасининг иккинчисига—*уни оёқ ости қилишга тиришадиган бўлиб қолди*—боғланиб келади.

Қуйидаги қўшма гап ҳам шу типдадир:

Почтахона орқага қияроқ ўрнатилган узун газета витринасидан иборат бўлиб, унга алифбе тартибида яшикчалар ўрнатилган, кимнинг номига хат ёки бошқа нарса келса, почтальон адресат номининг бош ҳарфи ёзилган яшикка қўяр, юборадиган хат бўлса, олиб кетар эди. (А. Қ.)

Бу қўшма гап таркибидаги биринчи эргаш гап—*кимнинг номига хат...келса*—бош гапнинг уюшиқ кесимининг биринчисига (қўяр), иккинчи эргаш гап—*юбориладиган...*—уюшиқ кесимнинг иккинчиси—*олиб кетар эди*—га боғланади.

Яна:

(Тўлаган ака)...қаерга борса, шундан (бинокорликдан) сўз очишни, кимни кўрмасин, шу ҳақда бирон янги гап эшитишни, қандай мажлис бўлмасин, шу тўғрида бирон масала қўйилишини хоҳлар... эди. (А. Қ.)

Бу қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар бош гапнинг уюшган бирикмали тўлдирувчиси—*сўз очишни, гап эшитишни, масала қўйилишни* — га алоҳида-алоҳида боғланади.

Кетма-кет эргашини

§268. Бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг кетма-кет эргашини гуруҳида эргаш гаплар бевосита бош гапга боғланмасдан, бири иккинчисини изоҳлаб, биргаликда бош гапга эргашади. Шу сабабдан ҳам кетма-кет эргашини типидagi эргаш гаплар ўзаро мазмунан жипс бўладилар. Агар бирор эргаш гап туширилса, умумий мазмун, фикр англашилмай қолади. (Бу ҳол, айниқса, бош гапдан сўнг келган эргаш гапларда яққол кўринади).

Кетма-кет эргашини йўли билан бош гапга боғланган эргаш гаплар, англатган маънолари ва типларига кўра, бош гапдан олдин, ундан кейин ва бош гапнинг ҳар икки томонида бўлишлари мумкин.

§ 269. 1. Бош гапдан олдин келган эргаш гаплар.

Бу гуруҳдаги эргаш гапларнинг биринчиси, кўпинча, пайт эргаш гап бўлиб, ундан сўнг қуйидаги эргаш гаплар келиши мумкин:

а) тўсиқсиз эргаш гап:

Жамолнинг синглисини ҳар кўрганда, гарчи у ҳеч нарса демаса ҳам, акасининг ҳол-аҳволини суриштириб билгуси келар эди. (О.)

б) равиш эргаш гап:

Шу савол бошига келганда, кўзига тўсатдан Қанизак кўришиб, Сидиқжоннинг юраги ўйнаб кетди... (А. Қ.) *Шамни ўчирганда, атроф оқариб, ҳавода тонг шабадаси ғириллар эди.* (О.)

в) сабаб эргаш гап:

Еши улғайганда, уйланганидан, бош боласи мен эдим... (О.) *Уғли Зуннунхўжага ичкўёв бўлгандан кейин, ўрдак тухумини очган товукдай бўлиб қолди, шунинг учун бу ерга жуда кам, йилда бир ёки икки мартагина келар эди.* (А. Қ.)

г) мақсад эргаш гаплар:

Ақл бердим, ёв босганда, Енгишига йўл топсин деб. (О.)

Бу мисолда, шеърый талаб билан, эргаш гаплар бош гапдан кейин келади.

д) қиёслаш маъносидаги эргаш гап:

У масалани чиқарганда, ҳар вақт қандай хурсанд бўлса, ҳозир ҳам худди шундай руҳли, хурсанд эди. (Қс.)

е) эга эргаш гап:

Колхозда авжи иш қизиган пайтда, кимки меҳнатнинг зўри-ни қидирибди—одамнинг сараси—у. (О.)

2. Эргаш гапларнинг биринчиси равиш эргаш гап бўлиб, ундан кейин қуйидаги эргаш гаплар жойлашади:

а) пайт эргаш гап:

Қош қорайиб, дарахтларда чумчуқларнинг чирқиллаши тинганда, одамлар кенг сахнда зич қаторлашган оддий скамейкаларга ва табуреткаларга ўтиришди. (О.) Бироқ далага қўйи чиқиб, орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас, Бўтабай аканинг умиди пучга чиқадиغان кўриниб қолди. (А. Қ.) Заб ўрик экан-да. Канал битиб, сув сероб бўлиб, боғ-тоғ қилганимизда, албатта шунинг данагидан экамиз... (А. Қ.) Дастурхон йиғиштирилиб, Султонмурод кетмоққа қистаркан, дарвозадан отларнинг дуқури эшитилди. (О.) Базм авжига миниб, маст қийқириқлар кучайганда, Навоий чарчаганликни баҳона қилиб, мажлисни тарк этди. (О.) Ҳукумат ўзимизга ўтиб, князь қочгандан кейин, Тангриқулхожи водокачкаларга даъвогар бўлибди. (А. Қ.) Аммо воқеа ниҳоятда тезланиб, битта вагон ҳам келмаслиги аниқ бўлгач, қутирган ССчилар уларнинг ҳаммасини баракка қамаб, эшигига катта қулф солганлар-у, ёндириб юборишга киришганлар. (О. Г.)

б) тўсиқсиз эргаш гап:

Езнинг кучи кетиб, ҳаво биров салқинлаган бўлса ҳам, қуёш ҳали ҳам кишининг бошидан олов қуйган каби куйдирар эди. (О.) Бу кунги қуёш қизиғи билан қорлар ола-була эриб, йўл лойланган бўлса-да, кечқурунги шамол уни анча серғитиб қўйган эди. (Х. Ш а м с) Шамол кезиб, тутун бўлса ҳам, Тенгсиз бир файз бор эди аммо. (Ш у к р у л л о)

в) шарт эргаш гап:

Агар бутун кенг осмонни булут қоплаб, ҳавода бир оз дамлик сезилса, албатта шу кунги ёмғир ёғиши муқаррар.

г) ўрин эргаш гап:

Қаерда, саодат қуриб ошиён, Халқи ҳаётидан миннатдор бўлса, шу ерда қўйиқдан жаранглар осмон. (Ғ. Ғ.)

3. Эргаш гапларнинг биринчиси шарт эргаш гап бўлиб, ундан сўнг мақсад ёки ўхшатиш маъносидаги эргаш гаплар келади:

а) Чой қайнатган бўлса, бир пиёлагина ичай деб, ташқарига чиқдим. (О.)

б) Сидиқжон, салгина бошиқа ёққа қараса, арава ағдарилиб кетадигандай, йўлдан кўзини узмай.— Қуллуқ, баҳузур...— деди. (А. Қ.) ...сўнгра, ёзиб сзмаса, бу йигит қочиб кетадигандай, узоқ овора бўлиб, унинг отини дафтарчасига ёзиб қўйди. (А.Қ.) Ана шундай азамат йигитларнинг шўх қийқириғини эшитсам, юрагимга худди кўклам киргандай, яйраб-яйраб кетаман. (О.)

4. Эргаш гапнинг биринчиси тўсиқсиз эргаш гап бўлиб, ундан сўнг сабаб ёки ўхшатиш маъносидаги эргаш гап келади:

а) *Обиджон бу можаролардан беҳабар бўлса ҳам, акасининг бу кетиши илгариги кетишларидан эмаслигини сезар эди, шунинг учун хайрлашганда йиғламади.* (А. Қ.)

б) *Очлик андишаси бошидан кўтарилса ҳам, юрагининг бир парчаси узилган каби, чуқур қайғу, оғриқ, ўксиниш сезди.* (О.) *Сидиқжон, орага бошқа қандай гап тушмасин, унинг охири йўлдаги можарога бориб тақаладигандай, шу гапни давом этдиришига ҳаракат қилар эди.* (А. Қ.)

5. Сабаб ва пайт эргаш гаплар:

Кетмон тутишга одатланган қўллар, игна ушлашга, қатим тортишга келишмаганидан, диққати ошган Охун бир кўзини қисиб, тиқишда давом этаркан, товуши шанғиллади. (О.)

Бош гапдан олдин келган кетма-кет эргашини типидagi эргаш гапларда мустақиллик анча кучли бўлади. Биринчи эргаш гапга нисбатан бош гаплик функциясида бўлган иккинчи эргаш гап мустақил равишда бош гап билан грамматик алоқага кириша олади. Бу типдаги эргаш гапли қўшма гапларни қуйидаги схема билан кўрсатиш мумкин:



§ 270. Одатда кетма-кет эргашини ташкил этган эргаш гаплар турли хил эргаш гаплардан иборат бўлади. Бир хил, бир турдаги эргаш гаплардан таркиб топган кетма-кет эргашини кам қўлланади.

а) сабаб эргаш гаплар:

Бу сафар у боши айланиб қолганидан, олдидаги ҳеч нарсани кўрмас эди, шунинг учун эшикни пайпаслаб топди-да, секин келиб койкасига ўтирди. (Б. П.) *Алексей Волга бўйи саҳролари ўртасидаги Камийшин шаҳрида туғилган шаҳарли бўлганидан, ўрмонда юришда тажрибаси йўқ эди; шунинг учун у кечаси ётадиган жойи ва гулхан ёқиш тўғрисида ўйламаган эди.* (Б. П.)

б) шарт эргаш гаплар:

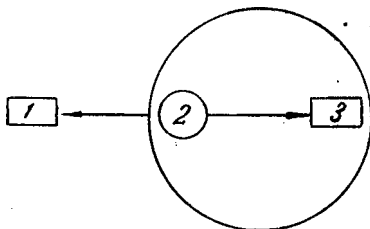
...Менга бирон гапни айтса-ю, бу гапнинг тўғрилигига гуноносирасам, бошқалар тушунтириб беради. (А. Қ.)

§ 271. 2. Бош гапдан сўнг келган эргаш гаплар.

Бош гапдан сўнг қўлланувчи эргаш гаплар ўзаро жипс боғланадилар. Улар фақат бирикибгина бош гап билан муносабатда бўлади. Бу турдаги эргаш гапли қўшма гапларнинг бош гапларидан сўнг келган эргаш гап шу эргаш гапдан кейинги эргаш гап билан муносабатда бўлади: иккинчи эргаш гап биринчи эргаш гап учун бош гап бўлади. Сўнгра ҳар икки-

си бирикиб, биринчи гап учун эргаш гаплик вазифасида бўлади. Иккинчи гапга нисбатан бош гап бўлгани учун ҳам учинчи гап шаклан мустақил формада бўлади. Аммо учинчи гапнинг ҳам эргаш гап эканлигини биринчи бош гапнинг кесимидаги боғловчилар ва боғловчи вазифасидаги элементлар ҳамда мазмун кўрсатиб туради.

Бош ва эргаш гаплар орасидаги муносабатнинг график шаклини қуйида схема билан кўрсатиш мумкин:



Масалан: *Мен биламанки, Сергей ўлса-да, шавкатли халқ, партия тирик.* Бу қўшма гап таркибидаги иккинчи гап (*Сергей ўлса-да*) учинчи гапга (*шавкатли халқ, партия тирик*) нисбатан тўсиқсиз эргаш гапдир, биринчи гапга нисбатан эса, иккинчи, учинчи гаплар, бирикиб тўлдирувчи эргаш гап бўлади.

§ 272. Кетма-кет эргашишнинг бу типи қуйидаги кўринишларга эга бўлиши мумкин:

1. Эргаш гаплар бош гапга нисбатан аниқловчи эргаш гап бўлиб бирикади:

Зеро, халқ шундай бир дарёйи азимки, у тошса, унинг мавжидан на шоҳнинг қасри, на дарвешнинг кулбаси қолур. (О.) *Жўраҳоннинг нутқидан зал шундай тинч бўлиб қолдики, агар ҳозир пашиша учса, ваҳима бўлиб кўринар эди.* (Ас. М.)

2. Эргаш гаплар бош гапга нисбатан тўлдирувчи эргаш гап бўлиб бирикади:

Шуни айтмоқчи бўламанки, камбағал нон деб бош кўтарса, бой-муштумзўр қон деб тош кўтаради. (А. Қ.) *Мен аминманки, Навоий жаноблари ёққан илм машғали, жаҳолат ва зулмат гарчи бўрон каби қутирса ҳам, асло сўндира олмас!* (О.) *Яхши биласизки, оила эски бўлганидан кейин, қиз ажратиб олиш жуда катта иснод.* (Ғ. Ғ.) *Кенжа ботир ўзига ўзи айтдики, буларни ташлаб кетаверсам, йигитликдан бўлмайди.* (Эртак) *Шуни айтиб қўяйки, қўмондонликка нима керак бўлса, мён шуни қиламан.* (Медведев) *Кўп йиллик тажриба шуни кўрсатадики, чигит қанчалик юқори сифатли ва қисқа муддатда экилса, уни шунчалик барвақт ва текис ундириб олиш мумкин.*

3. Эргаш гаплар бош гапга нисбатан эга эргаш гап бўлиб бирикади:

Йўлчиға шуниси қизиқ туюлдики, бу ерда қай томондан қараманг, ҳамма дарахтлар бир чизиқ устида текис саф тортиб туради. (О.) Унга энди ойдай ёруғ эдики, агарда ҳозир фабрикада яна варақалар тарқалса, у вақтда бошлиқлар варақани тарқатган унинг ўғли эмаслигини англаяжақлар. (М. Г.)

4. Эргаш гаплар бош гапга нисбатан кесим эргаш гап бўлиб бирикади:

Истак шуки, дўстлар бўлиб бахтиёр, Ҳамиша улансин байрамга байрам. (Ф. Ф.) Энди гап шуки, сизларни бу ерга комендант келтириб қўйган бўлса, демак, шу ерда турасизлар. (Б. П.) Мен шунни айтмоқчиманки, бирлашсак, колхоз бўлсак, ҳукуматимиз трактор берса, биримиз икки эмас, ўн бўлади, юз бўлади. (А. Қ.) ...Ҳокимларнинг одати шуки, жанжал қўзғолса, ўшани баҳона қилиб, бечора фуқарога яна ҳам азоб беришга йўл ахтардилар. (С. А.) Еш бола деган шундайки, худди қурирмаган новда, қайққа эксанг, шу ёққа эгила беради.

5. Эргаш гаплар сабаб эргаш гап тарзида бирикади:

Ер ислоҳи унинг тилини узун қилди, чунки Сидиқжон бўлмаганда, Зуннунхўжанинг тарновбошидаги шоликорлик ери ҳам кетар эди. (А. Қ.) Команда пунктига ўлгудек чарчаб, ҳаммаёғи лойга беланиб қайтарди, чунки пиёда аскарлар турадиган траншеяларнинг ичига гарчан тахта ётқизилган бўлса-да, унинг тагида сачраган балчиқ тиззагача чиқарди. (О. Г.) Павел Васильевич опасини чақиришни чўзиб юрди, чунки уйга Васёк танимаган, деб чўчир эди. (В. Ос.)

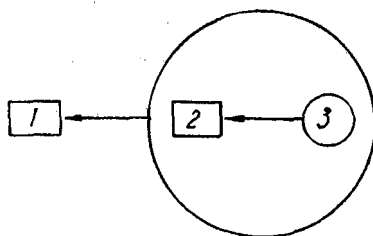
6. Эргаш гаплар натижа эргаш гап бўлиб бирикади:

... унинг топган гапига ва бу гапни бу қадар, шошиб гапирганига шу қадар кулдики, дармони қуриб, қопнинг устига ўтириб қолди. (А. Қ.) Автоматчилар ҳаммадан олдинда велосипед ва мотоцикльларда борар эди, улар шу қадар тез учиб борар эдиларки, бурилишлар келганда, гавдалари ерга тегай-тегай деб кетарди. (О. Г.)

§ 273. Келтирилган қўшма гапларнинг таркибида иккинчи эргаш гап биринчи эргаш гапга нисбатан бош гаплик вазифасида келади. Айрим ҳолларда биринчи эргаш гап иккинчи эргаш гапга нисбатан бош гаплик вазифасида бўлиши мумкин:

Шуни очиқ иқрор қилиш керакки, янги хил ишга киришиш билан Фёдорнинг ўзи ҳам хийла қийин аҳволда қолди, чунки ҳозиргача фронтда бўлмаган эди. (Ф у р м.)

Бу қўшма гап таркибидаги учинчи гап (ҳозиргача фронтда бўлмаган эди) учун иккинчи гап бош гапдир. Ҳар иккиси бирикиб, биринчи гапга нисбатан эргаш гап бўлади. Бу қўшма гапнинг схемаси қуйидагича:



Қуйидаги қўшма гап ҳам шу типдадир:

Толеим шулки, ватанда бир гулистон танладим, Бахтни топган эл билан жондош бўлиб отдим одим, Шул сабабданким менинг бағримда жой олмиш қуёш. (Х. О.)

§ 274. Кетма-кет эргашиш типигаги эргаш гаплар бош гапнинг сифатдошига боғланиши ва у билан бирга сифатдош конструкциясини ташкил этиши ҳам мумкин:

Шундай юпантирувчи сўзларни ҳар кимдан эшита-эшита уларга эътиқоди қолмаган ва бадани кундан-кун кўпроқ эриган сари, умидбахш сўзларнинг шунчалик мўлроқ ёғилгани учун, бу сўзларнинг маъносизлигини англаган Тоҳиржон киноя билан жилмабди. (О.)

Бу қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар бирикиб, бош гапнинг эгасини аниқлаган сифатдошга боғланадилар.

Баъзи эргаш гаплар бош гапнинг орасида келади:

Сидиқжон, ҳозир бирон чора қилмаса, худди жувон кула-кула ҳушидан кетиб йиқиладигандай, унинг чап ёнига ўтирди-да, орқасидан қўлини узатиб, унинг елкасига қўлини қўйди (А. Қ.) Сидиқжон, орага бошқа қандай гап тушмасин, унинг охири чўлдаги можарога бориб тақаладигандай, шу гапни давом этдиришга ҳаракат қилар эди. (А. Қ.)

Айрим ҳолларда биринчи эргаш гап иккинчи эргаш гапнинг орасида келади:

Қаерда, саодат ошиён қуриб, халқи ҳаётдан миннатдор бўлса, Шу ерда қўшиқдан жаранглар осмон. (Ғ. Ғ.)

§ 275. Кетма-кет эргашиш усули билан иккидан ортиқ эргаш гаплар ҳам боғланиши мумкин:

Дейдиларки, ф. шиет шум қадам, қайдан ўтса гуллар сўлади; сувлар қуриб, тупроқлар чириб, ча манзорлар хазон бўлади. (Уйғ.) У кунги чарчаш ва кечкурун тўйиб еган овқат мени шундай қаттиқ уйқуга толдирдики, кун оқариб, отам онамга қандайдир бир воқеа тўғрисида ҳаяжон ва баланд овоз билан гапирётганда, зўрға уйғондим. (С. А.) Қолхозлаштириш ҳақида миш-миш гаплар кўпайгандан кейин, бунга ҳамма қизиқди, шунинг учун, район партия комитетининг секретари Аҳмедов шу

тўғрида мажлис ўтказгани келганда, Бақақуруллоқдаги водочка майдонига одам сиғишмай кетди. (А. Қ.)

Баъзи бир ҳолларда бош гапга маълум бир эргаш гап бўлиб бириккан гапнинг таркибида бир қанча эргаш ва бош гаплари бўлиши мумкин:

Она шуни пайқадик, Николайнинг олдига ишчилардан бирон киши келиб қолса, Николай жуда бетакаллуф бўлиб кетар. юзида аллақандай бир қувноқлиқ белгилари пайдо бўлар, аммо, сўзи одатдагига ўхшамай, дағалроқ ва пала-партишроқ бўлиб қоларди. (М. Г.) Қиз ёзганки, ишлар бошдан ошиб-тошиб ётибди, вақт бекор кетмасин деб, кечалари ҳам уйга бормасдан, шу ерда, кноторада ётиб қоламан, агар сен ҳозир ўз заводингни кўрсанг, балки танимасдинг ва ҳозир бизлар нима ишлаб чиқараётганимизни ўйлаб топсанг, ҳайратда қолардинг ва қувонганингдан хушдан кетардинг. (Б. П.) Бу аҳвол шуни кўрсатадики, агар кампир тирик қолса, шу ғўзанинг пули унинг қишлоқ овқатига, агар ўлиб қолса, гўру кафанининг харожатига кетади. (С. А.)

§ 276. Кетма-кет эргашини йўли билан бош гапга боғланган эргаш гапларнинг ўзаро боғловчилар билан бирикиши кам учрайди:

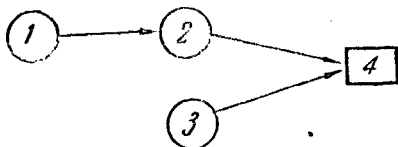
У ҳозиргина ўртоғи Ҳадичанинг уйдан чиқиб, кўчада ҳеч ким бўлмаганидан ва сирпанчиқ лойда юриш қийинлигидан, юзини очиб, кўзларини ерга тикиб келар экан, қаршида келаётган Йўлчига юзма-юз тўқнашган эди. (О.)

§ 277. Баъзи бир неча эргаш гапли қўшма гаплар мураккаб бўлиб, таркибидаги эргаш гапларнинг айримлари биргалик эргашини йўли билан, айримлари кетма-кет эргашини йўли билан, бош гапга боғланадилар.

(1) Ёзининг кучи кетиб, (2) ҳаво бироз салқинланган бўлса ҳам, (3) шамолсиз кунларда қуёш тик келган, (4) ҳали ҳам кишининг бошидан олов қуйган каби куйдирар эди. (О.)

Бу қўшма гапнинг таркибидаги биринчи эргаш гап иккинчи эргаш гапга боғланади, ҳар иккиси бош гапга кетма-кет эргашини йўли билан бирикади. Учинчи эргаш гап ҳам бош гапга бевосита боғланади. Бош гапга нисбатан иккинчи ва учинчи гапларнинг муносабати биргалик эргашини, биринчи ва иккинчи гапларнинг бош гапга нисбатан алоқаси эса кетма-кет эргашини бўлади.

Бундай гапларнинг муносабатини схема орқали қуйидагича кўрсатиш мумкин:



Қуйидаги қўшма гап ҳам шу типдадир:

Аммо, тонг хира ёришиб, яқиндаги дарахтларнинг қораси қиш қоронғилиги орасидан сал кўринган ҳамон, Алексей, худди биров туртгандек, бирдан уйғонди. (Б. П.)

Қуйидаги қўшма гап таркибидаги биргалик эргашиш йўли билан бош гапга боғланган эргаш гапнинг бири бош гапдан сўнг келади:

Канизак, тил билмаса ҳам, рус хотинларига интилса, бундан маълум бўладики, ушалардан меҳр-оқибат кўрар экан, баҳра олар экан. (А. Қ.) *Лутфинисо Гулсумбиби ва Гулнорни жуда озода-пәкиза эканликларини, кўрпа-ёстиқлари эски бўлишига қарамай, ҳар вақт тоза тутилишини яхши билса-да, бу гапни айтишдан тоймади. Чунки, у камбағалларнинг ҳар нимасини масхара қилишга, уларни ҳар жиҳатдан ўзидан паст тутишга, камситишга одатланган хотин эди.* (О.) *Агар сен талаб қилмасанг, отам мени ўзи истаган бирор кишига бермоқчи бўлса, шуни билиб қўйки, ўзимни ўзим ўлдираман.* (С. А.) *Абай, уйда дами қайтиб, эшикка чиққанида, бу ердаги жон эгаси борки, ҳамма иссиқдан лоҳас бўлиб зўрға юрган эди.* (М. А.)

Бу қўшма гап таркибидаги эргаш гапларнинг ўзаро алоқасини қуйидаги схема билан кўрсатиш мумкин:



Қуйидаги қўшма гап кетма-кет эргашиш типига бўлиб, эргаш гапнинг таркибини биргалик эргашиш типига бош гапга боғланган эргаш гаплар ташкил этади:

Тажриба шуни кўрсатадики, агар колхоз қишлоқ хўжалик артели Уставига қатъий равишда роя қилса, бўлинмас фондларни тўлдириш учун даромадларидан ўз вақтида маблағ ажратса, бу маблағларни жамоат хўжалигини кенгайтириш учун тўғри ва тежаб сарфласа, у вақтда колхознинг барча тармоқлари муваффақиятли равишда ривожланади. (Газета)

Бир неча эргаш гаплардан ташкил топган эргаш гапларнинг ўз аро алоқага кириш усулининг вариантлари юқорида айтиб ўтилганлар билан чегараланмайди, албатта. Бу типдаги гапларнинг турли вариантлари ва мураккаб кўринишлари ёзма адабиётда қўлланади.

АРАЛАШ ТИПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 278. Ёзма нутқда боғланган ва эргаш гапли қўшма гапларни ўз ичига олган қўшма гаплар қўлланади. Бу типдаги қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг ўзаро алоқага кириш техникаси турлича бўлади. Шулардан айримларини кўриб ўтамиз.

1. Қуйидаги бириктирув боғловчиси билан боғланган аралаш типли қўшма гапнинг ҳар икки қисми эргаш гапли қўшма гаплардан тузилган:

...баъзан унинг тишлари ¹ғижирлаб, энг ичидаги қўллари ²ҳаракатга келар ва ³ғазаби қайнаб кетганидан, қўллари ⁴гўё энгига ҳам сикмай бошларди... (Ҳ. Шамс)

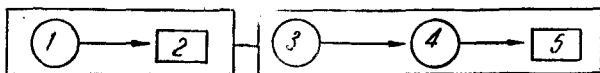
Бу гапнинг схемаси:



Қуйидаги қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида эргаш гаплар иккита:

Унинг бу ҳийласи ¹сотувчиларга унча таъсир қилмаган бўлса ҳам, ²ўзига кўп ёқиб тушар ва ³қайтиб бораркан, Николайнинг кийим алмаштирмоққа мажбур бўлажagini ⁴полиция албатта билиб, бозорга жосусларини юбормай ⁵қўймайди, деб ўйларди. (М. Г.)

Бу гапнинг схемаси:



2. Зидловчи боғловчилар ёрдами билан боғланган қуйидаги қўшма гапнинг иккинчи қисми эргаш гапли қўшма гап тарзида:

Малай немисча, Олег эса русча¹ сўзлади, лекин улар
нимайки дейишган бўлса, уларнинг қиёфа ва башараси
шундай равшан ифода этиб турдики, икковлари ҳам бир-
бирларига аъло даражада тушундилар. (Фад.)

Бу қўшма гапнинг схемаси:



БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР

УМУМИЙ ТУШУНЧА

§ 279. Боғловчисиз қўшма гап деб, таркибидаги содда гаплари ҳеч қандай боғловчи ёки боғловчи вазифасидаги воситаларнинг ёрдамисиз алоқага кирувчи гапларга айтилади¹. Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги содда гаплар мазмун муносабатларига кўра, ритм, интонацияга кўра, ўринлашишига кўра ўзаро боғланадилар. Бундан ташқари, бу хил қўшма гапларнинг таркибидаги содда гапларнинг кесим формалари ҳам уларнинг боғланиб қўшма гап ҳосил қилишларида маълум роль ўйнайди.

Катта юриш қилдик золимлар сари, Бизги ёрдам берди рус ишчилари. („Хат“) Аксар вақт Хиротнинг олим ва шоирларидан маълум бир гуруҳи бу ерга тўпланлар, араб, эрон, туркий тиллардаги муҳим исарлар ўқилар, қизғин суҳбатлар, мушоиралар ва мунозаралар бўлиб туради (О).

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гаплар мазмунан ва оҳангда киришиб кетади. Алоҳида олинган бундай содда гаплар мазмун ва интонацион тугалликка эга бўлмайди. Улар фақат бирикиб, қўшилиб, маълум бир фикрни ифодалайди, интонацион тугаллик бундай гапларнинг охирида бўлади. Шу сабабли боғловчисиз қўшма гап таркибидаги содда гаплар, боғланган ва эргаш гапли қўшма гаплардагидек, ўзаро тенг алоқага ҳам, тобе алоқага ҳам кириша олмайди.

Боғловчисиз қўшма гаплар билан боғланган ёки эргаш гапли қўшма гаплар орасида айрим ҳолларда маълум даражада яқинлик, параллеллик бўлади ва боғловчисиз қўшма гапларни боғловчили қўшма гаплар билан алмаштириш ҳам мумкин:

Сен келасан — иш бошлаймиз.

Сен келасан ва иш бошлаймиз.

Сен келгач, иш бошлаймиз.

¹ Албатта, интонация ҳам гапларни бириктиришда хизмат қилувчи восита бўлиб, кенг маънода боғловчилар типига киради. Аммо бу ўринда боғловчи термини остида грамматик воситалар тушунилади.

Боғловчисиз қўшма гапни боғловчили қўшма гап билан алмаштирилганда, ҳам ҳар икки қўшма гап бир-бирига мазмунан ва интонацияда тенг бўлмайди.

Бундан ташқари, боғловчисиз қўшма гап боғланган ва эргаш гапли қўшма гаплардаги ҳамма маъно муносабатларини ифодалай бермайди (масалан, айирув боғловчили боғланган қўшма гаплардаги ва нисбий олмошлар ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гаплардаги маъно муносабатларини боғловчисиз қўшма гап ифодаламайди). Шунингдек, боғловчисиз қўшма гапларда ифодаланган кўп маъно муносабатларига (масалан, изоҳ маъносидаги боғловчисиз қўшма гапларга) параллел конструкциялар боғланган ёки эргаш гапли қўшма гапларда қўлланмайди.

Шу билан бирга, боғловчисиз қўшма гапларнинг айрим турлари кўп маъноли бўлиб, боғланган қўшма гапнинг ҳам, эргаш гапли қўшма гапнинг хусусиятини ҳам ўзида ифодалайди:

Канал қазиган эдик, сув чиқмади. (А. Қ.)

Бу қўшма гапни боғланган қўшма гап билан ҳам (*канал қазиган эдик, лекин сув чиқмади*), эргаш гапли қўшма гап билан ҳам (*канал қазисак ҳам, сув чиқмади*) алмаштириш мумкин. Демак, боғловчисиз қўшма гап боғланган қўшма гапнинг ҳам, эргаш гапли қўшма гапнинг ҳам хусусиятларини ўзида ифодалаши мумкин.

Бундан ташқари, баъзи бир боғловчисиз қўшма гапларни, мазмуни ва интонациясига кўра, эргаш гаплар билан алмаштириш мумкин бўлса-да, уларни эргаш гапнинг бирор конкрет турига киритиш мумкин эмас:

Юрт тинч—сен тинч. (Мқ.)

Бу боғловчисиз қўшма гапни сабаб эргаш гап билан ҳам, шарт эргаш гап билан ҳам, пайт эргаш гап билан ҳам алмаштириш мумкин.

Кўрсатиб ўтилган ўзига хос хусусиятлар боғловчисиз қўшма гапларни алоҳида группа сифатида ўрганишни талаб этади¹.

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПНИ ТАШКИЛ ЭТГАН ГАПЛАРНИНГ ЎЗARO БОҒЛАНИШ УСУЛИ

§ 280. Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гаплар маҳсус ёрдамчилар ёки бошқа бир грамматик восита-

¹ Қаранг: А. М. Пешковский: "...бессоюзные, если даже и различать при нем отгени подчинения и сочинения, следует во всяком случае отделить от настоящего союзного сочинения и подчинения", "Рус син...", изд.—2, бет—447. В. В. Виноградов: "...можно пользоваться традиционным делением сложных предложений на сложносочиненные, сложноподчиненные и бессоюзные", сб. "Вопросы грам. строя", Москва, 1955 й, бет—430.

лар билан ўзаро боғланмайди. Амма бундан, содда гаплар механистик равишда ўзаро қўшилиб, боғловчисиз қўшма гапни ҳосил қилади, деган хулосага келиб чиқмаслиги керак. Ҳар қандай боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гаплар ўзаро маълум бир воситалар ёрдами билан бирлашади, қўшма гапни ҳосил қилади. Қўшма гап таркибидаги айрим лексик элементлар, айрим гап бўлаklarининг лексик ва грамматик характери, гап структураси ва ўрни, интонация боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларни ўзаро бириктирувчи воситалар ролини бажаради. Бундан ташқари, боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гап кесимларининг замон муносабати ҳам содда гапларнинг бирикиб, боғловчисиз қўшма гап ҳосил қилишида катта рол ўйнайди.

1. ЛЕКСИК ЭЛЕМЕНТЛАР

§ 281. 1. Боғловчисиз қўшма гап таркибида айрим сўзлар бўлиб, улар ўз мазмунларига кўра, содда гапларнинг бирикиб, қўшма гап ҳосил қилишларида катта рол ўйнайди. Бу хил сўзлар (лексик элементлар) иштирок этган бир содда гап иккинчи бир гапни талаб қилади:

Отаси улганига ўн беш йил бўлиб, қолди—шундан буён ҳар қанақа ишни йиғиштириб қўйган. (О.) Кузнинг бир неча заррин кунлари чароқлаб ўтди-кетди, шундан кейин шимол шамоли қопқора булутларни учуриб келаверди. (А. Т.)

Қўшма гап таркибидаги *шундан буён, шундан кейин* биринчи гап билан алоқадор бўлган воқеа, ҳодиса ҳақида хабар ифодаланган иккинчи гапни биринчиси билан мазмунан боғлайди.

Шундан кейин ва унга синоним бўлган бошқа лексик вариантлар кетма-кет рўй берувчи воқеа ҳодисаларни ифодаловчи содда гапларни бириктиради ва пайт ҳоли функциясида қўлланади:

—*Авжи кетиш пайти, бироздан кейин тонг отади. (О.) Дала ҳавоси сизга ёғдек ёқади, бутун иллатни, хамирдан қил суғиргандай, тсртиб олади, кейин тоза қимиз ичинг. (О.) Чўнтагидан рўмолча қидирди, бошқа чўнтақларига ҳам кириб чиқди, йўқ эди, уёқ-буёғини қидириб, кроват устини ҳам қараб топмади, кейин ёстиқ тагидан янги рўмолча оларкан, унга кичкина бир қоғоз илашиб чиқди ва кроватдан ерга тушди. (Ҳ. Ш а м с)—Булар канал кўпригидан ўтганда, қош қорайган эди, бир оздан кейин узоқ дарё бўйи ва унинг тепасидаги оқ уйлар орасида сон-саноқсиз чироғлар ёнди (А. Қ.) Слдин келиб тўхта-*

ган „Москвич“дан Умрзоқ ота билан Ойқиз тушди, **унинг кетидан** колхоз раиси Қодировнинг ўзи бошқариб келаятган „Победа“ келиб тўхтади. (Ш. Р.) Совғалар қизга унча таъсир қилмади, қиз унга меҳрибонроқ ва ишонқироброқ қарай бошлади, холос, ундан нарига ўтмади, **шундан кэйин** Печорин энг охирги чорани қилиб кўрмоқчи бўлди. (Л.) Самолётни аланга ўраб олди, **бироздан кэйин** баки портлади, тутун бурқираб осмонга кўтарилди. (Д. Медведов) Шу йигинда Олег, Ваня Земнухов, Ваня Туркенич ва Сергей Тюленинлардан иборат штаб сайланди, **кэйинчалик** бориб бу штабга Люба Шевцова ва Уля Громовалар ҳам кирди. (К.)

Маълум воқеа, ҳодисаларнинг бир пайтда рўй беришини англатувчи содда гаплардан тузилган боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибида шу пайтда, шунда, унда лексик элементлари қўланади:

Атрофига гуллар сочилди, **шунда** унинг бахти очилди. (Х. О.) **Николай** ирғиб ўрнидан турди, худди **шу пайтда** қўнғироқ чалинди. (М. Г.) **Борди-ю**, ҳеч нима **чиқмади**, **унда кейинроқ** ишончли одамдан юбораман. (О.)

Келтирилган мисолларда боғловчисиз қўшма гапни ҳосил қилишда хизмат қилган лексик элементлар иккинчи гапнинг бошида келган.

Қўшма гап қисмлари ифодаланган воқеа, ҳодисаларнинг кетма-кет рўй беришини таъкидлаш учун, боғловчи лексик элементлар ҳар икки гапнинг таркибида қўлланиши мумкин: **...аввал менга етиб олишсин, ундан кейин** бирга ўқийман-да. (А. Қ.) **Усаржон дастлаб** ўзи йўқ вақтда қилинган ишлар билан танишди, **кейин терим масаласига** кўчилди. (О.)

Боғловчи лексик элементлар, пайт мазмунидаги боғловчисиз қўшма гаплардан ташқари, бошқа мазмундаги боғловчисиз қўшма гапларда ҳам учрайди:

Аммо бу объектларда қурилиш ишлари шу пайтгача тугалланмаган, натижада қурилиш таннархи ошиб кетмоқда ва исрофгарчилик авж олмоқда. (Газета) **Вақт соат олтига яқинлашган—бирданига алоқа узилди.** (Фурм.)

2. Боғловчисиз қўшма гапнинг составидаги содда гапларнинг бирининг таркибида олмош иштирок этади, қўшма гапнинг иккинчи гапи эса ана шу олмошнинг мазмуни очади. Маълум гап бўлаги функциясида қўлланган олмош изоҳ мазмунидаги бошқа бир гапни талаб этади, демак, қўшма гапни ҳосил қилишда хизмат қилади:

а) олмош эга функциясида:

Шу масала қизгин муҳокама қилинаркан, йигитларнинг диққатини бошқа бир нарса жалб қилди: Чоржўй тарафидан қўмондоннинг вагони станцияга етиб келди. (Керб.)

б) олмош кесим функциясида:

Унинг одати шу: ҳамма вақт биров билан гаплашганда, унинг кўзига қараб туради. (Бр.) Бунинг сабаби шу эди: бир томондан, бўр воқеаси уни қийнарди, шунинг учун у Васёк олдида ўзини айбдор деб билар эди. (В. Ос.)

Кесим функциясидаги олмош баъзан гап таркибида қўлланмайди. Бу ҳол кесимнинг контекстан аён бўлиб туришидан келиб чиқади ва асосий диққат эгага қаратилади. Бу типдаги боғловчисиз қўшма гапларнинг составидаги содда гаплар ўзаро янада жипсроқ боғланади:

Уртоқ Қодиров, сизга маслаҳат: келажакда буладиган ишлар ҳақида кўпроқ ўйланг, янги фикрларни кўтариб чиқаверинг... (Ш. Р.) Бунга нима тўсқинлик қилади? менимча, фақат бир нарса: „Мен сени яхши кўраман“ дегани Канизак туртинади... (А. Қ.)

в) олмош тўлдирувчи функциясида:

—Шуни яхши билинг: ўчмас номингиз, ўчмас бу боғларда босган изингиз. (Т. Тўла) Князнинг уч жойда водакчаси бор эди, шулардан биронтасига одам керак эмасмикан деб конторига борсам, сарқари ўзимизнинг бувайдалик чиқиб қолди. (А. Қ.)

г) олмош аниқловчи функциясида:

Шундай аёллар бўлади: улар ишқни эътиқод каби муқаббас тутади. (О.) Ахир улар шу қарорга келдилар: болаларни бувимга топширадиган ва акам мени ўзи билан шаҳарга олиб кетадиган бўлди. (С. А.) Бир ўлка—тупроғида олтин эуллайтиди. (О.) Арслонқул шундай бир қизик ҳаракат қилди: Дилдор беихтиёр хохолаб кулиб юборди. (О.)

д) олмош ҳол функциясида:

...биз ғарб давлатларининг вакилларига бундай деяпмиз: келинлар, тинч тотув яшаш ва ички ишларга аралашмаслик сиёсатини ўтказайлик. (Н. Хрущёв) Болаларнинг дўстлиги шу даражага етди—улар бир-бирларини кўришмай тура олмайдиган бўлиб қолдилар. (Фад.)

е) олмош қўшма гапни ташкил этган сўнгги гапнинг бошида қўлланади ва мазмунан олдинги гапга тенг бўлади, олдинги гапни эслатади:

Юрагида қандай дард бор—мана бу менга сир. (О.) ...унинг хотини бирданга учта тўғибди, бу тўғрида газетага чиқибди... (А. Қ.) Қишлоқдаги „амма“ сийнинг ҳол-аҳволини, тирикчилигини ва бу ердаги иш ҳам одам-

лар Йўлчиға ёқдим, йўқми—шунинг сингариларни сўради. (О.)

Сўроқ олмошлари ёрдами билан тузилган баъзи сўроқ гаплар тингловчидан жавоб талаб этмайди, жавобни сўзловчининг ўзи беради. Бу ҳолда савол ва унга жавоб боғловчисиз қўшма гапни ҳосил қилади:

Нимага хафа бўлай? Айта қолинг, балки севинарман, ким билади... (О.)—*Нега мен душман бўлар эканман, уйлаб гапиряпсизми?* (А. Қ.)—*Ким билади, Йўлчибойни хизматкорликка бизлар оламизми?* (О.) *Семен, қаери оғрийди, қандай оғрийди,—бошдан оёқ тушунтира бошлади.* (А. Т.) *Ким билмайди деҳқонларга дўст—агроном, муштумзўрларнинг ювиндихўри—домла, имом.* (Ғ. Ғ.) *Билмадим, қачон келади.* (О.) *Суриштиришлар бошланди: ким Смоленскдан, ким Полтавадан, ким Дондан.* (Каз.)

3. Антоним ва синоним сўзларнинг иштироки билан боғловчисиз қўшма гаплар тузилади.

а) антоним сўзлар бир-бирига зид бўлган, мувофиқ келмаган мазмундаги гапларни бириктиради ёки шу мазмундаги гапларни бир-бирига қиёслайди. Антоним сўзлар гапнинг турли бўлаклари вазифасида келади:

Булбул кетди, гул қолди. (Ҳ. О.) *Либосни бойлар кийди—бизлар ялонғоч.* („Хат“) *Ариқлар қазидик—ёвлар қуришти.* („Хат“) *Боғларни гуллатдик биз бениҳоя, ётга роҳат берди мева ва соя.* („Хат“) *Ўлимдан хабарим бор, бу гапдан хабарим йўқ.* (Я.) *Ҳақиқат осмонда эмас, Шермат, ҳақиқат ерда.* (П. Т.) *Яхшидан от қолади, ёмондан дод. Бирни биров беради, кўпни меҳнат. Бир кун минг кунча бўлмас, минг кун бир кунча.* (Мқ.) *Бор борича, йўқ ҳолича.* (Мқ.)

Мазмунан бир-бирига зид қўйилувчи олмошлар:

Мана сизда нарса бор экан сотибсиз, бизда бир нарча ердан бошқа, кўзга илинарлик ҳеч нарса йўқ эди. (О.) *Тўғри, Раҳимжонни мақтаган сен эмас, уни кўкларга кўтарган—биз.* (О. Ё., „Чин муҳ.“) *Ўзим бунда, кўнгил унда.* (О.)

Бутунга бўлак, умумга хусус зид қўйилади:

Атрофда иссиқдан қуш қаноти куйгудай, бу ерда ғир-ғир шамол. (О.) *Майлисингда ҳамма яхши, мен ёмон.* („Ёзи ва Зебо“) *Ҳамма дардга бордир даво, менинг дардим бедаво.* (П. Т.)

Антоним сўзлар ёрдами билан тузилган боғловчисиз қўшма гаплар кўпроқ ёрдами мақол ёки афоризмлар шаклида бўлади. Бу хил гаплар асосан бир-бирига қиёс қилинувчи бўлаклардан тузилади:

— *Дуст ачитиб гапирар, душман кулдириб. Тўғри тил тошни ёради, эгри тил бошни ёради. Юрган—дарё, ўтирган бўйра. Яхши йўлдош йўлга кўндирар, ёмон йўлдош йўлдан оздирар. (Мқ.) Ер олган кўжаради, ер сотган қурийдиди. (Мқ.)*

Айрим ҳолларда маълум сўзларнинг бўлишли ва бўлишсиз формасини келтириш йўли билан боғловчисиз қўшма гаплар тузилади:

Болали уй—бозор, боласиз уй—мозор. (Мқ.) Тер тўкканга беш ёнғоқ, тўкмаганга пуч ёнғоқ. (Мқ.) Билган билганин ишлар, билмаган бормоғин тишлар. (Мқ.) Айтсам, тилим куяди, айтмасам, дилим куяди. (А. Қ.)

Бир-бирига зид маъноли сўзлар зид мазмунли боғловчисиз қўшма гапларни туза бермайди. Қуйида кетма-кет мазмунли боғловчисиз қўшма гаплар зид маъноли сўзлар ёрдами тузилган:

Дарахларнинг устидан онда-сонда қушларнинг садоси бир зумгина янграр, яна оғир жимлик чўқарди. (О.) Кичик кўрмаганни катта кўради, катта кўрмаганни кичик кўради. (Мқ.)

б) бир-бирига мазмунан яқин турган сўзлар, синонимлар ҳам боғловчисиз қўшма гапни тузишда хизмат қиладилар. Бу хил қўшма гаплар бир пайтда рўй берадиган, бири иккинчисини изоҳловчи содда гаплардан таркиб топади.

Учқоқда гуриллаб олов ёнади, қозонда ош қайнайди. (О.) Офтоб йиқди қайғу тоғини, ойлар ёқди тун чирғини. (Х. О.) Ун йил ичида Ўзбекистоннинг йиллари қомусдир, ойлари китоб. (Ғ. Ғ.) Ёнтоқ ёғ ўрнини босмас, чангалзор боғ ўрнини. (Мқ.) Бу сўзни эшитиш билан, Нурининг сўнган умиди алангаланди, кўкраги ёниқ орзулар билан тўлди. (О.) Букун Зайнаб юришларида, Юриш билан туришларида Бир ажойиб мардлик бор эди, Бир жасурлик унга ёр эди. (Х. О.) Хотинини ҳам кам бағаллик йиқитди, бу ераги оғир иш нобуд қилди. (О.)

4. Кириш сўз ва кириш бирикмалари ҳам маълум мазмунли боғловчисиз қўшма гапларни ҳосил қилишда хизмат қилади. Кириш сўз ва кириш бирикмалар биринчи гап таркибида бўлса, мазмунан сўнгги гапни, агар иккинчи гап таркибида бўлса, олдинги гапни талаб этади:

Шекилли:

Шу аснода, мажлис тамом бўлди, шекилли, зал томондан қаттиқ қарсақ ва ғовур эшитилди. (А. Қ.) Сидиқжон бу одамлар иш вақтида ҳам шундай беғам, хушчокчоқ, бир-бирини чандиб кунни билинтирмасдан ўтказади деб ўйлаган экан, шекилли, ҳамма жимжит бўлганидан кейин, дарров зеркиб қолди. (А. Қ.) Уни шу

лаҳзагача ҳам бу уйга боғлаб турган бир нима бор экан, шекилли, хотини сансирагандан кейин, ҳеч нарса қолмади. (А. Қ.)

Демак:

— Менга ёзган хатларингдан бирида Ўрмонжон илмга сажда қилган одам деган эдинг, демак, колхозда сенга ҳамма шарт-шароит тахт эканига шубҳа йўқ. (А. Қ.) Энагаси йиғламайди ҳам, турган жойида туради:—демак, хавфи йўқ. (Чх.)

Яъни: Унинг бир қизиқ одати бор эди, яъни бизнинг уйларимизга кўп қатнар эди. (Чх.)

5. Гап таркибида шундай сўзлар бўладики, улар мазмунан изоҳ талаб этади. Бундай ҳолда иккинчи бир гап келтирилиб, бу хил сўзларнинг мазмуни изоҳланади:

Мен **аксинча** ўйлайман: сизларда шундай ишлар юз бермоқдики, биз улардан тамоман беҳабармиз. (М. Ибр.) Хўп! **Адолат юзасидан гапирай:** айтингиз, жамоат! **Ғофур** ўғрими, тўғри? (Ҳ. Ҳ.) Одамлар чумолидек **ҳар тарафга** югуриб кетишди: баъзилари ўрмон ёқасида бекитиб қўйилган самолётга қараб югурди, баъзилари майдон четида тўпланиб турган команда пунктига чопишди, баъзилари ўрмон ичида яширилиб қўйилган машиналарга қараб югурди. (Б. П.) Фридуinning отаси бир йилда боғни жуда **яшнатиб юборди:** янги дарахтлар экди, гўзал гулзорлар яратди, турли-туман пайвандлар қилди. (М. Ибр.) **Кўришибди:** бозорда мурч, қалампир сотиб ўтирган эмиш. (А. Қ.) Егорушка челакка **қаради**—тўла. (Чх.)

Айрим ҳолларда бутун бир гапнинг мазмуни изоҳ талаб этади:

Нишонбой курк товуққа ўхшаган нарса: эгаси товуқнинг тухумини бостирадими, ўрдакнинг тухумини бостирадими—унга барибир—очиб чиқараверади. (А. Қ.)

...**эчкиларга ҳамма ҳайрон:** нега Орифнинг эчкиси бир туққанда, иккитадан туғади, колхознинг эчкилари нуқул битта. (А. Қ.) **Шукур, бефарзанд эмасман:** бир ўғилчам, бир қизчам бор. Уруш етимлари... (О.) ...**район ижроия комитети колхозчиларни бундан ҳам яхшироқ турмуш кечирishi йўлига бошлади:** шу атрофдаги ўн бир колхознинг сувга муҳтожлигини назарда тутиб, дарёдан канал қозишга қарор қилди. (А. Қ.)

Гап вазифасида бўлган хўп, йўқ, майли, бўлди, тамом сўзлари қўшма гап таркибидаги бошқа бир гапга умумий баҳо беради, бу хил гаплар ёлғиз қўлланмайди, ўздан олдин бошқа бир гапни талаб этади:

Зарур бўлса, сўранг, мен топиб бераман, хўпми? (О.) Елғиз қўйни ҳайдаш—нуқул азоб... Бўйнидан сур-

гайман—йўқ, думбасига арқон солиб тортаман—йўқ. (О.)
Менинг гапим битта бўлади, айтдим—бўлди, тамом...
(О. Г.)

Боғловчисиз қўшма гапларнинг характерли кўринишларидан бири шу хилда бўладики, унда маълум фикр, мақсад маълум бир мақол, матал, афоризмга асосланиб, унга нисбат берилиб ифодаланади:

Мен қуруқ сўзнинг душманиман, етти ўлчаб, бир жесиш керак. (О., „Қуёш қор.“) *Болани Шарофат эртага албатта олиб кетмай иложи йўқ—боласидан айрилса, чумчуқ ҳам чирқирайди-ю!* (А. Қ.) *Қиймат беҳикмат эмас, арзон беиллат эмас, бунинг тағида бир иллат бордир, сабр қилайлик.* (А. Қ.) *Тубан тортар тубанликка, юксак тортар юксакликка, ифлос ўрни хандоқ бўлур, сув қуйилур тозаликка.* („Тўтинома“)

6. Қўшма гап таркибидаги *ҳатто*, *ёлғиз*, *яна*, *то* юк-ламалари ва шу вазифадаги *ҳам* ёрдамчи каби грамматик элементлар ҳам содда гапларни бириктириб, боғловчисиз қўшма гап ҳосил қилишда хизмат қилади. Бу элементлар қўшма гап составидаги иккинчи гап таркибида қўлланади ва иккинчи гапнинг биринчиси билан яқин семантик муносабатда эканлигини кўрсатиб туради:

Сунага қадар бўлган саҳн туташ тиниқ ойдин, ҳатто тупроқ ҳам йилтирайди. (О.) *Кўча жимжит, ёлғиз тўлқинлар пишқиради билмай тинимни.* (Ҳ. О.) *Дарахларнинг устидан онда-сонда қушларнинг садоси бир зумгина янграр, яна оғир жимжитлик чўкарди.* (О.) *Кеч-қурунга яқин Гулнорнинг руҳи анча енгиллашди, иссиғи ожайди, нафас олиши ҳам аста-аста дурустлашди.* (О.) *Гаврила унга қизиқиб қаради, ўзининг ҳам руҳи кўтарилди.* (М. Г.) *Қалбда то сўнг томчи бор—отилишар ёвга мағрур.* (О.)

II. АЙРИМ ГАП БЎЛАКЛАРИНИНГ ТАКРОРЛАНИШИ

§ 282. Боғловчисиз қўшма гапларнинг кўп турларида фикр гапнинг бирор бўлаги устида боради. Бундай қўшма гапларнинг одатда иккинчи қисмини алоҳида олинса, бирор нарсани тушуниш қийин—иккинчи гап албатта биринчи гапни талаб этади. Бир хил сўзнинг икки гапда такрорланиши ҳар икки гапни бир-бирига яқинлаштиради, қўшма гапни ҳосил қилади.

Изоҳ талаб этган сўз биринчи гап составида бўлади, иккинчи гап таркибида эса шу сўз турли форма ва функцияда қўлланади, иккинчи гап умумий мазмуни билан такрорланган бўлакнинг мазмунини изоҳлайди, тўлдиради ёки у ҳақда қўшимча маълумот беради.

Умумий гап бўлаклари ҳар икки гапда бир хил функцияда бўлиши ёки турли функцияда бўлиши мумкин.

1. а) биринчи гап таркибидаги эга иккинчи гапда ҳам эга функциясида:

Ўтмишнинг жафоли қўйнида жонтемирлар жуда кўп бўлган. Бири батрак, бири чоракор, бири малай, бири нонга зор... (У й ф.)—Менинг домлам йўқ, домлам—икки кўзим. (А. Қ.) Лубенцов разведкачилардан бирини штабга маълумот бериб жўнатди, ўзи яна йўлга тушди. (Қаз.) Болангни ўзим елкамга кўтараман, ўзим катта қиламан. (Ҳ. Ҳ.)

б) биринчи гап таркибидаги эга иккинчи гапда тўлдирувчи функциясида:

Шу одамлар ҳам ўйин-кулгини билар экан, шу одамларга ҳам ўйин-кулги ярашар экан-ку! (А. Қ.) Бир оғиз гапимиз бор, шуни сизга айтгани келган эдик. (А. Қ.)

Орқа томондан ҳам солдатлар келмоқда: Четвериков учинчи батальонни ҳам жангга ташлаган бўлса керак. (Қаз.) Куй берар юракка ҳордиқ ва дармоқ, Куй айтиб учади беватан еллар. (Ҳ. О.)

в) биринчи гап таркибидаги эга иккинчи гапда қаратқичли аниқловчи функциясида:

Чиғириқлар ғижирлаб айлана бошлади, пахта чигитдан тозаланиб, чиғириқнинг орқасига туша бошлади. (С. А.)

2. а) боғловчисиз қўшма гапнинг составидаги ҳар икки гапнинг кесими бир хил бўлади. Бу ҳолда ҳар икки гапдаги кесимдан бошқа гап бўлаклари бир бирига қиёсланади:

Сув келди—нур келди. Бор отангга, бор онангга. Вақтинг кетди—бахтинг кетди. (М.к.) Ўтди кунлар, ўтди замонлар, ўтди ғамга ғарқ бўлган онлар. (Ҳ. О.) Тубан тортар тубанликка, юксак тортар юксакликка. („Тўтинома“) Кичик кўрмаганни катта кўради, катта кўрмаганни кичик кўради (Мқ.)

б) биринчи гапнинг кесими иккинчи гапда эга функциясида такрорланади:

Қовоқхона бекасининг тумтайган башараси ўзгариб, мулоиймлашди,—бу ўзгариш одатда қовоқхона хизматчиларига хосдир. (В. Г.)

в) биринчи гапнинг кесими иккинчи гапда аниқловчи функциясида такрорланади:

Алексей осонроқ овни қўлга туширмақ пайига тушиб юрганидан ўзи ҳам уялиб қолди, уятнинг зўридан шлём остида юзлари ўтдек ёнаётганини сизди. (Б. П.)

3. Биринчи гапнинг эга ва кесими иккинчи гапда иккинчи даражали бўлак бўлиб такрорланади:

Том чеккаларидан томчалар томар, уларнинг томишидаги мунгли унга соатнинг чиқ-чиқи жўр бўларди. (М. Г.)

4. а) биринчи гап таркибидаги тўлдирувчи иккинчи гапда ҳам тўлдирувчи функциясида:

Бу обрўни сен урушда ортдирдинг, мен уни макови далада қўлга киритдим. (Баб.) *Қизлар Днепрнинг чап қирғоғидан анча гул теришган экан, терган гулларидан битта гулчамбаракни Олегнинг бошига ҳам кийдиришибди.* (К.)

б) биринчи гап таркибидаги тўлдирувчи иккинчи гапда эга функциясида:

...ота-боболаримиз қилмай... кетган иш кўп. Мана шу канални айтинг, шу ота-боболаримиз қиладиган иш эди. (А. Қ.) *Уктам Комилага саволлар берар, қиз пишиқ-пишиқ жавоб қайтарар эди.* (О.) *Акрамбой маҳрамга бир бош эгиб, қайтиб кетди, маҳрам карвонбоши ҳужрасига кирди.* (С. А.) *Орзугул дарвозадан ичкарига кирди, дарвоза ўз-ўзидан бекилди.* (И. Шоир.)

в) биринчи гап таркибидаги тўлдирувчи иккинчи гапда аниқловчи функциясида:

Ҳаммалари Сливенкога қарадилар, парторгнинг фикри улар учун алоҳида аҳамиятга эга эди. (Каз.)

5. Биринчи гап таркибидаги аниқловчи иккинчи гапда эга функциясида:

Ер сотганларнинг кўпини кўрдик, (улар) охири гадо бўлади. (О.)

6. Биринчи гап таркибидаги ҳол иккинчи гапда ҳам ҳол функциясида:

Бунда булбул китоб ўқийди, Бунда қуртлар ипак тўқийди, Бунда ари келтиради бол, Бунда қушлар топади иқбол. (Ҳ. О.) *Сен билан икки марта танк ичида қолиб ётганмиз, иккала сафар ҳам бутун чиқдик.* (Баб.) *Армияда ҳамма хабар бир зумда маълум бўлади: разведкачилар ўз бошлиқларининг қайтиб келганидан ўша онда хабардор бўдилар.* (Каз.)

Юқорида гап бўлақларининг такрорланишининг баъзи бир ҳоллари кўриб ўтилди. Такрорнинг бундан бошқа кўришилари ҳам кенг қўлланади.

Баъзан такрорий қисм эргаш гап бўлади:

Пайти келганда, дарахт гуллайди, пайти келганда, йигит юрагидаги сирини очади. (Фурм.)

Маълум гап бўлақлари такрорланганда, такрорий сўз маънодош, синоним сўз бўлиши ёки олмош билан алмашиши, ёки шу бўлақнинг ўзи қайтарилиши мумкин:

а) *Октябрь охирида ташкилот аъзолари 79 кишига етиб қолди, ноябрда бу ташкилот қаторида туриб, Ватан учун курашувчи жанчилар юзтадан ҳам ошиб кетган эди.* (Фад.) *Мен суҳбат қиламан олимлар билан, Табиатишуослар, ҳикматчи дўстлар менга ўргатади ажойиб бир фан.* (Ҳ. О.)

б) *Лубенцов разведкачилардан бирини штабга маълумот бериб жўнатди, ўзи яна йўлга тушди.* (Каз.) *Ўтирганлар бир-бирига қараб олди, ҳеч ким ҳеч нима демади.* (Ҳ. Шамс)

в) *Аҳмаджон пулемётдан бир сидра уқ ёғдирди, душман пулемёти жим бўлиб қолди.* (А. Қ.) *Бари ҳийла, бари айёрлик, макр!* (О.)

Баъзан иккинчи гап таркибида такрорланган бўлак ифодаланмаслиги мумкин. Аммо такрор бўлакнинг мавжудлиги умумий контекстдан ва сўз алоқаларидан билиниб туради, бу ҳолат қўшма гап таркибидаги гапларни бир-бирига янада жипсроқ боғлайди:

Мана сенга олам-олам гул, этагингга сиққанича ол. (Ҳ. О.) *Ариқлар чиқардик—ёвлар қурутди.* („Хат.“)

III. УМУМИЙ ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ БЎЛАКЛАР

§ 283. Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи даражали бўлак қўшма гап таркибидаги гаплар учун умумий бўлиши мумкин. Бу ҳолда гаплар учун умумий иккинчи даражали бўлак фақат биринчи гап таркибида қўлланиб, иккинчи гапда ифодаланмайди. Аммо умумий контекстдан, гап бўлаklarининг морфологик белгилари орқали сезилиб туради:

Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яқтакчанг, эшиги ёнида туриб, дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жавдирайди, ҳеч кимни кўрмайди. (А. Қ.)

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг таркибида умумий иккинчи даражали бўлакнинг бўлиши қўшма гап составидаги гапларни бир-бирига жипс боғлайди, бири бўлмаса, иккинчисини англаш қийинлашади.

Гапнинг ҳар бир иккинчи даражали бўлаги ҳам умумий бўлиб келиши мумкин.

1. Умумий бўлак—аниқловчи.

Қўшма гапнинг ҳар икки гапи учун аниқловчининг умумий бўлиб келиши кўпроқ қўлланади. Одатда, қаратқичли аниқловчигина умумий бўлиши мумкин.

Қаратқичли аниқловчи умумий бўлганда, аниқланмиш бирор шахс ёки предметга таалуқли бўлади.

а) аниқланмиш шахснинг аъзоси:

Гулнинг юраги кучли тўлқинланди, бутун **гавдасини** тотли бир титроқ босди. (О.) **Унинг** кичик қийик **кўзлари** ёмон ёнди, **даккам-дуккам** мийиқли **қалин лаблари** титраб кетди. (О.) **Қошларининг** ораси тугунчalandи, **қалин лаблари** нимадир пичирлади. (О.)

б) шахснинг психик ҳолати ва аъзоси:

Бойзаччанинг ранги бироз оқарди, **кўзлари** асабий равишда қисилди. (О.) **Қўшоқнинг жони** халқумига тикилди, **лаблари** титраб кетди. (Ҳ. Шамс) **Федянинг ранги** ўнди, **юзлари** жиддийлашди, **кўзлари** пирпираб кетди. (М. Г.)

в) шахсга таалуқли предмет:

Комила кўмкўк далада шахдам одим отар, **атлас кўйлаги** қуёшда чамандай ёнар, **товланар эди**. (О.)

г) шахс ва предметларга қарашли бошқа хусусият ва ҳолатлар:

Сидиқжон унинг туртганини пайқамас, **гапи** қулоғига кирмас эди. (А. Қ.) **Қариндошларнинг аҳволи** пачава, **тирикчилиги** бемаза... (О.) Уй қийшайиб кетган, **девор сирлари** кўчиб, **кўримсиз бўлиб қолган, ҳеч қаериди** оппоқ устини йўқ эди... (А. Т.)

Баъзан умумий иккинчи даражали бўлак-аниқловчи ифодаданмайди, аммо унинг мавжудлигини аниқланмишдаги морфологик белги-эғалик қўшимчаси кўрсатиб туради.

Ботирлари канал қазиди, **шоирлари** ғазал ёзади, **кўйчилари** ўқийди ялла, **жувонлари** ёпади ширмон, **қарилари** кутади меҳмон. (Ҳ. О.) Айни вақтда **мияси** сурғат билан ишлар, **қалби ҳаяжон билан тепар эди**. (М. Ибр.)

Умумий иккинчи даражали бўлаги аниқловчи бўлган боғловчисиз қўшма гапларда бир пайтда рўй берадиган ҳаракат, ҳолат, хусусият тўғрисида фикр юритилади.

2. Умумий иккинчи даражали бўлак — тулдирувчи.

Хотинимни ҳам камбағаллик йиқитди, бу ердаги оғир иш нобуд қилди. (О.) Бу овозларнинг **зарбидан** бутун ўрмон янгради, танклар, бронетранспортёр, „катуша“ ва ўзи юрар тўплар устига дарахтлардан қорлар тўкилди. (Каз.)

Умумий иккинчи даражали бўлаги тулдирувчи бўлган қўшма гапларда ҳам бир пайтда рўй берувчи воқеа, ҳодисалар ҳақида хабар берилади.

3. Умумий иккинчи даражали бўлак — ҳол.

а) пайт ҳоли:

Яна бироздан сўнг тонг оқаради, **қўшиқ саҳросида** чайқалур води. (М. Турсунзода) **Табиат ўзгарар минг**

**Йиллардан сўнг балки биз билмаган гиёҳлар ўсар. (У йғ.)
Айни вақтда мияси суръат билан ишлар, қалби ҳаяжон билан тепар эди. (М. Ибр.)**

Келтирилган қўшма гапларнинг таркибидаги содда гаплар, бир пайтда рўй берувчи воқеа, ҳодисаларни ифодалайди, қуйидаги қўшма гапда эса сабаб-натижа мазмуни англашилади

Душанба кунлари яна варақалар чиқар, ишчилар яна дув-дув гаплашиб қолар эдилар. (М. Г.)

Қуйида қўшма гапдаги содда гаплардан англашилган мазмун кетма-кет рўй беради.

Шу вақт эшик очилди, танкчи полковник уни чақирди. (Каз). Кечқурунга яқин Гулнорнинг руҳи анча енгиллашди. иссиғи озаydi, нафас олиши ҳам аста-аста дурустланди. (О.)

б) ўрин ҳоли:

Қора юзларда кўзлар чақнар, тишлар ярқирар эди. (М. Г.)

У ерда муҳаббат бўларди меҳмон, оромда ўтарди оқ-ойдин тунлар. (Ҳ. Ғ.)

в) мақсад ҳоли:

Ҳосил олиш учун... билак кучидан ташқари, асбоб керак, гўнг керак... (А. Қ.)

Умумий иккинчи даражали бўлаги ўрин ёки мақсад ҳоли бўлган боғловчисиз қўшма гапларда бир пайтда рўй берувчи воқеа, ҳодисалар ифодаланади.

4. Умумий иккинчи даражали бўлак бирдан ортиқ бўлиши мумкин.

а) тўлдирувчи ва аниқловчи:

Ғазабдан Мирзакаримбойнинг кўзлари пир-пир учди, ранги оқарди... (О.)

б) ҳол ва аниқловчи:

Ҳаяжондан унинг кўзлари ёнар, соқоли сал титрарди. (О.)

Одатда, умумий иккинчи даражали бўлак қўшма гап составидаги биринчи гапнинг таркибида келади.

IV. СТРУКТУРА

§ 284. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг бири структура жиҳатидан шундай тузиладики, уни қўшма гапнинг бошқа гапидан ташқари тушуниш мумкин эмас. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар структура жиҳатидан бир-бирларига боғлиқ бўлиб қоладилар.

1. Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг бири тўлиқсиз гап шаклида бўлади:

Она бечора... ҳар борганда, бир нарса олиб борар эди. Бир борганда, ҳеч нарса тополмай, нима олиб борибди денг — **йигирматача эски арава мих!** (А. Қ.) Кундан буён бу ҳовлида икки қозон осилади, бири сизга, бири ўзларига. (О.) **Ўшанда ҳам ҳалиги айтганим, — қилчнинг сопини бутунлай унга тутқазиб қўймайман.** (Керб.) **Қайси Иномжон булар эди, тоғангизнинг ўғли!** (А. Қ.)

Бу типдаги боғловчисиз қўшма гапларда бир гап иккинчисини изоҳлайди.

2. Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг кесимлари бир хил бўлганда, мазмун ва стиль талаби билан иккинчи гапнинг кесими ифодаланмайди. Бу ҳолда иккинчи гап мазмун ва структура жиҳатидан биринчи гапга боғлиқ бўлади.

Одам тилидан топади, ҳайвон мўғизидан. Кенг-кенгайиб йиртилар, тор тортишиб. Яхшининг шарофати тегар, ёмоннинг касофати. Емон яхши бўлмайди, эшак бахши. Гул тиконсиз бўлмас, дур садафсиз. Ёнғоқнинг пўсти кўп, ёмоннинг дўсти. (Мқ.)

Баъзан бир хил кесимлар ҳар икки гапда ифодаланмайди:

Бойнинг қизи моли билан, камбағалнинг қизи хусни билан. (Мқ.) **Оёқ югуриги ошга, тил югуриги бошга.** (Мқ.)

Мисоллардан кўринадики, бу типдаги боғловчисиз қўшма гаплар мақолларда қўлланиб, структура жиҳатидан бир-бири билан яқин боғланган ихчам ибораларни ташкил этади.

Бу типдаги боғловчисиз қўшма гапларда маълум воқеа, ҳодисалар бир-бири билан қиёсланади.

Таркибидаги содда гапларнинг мазмуни бир-бирига зид қўйилувчи боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари ҳам бир хил бўлиши мумкин. Аммо бу ҳолда ҳар икки содда гапнинг кесими сақланади.

... **Қишлоқларда шунча воқеалар бўлиб ўтди, бойлар — бир томон, камбағаллар, батрақлар — бир томон.** (А. Қ.) — **Сан ким, улар ким?** (О.) **Мана, отаси қанақа, боласи қанақа...** (О.) **Гулнор бошқа, мен бошқа.** (О.)

Тўлиқсиз феъл умумий бўлганда ҳам, бир ўринда — иккинчи гап таркибида қўлланиши мумкин.

Онанинг ёнидан эсанкираган юзлар кўзига чалиниб ўтар, эркаклар, хотинлар сапчиб-сапчиб югуришар, унинг таъзиқи билан ҳамма нарсани онтар-тўнтар қилиб, ўзига йўл очиб борган каби туюлган ашулага оломон эргашиб, қора лавадай босиб борар эди. (М. Г.) **Алексейнинг қўллари қалтирар, гавдасининг оғирлигини кўтара олмай, букилиб-букилиб кетарди.** (Б. П.)

3. Баъзи боғловчисиз қўшма гапларнинг бири шаклан эргаш гапга ўхшайди. Шу сабабдан ҳам бошқа бир гапни талаб этиб, боғловчисиз қўшма гапни ташкил этади.

Энди билсам: кетар эмишсан, мени ташлаб белгисиз ёққа. (У й г.)

V. ИНТОНАЦИЯ ВА ЎРИН

§ 285. Боғловчисиз қўшма гапни тузишда гап интонациясининг ва қўшма гап таркибида содда гапларнинг ўринлашининг алоҳида аҳамияти бор.

Интонация содда гапни бириктириб, боғловчисиз қўшма гап ҳосил қилишда муҳим рол ўйнайди:

Лайлак келди — ёз бўлди.

Бу қўшма гапнинг составидаги ҳар қайси содда гапни алоҳида олиб, тугалланган интонация билан талаффуз этилса, бир-бирига алоқаси бўлмаган икки мустақил гап келиб чиқади. Интонацияни ўзгартириш билан — биринчи гапни кўтарилган интонация билан айтиш ва ҳар икки жумла орасида маҳсус пауза бериш ва иккинчи гапни пасайиб борувчи тинч оҳанг билан талаффуз этиш натижасида — бу икки гап боғловчисиз қўшма гап бўлиб бирлашади.

Гапларни бириктирувчи грамматик ва лексик воситалар қанча кам бўлса ёки бўлмаса, қўшма гап таркибидаги гаплар шунчалик бир-бирига киришиб кетади, интонациянинг роли шунча аҳамиятли бўлади.

У онасидан қолган уйни буздириб, ёғочини сотмоқчи бўлган экан, ҳеч ким олмабди. (А. Қ.) *(қўйларнинг) ҳаммаси тузсираган бўлса керак, кирсангиз, қўлингизни ялайди.* (А. Қ.) *Қор ёғди — дон ёғди.* (Мқ.) *Ўн минутгача ҳам вақт ўтмаган эди — майдоннинг нариги бошида биз кутган одам кўринди.* (Лерм.) *Сен келдинг — ясанди дунё, сен келдинг — кетди дилимдан ҳижроннинг қоп-қора тунни.* (У й г.) *Жоди йўқ — сигирларга поя бутун ташланади.* (А. Қ.)

Интонация боғловчисиз қўшма гапларнинг бир турини иккинчидан фарқлашда ҳам муҳим роль ўйнайди.

Салима келди — Ҳалима кетди.

Қўшма гапда пайт маъноси — Ҳалиманинг кетиши, Салима келиши биланоқ тезда рўй бергани англашилади ва бу қўшма гап турли типли боғловчисиз қўшма гаплар гуруҳига киради. Агар бу қўшма гапни — *Салима келди, Ҳалима кетди* — шаклида, тинч, санаш оҳанги билан талаффуз этсак, кетма-кет рўй берган ҳодисани ифодаловчи бир типли боғловчисиз қўшма гап ҳосил бўлади.

§ 286. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг ўз ўрни бўлади, шу ўринга кўра бошқа содда гап билан бирикади, маълум мақсадни, фикрни ифодалайди. Гап ўринларининг ўзгариши ёки шу қўшма гапнинг бузилишига олиб келади ёки қўшма гапнинг бир туридан иккинчи бир турига ўтиб кетишига сабаб бўлади.

Бегмат хужрада осилиб турган бир катта нарсани кўрди, уни олишга интилган эди, анча дамими олиб қолган душман унинг оёғидан тортиб йиқитди яна олишув бошланди. (Ш а м с)

Биринчи қисми иккинчи қисмидан англашилган ҳаракатнинг қайси пайда рўй берганини англаган бу боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги гапларнинг ўрнини алмаштириб кўрайлик:

Анча дамими олиб қолган душман унинг оёғидан тортиб йиқитди, яна олишув бошланди. Бегмат хужрада осилиб турган бир катта нарсани кўрди, уни олишга интилган эди.

Кўринадики, ўрин алмашиши, билан қўшма гап бузилади, икки алоҳида гап ҳосил бўлади.

Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги гапларнинг ўрнини ўзгартиш билан бир мазмунли қўшма гапдан иккинчи бир мазмунли қўшма гап келиб чиқиши мумкин:

Аҳмаджон пулеметдан бир сидра ўқ ёғдирди, душман пулемети жим бўлиб қолди. (А. Қ.)

Бу қўшма гапда душман пулеметининг жим бўлишига Аҳмаджоннинг ўқ ёғдириши сабаб бўлаётир. Агар бу жумлаларнинг ўрнини ўзгартсак, бошқа мазмун келиб чиқадир—душман пулеметининг жим бўлиши Аҳмаджоннинг ўқ ёғдиришига сабаб бўлади:

Душман пулемети жим бўлиб қолди, Аҳмаджон бир сидра ўқ ёғдирди.

Яна: *Сен келдинг — ясанди дунё.* (У й ғ.)

— *Сен келдинг, гўё дунё ясангандай бўлди.*

Ясанди дунё — сен келдинг.

— *Дунё ясаниши билан, сен келдинг. Ёки — Сен келганинг сабабли дунё ясанди.*

Яна: *Ленин дейман, завқланаман, шод бўламан яйрайман.* (Х. П.)

Ва: *Завқланаман, шод бўламан, яйрайман — Ленин дейман.*

Бу қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ўрнини алмаштириш билан сабаб натижага, натижа сабабга айланади. Умуман сабаб ва натижа мазмунини ифодалаган қўшма гапларда қисмларнинг ўрни қатъийдир: сабабни ифодаловчи гап олдин, натижа мазмунини англатувчи гап ундан сўнг

келади. Сабаб мазмунини ифодалаган қўшма гапларда эса худди шу тартиб аксинча бўлади. Сабабни англатувчи гап ҳар вақт иккинчи ўринда келади.

VI. ЗАМОН МУНОСАБАТИ

§ 287. Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг рўй бериши шу қўшма гапда ифодаланган мазмунга мос келади. Қўшма гап таркибидаги бир содда гап кесимининг бир хил замон шакли ва мазмунида бўлиши шу қўшма гап таркибидаги иккинчи гап кесимининг унга мувофиқ бўлишини талаб қилади.

Қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг кесимларида замон тушунчаси қуйидаги йўллар билан ифодаланади.

1. Феъл ўзақ ёки негизларига қўшилиб келувчи маҳсус суффикслар орқали.

2. Сифатдош формалари орқали.

Мустақил кесим сифатида сифатдошнинг-ган суффикси билан шаклланган ўтган замон формаси ва-р суффиксли келаси замон формаси қўлланади:

Кун ботган, бутун атроф қоронғилашган эди. (С. А.)

Сифатдошнинг ўтган замон формаси ёлғиз қўлланганда, ҳозирги замонда рўй бераётган ёки умуман мавжуд бўлган воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларни ифодалайди (бу мазмун сифатдошнинг ички хусусиятидан — сифатлик белгисидан келиб чиқади):

Тиззаларининг кўзи бўртиб чиққан, қорни тамоман ичига кириб кетган. (Б. П.) *Июль ойининг қуёши ҳамма ёқни олов сели билан тулдирган, ҳаво аллақандай оқ аланга билан жимгина ёнгандай...* (О.)

Сифатдошнинг келаси замон формаси учала замон учун ҳам қўлланиши мумкин:

а) келаси замон мазмунида:

Табиат ўзгарар минг йиллардан сўнг, балки биз билмаган гилёҳлар ўсар. (У й г.)

б) ҳозирги замон мазмунида:

Чирчиқ бўйларида ёнар чироқлар, қаршимда зўр дунё очади чирой. (Х. О.)

в) ўтган замонни ифодалаш учун ўтган замон формасидаги эмоқ феъли ёки унинг қисқарган-ди,-кан формалари билан бирга қўлланади:

Гоҳ эса ўқий бошлаган мақолани охирига етказмоққа сабри чидамас — унинг бошини ширин ёрқин хаёллар, ўйлар қоплар эди. (О.) *Ишчилар халқ лашкарига ёзилишарди, қирувчи батальонлар тузиларди, фронтга ёрдамчи қисмлар жўнаб турарди.* (К.)

Эмоқ феъли келаси замон сифатдошига қўшилганда, ҳар вақт ҳам аниқ ўтган замонни ифодалай бермайди.

Бирор нарса кийсанг бўларди эди, ҳаво совуқ! (М. Г.)
Нима дер эди, қизим, бола ярашибди дейди-да! (А. Қ.)

Бу қўшма гаплар таркибида ўтган замон шакли бўлган-р эди умумий контекст ва иккинчи гапнинг таъсири билан келаси замонни ифодалайди.

Қуйидаги қўшма гаплар таркибида-р экан ўтган-ҳозирги замон мазмунида қўлланади:

Олег, мен сени албатта қоласан деб зўрлаётганим йўқ — кетишни хоҳлар экансан — ихтиёр ўзингда. (К.)

Келаси замон сифатдошининг бошқа формалари кам қўлланади.

Кеча йўлакай учрашиб ўтмоқчийдим, вақт бўлмади. (О.)
У онасидан қолган уйни буздириб, ёғочини сотмоқчи бўлган экан, ҳеч ким олмабди. (А. Қ.)

Ҳеч қандай боғлама ёки тўлиқсиз феълсиз қўлланган от кесимлар ҳозирги замон мазмунини англатади:

Оила бошлиғи — Зуннунхўжа, рўзгорни кампир бошқаради... (А. Қ.)
Қуёш бўлмаса, гуллар очилмайди, севги-муҳаббатсиз бахт ҳам йўқ. („Ўзб. хот-қиз“) *Ваъдага вафо — марднинг иши, ваъдасиз — субутсиз киши.* (Мқ.)

От кесимларда ифодаланган белги-хусусиятнинг ўтган ёки келаси замонда рўй беришини ифодалаш учун ўтган ёки келаси замон формасидаги боғлама ёки тўлиқсиз феъл қўлланади:

Сув келтирган бизлар бўлдик хор-зор, кўза синдирганлар бўлди бахтиёр. („Хат“) *Ширинлар қўлидан шароб ичасиз, интизор оталар бўлади соқий.* (Ғ. Ғ.)

Ҳозирги замон мазмуни ёлғиз от кесимлар орқалигина эмас, ҳозирги замон шаклидаги боғлама орқали ҳам ифодаланиши мумкин.

Партия ташкилотининг секретари ёнидаги ёш йигитга ишора қилиб деди: „Танишинг, бу киши комсомол ташкилотининг секретари бўлади“. Айрилиққа тушиб йиғлар икки ёр, бириси интизордир, бириси хор... (Ҳ. О.)

Маълум келишиқда келган от кесимлар ҳам ҳозирги замон мазмунида қўлланади:

Ёш келса, ишга, қари келса, ошга. Сизнинг айтганингиз тилдан, менинг айтганим дилдан. Кишининг меҳри кўзда, унинг ифодаси сўзда.

4. Қўшма гап таркибидаги солда гапларнинг кесимидан англашилган замон тушунчаси буйруқ феъли орқали ифодаланиши мумкин. Буйруқ феъли келаси замон ёки ҳозирги-келаси замон мазмунида қўлланади.

а) *Ҳозир айтасан: бошимни қайси тошга уриб ёрай!* (А. Қ.) *Ука, маслаҳатим шундай: қизингни етаклаб, уйингга жўна.* (О.) *Агар биз душманимизга зўр келмоқчи бўлсак, мана бу йўлни тутмоғимиз керак: ҳамманг учун биттанг тур, биттанг учун ҳамманг тур.* (М. Г.) *Қани, бирон холис одам бўлса, айтсин: дутун Ўзбекистонни қидирганда, Нурматжонга ўхшаган йигитдан биронта топилармикан?* (А. Қ.)

б) *Ўзбек халқининг сиздан қатъий талаби битта: душман йўлини тўсингиз, уни улоқтириб ташлангиз ва тезроқ тор-мор этингиз (Я.)... Кўпни дебди — кўндан кўрсин.* (А. Қ.) *Ортиқ мендан сенга маслаҳат: ортиқча қонингни қизитма.* (Кер б.)

5. Баъзи бир қўшма гаплар истак-орзу мазмуни ифодаланган содда гаплардан тузилади. Бу ҳолда қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг кесими шарт феъл орқали ифодаланади. Шарт феъли келаси замон мазмунини англатади.

Мен истардим; аксинча, шеър ёзилганда, бир ғунча бўлса, сўнг гул очса, мева қилса-ю, бора-бора шарбатга тўлса. (У й ғ.)

6. Қўшма гапнинг составидаги содда гапларнинг кесимларида замон тушунчаси *керак, мумкин* сўзлари орқали ҳам ифодаланади. Бу сўзлар ҳаракат номи билан бирикиши ёки ёлғиз келиши мумкин:

Қолгимиз келмади, тезроқ жўнашимиз керак эди. (М. И б р.) *Бизнинг илтимосимизни қондирдингиз, энди раҳмат айтишимиз мумкин. Ҳосил олиш учун... билак кучидан ташқари, асбоб керак, гўнг керак...* (А. Қ.)

§ 288. Қўшма гап составидаги содда гапларнинг кесимларидан англашилган маълум замон тушунчаси махсус сўзлар билан таъкидланади ёки бир қанча замонларни ифодалаш учун қўлланидиган формаларнинг замони конкретлаштирилади. Масалан, *-а(-й)* суффикси ёрдами билан одатда ҳозирги, ҳозирги-келаси замон тушунчаси ифодаланади:

Гуллар очилади, булбул сайрайди.

Бу формани келаси ёки ўтган замон мазмунида ифодалаш учун махсус сўзлар қўлланади:

Яна бир оздан сўнг тонг оқаради, қўшиқ саҳросида чайқалур води. (М. Турсунзода) *Эски турмушда хотинлар ҳар қанақа эркадан тортинади, эркалар ҳар қанақа хотинга тегишгуси келади* (А. Қ.)

Қуйидаги ҳолларда ҳам замонни конкретлаш учун кейин, ҳозир сўзлари хизмат қилади:

Ишонсангиз — хўп, ишонмасангиз. гуноҳсизлигимни кейин биларсиз.. (О.) *Билмайман, ҳозир қайси боғда, қайси тоғда...* (О.)

Баъзан конкретлаштирувчи сўз қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг бир хил замон формасидан англашилган мазмунни фарқлайди.

Бутун баданим зирқираб оғрийди, энди жуда кучайди оғриқ. (О.)

Ҳар икки гап кесими ҳозирги-келаси замон феъл формаси орқали ифодаланган. Иккинчи гап бошидаги *энди* сўзи иккинчи гапдан англашилган мазмуннинг биринчисидан сўнг бўлганини ифодалайди.

Қуйидаги қўшма гапда ҳаракат, ҳолатнинг кетма-кет рўй бериши *аста* сўзи орқали ифодаланadi.

Кечқурунга яқин Гулнорнинг руҳи анча енгиллашди, иссиғи озайди, нафас олиши ҳам аста-аста дурустлашди. (О.)

§ 289. Қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг кесимидан англашилган замон баъзан кўчирилади, яъни маълум бир замон тушунчаси бошқа замон мазмунига тамоман кўчиралади ёки бошқа замон тушунчасини ҳам ўз устига олади:

Чигитни вақтида соз экдинг—ютдинг—, кечикдинг—ютқиздинг. (Газета) *Яхши билан юрдим—етдим му-родга, ёмон билан юрдим—қолдим уятга.* (Мқ.)

Бу қўшма гапларнинг составидаги содда гаплар ўтган замон формасидадир. Аммо улардан англашилган мазмун ҳозирги ва келаси замонга ҳам тааллуқлидир.

Замон кўчирилишида умумий контекстнинг ва маҳсус сўзларнинг роли каттадир.

... уйи жуда совуқ эди, энгимда юпқа нимча. (О.) *Либосни бойлар кийди — бизлар ялонғоч.* („Хат“) *Булар роҳатда, мен ҳасратда яшабман.* (О.)

Бу қўшма гапнинг кесими от кесим шаклида бўлган содда гаплари шаклан ҳозирги замондир. Аммо қўшма гапнинг иккинчи гапидан англашилган мазмунга кўра, ўтган замон мазмунини ифодалайди.

Қуйидаги қўшма гап таркибидаги биринчи гапнинг мазмунига кўра, ҳозирги замон шаклида бўлган иккинчи гапнинг кесими келаси замон мазмунини ифодалайди:

Иван Иванович бўлса, сени парвариш қилади, отанг ўрнига — ота. (Чх.)

Қуйидаги қўшма гапларнинг таркибидаги иккинчи гапнинг таъсири билан ўтган замон шаклидаги биринчи гапнинг кесими ҳозирги замонни ҳам ифодалайди:

Ёнингда бундай одам бор экан — хотиржам бўлсанг бўлади. (А. Т.) *Олег, мен сени албатта қоласан деб зўрлайганим йўқ. Кетишни хоҳлар экансан — ихтиёр*

ўзимгда. (К.) *Ватанинг бор экан — давлатинг ҳам зиёда, куч-қувватинг ҳам зўр...* (О. Г.)

Мисоллардан кўринадики, қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг кесимларидан англашилган замон тушунчаси бир-бирига боғлиқ бўлади, бири иккинчисини белгилаб беради, конкретлаштиради. Бу ҳол содда гапни бириктириб, қўшма гап ҳосил қилишда муҳим аҳамиятга эга.

§ 290. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари икки хил шакл ва мазмунда бўлиши мумкин:

1. Бир хил замон шакли ва мазмунида.

2. Турли замон шакли ва мазмунида.

Содда гапларнинг кесимлари бир хил замон шакли ва мазмунида бўлган боғловчисиз қўшма гаплар.

Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги содда гап кесимларининг бир хил замон шакли ва мазмунида бўлиши асосан **бир пайтлик** мазмунини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар учун характерлидир.

Офтоб йиқди қайғу тоғини, ойлар ёқди тун чироғини, ўтди кунлар, ўтди замонлар, ўтди ғамга ғарқ бўлган онлар. (Ҳ. О.) *У бу ерда турибди, Авдотья уни кутяпти.* (Г. Ник.) *Табиат ўзгарар минг йиллардан сўнг, балки биз билмаган гиёҳлар унар.* (Уйғ.)

Кетма-кетлик мазмунини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари ҳам бир хил замон шаклида бўлиши мумкин. Аммо бир хил замон шаклидаги кесимлардан англашилган ҳаракат, ҳолат, хусусиятнинг рўй бериши бир вақтда юз бермайди. Одатда, биринчи гапдан англашилган мазмун олдин, иккинчи гапдан англашилган мазмун сўнг рўй беради.

Холмуродни ҳаёжон босди, қизни ёш боладек етаклаб, уйга олиб кириб, курсига ўтқазди. (П. Т.)

Кетма-кетлик мазмунини ифодалаш учун баъзан маълум бир замоннинг турли шакллари қўлланади:

Бу воқеадан онам аллақачон хабар топган, отам эндигина тингламоқда эди.

Қиёслаш мазмунини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари ҳам бир хил замон формасида бўлиб, бир пайтда рўй берувчи воқеа ҳодисаларни ифодалаш мумкин.

Ит ҳуради — карвон ўтади. (А. Т.)

Аммо кўп ҳолларда бу турдаги қўшма гаплар составидаги содда гапларнинг кесимлари бир хил замон шаклида бўлса ҳам, улардан англашилган мазмун **кетма-кет** рўй беради:

Тўй бўлди, бу гап, негадир, тиниш ўрнига кўпайиб

кетди. (Ҳ. Шамс.) *Кўприклар ясадик — золимлар ўтди;*
Ариқлар чиқардик — ёвлар қуритди. („Хат“)

Сабаб ва натижа мазмунини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари бир хил замон формасида бўлиши мумкин. Бу ҳолатда сабабни англатувчи биринчи гап олдин, натижани ифода-ловчи иккинчи гап сўнг рўй беради. Боғловчисиз қўшма гаплардаги бу кетма-кетлик умумий контекстдан англаши-либ туради ёки ҳар икки гапнинг кесими маълум бир за-моннинг турли формасида бўлади:

Султонпошша „дев“, „ажина“ тўғрисида бошқалар-га сўзлашни манъ этган эди: бу гапларни ота-онамга айтмас эдим. (С. А.) *Сўроқда бир чоқлар, Ёдгор Мирзо тартибсизлиги замонида, қизнинг Тўғонбек томонидан олиб қочилгани тасдиқланса, гап ҳувалиши мумкинлиги-ни мулоҳаза қилди—кўнгли гаш бўлди.* (О.)

Кўпинча, биринчи ва иккинчи гап орасида қатъий чега-ра бўлмай, биринчи гапдан англашилган мазмун иккинчи гапдан англашилган мазмун билан **баробар** давом этади:

Жоди йўқ — сигирларга беда бутун ташланади. (А. Қ.)
Бу ишда Лубенцовга тенг келадиган киши йўқ эди, — танк-чилар ундан доим маслаҳат олар эди. (Каз)

Кесимларнинг бир хил замон формасида бўлиши шарт; сабаб мазмунидаги боғловчисиз қўшма гапларда қўлланади. *Қўшнинг тинч — сен тинч.* (Мқ.) *Ҳамма айб ўғлимда: гўл, бўшанг.* (Ҳ. Ҳ.) *Албатта... ер зарурларнинг зарури, ле-кин қашшоқликдан чиқиш учун ернинг ўзигина кифоя қил-майди, буни ўзларинг кўриб турибсизлар.* (А. Қ.)

Бу типдаги боғловчисиз қўшма гаплардан англашилган мазмун бир пайтда ёки кетма-кет рўй бериши мумкин.

Содда гапларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлган боғловчисиз қўшма гаплар

Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги содда гаплар-нинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши мумкин. Бу ҳол қўшма гап составидаги содда гапларнинг ўзаро маълум семантик муносабатларини келтириб чиқаради.

Боғловчисиз қўшма гапнинг составидаги содда гаплар-дан англашилган семантик муносабатга кўра, ҳар бир сод-да гапнинг кесими турли замон формасида бўлиши мумкин. Аммо бир пайтлик мазмунини ифодалаган боғловчисиз қўш-ма гапларни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари бир хил замон шакли ва мазмунида бўлиши керак. Баъзан бу типдаги содда гапларнинг бирининг кесими ҳозирги замон шаклида, иккинчиси ўтган замон шаклида бўлиши мумкин. Бундай ҳолда замонлар кўчирилади ёки бундай содда гап-ларнинг биридан англашилган мазмун олдинроқ бошланиб,

иккинчи гапдан англашилган мазмун билан бирга рўй бе-
ради:

*Билагидан қон оқмоқда, пулемет мажақланган ҳол-
да ётарди.* (А. Қ.) *Бурнинг катаклари қисилган, хар-
силлаши аввалгидан зўрроқ.* (О.)

Кетма-кетлик мазмунини ифодалаган қўшма гапларда ҳам турли замон шаклларининг баробар қўлланиши чега-
раланган. Бу типдаги боғловчисиз қўшма гапларда ўтган ва келаси замон, ўтган ва ҳозирги замон, ҳозирги ва келаси замон муносабатлари эркин қўлланади. Аммо ҳозирги замон билан ўтган замон, келаси замон билан ўтган ва ҳозирги замон муносабатларининг ишлатилиши кам учрайди. Бундай замон муносабатларидан **тескари кетма-кетлик муносабати** келиб чиқади:

Бугун ёмғир ёғпти, кеча анчагина қор ёққан эди.

Шарт ва натижа мазмунини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларда ҳам турли замон муносабатларининг қўлланиши чегараланилган.

Қўшма гапни ташкил этган содда гапларда замонларнинг ишлатилиши стилга ҳам боғлиқдир. Келаси ва ҳозирги замон формалари дарак мазмунидаги ва диалог типдаги гапларга хосдир. Ўтган замон формаси эса ҳикоя — хабар стилидаги нутқда кўпроқ қўлланади.

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ ТУРИ

§ 291. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг ўзаро маъно муносабати ва уларнинг интонацияси ҳам турлича бўлади.

Қиёсланг:

1) *Бундан беш ой илгари Норбувининг батрачком раислигига сайланиши қишлоқ халқи орасида унинг обрўсини яна ҳам оширди, у ўзининг зиммасига маъсул вазифалар юкланганлигини ҳис қилди, кечаси-кундузи ҳам тинмай ишлади.* (Х. Ш а м с) *Ленин айтган васиятлар амалга ошди, чўллар узра оби-ҳаёт шарқираб тошди.* («Х а т»)

2.) *Тўғри бўлинг — бежавотир бўласиз.* (Мқ.) *Учинчи сигнал бўлди — ўртоғимдан дарак йўқ. Сув келди — нур келди.*

Боғловчисиз қўшма гапларнинг биринчи типда маълум бир вақтда рўй берган воқеа, ҳодисалар ҳақида маълумот берилади ёки воқеа, ҳодисалар бир-бирига қиёсланади. Боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи турида турлича, мураккаб маънолар — пайт, натижа, сабаб ва бошқа маънолар — ифодаланади. Боғловчисиз қўшма гапларнинг ҳар икки тури ҳам ўзига хос интонация билан айтилади: биринчи турда санаш интонацияси бўлса, қўшма гапларнинг иккинчи тури,

турли-туман маъноларни ифодалагани учун ҳам, интонацияси ҳар бир маъно турида ўзига хос бўлади.

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг ўзаро маъно ва интонацион муносабатларига кўра, қўшма гапнинг ифодалаган умумий мазмунига кўра, боғловчисиз қўшма гаплар икки турга бўлинадилар.

1. Бир типли гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гаплар;

2. Турли типли гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гаплар.

Бир типли гаплардан ташкил топган қўшма гапларнинг таркибидаги содда гапларнинг типи ҳам, уларнинг оҳанги ҳам бир хил бўлади. Бу хил гапларда маълум бир вақтда ёки кетма-кет рўй берадиган воқеа, ҳодисалар ифодаланади ёки воқеа, ҳодисалар бир-бирига қиёсланади.

Далада ёшлар «чўкон» ўйнайдилар, ҳамманинг чеккасида лола ёнади. (О.) Рўзиматнинг ранги ўзгарди, кўзларида ҳаммиша ўйнаб турадиган табассум ифодаси тўсатдан йўқолди. (А. Қ.) Олдин келиб тўхтаган «Москвич»дан Умрзоқ ота билан Ойқиз тушди, унинг кетидан колхоз раиси Қодировнинг ўзи бошқариб келган «Победа» келиб тўхтади. (Ш. Р.) Канал қазиган эдик, сув чиқмади. (А. Қ.) Жисмимиз йўқолур, ўчмас номимиз. (Ҳ. О.)

Турли типли гаплардан таркиб топган қўшма гапларни ташкил этган содда гаплар мазмунан бир-бирига боғлиқ бўлади, уларда семантик алоқа зич бўлади. Бу хил боғловчисиз қўшма гаплар турли-туман маъноларни ифодалайди, шунга кўра қўшма гап таркибидаги ҳар бир содда гап ўзига хос интонация билан талаффуз этилади.

Масалан:

Вақтинг кетди — бахтинг кетди. (Мқ.) Ит ҳуради — карвон ўтади. (Мқ.) Мен ҳамроҳимни чойга таклиф қилдим: Кавказни кезиб юрганымда, бирдан-бир овунчоғим бўлган чўян қумғоним ўзим билан бирга эди. (Л.) Сўнгра, лабларини унинг қулоғига қўйиб, бирдан тойчоқдай пишқирди, Степаннинг қулоқ пардаси ёрилиб кетаёзди. (Ф а д.)

Юқорида келтирилган турли типли боғловчисиз қўшма гаплар шартлик, тўсиқсизлик, сабаб, натижа, пайт каби семантик муносабатларни ифодалайди ёки сўнги гап олдинги гапни ёки унинг таркибидаги айрим бўлакларни изоҳлаб, маъноси-ни тўлдириб келади.

Боғловчисиз қўшма гапларда сабаб, натижа, шарт, пайт, қиёслаш каби семантик муносабатларнинг ифодаланиши билан бу хил гаплар боғланган ва эргаш гапли қўшма гапларга яқин турадилар. Аммо бу хил семантик муносабатларни махсус грамматик воситалар ёрдами билан ифодаланмаслиги би-

лан боғловчисиз қўшма гаплар қўшма гапнинг бошқа турларидан фарқланиб турадилар. Умуман, боғланган ва эргаш гапли қўшма гапларни ташкил этган содда гаплар орасида бўлган тенглик ва тобелик муносабатига ўхшаш алоқа боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гаплар орасида бўлмайди.

I. БИР ТИПЛИ ГАПЛАРДАН ТАШКИЛ ТОПГАН БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР

§ 292. Бир турдаги гаплардан ташкил топиб, умумий бир факрни ифодаловчи қўшма гаплар бир типли гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гаплар ҳисобланади.

Июль ойининг қудуши ҳамма ёқни олов сели билан тўлдирган, ҳаво аллақандай оқ аланга билан жимгина ётгандай...
(О.)

Бу қўшма гап икки содда гапдан таркиб топиб, умумий бир фикрни — ёзнинг иссиқлик пайтини англатади. Қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ҳар иккиси ҳам икки составли ёйиқ гаплар бўлиб, кесимлари ҳам, бир-бирига мос ҳолда ўтган замонни ифодалайди.

Бир типли гаплардан таркиб топган қўшма гапларнинг таркибидаги содда гапларнинг интонацияси ҳам бир хил бўлади: ҳар икки гап санащ интонацияси билан талаффуз этилади.

§ 293. Бир типли гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг ўзаро семантик муносабати икки турли бўлади:

1. Қўшма гап таркибида бўлган содда гаплар мазмунан бир-бирига боғлиқ бўлади, бирининг бўлиши учун иккинчисининг бўлиши шарт қилиб қўйилади.

Чангал томоғини ғиппа бўғди, нафаси сиқила бошлади, қўллари кучсизланиб, унинг қўлини бўшатди, душман енгини ушлаб қолган қўли жонсиз титрарди. (Х. Ш а м с) Курд Аҳмад бу партиянинг программасини ва ҳатти-ҳаракатини диққат билан ўрганиб борди: у демократик партиёга аъзо бўлиб кирди. (М. И б р.) Ниҳоят Павел ўрнидан турди, ҳамма ёқни жим-жимжитлик босди. (М. Г.) Ленин дейман: Завқланаман, шод бўлман, яйрайман. (Х. П.).

Бу боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги иккинчи содда гапнинг биринчи содда гапдан англашилган мазмуннинг натижаси эканлиги англашилади: иккинчи содда гапнинг бўлиши биринчи содда гапнинг бўлишига боғлиқдир.

Қуйидаги боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг мазмунлари бир-бирларига қиёсланади, зид қўйилади:

Либосни бойлар кийди—бизлар яланғоч. («Х а т») Ариқлар қазидик—ёвлар қуригди. («Х а т») Бинолар олдида олти қатор машиналар елиб ўтади, уларнинг кети кўринмайди. (Б а б.) Ғўзани шахмат қилиб экканизмида, ғўза ораларига машиналар солар эдик, баҳорда бироз шошиб қолдик, кетини ўйламабмиз. (О.) Тўғри тил тошни ёради, эгри тил бошни ёради. (Мқ.)

2. Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги содда гаплар орасида юқоридагидек семантик муносабат бўлмайди. Қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг бири иккинчисига мазмунан боғлиқ бўлмайди:

Совуқ ёмғир деворларга шитирлаб урар, мўридан ўқирган овоз келар, пол остида алланарса шилдирарди. (М. Г.) Онанинг юраги тез-тез урар, секундлар жуда секин ўтар эди. (М. Г.)

Бу қўшма гапни ташкил этган содда гаплар бир-бирига мазмунан боғлиқ эмас, бирининг бўлиши учун иккинчисининг бўлиши шарт эмас. Аммо бу турдаги содда гапларнинг бири-киби, қўшма гап ҳосил қилишига сабаб шуки, бу хил қўшма гапларни ташкил этган содда гаплар мазмунан бир турдаги тушунчаларни англатиб, маълум бир пайтда рўй берган воқеани ифодалайдилар. Демак, бу турдаги қўшма гап таркибидаги содда гаплар орасида семантик тобелик, боғлиқлик бўлмаса ҳам, улар умумий бир тушунчани ифодалайдилар, маълум бир воқеа, ҳодисани турли томондан изоҳлайдилар. Шу сабабдан ҳам бу турдаги содда гаплар структураси, кесимларининг ифодаланиши ва замон формалари билан бир-бирларига яқин турадилар, бир турдаги содда гапларни ташкил этадилар.

§ 294. Бир типли гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг ўзаро семантик, грамматик муносабатига кўра, икки гуруҳга бўлинади:

1. Маълум воқеа, ҳодисаларни санаб кўрсатувчи гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар;

2. Маълум воқеа, ҳодисаларни қиёслаб кўрсатувчи гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар.

1. Маълум воқеа, ҳодисаларни санаб кўрсатувчи гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар

§ 295. Маълум воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларни санаб кўрсатувчи гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гаплардаги семантик муносабат икки хил бўлиши мумкин.

1. Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги содда гаплар орасида семантик боғлиқлик, бир-бирига тобелик бўлмайди. Аммо бу хил содда гапларда умумий бир фикр ифодаланади.

Қуйидаги қўшма гапни ташкил этган содда гаплар маълум бир вақтда рўй берувчи воқеа, ҳодисаларни ифодалайди:

Ҳаммамиз ўтирибмиз, қани энди биронтамиздан садо чиқса... (А. Қ.) Байроқлар ҳилпирарди қизил майдон устида, Галстук пирпирарди пионерлар кўксиди. (Р. Бобожон) Бўрилар дамларига туширган ўлжаларини ҳазм қилиш учун ўрмон бағрига кириб кетди, тулки ҳам қор устида ноксимон изларини айёрлик билан чалкаштириб, майдондан жўнаб қолди. (Б. П.) Фақат чигирткаларегина ора-сира учушар, сакрашар, чирилдоқларнинг чириллаши тўхтамасди. (М. Ибр.)

Қуйидаги қўшма гап таркибидаги содда гаплар баҳорни тасвирлайди:

Далада ёшлар «чўкон» ўйнайдилар, ҳамманинг чеккасида лола ёнади. (О.) Болаларнинг: «Бойчечагим бойланди», «Лайлак келди— ёз бўлди» деган қувноқ ашулаларига тўлиб кетади, ариқ тўлиб сув оқади, «ҳомбопиш» ўйини бошланади, хотинлар эса тор ўчоқли қишдан қутулиб, очиқ ҳавога чиқади-лар; баъзилар деҳқончиликка, баъзилар эса, тўртта-бешта бўлишиб, офтоб шувоқда ҳангомалашшига интиладилар. (Ҳ. Ш а м с) Эрта баҳорнинг дилбар нашъаси кўнгиш куртакларидан япроқ ёздирарди, ҳамма ёқда баҳор нашъаси гуркирайди, кишиларни меҳнатга ғайратлантирарди. (Ҳ. Ш а м с) Қиш фасли тасвирланади:

Бебош изғирин бу даштда елиб югуради, учраган нарсага ўзини уриб кўради, ҳамма ёқ оппоқ қор ва унинг жимир-жимир ўйини билан тўлади. (Ҳ. Ш а м с)

Қуйидаги қўшма гапнинг таркибидаги содда гаплар маълум бир воқеа ҳодиса қандай натижаларга олиб келганини кўрсатади:

Бу гаплар Норбувининг иккиланиб қолган муҳаббатини яна аслига қайтара ёзди, қиличини қўлдан туширган аскар сингари ҳайронликда қолди. (Ҳ. Ш а м с)

Қуйида қўшма гап таркибидаги содда гаплар умумий бир фикрни—хурсандчиликни ифодалайди:

Кулги кўтарилди, қарсак бўлиб кетди. (А. Қ.) Муса аканинг ўз болалари учун бир бурда нон топиш йўлида букчайган бели ростланади; уззукун ғам-алам тортиш натижасида бот қариб қолган Сария холанинг юзидаги ажинлар йўқолади; Гулнознинг кўзлари умид ва бахт нури билан чақнаб кетади. (М. Ибр.)

Қуйидаги қўшма гапни ташкил этган содда гаплар кишининг психик ҳолатини ифодалайди:

Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яктакчан оғил эшиги ёнида туриб, дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади; кўзлари жавдирайди, ҳеч кимни кўрмайди. (А. Қ.) У қалтирай бошлади, елкалари ҳам титради. (Ш. Р.) Она кўз тутади, ютади қайғу, Она кўзларига жаҳон қоронғу. (Х. О.) Унинг чакка томирлари лўқиллаб урмоқда эди, бу кутилмаган савол ва қаршиликлар уни гангитиб қўйгандай бўлди, томоғига бир нарса қадалгандай бўғилиб гапирди. (Х. Ш а м с) Қўшоқнинг жони чиқиб кетди, лаблари оқаришгандай бўлди, асаб томирлари қаттиқ ура бошлади, ёмон энсаси қотди. (Х. Ш а м с) Павел ранги ўчгани ҳолда онасига томон энгашди, унинг кўзларида ёш томчилари равшан йилтирарди, лаблари қалтирарди. (М. Г.) Мен тоғнинг соф ҳавоси билан тўйиб-тўйиб нафас оламан, ўзимни жуда енгил ҳис қиламан, ҳамма нарса оддийлашгандай, аниқлашгандай кўринади, мен ўзимни ҳамма нарсага қурбим етадиган, бақувват, ўзига ишонган ва ҳар нарсага тайёр турган кишидай ҳис қиламан. (Ф у р м.)

Кишининг ташқи қиёфасининг тасвири:

У йўгон чор пахил гавдали, даккам-дуккам, қизғиш мўйловли; кенг қорамтир юзининг ёноқлари бўртган; қисик кўзлари айёрча беқарор; кунлар исиб кетган бўлса ҳам, унинг эғнида қўпол эски пўстини, бошида кундизи қалин катта бўрқ. (О.) У ялангбош эди, қалин ва жингалак сочлари тўзиб пешонасига тушган; кўк гимнастержасининг тугмалари қадалмаган; галифе шимининг таҳи бузилганича йўқ, хром этиги ярқираб турипти. (И. Р.) У, қирқ беш ёшларда, новча, чайир одам; юзига сийрак чўтир изи қолган, соқол, мўйловларига анчагина оқ тушган; қўш белбоғ чапанчасига наст боғланган, юриши ҳам олифталарга тақлидни кўрсатар; унинг бутун қомати, ҳамма ҳаракатлари ўзига зеб берган, мақтанчоқ камбағални эслатар эди. (О.)

§ 296. Санаш мазмунини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар, иш-ҳаракатнинг бажарилиши ёки белги-хусусиятнинг рўй беришига қараб, икки хил бўлишлари мумкин:

а) ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг бир пайтда ёки биргаликда бажарилишини кўрсатган боғловчисиз қўшма гаплар.

б) ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғловчисиз қўшма гаплар.

а) Ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг бир пайтда ёки биргаликда рўй беришини кўрсатувчи гаплардан тузилган бовловчисиз қўшма гаплар

Бу хил боғловчисиз қўшма гаплар ҳаракат, ҳолат белги-хусусиятларнинг бир пайтда ёки биргаликда рўй беришини кўрсатади.

Одатда, бу турдаги қўшма гаплар икки ёки ундан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан таркиб топиб, бу содда гапларнинг кесими икки хил бўлиши мумкин:

1. Боғловчисиз қўшма гапларнинг составидаги содда гапларнинг кесими бир хил замон формасида бўлади:

А) ҳозирги замон формасида:

Бу ерларда тездан очилади гул, Гуллар дostonини куйлайди булбул. (Т. Фаттоҳ) Бунда булбул китоб ўқийди, Бунда қуртлар ипак тўқийди, Бунда ари келтиради бол, Бунда қушлар топади иқбол. (Ҳ. О.) Ботирлари канал қазади, шоирлари ғазал ёзади, куйчилари ўқийди ялла, жувонлари айтади алла, пазандаси ёпади ширмон, қарилари кутади меҳмон. (Ҳ. О.) Бир ёқдан очлик ичини кемиради, бир ёқдан ўлик гўшти иштаҳасини қайтаради. (Б. П.) Булбуллар сайрамоқда, тўхтовсиз фиғон чекмоқда, юқорида баҳор юлдузлари милтилламоқда. (Қаз.) Биров чой деб қичқиради, биров суюқ ошини мақтайди, биров нишолда қозонини уриб хўранда чақиради: ҳавонинг салқинига қарамай, кишилар ялангликка қўйилган чорпояда гуринглашади. (Х. Шамс)

Ҳозирги замон мазмуни -р сифатдош формаси орқали ёки от кесим орқали ифодаланиши мумкин:

а) Даласида ўлмас тиконлар, чўлларида чиқмас илонлар, Одам ўтса, қуримас зоти, чанқаб қолиб йўловчи ўлмас, ҳар бурчақда бошкесар бўлмас. (Ҳ. О.)

б) Ватан фарзандимиз, тинчлик шиорим, Улим сенга, уруш. Бу—юрак сўзи (Қ. Аҳмадий) Дарёлар кўп, сув беҳисоб... («Хат») Ҳамма қувноқ, ҳар ким ҳар хил иш билан банд. (И. Раҳ.)

Ҳозирги замон мазмуни турли формалар орқали ифодаланиши мумкин.

а) сифатдош ва ҳозирги замон феъл формаси:

Кўксимга сиғмасдан талпинар қалбим, кириб бормоқдаман кўзни очмасдан. (Ҳ. О.) Сувга тўлиб чўзилади жанубда Аму, Шимол ёқда шовқин солар Сирдарёда сув. («Хат») Куй берар юракка ҳордик ва дармон, куй айтиб учади беватан еллар. (Ҳ. О.)

б) от кесим ва феъл кесим орқали:

Янги шаҳар кўчалари қуруқ ва тоза, илк баҳор шамоллари ёқимли эсади. (О.) Беда ораси иссиқ, қизғин бўғувчи ҳаво юзга уради. (О.) Ҳамма қувноқ, ҳар ким ҳар хил иш билан банд. (И. Р.) Пойтахт чироғи ёнар қаршимда, Кремль бошида ёнувчи юлдуз Чароқлаб порлайди менинг ортимда. (Ҳ. О.)

Ҳозирги пайтда рўй берадиган воқеа, ҳодиса, белги, хусусиятни ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларда ёлғиз пайт мазмуни ифодаланиб қолмай, бошқа маъно оттенкалари ҳам

англашилиб туради. Бу ҳол, кўпинча, гап кесимлари турли формада бўлишидан келиб чиқади:

а) биринчи гап сабаб ва иккинчи гап ундан келиб чиқадиган натижа:

Супага қадар бўлган саҳн тутаиш тиниқ ойдан, ҳатто тунроқ ҳам йилтирайди. (О.) Узоқда гуриллаб олов ёнади, қозонда эт қайнайди. (О.) Осмон тиниқ, қалин қор билан қопланган далалар устида юлдузларнинг олтин ғўзалари ёркин чақнайди. (О.)

б) иккинчи гап биринчи гапдан англашилган мазмуннинг келиб чиқиши учун сабаб:

Зайнаб ўсган элнинг мисли йўқ, Зайнаб ўсган эл бахтга тўлиқ. (Ҳ. О.)

в) иккинчи гап биринчини изоҳлайди:

Боғнинг ҳар бурчагида ўзга бир латофат, ариқларда сув қумушланади, майсалардан уқа тутган ҳовуз сув билан эмас, нур билан тўлган каби жимир-жимир мавжланади. (О.) Уйда ҳамма нарса унга, ёт, ҳамма нарса, кар, отаси бегона, ҳатто онаси ҳам бегона каби. (О.)

Б) ўтган замон формасида:

Июль ойининг қўёши ҳамма ёқни олов сели билан ёндирган, ҳаво аллақандай аланга билан жимгина ёнгандай. (О.) Тансиқнинг кўзлари ёниб кетди, югуруб, пахтани Дилшод қўлидан олди. (О.) Гулнинг юраги кучли тўлқинланди, бутун завдасини тотли бир титроқ босди. (О.) Кўк гулдирлади, узоқ уфқда чақмоқ чақилди. (С. А.) Кун ботган, бутун атроф қоронғилашган эди. (С. А.) Қўшоқнинг жони халқумига тикилди,—лаблари титраб кетди. (Ҳ. Шамс) Утирганлар бир-бирига қараб олди, ҳеч ким ботиниб жавоб бермади. (Ҳ. Шамс) Булбул кетди, гул қолди, ўртага тушди ҳижрон. (Ҳ. О.) Зайнаб унга, хомуш, эгилди, қадди унинг саломга келди. (Ҳ. О.) Тўрга катта гилам солдилар, ўйинчилар келиб қолдилар. (Ҳ. О.) Мени олиб учди узоққа еллар, кўхна бир дунёни қолдирдим ўтда, Зеҳнимни ёритдинг, янги соҳиллар кўринди мен сузган буюк муҳитда. (Ҳ. О.) Атрофига гуллар сочилди, шунда унинг бахти очилди. (Ҳ. О.) Наҳорда очилди гуллар, олам-олам гуллади чўллар. (Ҳ. О.)

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг бири ёки иккинчиси от кесим шаклида бўлади. Бунда от кесим ўтган замон формасидаги боғлама ёки тўлиқсиз феъл билан бирга қўлланади:

Букун Зайнаб юришларида, юриш билан туришларида бир ажойиб мардлик бор эди, бир жасурлик унга ёр эди. (Ҳ. О.) Йигитлик кучимни бой олди, мен уни бой қилдим. (Ҳ. Ҳ.) Уй қийшайиб кетган, девор сирлари кўчиб, кўримсиз бўлиб қолган, ҳеч қаерда оппоқ устини йўқ эди... (А. Т.)

Ўтган замонда бир пайтнинг ўзида рўй берган воқеа, ҳодиса, хусусиятни ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларда бошқа маъно оттенкалари ҳам бўлиши мумкин:

Қиёслаш, ўхшатиш:

Қарғалар-қўзғинлар шаҳдам товуш билан қағиллашиб учшар, узоқда назоратчи қулларнинг кўп кўланкалари изғир эди. (О.)

Сабаб ва натижа:

Аксар вақт Ҳиротнинг олим ва шоирларидан маълум бир гуруҳи бу ерга тўпланар, араб, эрон, туркий тиллардаги муҳим асарлар ўқилар, қизғин суҳбатлар, мушоиралар ва мунозаралар бўлиб турар эди. (О.) *Гулнорнинг юраги, тўлқинланиб кетди, бир зум энтикди.* (О.) *Кун ботган, бутун атроф қоронғилашган эди.* (С. А.)

Қўшимча изоҳ:

Бир кун куйиб-пишиб, Клавдия Михайловна келди, унинг ёнида икки санитар бор эди. (Б. П.)

В) келаси замон формасида:

Биламан, сен бойни ёмон кўрасан, ёлғиз мен сени ундан қутқараман. (Ҳ. Ҳ.) *Ширинлар қўлидан шароб ичасиз, интизор оталар бўлади соқий.* (Ғ. Ғ.) *Яна бироздан сўнг тонг оқаради, қўшиқ саҳросида чайқалур води.* (М. Турсунзода) *Табиат ўзгарар минг йиллардан сўнг, Балки биз билмаган гиеҳлар унар.* (Уйғ.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг составидаги содда гапларнинг келаси замон мазмунида бўлган кесимлари феъл кесим ёки от кесим шаклида бўлиши мумкин.

2. Бир пайтлик мазмунини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлади.

а) ўтган ва ҳозирги замон шакли ва мазмунида:

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган гапларнинг биринчиси ўтган замон шакли ва мазмунида бўлганда, маълум ҳаракат, ҳолат ёки хусусиятнинг ўтган замонда рўй бергани ва ҳозир ҳам давом этаётгани англашилади. Иккинчи гапнинг кесими ҳозирги замон шакли ва мазмунида бўлгани учун ҳам, ҳар икки гапдаги ҳаракат, ҳолат бир вақтда рўй беради.

Ўтган замонни ифодалаган гапнинг кесими кўпинча ўтган замон сифотдоши формасида бўлади:

Гулнорнинг ранги ўчган, лаблари титроқ. (О.) *Қишлоқ кўчалари худди байрам тусини олган, ҳамма ҳуррам, ҳамманинг чеҳрасида баҳор нашъаси акс этади.* (Ҳ. III а м с) *...Бурнининг катаклари қисилган, харсиллаши аввалгидан зўрроқ.* (О.)

б) ҳозирги ва ўтган замон шакли ва мазмунида:

Бу типдаги боғловчисиз қўшма гапларнинг составидаги иккинчи гапдан англашилган мазмун олдиндан рўй беради ва биринчи гапдан англашилган мазмун билан баробар давом этади:

...бу уруш айниқса бойларнинг бирини ўн қилди. Ҳар кун мол нархи ошади, бозорда савдогарларнинг қулоғи тиккайган. (О.) Буюк пойтахтга кириб бораман, қуёш ва юлдуздан яралган олам зеҳним, ҳаёлимни этмишдир мафтун. (Ҳ. О.) Кўрпа Гулнорнинг кўкрагида, юзи бўртиб, тарам-тарам қизарган... (О.) Билагидан қон оқмоқда, пулемет мажсақланган ҳолда ётарди. (А. Қ.)

Кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлган содда гаплардан тузилган боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги содда гаплардан англашилган мазмуннинг рўй бериш пайти қисман бир-бирига мос келади.

§. 297. Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги содда гаплар орқали ифодаланган воқеа, ҳодиса тамоман бир вақтда рўй бериши—ҳар икки гапдан анлашилган воқеа, ҳодиса бир вақтда бошланиб, бир вақтда тугалланиши мумкин ёки содда гапларда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг рўй бериш вақти қисман мос келиши мумкин. Бундай ҳолда содда гапларнинг биридан англашилган воқеа, ҳодиса маълум вақтда рўй бериб, шу вақтга иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши қисман мос келиб қолади.

Қуйидаги боғловчисиз қўшма гапларда воқеа, ҳодисалар бир вақтда рўй беради:

Булбул сайрар, чумчуқ чирқирар, Хабар берар асли зотидан, Гулга қўниб қаттиқ сўйлашар, Қиш пайтининг хотиротидан. (Ҳ. О.) Гўзал Украина далаларида яна аввалгидай табиат гуллар, Буюк Русиянинг ўрмонларида бизларни ёд этиб сайрар булбуллар. (Ҳ. О.) Оёқ шарпаси болохонага томон келар, қиз ишп этмай кутар эди. (А. Қ.) Қиз гўзалдир, йигит паҳлавон, Хўжакентда овози кетган, Тоғни урса қиларкан толқон, Булутларга қулочи етган. (Ҳ. О.) Далаларда бошланади иш, Бошланади ижод ва турмуш. (Ҳ. О.) Мен билан биргадир дўстлар, ҳамроҳлар, Бу чироқ ёритар барчанинг қалбин, Бу ерда учрашар жуда кўп йўллар, Бу ерда дўст бўлар узоқ ва яқин. (Ҳ. О.) Ошхонада Рувзон чой қўймоқда, Тулфан ва бошқа чўрилар тоғорачаларни тўтиб турмоқда эдилар. (С. А.) Осилган катта қозонда энг яхши ҳисобланадиган садрий гуручдан қилинаётган палов пишмоқда, қозондан кўтарилган буғ билан ширин ҳид атрофга тарқалмоқда. (С. А.) Уйни хафаҳол ва алланарсага кўз тутган бир

жимлик босди; Петр алланарсага қулоқ бергандай бошини қийшайтириб турар, Степан столга таяниб—хаёли алла қайларда—бармоғи билан столни чертиб, унинг хотини эса, ғира-шира ичида печкага суюниб турарди. (М. Г.) *Одинцова қўлларини олдинга чўзди, Базаров эса пешонасини дераза айнасига тираб турарди, унинг нафаси бўғилар, аззойи бадани титрар эди. (Тур-генев)*

Кесимлари бир хил замон формасида бўлган содда гапларнинг бирикувидан тузилган қўшма гапларда ҳаракат, ҳолат бир вақтда рўй бериши англатилади.

Қўшма гапнинг иккинчи қисмидан ифодаланган мазмун бир пайтда рўй берганини янада қабартиш учун қўшма гапнинг иккинчи қисми *шу пайтда, шу замон* каби сўзлар билан бошланиши мумкин:

Николай ирғиб ўрнидан турди, худди шу пайтда қўнғироқ чалинди. (М. Г.)

§ 298. Қўйидаги қўшма гапларда воқеа, ҳодисаларнинг рўй беришида қисман мослик мавжудлиги ифодаланади:

Рубойини ичида ўқида, юзини табассум қоплади. (О.) Катта юриш қилдик золимлар сари, Бизга ёрдам берди рус ишчилари. („Хат“) Бухоро амири қочди дириллаб, Биз қувдик, ол байроқ қўлда пириллаб. („Хат“) Кундан кунга ўсади пахта, Барг чиқади ҳар бир дарахтда. (Х. О.) Эсковатлар пўлат хартурларини кўтарар, текис асфальт йўллардан автомобиллар ғизиллаб ўтиб кетарди; кенг далаларда аёллар қулуннай терар, йўл ёқасида кетаётган болалар эса пишган гилосни осмонга отиб уйнайдилар. (В. Содиқова) Яна увлар даҳшат шамоли, Кўкни қора булут қучади, Бургут бўлиб унинг ҳаёли, Русияга қараб учади. (Т. Фаттоҳ) Самовар ётган, бир чол чойнак-пиёла артар, ҳовуз бўйидаги супада кимдир хуррак отиб ухлар эди. (А. Қ.) Адҳам қалт-қалт титрар, тиши тишига тегмас, тили сўзга келмас эди. (С. Зун., „Унит. хатлар“) Кечалари Севалонда совуқ шамол эсади, дарахтлар аста-секин сарғая бошлайди. (М. Ибр.) Поезд тезлашиб, тобора шиддат билан учди, суҳбат, авж олиб қизиб кетди. (Г. Ник.) Иван онанинг гапларига индамасдангина қулоқ солиб турар, кўзлари чақнади; у лабларини чапиллатиб уялиброқ, секингина сўзларди. (М. Г.) ...тепасида ракеталар буриқсади, пулеметлар тириллади. (Каз.) Николай Петрович унга журналлар ўқиб берар, Феничка илгаригидек хизмат қилиб, унга шўрва, лимонад, илитма тухум ва чой келтириб турар, лекин Павел Петровичнинг бўлмасига кир-

ганида, ҳар доим юрагига яширин қўрқув тушар эди.
(Тургенев)

б) ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи гаплардан тузилган боғловчисиз қўшма гаплар

§ 299. Бир типли боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи турини ташкил этган содда гаплар ҳаракат, ҳолат ёки белги-хусусиятнинг кетма-кет рўй беришини кўрсатиши мумкин.

Воқеа, ҳодисаларнинг рўй бериши икки хил бўлиши мумкин. Биринчи ҳолатда боғловчисиз қўшма гап таркибида бўлган бир содда гапдан англашилган воқеа, ҳодиса тугаллангач, иккинчиси бошланади, иккинчи хил қўшма гапларни ташкил этган содда гапларда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши ўртасида кескин чегара бўлмайди, биринчи гап тугалланмай иккинчиси бошланади.

1. Бир вақт дастурхон ёзилди, турли таомлар кирди. (Эрта к) Дарахтларнинг устидан онда-сонда қушларнинг садоси бир зумгина янграр, яна оғир жимжитлик чўкарди. (О.) Ёзнинг мия қайнатувчи қизгин кунлари ўтган, кузнинг ғамгин чучмал ҳаволари охирланган. (С. А.) Акрамбой маҳрамга бир бош эгиб қайтиб кетди, маҳрам карвонбоши хужрасига кирди. (С. А.) Булутлар тарқалиб кетган, илиқ қуёш чиқиб, атрофга нур сочарди. (М. Ибр.)

2. Жиноятчиларнинг қўлларидан пичоқ ва ошпичоқлар ерга тушди, қўллари ҳавога кўтарилди. (С. А.) Ерларгага келди, солдатларнинг устига тунроқ тўкилди. (З. Фатҳ.) Қудрат тўғрисида сўз очилди, келинларнинг ваъдасидан, набераларнинг меҳрибонлигидан, энг охири бахтиёр замон тўғрисида гаплашиб хайрлашдилар. (М. Ҳус.) Кеча ўзининг қора пардасини йиғиштира бошлади, уфқ оқара бошлади. (М. Ибр.) Даҳлиздан яна оёқ товушлари эшитилди, кимдир шошиб эшикни очади. (М. Г.) Хўрозлар кекиртақларини чўзиб, учинчи марта қичқиришди, деразадан қараб турган ой ҳам яширинди, тонг қоронғуси тушди. (Ҳ. Шамс) Артиллерия тилга кирди, унинг орқасидан жангчилар билан лиқ тўлган ўзи юрар тўплар ўрмон ичидан отилиб чиқди. (Каз.)

§ 300. Ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг кетма-кет бўлишини англатувчи қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари қуйидагича бўлади:

1. Содда гапларнинг кесимлари ўтган замон формасида: Кеча ўзининг қора пардасини йиғиштира бошлади, уфқ оқара бошлади. (М. Раҳ.) Ўқтам Комилага саволлар берар, қиз пишиқ-пишиқ жавоб қайтарар эди. (О.) Молхона эшиги очилди, Наби ичкарига кирди. (С. А.)

Тўرға катта гилам солдилар, ўйинчилар келиб қолдилар. (Х. О.) Нусратилла дик этиб ўтирди, эгилиб, гилдиракка қараганида, елкасига кимдир қўлини қўйди. (Журнал) Орзигул дарвозадан ичкари кирди, дарвоза ўзбидан бекилди. (И. Шоир) Бир минутча вақт сукунат билан ўтди, халойиқ бирдан шивир-шивир қила бошлади. (Фурм.)

2. Қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг кесимлари ҳозирги замон феъли орқали ифодаланади;

Бутун баданим зирқираб оғрийди, энди жуда зўрайди оғриқ. (О.) Занжир жаранглайди, эшик ғижирлайди... (О.) Баҳор келади, дарахтлар барг ёзади, гуллар очилади, гул атрофида булбуллар сайрайди. (И. Р.) У кечалари билан тинмай китоб ўқиб чиқади, куни билан фермасида ишлайди, партия ташкилотининг топшириғи билан бригада, звеноларда агитаторлик қилади, деворий газетага хабарлар ёзади, расм ва карикатураларни ясайди. (Х. Шамс)

Бу ҳолатда боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган гаплар ҳозирги пайтда кетма-кет рўй берадиган воқеа, ҳодисаларни ифодалайди.

3. Кетма-кет мазмунли боғловчисиз қўшма гапларнинг келаси замонда рўй бериши, яъни ҳар қайси содда гапнинг кесими келаси замон шакли ва мазмунида бўлиши кам учрайди:

Мен келаси йил институтни битираман, мени зарур бўлган бирор районга ишга юборадилар.

Кетма-кетлик мазмуни ифодаланган гапларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши мумкин:

а) ўтган замон ва ҳозирги замон:

Даҳлизда яна оёқ товушлари эшитилди, кимдир шошиб эшикни очади. (М. Г.)

б) ўтган замон ва келаси замон:

Биз берилган вазифани бажариб тугатдик, энди яна қандай вазифалар топширилади?

в) ҳозирги замон (баъзан буйруқ феъли) ва келаси замон:

Авжи кетиш пайти, бир оздан сўнг тонг отади. (О.) Бугун лекцияга яхшилаб тайёрлан, эртага бирга қишлоққа бориб келамиз. (О.)

§ 301. Қўшма гаплар орасидаги кетма-кетлик мазмунини янада таъкидлаш учун иккинчи гапнинг бошланишида *кейин, ундан кейин* каби сўзлар қўлланади:

Дала ҳавоси сизга ёғдек ёқади, бутун иллатни, ҳамирдан қил суғургандай, тортиб олади, кейин тоза қимиз ичинг. (О.)

Маълум воқеа, ҳодисаларни санаб кўрсатувчи содда гаплардан тузилган қўшма гапларнинг структураси

§ 302. Маълум воқеа, ҳодисаларни санаб кўрсатувчи гаплардан тузилган боғловчисиз қўшма гаплар одатда икки ва ундан ортиқ содда гаплардан ташкил топади. Бундай қўшма гаплар икки содда гаплардан тузилганда, баъзан ҳар икки гап учун умумий бўлган иккинчи даражали бўлақлар ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳол қўшма гап таркибидаги содда гапнинг яқинлигини кўрсатади.

Умумий иккинчи даражали бўлақ—аниқловчи:

...*Қариндошларнинг аҳволи пачава, тирикчилиги бе-маза...* (О.) *Гулнорнинг ранги ўчган, лаблари титроқ.* (О.) *Унинг кичик қийиқ кўзлари ёмон ёнди, даккам—дуккам мийиқли қалин лаблари титраб кетди.* (О.)

Умумий иккинчи даражали бўлақ—тўлдирувчи:

Хотинимни ҳам камбағаллик йиқитди, бу ердаги оғир иш нобуд қилди. (О.)

Умумий иккинчи даражали бўлақ—ҳол:

Бу сўзни эшитиш билан Нурининг сўнган умиди алангаланди, кўкраги ёниқ орзулар билан тўлди. (О.) *Айни вақтда мияси сурғат билан ишлар, қалби ҳаяжон билан тепар эди.* (М. Ибр.) *Қора юзларда кўзлар чақнар, тишлар ярқирар эди.* (М. Г.) *Душанба кунлари яна варақлар чиқар, ишчилар яна дув-дув гаплашиб қолар эдилар.* (М, Г.) *Шу вақт эшик очилди, танкчи полковник уни чақирди.* (Каз.)

Умумий иккинчи даражали бўлақлар—ҳол ва аниқловчи:

Ҳаяжондан унинг кўзлари ёнар, соқоли сал титрарди. (О.)

Айрим ҳолларда гапнинг бўлақлари (кўпинча, эга) такрорланиши мумкин;

Болангни ўзим елкамга кўтараман, ўзим катта қиламан. (Ҳ. Ҳ.)

§ 303. Ҳаракат, ҳолатнинг бир пайтда рўй беришини кўрсатувчи боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гаплар асосан икки составли гаплар типига киради. Аммо баъзан бу содда гапларнинг бири ёки иккиси бир составли гап бўлиши мумкин:

Разведкачиларга бирдан жон кирди, кўзларидаги мудраш аломати ўз-ўзидан йўқолди. (Каз.) *Қизил чой-хонанинг самовари келтириб қайнатиб қўйилди; ерларга шолча, кигизлар тўшалди.* (Ҳ. Шамс.) *Шодийна чалинди, байроқ қўлга олинди.* (Ҳамза, „Октябрь инқилобининг 10 йиллиги қутлуғ бўлсин“) *Ҳосил-олиш*

учун... билак кучидан ташқари, асбоб керак, гўнг керак...
(А. Қ.)

Қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг бири ёки иккиси тўлиқсиз гап тарзида:

Қор ва шамол кучая борди, ташқарида қишни ва қорни соғинган қарғаларнинг қағиллашлари... (О.) Эғнида узун қизил шоҳи кўйлак, кимхоб нимчи, бошида шоптоли ранг ёрқин товланган ипак дуррача (О.) Кеча-ю кундуз шамол ёмғир; осмондан туман аримас эди. (О. Г.)

Санаш мазмунини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларнинг состави

§ 304. Бир типли боғловчисиз қўшма гаплар фақат икки содда гапнинг бирикувидан таркиб топмай, бу хил қўшма гаплар иккидан ортиқ содда гапларнинг қўшилиувидан тузилиш ҳам мумкин. Бу ҳолатда мураккаб фикр икки ва ундан ортиқ бутунликларга бўлинади, бу бутунликларни бир ёки бирдан ортиқ содда гаплар ташкил этади.

Иккидан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан таркиб топган қўшма гаплар, кўпинча, мураккаб мазмунли бўлади—биринчи содда гап иккинчисига нисбатан бир пайтда рўй берган ҳаракат, ҳолатни ифодаласа, иккинчи гап учинчи гапга нисбатан бирин-кетин бўладиган ҳаракат, ҳолатни ифодалайди.

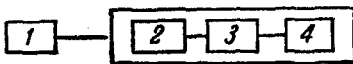
а) қўйидаги ҳолларда боғловчисиз қўшма гаплар уч содда гапнинг ўзаро алоқага киришидан таркиб топган:

Раҳми келгандай бўлди, юрагида ўчиб қўр бўлаёзган муҳаббат яна учқунланди, аста ўрнидан турди, эшикка қараб юрди. (Ҳ. Ш а м с) Идора даҳлизидида оёқ товуши эшитилди, Қўшоқнинг ҳаёли қочиб даҳлизга қаради, унинг кўзига беш-олти киши кўринди. (Ҳ. Ш а м с) Унинг кўз олдида кичкинагина офицернинг сурри қораси ирғишлар, Павелнинг бронза тусли юзи порлар, Андрейнинг кўзлари кулимсирарди. (М. Г.) Шовқун-сурон қулоқларни қар қилар, ер ёғи остиди айлангандек бўлар, шамол билан ваҳима — иккиси, онанинг яна нафасини бўғарди. (М. Г.) Буғи чўчиб тушди, орқа териси титради, орқа оёқлари яна жуфттак бўлди. (Б. П.) Самимий сўзлар Ленага далда берди, унинг чеҳраси очилди, энди тортилиб турмай, пўстинини ечди. (Г. Н и к.) Иссиқ тобора ортар, ғир этган шамол йўқ, от-арава кўтарган чанг ҳавода узоқ вақт қимирламай туриб қолар, юзларга қизғин темир учқуни каби ёпишар, нафасни бўғар эди. (О.)

б) қўйидаги боғловчисиз қўшма гаплар тўрт ва ундан ортиқ содда гапнинг бирикувидан таркиб топган:

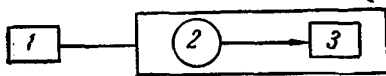
Норбувидаги бояги ҳолат анча юмшади, унинг чеҳраси очилгандай бўлди, хаёли яна аллақайларга учди, Каримовнинг сиймоси гавдаланди, у бу гал ишқ ўтида ёнган, Жобир айтгандай, уйқусиз кўзлари қизаргандай кўринди. (Ҳ. Ш а м с.) Бу воқеа ялли колхоз тузумига таъсирини кўрсатмай қолмади, душман иғво, фисқу фасод гапларни кучайтирди, қўрқоқ, қўён-юррак одамлар, албатта, чўчиб кетди, раҳбарларга яқинлашмадилар, комсомоллар энди ана шундай иғво, фитналарга қарши, қатъий кураш бошладилар. (Ҳ. Ш а м с) Саҳроларда яратдим йўллар, Пахтазорга айланди чўллар, Чўққилардан ўтказдим йўллар, Тинчлик менинг осмонимдадир. (А ш и р м а т) Ким, сасиз ёввойи бир тўқай эди, Тўқайзор ўзгарди, ҳаёт балқиди, Ҳақиқатга кўчди буюк планлар. (Б. Раҳимзода) Бутун атроф оҳиста-оҳиста силкинар, осмонда, бир-бирини қувлаб, сурри булутлар секин сузар, йўлнинг икки томонидаги дарахтлар, яланғоч учларини тебратиб, кўз олдидан ўтар, атрофни ўраган далалар орқага сурилишиб, тепаликлар келиб чиқар, яна кўздан йўқ бўлишарди. (М. Г.) Мум шамлар порлаб ёнар, кумуш ва биллур идиш-товоқлар, аёлларнинг зеби: зийнати, эплетларнинг олтин ва кумушлари бунинг ёруғида жилва-ланар, стол атрофида қизил кафтан кийган хизматкорлар ивирсиб юрар, пичоқ, стакан, тарелкаларнинг жиринглаши ва стол атрофидаги одамларнинг қизғин гурунги эшитилар эди. (Л. Т.)

в) қуйидаги бовловчисиз қўшма гап икки бутунликдан иборат, биринчи қисм (бутунлик)ни бир содда гап, иккинчи қисмини ўзаро тенг боғланган уч содда гап ташкил этади:



Райкомга учовлашиб кирдилар, соат тўртдан ўн минут ўтган, райкомда ҳеч ким кўринмас, ёлғиз уборишчаларгина супириб-сидириб юришарди. (Ҳ. Ш а м с) Меҳмонлар шийпонда шоҳи, атлас, адас кўрпаларда, бошларини оппоқ ва юмшоқ ёстиқларга кўмиб ухлайдилар, баъзиси пишиллайди, яна бирови хириллайди, кими секингина бурни билан ҳуштак чалади. (О.)

г) боғловчисиз қўшма гаплар таркибида эргаш гаплар ҳам иштирок этиши мумкин. Бунда биринчи содда гап мураккаб фикрнинг биринчи қисмини ташкил этса, сўнгги, эргаш гап билан бош гап бирлашиб, мураккаб фикрнинг иккинчи қисмини ташкил этади.

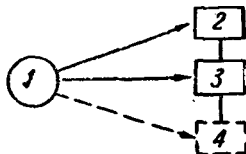


Сидиқжон унга тинчроқ жой кўрсатиш баҳонаси билан қайрилиб қаради, жувон қоп ва туғунлар устидан олдинга ўтгандан кейин, тизгинини силкитди. (А. Қ.) Паст-баландлик текисланиб боғ бўлди, Турмуш яшнаб, халқнинг вақти чоғ бўлди. (Миршакар) Хужра олди одамга тўлди, қаттиқ тепилган эшик, зулфини узилиб, ланг очилиб кетди, кетма-кет гукурт чақиб милициялар киришди. (Х. Шамс) Бу тошқиндан олти минг танобдан ортиқроқ экинни сув босган, агар Балиқчидан ўн саккизта қайиқ, ўз вақтида етиб келмаганда, талай одам ўладиган бўлган экан. (А. Қ.)

Қуйидаги қўшма гапларнинг биринчи қисми эргаш гапли қўшма гапдан иборат :

Агар укалари Салимбойвачча ҳам улфатларини бошлаб чиқса, тамошани кўрасиз, ҳаммаёқни от тутиб кетади. (О.) Беда ораси жуда иссиқ, гўё қуёшнинг бутун олови беда ичига яширингандай; қизгин бўғувчи ҳаво юзга уради. (О.)

д) айрим бовловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги эргаш гап содда гапларнинг бирига эмас, ҳаммасига оид бўлиши мумкин:



Агар шу даврда ғўзага озик, айниқса, фосфор етишмаса, у вақтда чигит пуч бўлиб қолади, пахтанинг очилиши кечикади, салмоғи йўқолади, ёш кўсақлар тўкилиб, нобуд бўлади. (И. Р.) Терим яқинлашган сари, эски пахтакорнинг юрагида ғайрат тошар, кун сайин теримга тайёрликни кучайтирар эди. (О.) Қоронғилик ичидан даҳшатли қўллар унга ёпишгандай туюлиб, кўзлари сергак жовдирар, юрак кучли урар; оёқлари, қўллари титрар эди. (О.) Гумашта Мамад ҳосилни тақсимлаш тўғрисидаги Арбобнинг янги шартларини олиб келгандан бери, ҳамманинг кўзида чақнаётган умид ўтлари ўчган, юзидаги шодлиги ғам-ғусса билан алмашинган. (М. Ибр.)

е) боғловчисиз қўшма гапнинг ҳар икки қисми эргаш гапли қўшма гапдан тuzилган:



Гулноз суратни қўлига оларкан, ранги ўчиб кетди, оёқларининг дармони қуриб, дераза токчасига ўтириб қолди. (М. Ибр.) Ер ислохотидан кейин бир йил дарё тошиб, экинларнинг ярмидан кўпи нобуд бўлди; яна бир йили қаттиқ қурғоқчилик бўлиб, экинлар куйиб кетди. (А. Қ.)

Маълум воқеа, ҳодисаларни санаб кўрсатувчи содда гапларнинг бирикувидан тузилган боғловчисиз қўшма гапларининг структураси янада мураккаброқ бўлиши мумкин. Бу масала алоҳида боб—мураккаб қўшма гаплар бобида кўрилади.

2. Маълум воқеа, ҳодисаларни қиёслаб кўрсатувчи гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар

§ 305. Қиёслаш маъносини ифодаловчи гаплардан тузилган боғловчисиз қўшма гаплар мазмунига кўра икки турга бўлинади:

А) Ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятларни бир-бирига қиёслаб кўрсатувчи содда гаплардан тузилган бовловчисиз қўшма гаплар.

Б) Ҳаракат, ҳолат, белги-хусусият ва унинг натижасини кўрсатувчи содда гаплардан тузилган бовловчисиз қўшма гаплар.

А. Ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятларни бир-бирига қиёслаб кўрсатувчи содда гаплардан тузилган боғловчисиз қўшма гаплар

Бу турдаги қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг бири иккинчисига қиёсланади. Шу мазмунга мувофиқ, биринчи гап юқори интонация билан, иккинчи гап эса пастроқ оҳанг билан айтилади ва ҳар икки гап орасида сезиларли пауза бўлади.

§ 306. Боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги содда гаплар орқали ифодаланган воқеа, ҳодисаларни бир-бирига қиёслашдан мақсад уларнинг бир-биридан фарқини очиб, бир-бирига мувофиқ келмаслигини кўрсатиш, уларни бир-бирига ўхшатиш ёки тенг эканлигини кўрсатишдир. Шунга кўра, содда гаплари бир-бирига қиёсланаётган боғловчисиз қўшма гапларда қуйидаги маънолар ифодаланиши мумкин:

1. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гаплардан англашилган воқеа, ҳодисалар бир-бирига зид қўйилади:

...Қишлоқларда шунча воқеалар бўлиб ўтди, бойлар, муштумзўрлар—бир томон, камбағаллар, батрақлар бир томон... (А. Қ.) Тангриқулхожи бақувват хўжалик эди, Фулом ака «ел келса» йиқиладиган беқувват хўжалик эди. (А. Қ.) Хотин... бир кечада зим-ғойиб бўлибди-қолибди. Эллеқбоши у ёққа от чоптирибди, бу ёққа от чоптирибди—йўқ! (А. Қ.) Эшак мунчоқ эмас, виждон—у гавҳар! (Я.) —Биров ишлайди, биров роҳатини кўради, еринг бўлса, меҳнати ҳам роҳати ҳам ўзингники бўлади. (О.) Булар роҳатда, мен ҳасратда яшабман, (О.) — Иккиси ҳам аҳмоқ... Бири йиғиб ўлган, бири еб ўлади. (О.) Сан ким, улар ким? Аллакимларга ўхшаб хизматкорниқига чиқасанми? (О.) Қуш эдим, қанотимни қайирдилар, Гул эдим, булбулимдан айирдилар. (Ҳ. О.) Либосни бойлар кийди — бизлар яланғоч («Х а т») Кўз ёши билан ўстирдик пахта, Қаддимиз дол бўлди, қон ютдик лахта. («Х а т»)

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг мазмунларини бир-бирига зид эканлигини янада қабартиш учун аксинча ва шу каби маҳсус сўзлар ишлатилиши мумкин.

Очиқ кўриниб турган факт шуки, АҚШ га биз ўз базаларимиз билан таҳдид солаётганимиз йўқ (умуман, ҳеч бир мамлакатда бизнинг ҳарбий базаларимиз йўқ), аксинча, Фарб давлатлари мана шундай жуда кўп базаларни қурмоқдалар. (Н. С. Хрушчев)

Баъзи боғловчисиз қўшма гаплар таркибидаги содда гапларнинг мазмуни бир-бирига кескин зид қўйилмайди, фақат бир-бирига қарама-қарши тушунчалар таъкидлаб ўтилади:

Элга қўшилсанг—эр бўласан, Элдан ажралсанг—ер бўласан. (Мқ.) Эртага ош қолса—давлат, иш қолса—меҳнат (Мқ.) У берса-кўп; бермаса-хафа бўлма... (О.) Ер олган кўкаради, ер сотган қурийди. (О.) Эллеқбоши унинг ҳуснига маҳлиё бўлибди, дейсизми, унга беминнат хизматкор керак... (А. Қ.) Бундай вақтларда унинг дўстлари кўпаяр, душманлари яқкаланиб қолар эди. (Ҳ. Ш а м с) Каримов Қўшоқни бунчалик деб билмаган ва гапни ҳам шундай чаппа кетади деб ўйламаган эди; қаршисида яна ғов, катта, бақувват, хавфли душман пайда бўлди. (Ҳ. Ш а м с) Алексей уни қувиб кетди, атака қилди, натижа бўлмади. (Б. П.)

2. Содда гаплар орқали ифодаланган воқеа, ҳодисалар бир-бирига зид қўйилмай, иккинчи гапдаги воқеа, ҳодисанинг рўй бериши биринчи гапдаги рўй берган воқеа, ҳодисага мувофиқ эмаслиги англашилади: Биринчи гап мазмунидан, куттилган воқеа, ҳодиса иккинчи гапда рўй бермайди. Бу хил гапларда маълум даражада зидлик оттенкаси ҳам бўлади:

Султонмурод ўзини четга олишга тиришди, халқ тўлқини уни суриб кетди. (О.) Уйинини кўриб, эсингиз оғди, яна ёмон-лайсиз. (О.) Менга пул керак, қаердан оламан. (О.) Сидиқ-жон—қорол бола, бу-ўзига тўқ бир одамнинг қизи... (А. Қ.) Кўйлар Қўғазорда, қўй ейдиган янтоқ Бақақуруллоқда (А. Қ.) У «болам» деб ўғли билан хайрлашмоқчи ва унга бир нарса айтмоқчи эди, жўшиб келган кўз ёши унинг бўғзидан хиппа бўйиб олди. (Кер б.)

3. Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги содда гаплардан англашилган мазмун бир-бирига зид қўйилмайди, уларнинг номувофиқ эканлиги ҳам англашилмайди. Қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг мазмунлари бир-бирига қиёсланади, шу йўл билан улар ўртасидаги фарқ очилади:

Еш боланинг қуввати икки оёғида бўлади—юриб, югуриб чарчамайди; йиғитнинг қуввати белида бўлади—меҳнат қилиб чарчамайди; қариларнинг қуввати қаерда бўлади? Дилида бўлади. (А. Қ.) Эски турмушда хотинлар ҳар қанақа эркакдан тортинади, эркаклар ҳар қанақа хотинга тегшигуси келади. (А. Қ.) «Аҳли расталар» да бойларча зоҳирий мутавозийлик ва ички мағрурлик; дин намояндаларида—сохта виқор ва савлат... (О.) Мана отаси қанақа, боласи қанақа... (О.) Гулнор бошқа мен бошқа. (О.) Юсуф қолди, бошқалар Собир отанинг ҳовлисига қараб йўналдилар. (С. А.) Эҳтироснинг ифбат билан иши йўқ, Ишқ қулига денгиздан ҳам кўрқиш йўқ. (Т ў т и н о м а) Таҳқир билан доно кам бўлмас мутлоқ, Мақтов билан етук бўлмайди аҳмоқ. («Т ў т и н о м а») Кўпроқ Егор бобо гапирди, Мадали ота унинг гапни маъқуллаб турди. (Журнал)

4. Қўшма гап таркибидаги иккинчи содда гапнинг мазмуни биринчисига қиёсланади, ўхшатилади.

Бу турдаги қўшма гапларнинг биринчи қисми мақол, маталлардан иборат бўлиб, қўшма гапнинг иккинчи қисми ана шу мақол, маталларда ифодаланган фикрга ўхшатилади, қиёсланади, уларга асосланади. Мақол, маталларда ифодаланган фикр мутлоқ ҳақиқат деб тушунилади, қўшма гапнинг иккинчи қисмида баён қилинаётган асосий фикрни шу орқали асослашга, исботлашга ҳаракат қилинади.

Қиймат беҳикмат эмас, арзон беиллат эмас; бунинг тагида бир иллат бордир, сабр қилайлик. (А. Қ.) Узи тўймаганинг салқити қорин оғритади, онажон, сиздан ортди-ю, бизга жир битдими! (А. Қ.)...бекордан худо безор, ҳеч бўлмаса бир қутигина қурт тутмайсизларми?... (А. Қ.)

5. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчиси биринчи гапдан англашилган фикрдан келиб чиқадиган хулоса эканлиги англашилади.

Лайлак келди—ёз бўлди. (Фольклор) Тўққиз сўм оламан деб тўқсон гап эшитдим: бўшанглик қилсам, нонимни туя қилиб беришлари аниқ... (О.)

§307. Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг бири инкор формасида бўлиши мумкин:

Иккинчи гап инкор формасида бўлади:

Мана сизда нарса бор экан, сотибсиз, бизда бир парча ердан бошқа, кўзга илинарлик ҳеч нарса йўқ эди. (О.) Сайид Жалолхон товуш чиқармай унинг ёнига бориб ўлтирди—у кўрмади; галвирга қўл солиб, бир чангал майиз олди—пайқамади. (А. Қ.) У онасидан қолган ўйни буздириб, ёғочини сотмоқчи бўлган экан, ҳеч ким олмабди. (А. Қ.)

Қўшма гапнинг биринчи қисми инкор формасида бўлиб, иккинчи гап тасдиқ формасида бўлиши ҳам мумкин:

Салим келмади, Карим алақачон етиб келди. Тўғри, Раҳимжонни мақтаган сен эмас, уни кўкларса кўтарган—биз. (О. Ё., «Чинмуҳ»)

Боғловчисиз қўшма гапларнинг бундай туридан умумий изоҳ маъносида бўлган қўшма гапларни фарқлаш зарур. Агар биринчи гап инкор формасида бўлиб, иккинчи гап тасдиқни кўрсатса ва ҳар икки гапда бир нарса ҳақида фикр юритилса, қиёслаш, зид қўйиш мазмуни англашилмайди, балки иккинчи гап ҳам биринчи гапдаги инкорни тасдиқлайди, уни изоҳлайди.

Баъзан қўшма гап таркибидаги ҳар икки гапнинг кесими инкор формада бўлади, аммо бу ҳолатда зидлик мазмуни англашилмай, воқеа, ҳодисалар бир-бирига қиёсланади, ўхшатилади:

Дағал тиллар гўзал сўзлар (ни) бунёд этмас, Тўти ҳеч вақт қарға нутқин ирод этмас, Юз мартаба ҳажга бориб келса аҳмоқ, Ҳеч ким уни писанд этмас, ёд этмас. («Тўтином а»)
Аҳмоқ ҳориганини билмас, кўса қариганини. (Мқ.) Қарға асло какликка тенг келолмас, Арслонгина кучли филдан енгилмас, («Тўтином а»)

§308. Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг кесими умумий бўлган ҳолларда, стилистик талаб билан, иккинчи гапда қайтарилмаслиги мумкин:

Одам тилидан топади, Хайвон мўғизидан. Кенг кенгашиб йиртилар, тор тортишиб. Яшининг шарофати тегар, Ёмоннинг касофати. Ёмон яхши бўлмайди, эшак—бахши. Ёнтоқ ёғ ўрнини босмас, чангалзор боғ ўрнини. Ёнғоқнинг пўсти кўп, ёмоннинг дўсти. Сопол чинни бўлмас, бегона уни. (Мқ.)

Баъзан ҳар икки гапнинг ҳам кесими бўлмайди:

Бойнинг қизи моли билан, Камбағал қизи хусни билан. Оёқ югуриги ошга, тил югуриги бошга. Тер тўкканга беш ёнғоқ тўкмаганга пуч ёнғоқ. Бирники мингга, мингники туманга. Бор борича, йўқ ҳолича. (Мқ.)

§ 309. Қиёслаш маъносини ифодалаган боғловчисиз кўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари феъл кесим ёки от кесим тарзида бўлиши мумкин.

1. Содда гап кесимлари ўтган замон шакли ва мазмунида бўлади:

Пашиалар шоҳи ялинди, ёлворди, Сайид Жалолхон кўнмади. (А. Қ.) *Бегмат ҳужрада осилиб турган бир катта нарсани кўрди, уни олишга интилган эди, анча даммини олиб қолган душман унинг оёғидан тортиб йиқитди, яна олишув бошланди.* (Ҳ. Шамс) *Висоцкий Прохорченконинг ҳамма далиллари бирин-кетин ва қатъий равишда рад қилиб борарди, Валентина унинг сўзларини эшитган сари, қаттиқроқ безовта бўлар ва ғазабланади.* (Г. Ник.) *Мамажон уни бошлиқ олдига судраб кирмоқчи эди, бошқа бир шов-шув кўтарилиб кетди.* (А. М.) *Ўтирганлар бир-бирига қараб олди, ҳеч ким ботиниб жавоб бермади.* (Ҳ. Ш.) *Мен тузатмоқчи бўлдим, у гапга қулоқ солмади.* (С. А.) *Либосни бойлар кийди—бизлар ялонғоч.* («Х а т»)

2. Содда гап кесимлари ҳозирги замон шакли ва мазмунида:

Офарин у кўзларга, ҳаё тўла боқади, лаънат ундай кўзларга, бало тўла боқади. («Т ў т и н о м а») *Сен очик сўз, очик кўнгалсан, бой—пишиқ, муғомбир одам.* (О.) *Мен чала саводман, сенинг саводинг росами?* (А. Қ.) *Илм ёруғлик, илмсизлик қоронғилик...* (А. Қ.) *Кеча жимжит, ёлғиз тўлқинлар пишқиради, билмай тинимни.* (Ҳ. О.)

Мақол, матал типдаги қиёслаш, ўхшатиш маъноларини аниқлаган гапларнинг кесимлари одатда ҳозирги замон шакли ва мазмунида бўлиб, уларда умуман, доимо бўладиган воқеа, ҳодисалар ҳақида фикр юритилади:

—*Дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб. Тўғри тил тош ёради, эгри тил бош ёради. Юрган—дарё, ўтирган—бўйра. Яхши яхшига ёндоштирар, ёмон йўлдош адаштирар. Яхши қанд едирар, ёмон панд едирар. Яхши одам ош ер, ёмон одам бош ер. Ўсма кетар, қош қолар, сурма кетар, кўз қолар. Қўл яраси, кетар, тил яраси кетмас. Яхши йўлдош йўлга кўндирар, ёмон йўлдош йўлдан оздирар. Билган билганин ишлар, Билмаган бармогин тишлар.* (Мақоллар) *Ер олган кўкаради, ер сотган қурийди.* (А. Қ.) *Кичик кўрмагани катта кўради, катта кўрмагани кичик кўради.* (А. Қ.) *Тубан тортар тубанликка, юксак тортар юксакликка, Ифлос ўрни хандоқ бўлур, сув қуйилур тозаликка.* («Т ў т и н о м а»)

3. Содда гапларнинг кесими келаси замон шакли ва мазмунида:

У ютса, унинг ютуғига биз шерик бўламиз, биз ютсак, биз-

нинг ютуғимизга у шерик бўлади. (А. Қ.) Жисмимиз йўқолур,
ўчмас номимиз. (Х. О.) Бутун ишлар битиб-тинчиб ҳам кетади,
орамиздаги кўнгул офритиш қолади, холос...

Қиёслаш мазмунидаги қўшма гапларни ташкил этган содда
гапларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўли-
ши ҳам мумкин:

а) ўтган замон ва ҳозирги замон:

...Уйи жуда совуқ эди, эғнимда юпқа нимча. (О.) Учинчи
сигнал бўлди-ўртоғимдан дарак йўқ.

Бу хил қўшма гапларнинг иккинчи содда гапи ҳозирги за-
мон мазмунида қўлланса-да, аслида ўтган замонга тааллуқли-
дир.

б) ўтган замон ва келаси замон:

Иккиси ҳам аҳмоқ...Бири йиғиб ўлган, бири еб ўлади. (О.)

в) ҳозирги ва келаси замон:

Манга пул керак, қаердан оламан? (О.) Сиз ишонмаяпсиз,
бошқалар ҳам ишонмай қўядилар.

§ 309. Одатда, қиёс мазмунидаги боғловчисиз қўшма гап-
лар составли гаплардан иборат бўлади. Баъзи ҳолларда
қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг бири ёки иккиси бир
составли гап ҳам бўлиши мумкин:

Яхши отга бир қамчи, Ёмон отга минг қамчи. (Мқ.)

Б) Ҳаракат, ҳолат, белги-хусусият ва унинг натижасини кўрсатувчи
гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар

§310. Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда
гапларнинг иккинчисидан англашилган ҳаракат, ҳолат биринчи
гапнинг мазмунидан англашилган ҳаракат, ҳолатнинг нати-
жаси бўлиши мумкин. Бу ҳолатда биринчи гап сабабни, иккин-
чи гап эса натижани ифодалайди. Масалан: *Врач иккинчи
марта пеницилин укол қилди: бола кўзини очди.* (М. Ибр.)
Бу қўшма гапнинг иккинчисидан англашилган мазмун-бола-
нинг кўз очиши—биринчи гапдаги ҳаракат, ҳолат (врачнинг
укол қилиши) нинг натижасидир; биринчи гап иккинчи гап
учун сабаб ҳисобланади.

*Жўра оти ҳақида гап сотишни яхши кўрар эди, дарров ти-
ли қичиди.* (О.) — *Кун иссиқ, эртага қолдириб бўлмайди...*—де-
ди Уроз. (О.) *Дарё томондан ғириллаб эсиб турган шабада
йўл бўйидаги ўт-ўланларни эгар, тебратар, сарғайиб бораётган
арпалар мавж урар эди.* (А. Қ.) *Тўй болаларники, ҳар қай-
си тўйда болалар ўйнайди.* (О.) *Урмонжон хўп ҳам тўлиб-то-
шиб юрган экан, юрагини роса бўшатди.* (А. Қ.) *Йигитлик ку-
чимнинг қаймоғини бой олди, мен уни бой қилдим.* (Х. Ҳ.)
Ҳаёт бериб, қанот бўлдинг ўзбекка, Бошларимиз етди қуёшли

кўкка. («Хат») Ниҳоят Павел ўрнидан турди, ҳамма ёқни жимжитлик босди. (М. Г.) Душанба кунлари яна варақалар чиқар, ишчилар яна дув-дув гаплашиб қолар эдилар. (М. Г.) Жангчиларга жон кирди, улар зўр даҳшат билан олдинга интилди. (Фурм.) Яна бир стол ясадим ва озуқларни қўймоқ учун бир неча кичкина токча қилдим—буфетга ўхшаш бир нарса ҳосил бўлди. (Д. Дефо, «Р. Крузо»)

Сабаб-натижа маъносини ифодалаган гаплардан таркиб топган қўшма гапнинг интонацияси мураккаб бўлади: қўшма гап таркибидаги ҳар бир гап ўз интонациясига эгадир. Сабабни ифодалаган биринчи гап паст интонация билан, натижани ифодаловчи иккинчи гап кўтарилиувчи интонация билан талаффуз этилади. Ҳар икки гап орасида қисқа пауза берилади.

§311. Сабаб-натижа маъносини ифодаловчи гапларнинг кесимлари қуйидаги шакл ва мазмунда бўлади:

1. Утган замон шакли ва мазмунида:

Бомба окоплар устига тушиб гумбирлади, ер остин-устин бўлиб кетди. (А. Қ.)

2. Сабаб-натижа маъносини ифодаловчи гапларнинг кесимларининг ҳозирги замон феъли билан ифодаланиши кам учрайди:

Ҳаво борган сари иситмоқда, мевалар етилмоқда. (О.)

Сабаб-натижа маъносини ифодаловчи гапларнинг бирининг кесими ҳозирги замон мазмунида бўлганда, иккинчи гапнинг кесими ҳозирги замон мазмунидаги от-кесим тарзида бўлиши мумкин:

Мана, кўрдинларми, (қурт) қаттиқ-тишларингни ушатади. (О.) Совет кишилари кўрқадиган кишилардан эмас, ҳарбий авантюрага ишқивоз бўлганлар ўзлари тўғрисида бош қотирсинлар. (Н. С. Хрущев)

Ҳар икки гапнинг кесими от кесим тарзида:

— *Отангиз бор, белингиз бақувват-да, ўғлим! (О.)*

§ 312. Таркиби сабаб-натижа маъносидagi гаплардан иборат бўлган қўшма гаплар асосан икки содда гапдан тузилади. Бу хил қўшма гапларнинг мураккаб структурали кўринишлари кам учрайди:

Қуйидаги қўшма гапнинг биринчи қисми эргаш гапли қўшма гапдан иборат:

Йўлчи (ноннинг) бир бурдасини оғзига тикса, лунжининг бир чеккасида йўқолиб кетар, патнусга кетма-кет қўл узатаверишига ийманар эди. (О.)

Қуйидаги қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган натижага ундан олдин келган уч гап сабаб бўлади:

... ишнинг кўзини биладиган одам, пишиқ, хат-саводи бор, ҳозир колхозга раис топишдан кўра, секретарь топиш қийин.

роқ, шу одамни секретарликка тавсия қилсак демоқчиман.
(А. Қ.)

II. ТУРЛИ ТИПЛИ ГАПЛАРДАН ТАШКИЛ ТОПГАН БОҒЛОВЧИСИЗ ҚУШМА ГАПЛАР

§ 313. Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги содда гаплар бир-бирига мазмунан боғлиқ бўлиши, ораларидаги семантик муносабат зич бўлиши мумкин. Бу хил қўшма гапларнинг таркибидаги иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодиса биринчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисага боғлиқ бўлади, биринчи гапни ва унинг таркибидаги айрим бўлақларни изоҳлаб, тўлдириб келади.

Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг семантик муносабати турлича бўлгани учун, ҳар бир гапнинг интонацияси ҳам икки хил бўлади — биринчи гап бир хил интонация билан, иккинчи гап иккинчи хил интонация билан талаффуз этилади.

Турли типли гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гапларда тартиб ҳам қатъий бўлади. Қўшма гап таркибидаги ҳар бир гап маълум ўринга эга бўлади. Бу тартибнинг ўзгариши маъно ва интонацияни ўзгартиради, ифодаланмоқчи бўлган фикр англашилмай қолади:

1. *Юрт бетинч — сен бетинч.* (Я ш и н д а н)
2. *Сен бетинч — юрт бетинч.*

Бу қўшма гапда — *юрт бетинч бўлса, сен ҳам бетинч бўласан* — дейилмоқчи. Аммо гап тартибининг ўзгариши билан акс маъно келиб чиқадики, бу фикрни автор айтмоқчи эмас.

Таркибидаги содда гапларнинг ўз аро семантик муносабатига кўра, турли типли гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар, икки гуруҳга бўлинади:

1. Боғловчисиз қўшма гапларнинг биринчи гуруҳида қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериш шarti, пайти, сабаби, ҳолатини қўшма гапнинг биринчи қисми кўрсатади.

2. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи гуруҳида қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмини ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларни изоҳлаб, тўлдириб келади.

Турли типли гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гапларнинг биринчи гуруҳида қуйидагича маъно муносабатлари ифодаланади:

1. Шарт

§ 314. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши учун биринчи қисм-

дан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши шарт қилиб қўйилади. Бу турдаги қўшма гапларнинг биринчи қисми кўтарилувчи оҳанг билан, иккинчи қисми эса пасаювчи оҳанг билан талаффуз этилади. Ҳар икки гап орасида пауза берилади:

Тўғри бўлинг — бежавотир бўласиз. Мақтанчоқ бўлманг — ҳижолат тортмайсиз. Қўшнинг тинч — сен тинч. (Мқ.)

Қўшма гапнинг қисмлари орасидаги шартлик муносабати конкрет бўлиши ёки бу шартлик умумий равишда бўлиши мумкин.

а) конкрет шарт ифодаланганда, иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши учун маълум пайтда рўй берувчи конкрет шарт қўшма гапнинг биринчи қисмида ифодаланади:

«Кичкина» ариқчани юқоридан сакрат — тошни чайнаб ташлайди. (О.) *Олег, мен сени албатта қоласан деб зўрлаётганим йўқ. Кетишни хоҳлар экансан — ихтиёр ўзингда.* (К.) *Эшикни оч, ташқари чиқай, сўнг нима десанг ҳам, бераман.* (М. И б р.)

б) қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши ҳар вақт қандай шарт асосида бўлиши ифодаланади. Бунда шартлик мазмуни маълум конкрет замон билан боғланмайди. Конкрет шартлик эмас, умумий шартлик ифодаланади. Бу хил қўшма гаплар мақолларда, умуман доимо бўладиган воқеа, ҳодисаларни ифодаловчи гапларда қўлланади:

Вақтинг кетди — бахтинг кетди. (Мқ.) *Юрт бетинч — сен бетинч.* (Мқ.) *Дангаса бўлманг — бахтсиз бўлмайсиз.* (Мқ.) *У (подшо) баҳайбат бир йўлбарсдир. Тегдинг — ютиб юборади.* (Керб.) *Эл шод ўлмас — мамлакат обод ўлмас.* (На в о й)

Шарт маъносини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари қуйидагича бўлади:

а) биринчи гапнинг кесими буйруқ феъли орқали, сўнгги гапнинг кесими аниқлик феъли орқали ифодаланади.

Ўзинга топширилган ишни тугаллаштиришга чалиш — ҳар кимдан «балли» эшитасан. (С. А.) *Тўғри бўлинг — бежавотир бўласиз. Дангаса бўлманг — бахтсиз бўлмайсиз.* (Мқ.) *Бир оз сабр қил—келиб қолар.* (М. И б р.) ... *Аввал менга етиб олишсин, ундан кейин бирга ўқийманда.* (А. Қ.)

б) ҳар икки қисмнинг кесими аниқлик феъли орқали ифодаланади:

Бошиқанг қимирлама, жилдинг — отиласан! (Я.) *Фурсатни қўлдан бердинг, ҳосилнинг қаймоғидан айрилдинг. Шаҳарга тушди — қишлоқ қолади, қишлоққа тушди — шаҳар қолади,*

Халқнинг ҳукми қоида асосида чиқарилди — уни ҳеч ким бе-кор қила олмайди. (Чх.) Камбағалчилик одамнинг ёруғ дунёдан бўлган умидини кемириб, зангдай еб ташлар экан. Ёруғ дунёдан умидинг бўлмагандан кейин, дарчанг қийшиқ турди — нима бўлди-ю, тўғри турди — нима бўлди. (А. Қ.)

в) ҳар икки қисм ёки қисмлардан бирининг кесими от кесим бўлади.

Юрт бетинч — сен бетинч. (Я.) Эл шод ўлмас — мамлакат обод ўлмас. (Н.) Узи юзсиз — сўзи тузсиз. (Мқ.) Қўшининг тинч — сен тинч. Ишининг кўзини бил — дала ҳам обод, чойхона ҳам... (О.) Ватанинг бор экан — давлатинг ҳам зиёда, куч-қувватинг ҳам зўр, ҳаммага ҳам кераксан, шуни билиб қўй, Роман! (О.Г.) Кўзим тирик — мен билан муомала қиласиз. (О.)

2. Тўсиқсизлик

§ 315. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисмида биринчи қисмидан англашилган зидликка қарамай, маълум бир иш-ҳаракатнинг юзага келиши ифодаланади. Бу хил гаплар зид маъноли боғловчисиз қўшма гапларга ўхшайди. Аmmo оҳанги ва қўшма гапнинг иккинчи қисмининг биринчи қисмга мазмунан тобе бўлиши билан фарқланади.

Жисмимиз йўқолур — ўлмас номимиз. Ғалаба тўйида бўлармиз биз ҳам (Ҳ. О.) Ўзим ҳали ёшман, — оламча ғурурим бор. (Ғ. Ғ.) Ёшим етмиш икки — ўзим йигитман. Ҳийлагарнинг сирин кўриб биламан (Ф. Йўлдош) Кўнгил йиғлайди, кўзларда нам йўқ. (У.) Минг азоблар билан мен ухлайман, кўз олдимда унинг сурати. (Ҳ. О.) Ўзим бунда, кўнгил унда. (О.)

Мисоллардан кўринадики, бу турдаги боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги содда гапларнинг кесимлари феъл кесим (бир ёки турли замон формасида) ёки от кесим шаклида бўлишлари мумкин.

3. Таркибидаги қисмлари сабаб ва натижа маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар

§ 315а. Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар сабаб ва натижа маъноларини ифодалаши мумкин. Бу ҳолда қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши ёки рўй бермаслиги учун сабабни, асосни кўрсатиши мумкин:

Навоий Мирҳунднинг кайфини такаллуфсиз, дўстона равишда сўрагандан кейин, унинг набирасига мурожат этди — бу истеъдодли бола билан сўзлашганида завқланарди. (О.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг биринчи қисми иккинчи қисмда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг сабабини кўрсатиши мумкин. Бу ҳолда қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмда рўй берган воқеа, ҳодисанинг натижаси эканлиги англашилади:

Сен келдинг — яшнади дунё, сен келдинг — кетди дилмдан ҳижроннинг қопқора тунни. (У й ф.) Жоди йўқ — сигирларга поя бутун ташланади. (А. Қ.)

Сабаб ва натижа маъносини ифодалаган гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади:

А. Иккинчи қисми сабаб маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар.

Б. Иккинчи қисми натижа маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар.

А. Иккинчи қисм сабаб маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар

Сабаб маъносини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг биринчиси қандай сабаблар асосида рўй беришини қўшма гапнинг иккинчи қисми кўрсатади. Бу хил гапларнинг биринчи қисми пастланувчи оҳанг билан, иккинчи қисм эса кўтарилувчи оҳанг билан талаффуз этилади ва ҳар икки гап орасида сезиларли пауза берилади.

§ 316. Сабаб маъносини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган гапларнинг кесимлари қуйидагича бўлади:

Қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг ҳар иккисининг кесими ўтган замон феъли шакли ва мазмунида бўлади.

... *Бир муддат тараддудда қолди: қай томонга қадам босишини билмас эди. (О.) Ҳа, Сидиқжон ака, мунча тикилиб қолдингиз, чиройлик эканми? (А. Қ.) Эгилган новдалари тунги шабадада аста ва чиройли қимирлаган қатор жийдалар тагидан оқаётган сувнинг шўх шарқироқ овози бир пастда ўчай деб қолди, сувнинг ярми пахта даласини суғориш учун ўқ ариққа жилдираб оқа бошлади. (О.) Пахта терган қизнинг қуриди шўри, ҳосилни тортиб олди бой-бўри. («Х а т») Ҳайин аллақачон тўхтаб қолган эди — уларнинг хаёли тамом бошқа ёқда эди. (М. И б р.)*

2. Ҳар икки гапнинг кесими ҳозирги замон шакли ва мазмунида бўлади (бу ҳолда содда гапларнинг бирининг ёки ҳар иккисининг кесими от кесим шаклида бўлиши мумкин):

а) *Эшакни яйдоқ миниб бўлмайти — йиқилади киши. (А. Қ.)*

б) *Урилмоқ ҳам фойда: пишиқ бўласиз, тажриба ҳосил қиласиз. (О.) Энди нима бўлиб шундоқ бўлганини айтиб ўти-*

ришга фурсатим йўқ — идорада одамлар мени кутиб ўтирибди. (А. Қ.) Иш билан овора бўлганинг жуда яхши, зерикмайсан! (М. Г.)

в) Албатта, бу нарсаларни яхши биласиз, ёш, тажрибасиз раис эмассиз. (О.) Уктам меваларни саралайди, ҳидлайди. бироқ егуси келмайди — кўзи тўқ. (О.) Эртасига онаси қуда томонга одам юбориб: «Қизимиз хоҳламади, ўзининг хоҳлагани бор, зўрлик билан иш қилишни замон кўтармайди»,—деди. (А. Қ.)

г) Ҳамма айб ўғлимда: гўл, бўшанг. (Ҳ. Ҳ.)— Емғир жуда қуядиганга ўхшайди-ку, ҳавонинг авзои бузуқ. (А. Қ.)

3. Ҳар икки гапнинг кесими келаси замон шакли ва мазмунида:

Кўмирни кўпроқ сотиб оламиз — қиш анча совуқ келадиганга ўхшайди. Уйни йиғиштиришга улгурмайман — ҳозир меҳмонлар келиб қолишади. Бу ерга келганингиз билан уни учрата олмайсиз — уни бугун ёки эрта командировкага юборишади.

4. Қўшма гап таркибидаги сабабни кўрсатувчи иккинчи гапнинг кесими ҳозирги-келаси замон мазмунида бўлганда, биринчи гапнинг кесими буйруқ феъли формасида бўлади:

Ҳа, ундан кейин бу Ҳайдаржон билан ҳамавақт ҳамсухбат бўлаверма — вақтингни олади, сени ўқишдан қўяди. (Я.) Бизнинг қўшиғимизни эшитинг — бизнинг эътиқодимизни ифода этади. (Я.) Сен ташвиш тортма, бу иш кундузи бўлади. (М. Г.) Сен, она, ташвиш тортма, мен бу кеча кечроқ қайтаман. (М. Г. Уқинг, ҳавас қилинг, мен советлар юртининг гражданиман М. Горький, «Она») Маҳтанма роз, ҳунаринг оз. (Мқ.) Лекин эҳтиёт бўл, қалтис жойлар кўп. (О.) Қўрқма отангинг қаҳридан, мен сенга ёрман. (Я.) Пахтани қилгин эгат, бўлар экан кам меҳнат. (Қўшиқ) Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тош-торози. (Мқ.)

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши мумкин:

а) натижа — ўтган замон, сабаб — келаси замон шакли ва мазмунида:

Бори гапни ўртоғига айтишга қарор қилди: ўртоғи бирор маслаҳат берар, йўл кўрсатар.

б) айрим ҳолларда сабабни ифодалаган гап маълум предмет — шахсларнинг ички психик ҳаракат, ҳолатини ифодалайди. Бунда иккинчи гапнинг кесими ҳозирги замон феъли орқали ифодаланadi, бу ҳолда биринчи гапнинг кесими ўтган замон феъли шаклида бўлиши мумкин:

Сиздан ташвишландим, баъзи вақтда ҳаддан ташқари ўзингизга ишонасиз. (О.) Қатл этиш майдонини топиш қийин эмас эди: ҳамма ёқдан халқ ўша ёққа оқмоқда. (Гог.)

в) агар маълум ҳаракат, ҳолатнинг рўй бериши учун сабаб олдинроқ рўй берган бўлса, қўшма гап таркибидаги сабабни ифодаловчи иккинчи гап ўтган замон формасида, биринчи гап ҳозирги замон формасида бўлиши мумкин.

Ҳозир унча билинмайди — янги келгансиз... (А. Қ.) Орқа томондан ҳам солдатлар келмоқда: Четвериков учинчи батальонни ҳам жангга ташилаган бўлса керак. (Қаз.) Айрилиққа тушиб йиғлар икки ёр, сабрлар тугади, синди косаси, ғам билан сарғайди гулдайн дийдор. (Х. О.) Серҳаракат гвардия майори уларнинг ҳаммасига иш топиб беради — бу томондан улар хотиржам эдилар. (Қаз.)

г) натижа мазмунини ифодаловчи биринчи гап — келаси замон, сабабни ифодаловчи иккинчи гап ҳозирги замон шакли ва мазмунида:

Бирор нарса кийсанг бўлар эди, ҳаво совуқ. (М. Г.) Тамошага бормайман, бу ердаги тамошаларнинг ўзи ҳам етиб турибди.

§ 317. Боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисмга қўшимча умумий изоҳ беради, бу ҳолатда сабаб маъноси ҳам англашилиб туради:

Шу пайтда майин шабода эсиб турган даштга қараб бўлмайди, — кўлмак сувлар, ариқчалар ва тошқиндан пайдо бўлган кўлларда офтоб нурлари йлтирайди, кўзни қамаштиради. (А. Т.) Катя уйга қайтиб келиб, карнайи дераза форточкасидан чиқарилган ва ари деб ном қўйилган кичкина темир печкани ёқди, — бунақангги печкага ўт ёқилганда, худди аридай ғўнғиллаб ёнарди. (А. Т.)

Бу турда ўзига хос маъно ифодалангани сабабли, қўшма гапнинг қисмлари орасига вергул ва тире қўйилади.

Б. Иккинчи қисми натижа маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар

§ 318. Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги гапларнинг биринчиси сабабни, иккинчи гап эса ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди. Бу хил гаплар мазмунан бир типли қўшма гапларга ўхшайди. Аммо гаплар орасидаги мазмуннинг зич бўлиши билан, гапларнинг интонациясидаги ўзига хослик билан ва кесимларининг турли замон формасида кела олиши ҳамда турли шаклда бўлиши билан фарқланиб туради.

Интонация ва мазмунига кўра бу хил гаплар натижа эргаш гапларга ҳам яқин турадилар, аммо бош ва эргаш гапни бириктирувчи боғловчилар ва махсус боғловчининг бўлмаслиги билан бу турдаги гаплар эргаш гаплардан фарқланади.

Натижа маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар таркибидаги содда гапларнинг ўзига хос маъно ва инто-

национ муносабати ёзувда махсус тиниш белгилари — тире ёки икки нуқта орқали кўрсатилади:

Диллод бирдан қўлини кўтарди — чаноғидан тошиб чиққан кўркам пахта ҳавода оппоқ қордай чақнади. (О.) Бу етмагандай, қайтанга, асов от нимадандир ҳуркиб, бир кўтариб ташлади — жарга қулашига сал қолди. (О.) Мен бир пора йигитларни олиб, ёвнинг орқасига ўта билдим; биз бир боғнинг деворларини пана қилиб турдик—кўрмай қолдилар. (О.) Султонпоиши «дев», «ажина» тўғрисида бошқаларга сўзлашни ман этган эди: бу гапларни ота-онамга айтмас эдим. (С. А.)

Сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари қуйидагича бўлади:

1. Утган замон: *Бу замонда ҳеч ким кўчада қолмас экан: заводда бири опам бўлди, бири акам бўлди — йўлимни топиб олдим. (А. Қ.) Бу ишда Лубенцовга тенг келадиган киши йўқ эди,— танкчилар ундан доим маслаҳат олар эди. (Қаз.) Хўжа Ғиёсиддин Ҳиротдаги баъзи машҳур зотларни гўзал тақлид қилди: ўтирганлар ўринларидан қўзғолмай қолдилар. (О.)*

Боғловчисиз қўшма гапларнинг сабаб мазмунини ифодалаган биринчи гапи олдин, натижа мазмунини ифодаловчи иккинчи гапи эса ундан сўнг рўй беради. Шунинг учун қўшма гапнинг составидаги ҳар икки гап ўтган замоннинг бир хил ёки турли хил шаклларида бўлса ҳам, ҳаракат, ҳолат, белги хусусиятнинг рўй беришидаги кетма-кетлик сақланаверади:

Бу йигитнинг оғзидан байт чиқишини... ҳеч ким кутмаган бўлса керак, ҳамма гуруллаб кулиб юборди. (А. Қ.) Бунинг устига яна сизларни уч нарсага ўргатдим: биринчидан, сизларни соғлам қилиб ўстирдим — қувватлик бўлдиларинг, иккинчидан яроғ билан таништирдим — яроғ ишлатишга уста бўлдиларинг, учинчидан, қўрқитмай ўстирдим — ботир бўлдиларинг. (Э р т а к) Урмонжон хўп ҳам тўлиб-тошиб юрган экан, юрагини роса бўшатди. (А. Қ.)

Баъзи бир ҳолларда сабаб ва натижа бир пайтда рўй беради:

Савдо битди, қирқ тилла карвон бошиники, Некқадам эса бойники бўлди. (С. А.) Муллалар амир ҳукумати олдида ҳурматли эди: мадраса ҳамшиша амалдорлар ҳужумидан омонда эди. (С. А.)

2. Ҳозирги замон шакли ва мазмунида:

Жоди йўқ — сигирларга поя бутун ташланади. (А. Қ.) Ленин дейман, завқланаман, шод бўламан, яйрайман. (Ҳ. П.) Пахта нима эканини бола ҳам билади: кўчада тўртта ёнғоқ,

бир сиқим пахта тушиб ётган бўлса, аввал пахтага қўл уза-
тади. (А. Қ.) Отам қариб қолдилар, онам дардчил — булар-
нинг неча кунлиги қолганини ким билади? (А. Қ.) Мен кула-
ман — ҳаёт кулади, мен куламан — кулиб кирар йил, мен
куламан — қўшиқ бўлади, мен куламан — эркаланар дил.
(С. Акбарий)

Бу типдаги боғловчисиз қўшма гаплардан англашилган
ҳаракат, ҳолат бир пайтда рўй беради.

3. Келаси замон шакли ва мазмунида:

Юриб тураман: етиб оласан.

Келаси замонга тааллуқли бўлган сабаб ва натижа маз-
мунидаги ҳаракат, ҳолат кетма-кет рўй беради.

Баъзан боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчиси сўроқ гап
шаклида бўлади, бу ҳолда сабаб ва натижани ифодалаган
гаплардаги мазмун бир пайтда вужудга келади.

*Кечқурун бригадир келади, даладаги бу аҳволни кўриб,
у нима дер экан?*

Сабаб ва натижа ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар-
нинг таркибидаги содда гаплар турли замон шакли ва маз-
мунида бўлиши мумкин:

а) сабаб — ўтган замон, натижа — ҳозир замон шакли ва
мазмунида:

*Сен ҳаммимиздан кўра кўпроқ азоб чекдинг — сенинг ҳар
нарсага ҳаққинг бор. (М. Ибр.) Бу қаҳрамон отряд бўлди,
бу отряд ҳақидаги афсона ҳалига давур сақланиб келмоқда.
(Фурм.)*

Сабабни ифодалаган биринчи гапдаги ҳаракат, ҳолат маз-
мунан ҳозир ҳам давом этиши мумкин:

*Табиий, ҳаммадан Нурининг уйи хашоматли, қимматли
жиҳозлар билан ясатилган, кўрган одамнинг кўзи қамашади.
(О.) Уртага тушди ҳижрон, йигит ҳам соғинади, ёр бағри
лоладек қон. (Х. О.) Аяжон! Мен нима гуноҳ қилдим, мунча
хўрлайсизлар, туғилмай ўлайин! (Х. Х.)*

б) сабаб — ўтган замон, натижа — келаси замон шакли
ва мазмунида:

*Модомики, бу тўғрида гапирилмаган экан, биз бориб, бу-
тун аҳволни тушунтириб беришимиз керак бўлади.*

в) сабаб — ҳозирги замон, натижа — ўтган замон шакли
ва мазмунида:

*Армияда ҳамма хабар бир зумда маълум бўлади: развед-
качилар ўз бошлиқларининг қайтиб келганидан ўша онда ха-
бардор бўлдилар. (Қаз.)*

г) сабаб — ҳозирги замон, натижа — келаси замон шакли
ва мазмунида:

Партия бор — дард қолмаймиз. (Я.) Биламан, сен бойни

Ёмон кўрасан, ёлғиз мен сени ундан қутқараман. (Х. Ҳ.) Шундай бўлса ҳам, сен мард одамнинг ўғлисан, — мард бўлишинг керак. (Керб.) Мана, кўрдингларми (қурт) қаттиқ — тишларингени ушатади. (О.) Шам тўғри, адлдир — куйса ҳам, бошдан оёқ нур бўлиб куюр. (О.) — Пули йўқ, жойи йўқ — хотини нима қилади? (О.)

Ҳаракат, ҳолатнинг кетма-кет рўй беришини англатувчи бу ҳолат — сабаб-натижа мазмунидаги боғловчисиз қўшма гаплар учун характерли бир ҳолдир.

Сабаб ва натижа мазмунини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг бирининг ёки ҳар иккисининг кесими буйруқ феъли орқали ифодаланиши мумкин:

а) сабаб мазмунини англатган биринчи гапнинг кесими буйруқ феъли орқали, натижани англатувчи иккинчи гап аниқлик феъли орқали ифодаланади.

Маълумки, буйруқ феъли ҳозирги-келаси ва келаси замонга оид ҳаракат, ҳолатни ифодалайди. Шунга кўра боғловчисиз қўшма гапнинг бири буйруқ феъли орқали ифодаланганда, иккинчи гап, унга мос ҳолда, ҳозирги замон ёки келаси замон шакли ва мазмунида бўлади.

Той ўссин, нақ дулдулдай бўлади. (О.) Бу доридан озгина ичинг, фойдаси дарҳол билина қолади.

б) сабаб мазмунини англатган гапнинг кесими — аниқлик феъли, натижа мазмуни ифодалаган гапнинг кесими буйруқ феъли шакли ва мазмунида:

Бунда толе ҳар нарасдан мўл, то ўлгунча шу ўлкада қол. (Х. О.) Мана сенга олам-олам гул, этагингга сиққанича ол. (Х. О.) Совет кишилари кўрқидиган кишилардан эмас, ҳарбий авантюрага ишқивоз бўлганлар ўзлари тўғрисида бош қотирсинлар. (Н. С. Хрушчев) Вақт зиқ — гапираверинг. (О.) Ҳар йўл билан Навоийни подшо ҳазратларига ёмонлай бериш керак: собиқ дўстликнинг энг кейинги иплари узилсин. (О.)

Бу типдаги боғловчисиз қўшма гапларнинг составидаги сабабни англатувчи биринчи гапнинг кесими ўтган замон шакли ва мазмунида бўлиши мумкин:

Йўлчи бизникига ишлагани келган, ишласин. (О.) Ишлабди, кўпни дебди — кўпдан кўрсин. (А. Қ.)

в) сабаб англатувчи гапнинг ҳам, натижа англатувчи гапнинг ҳам кесими буйруқ феъли шакли ва мазмунида:

— Уйла, Қоратой, ишқилиб, Йўлчи боламга таянч бўл, ёлғизлатма, йигитнинг кўнгли бузилмасин, боши букилмасин. (О.)

Бу типдаги қўшма гапларнинг иккинчи қисми мақсадни ифодалаши мумкин:

Бор, ўғлим, этигингни олиб чиқ, аканг кўрсин. (А. Қ.)

Сабаб ва натижа мазмунини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг интонацияси ва шу хил гаплар орасидаги пауза турлича бўлади.

а) ҳар икки гап санаш интонацияси билан талаффуз этилади. Ҳар икки гап орасида нормал пауза берилади:

Шам тўғри, адлдир — куйса ҳам, бошдан оёқ нур бўлиб куюр. (О.)

Бу типдаги боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлар санаш интонацияси билан талаффуз этилишларига кўра бир типли боғловчисиз қўшма гапга яқин турадилар. Аммо мазмунлари, кесимларининг турли замонга оид бўлиши ва турли формада бўлиши билан турли типли боғловчисиз қўшма гаплар гуруҳига кирадилар.

б) сабабни англатувчи биринчи гап кўтарилувчи интонация билан талаффуз этилади, гап охирида бу интонация энг юқори нуқтага кўтарилади, сўнгра ҳар икки гап орасида гапнинг давом этишини англатувчи ўзига хос пауза берилади. Натижа ифодаловчи иккинчи гап пасайиб борувчи дарак гап интонацияси билан талаффуз этилади:

Сен келдинг — яшнади дунё, сен келдинг — кетди дилмдан ҳижронинг қопқора тунни. (У й ғ.)

в) сабаб англатувчи биринчи гап тинч, дарак гап интонацияси билан, натижа ифодаловчи иккинчи гап изоҳ интонацияси билан талаффуз этилади.

Иморат жуда секинлик билан қуриляпти — кузгача битира олмаймиз. Қаттиқ гапирманг: бола уйғониб кетади.

4. Ухшатиш

§ 319. Баъзи боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг биридан англашилган мазмун иккинчисидан англашилган мазмунга ўхшатилади. Бу хил қўшма гапларнинг биринчиси кўтарилувчи интонация билан, иккинчиси нормал, текис интонация билан талаффуз этилади, ҳар икки гап орасида аниқ пауза берилади:

Ипак парашот очилди: Олтин рўмол силкиб кузатди сени. (О.) *Қор ёғди — дон ёғди.* (Мқ.) *Сув келди — нур келди.* (Мқ.) *Хатингни ўқидим — ўзингни кўрдим.* (О.) *Майни жуда кўп ичадиган Тўғонбекка икки коса май ҳеч қор қилмади: чанқоқ туянинг лаби сувга тегди, холос!* (О.) *Оғир ташвиш босди юртнинг сийнасин, Тинч денгизга урилди тўфон.* (М. Бобоев) *Таърифи қилинган шахс бир эгилмаган новда — кенг ҳаво ёқиб ўсган шоҳи шиббалик гавда.* («Муштум кутуб.») *Унинг бу қичқариши билан қумлик ларзага келди — денгиз тўлқинлари билан ювилган сариғ қумлар тебрангандек бўлди.* (М. Г.)

Ухшатиш мазмунидаги боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг кесими асосан ўтган замон феъли орқали ифодаланади.

5. Пайт

§ 320. Боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги биринчи гап иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериш ёки рўй бермаслик пайтини ифодалайди. Пайт муносабати англашилган гаплардан тузилган бу хил боғловчисиз қўшма гапларда интонациянинг роли катта. Интонация ҳарикки гапни бир-бирига бириктириб қўшма гап ҳосил қилади. Одатда биринчи гап кўтариловчи интонация билан талаффуз этилади, ундан сўнгра пауза берилиб, иккинчи гап бир текисда бўлган нормал интонация билан айтилади.

Пайт маъноси ифодаланган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари асосан ўтган замон феъллари орқали ифодаланади (баъзан содда гап кесимлари от кесим тарзида бўлишлари ҳам мумкин.):

Орадан бироз вақт ўтди — ёқимсиз хириллаш билан калта-калта нафас ола бошлади. (С. А.) Одамлар тамом жим бўлди — Василлий мажлисни очди. (Қаз.) Вақт ҳуфтондан ўтган; жувозхонада чироғ кўринади. (О.) Йўлчининг кетганига бир соат бўлгани йўқ эди, Гулнор кўркам сочларини тузатиб ... ўтирарди. (О.)

6. Таркибидаги гапларнинг иккинчиси биринчисини изоҳловчи боғловчисиз қўшма гаплар

§ 321. Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи гап биринчи гапнинг айрим бўлақларини изоҳлаши ёки уни тўлдириши мумкин.

Қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи гап фақат изоҳ бўлиб қолмай, биринчи гап ва унинг айрим бўлақлари ҳақида қўшимча маълумот ҳам беради.

Боғловчисиз қўшма гапларнинг бу турини ташкил этган содда гаплар орасида қуйидагича семантик муносабатлар ифодаланади:

а. Қўшма гап таркибидаги иккинчи гап биринчи гап учун эга ёки тўлдирувчи функциясида келади.

б. Қўшма гап таркибидаги иккинчи гап биринчи гапнинг айрим бўлақларини аниқлайди.

в. Қўшма гап таркибидаги иккинчи гап биринчи гапнинг ҳол вазифасидаги бўлагини изоҳлайди.

Изоҳ маъносидаги боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги биринчи гап кўтарилувчи ва охирида пасаювчи интонация билан, иккинчи гап эса пасайиб борувчи тинч интонация билан талаффуз этилади:

§ 222 1. **Қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи гап биринчи гап учун эга вазифасида келади.**

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу тури икки кўринишга эга:

а) биринчи гапнинг таркибида эга бўлмайди: гапнинг эгаси ёки тушиб қолади, ёки биринчи гап бир составли гап тарзида бўлади. Бу ҳолда иккинчи гап биринчи гапга нисбатан эга функциясида келади:

Унинг кўнглидан ўтди: *борди-ю, Латофатхон дегани суви қочиб, шохида майиз бўлган кампирсумон бир хотин бўлса-чи?* (А. Қ.) *Маълум бўлди: мен кечаси қоронғида янглишиб, кулга ағнаб ётган эшакни новвос ҳўкуз гумон қилиб, бўғизига пичоқ тортиб юборган эканман.* (Ғ. Ғ.) *Ўзингизга маълум: кадр танқис.* (О.) *Бизга қуёшдай равшан: тинчлик тарафдорларининг тўлқинли ҳаракатини ҳеч қандай куч тўхтата олмайди.* (Ш. Р.) *Маълум бўлди: чекинаётганимиз туфайли руҳан эзилгансиз.* (Ш о л о х о в)

б) биринчи гапнинг таркибидаги олмош орқали ифода-ланган бўлакнинг маъноси иккинчи гапда изоҳланди.

Ким табиб, бошидан ўтган табиб. (А. Қ., „Огриқ тишлар“) *Сўзлаб бердинг, Бари эсимда: Колхоз туздик... Мен ўзим бошлиқ... Ёдимдан ҳеч чиқмас қурбон бўлган Комсомолкам—қайрилма қошлик.* (У.)

Нарса сўзи олмош функциясида келганда, ўз аниқловчисига эга бўлади. Бу ҳолда иккинчи гап биринчи гап таркибидаги аниқловчили олмошнинг мазмунини конкретлаштиради.

Бир нарса аниқ эди: бу одам уни ўзига маҳкам михлаб кетди. (Ас. М.) *Ҳамма нарса ҳам ўзгариб кетди: одамлар қизишадиган, ҳаво совийдиган бўлиб қолди.* (М. Ғ.) *Икки нарса кўнглимга яқин: Бири—сўз беришган, суюшган ёр, Бири—колхоздаги пахтазор.* (У.) *Уйнинг кўча эшиги олдида бир магазин жойлашган бўлиб, бу магазинда турли нарсалар сотилар эди: қийматбаҳо мўйнадан тортиб, чинни идишу олтин-кумуш буюмлар бўлар эди.* (М. И б р.) *Бирдан ёдига бир нарса келади; воқеа бундан икки ой бурун Фридун энди қишлоққа келган вақтда юз берган эди* (М. И б р.) *Ҳозирча бир нарса эсингда бўлсин: агар сен ғалаёнга жалб этилсанг ва бунинг оқибатида ҳалок бўлсанг,—юрагим тоб бера олмайди—ўламан.* (Войнич) *Икковимизнинг ўртамизда фақатгина шу нарса*

етишмайди: Сен ўз номусингни чўнтагингга солиб, менга ўқ етказиб берсанг-у, мени мақтайверсанг, сен учун ҳам ўзим жанг қилсам! (Шолохов)

Баъзан мазмуни изоҳланаётган олмош иккинчи гап таркибида бўлиши ҳам мумкин:

Юрагида қандай дард бор—мана бу менга сир... (О.) Фашизм оламдан абад йўқолди, Тарихнинг муқаррар, ҳукмидир ушбу. (Қ. Аҳмадий) Рўзғорга ким бийлик қилади?—Жанжалга мана бу нарса кўпроқ сабаб бўларди. (О.)

§ 323 2. Қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи гап биринчи гапга нисбатан тўлдирувчи вазифасида келади:

Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи гап биринчи гапни тўлдиради. Биринчи гапнинг кесими орқали сўроқ берилганда, сўнгги гап тўлдирувчи функциясида келади.

Бу типдаги боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги иккинчи гап биринчи гапнинг кесимини тўлдиради ёки биринчи гап таркибидаги абстракт мазмунли олмошнинг маъносини конкретлаштириб келади.

Боғловчисиз қўшма гапнинг составидаги иккинчи гап биринчи гапнинг кесимини тўлдирганда, уни қуйидаги томонлардан изоҳлаши мумкин:

1. Маълум воқеа, ҳодисалар ҳақида хабар ўзаро муносабат.

Бу ҳолда биринчи гапнинг кесими *гапирмоқ, жавоб бермоқ, тушунтирмоқ, ишонтирмоқ, ёзмоқ, вағда бермоқ, огоҳлантирмоқ, келишмоқ, талаб қилмоқ, руҳсат этмоқ* каби феъллар орқали ифодаланади:

Дедим: Мен ҳам албатта, йилдан-йил бўлиб катта, Мактабни битираман, Сенга келиб кираман. (Қ. М.) У ёзибди.—Баракалла, ўртоқ шоир, Қани дўстлик, оғайнилик, ҳавсалам пир. (Ф. Ф., „Кўкан“) Ахир кеча айтдимку, ўн олти йилдан буён шу ерда хизмат қиламан. (О.) Қани, сиз айтинг, отасининг йўли қалай, боласининг йўли қалай? (О.) Мендан сўра: доно қуртларнинг чарчамасдан, сира тинмасдан, гўзал келинчакни кийинтиргали инак тикишини энди биламан. (Х. О.) Ҳозир айтасан: бошимни қайси тошга уриб ёрай! (А. Қ.) Қани бирон холис одам бўлса айтсин: бутун Ўзбекистонни қидирганда, Нурматжонга ўхшоган йиғитдан биронта топилармикан? (А. Қ.) Тўғонбек мағрур келиб Султонмуроднинг қўлоғига шивирлади: „Сўлимми? Маъқулми?“ (О.) Бироқ бу билан Сиддиқжонни ранжитиб қўйганлигини билиб, кампирга ўшқирди: Миянг борми ўзи, Сиддиқжон колхозга киргани билан ер колхозга ўтиб кетмайди, ўртада бўлади!—деди.

(А. Қ.) Сизга шу гапни ўргатиб юборган одамга бориб **айтинг**: Совет ҳукумати ерни сиздан тортиб олгандан кейин асл эгаларига топширар экан, энди ердан умид қилмас экансиз, денг! (А. Қ.) **Сабо жавоб берди**: бу фасл асл олтин кўйлак кийиб кўринган баҳор. (Уйғ.) **Сабодан сўрадим**: бу қандай фасл? (Уйғ.) Ефим Данилович **тушунтириб берди**: Капитан Каримов Журақонни ўлдирган ва бошқа катта жинойтларни зиммасига олган бандитлар гуруҳининг изига тушибди. (Ас. М.) Сиздан қатъий талаб қиламан, Исомиддинов у ердан олиб ташлансин ё менга бутунлай жавоб берилсин. (Ҳ. Шамс)

2. Бирор воқеа, ҳодисани тушуниш, қабул қилиш.

Бу ҳолда биринчи гапнинг кесими кўрмоқ, қарамоқ, эшитмоқ, эсламоқ, танимоқ, сезмоқ ва бошқа шу каби феъллар орқали ифодаланади:

Мот қолмайми, ўзим кўрган батрак Кўкан—Қандай сўзга, қандай онгга келиб етган. (Ф. Ғ., „Кўкан“) **Кўриб турибман**: жаҳолатингиз авжига минган. (Я.) Бухорода ўз кўзим билан кўрдим: Муллалар кўча-кўйда бировни жадид деб фаҳмласа, уни судраб, мачит олдига олиб борадилар. (С. А.) **Қаранглар**, дарахтларимда битта япроқ кўймасдан, барини кўкка учирди. (О.) Мен бор изтопар овчидан эшитганман: у ерларда бўри бор экан. (В. Ос.) Қани, сизлар ҳам эшитдиларингми, деҳқонларга озиқ улашиб бераётган эмишлар. (Керб.) Аммо кўриб **турибман**: Сизлар яхши одамлар, ҳа! (М. Ғ.)

3. Фикрлаш, кишининг ички психик ҳолати.

Бу ҳолда биринчи гапнинг кесими ўйламоқ, тушунмоқ, билмоқ, ишонмоқ, унутмоқ, ҳисобламоқ, кўрмоқ, иқроп бўлмоқ, истамоқ, кўрқмоқ, ҳавфсирамоқ, ҳайрон бўлмоқ каби феъллар орқали ифодаланади.

Менинг феълимни биласан-ку; жаҳлим чиқса, тангадай жанжални ғалвирдай қиламан. (А. Қ., „Оғр. тишлар“) Канизак била олмай қолди; бу Самандаровнинг тасалли берганими, Ьўтабойни қоралаганими? (А. Қ.) Дилдор юрак уришини, ҳаяжонини боса олмасдан ёстиққа бошини қўйиб ўйлади: унутмабди қабрдоним, у билан яшаш, бирга жафо чекиш каби зўр бахт борми? (О.) **Билмадим**, кўкка учдим, ер тагига кирдим? (О.) **Ишонаман**, ота-онангиз ҳам рози бўлишади. (О.) У ҳали сийрак, қора мўйловини тирноқ учлари билан чимтиб, қовоғини солиб ўйлади: сўз таъсир қилмайди. (О.) У ўйлади: „Наҳотки ота-онам ўлдилар, Наҳотки ёв дастидан, Чечакларим сўлдираш!“ (Уйғ.) **Ишонамиз** ҳа демай, Узбой соҳилларида жилва қилар чаманлар, қад кўтарар шаҳарлар. (Уйғ.) **Англадим** мен, сендаги фикр, Сенда бўлган

қарашлар янги. (У йғ.) **Яқун қилдим:** кўз ёшларимга
Икки боис бор жан, асли. (У йғ.) **Пайқамай қолди:** бак-
ларига тегдими, моторигами ёки бомбалар солинган
кассетларигами, **билмадим...** (Б. П.) **Ким билади:** тоғда
йўл қандай, сўқмоқ борми? йўқми? (Иван Франко)

§ 324. Боғловчисиз қўшма гапларнинг бу турининг тар-
кибидаги биринчи ёки иккинчи гап сўроқ гап тарзида бў-
лиши мумкин. Бу ҳолда бир гап саволга жавоб бериш
орқали иккинчи гапнинг мазмунини тўлдиради:

1. **Ким билмайди, деҳқонларга дўст—агроном, Муш-
тум зўрнинг ювиндиҳури—домла имом.** (Ғ. Ғ., „Кўкан“) **Ким
айта олар:** „Бу колхозга бўлган аъзо, Турмушидан қарол
каби кўп норизо, Батрак каби юртдан кўчада“ деб, „Иш-
нон сўраб капалакдай учади“ деб. (Ғ. Ғ., „Кўкан“) Агар
яхши бўлса, халқ еб, сизни дуо қилади... Кейин **ким би-
лади, бир палакдан ҳар хил қовун етишади.** (О.) **Ким
билади, ўқиш унга жуда ҳам осон кўриндими... ишқилиб,
ҳеч ким билан кенгашмай... правление эшигига шундай,
бир эълоннома қоқиб қўйди.** (А. Қ.) **Борми хабаринг.**
бу тор қафасда Тор бўлди менга жаҳон, Муқимий-
(С. Абдулла)

2. **Билмадим, қачон келади.** (О.) **Қани ўртоқ Одиллов,
сиз айтинг: шу гаплар ростми?** (А. Қ.)

§ 3'5. Таркибидаги иккинчи гап биринчисига нисбатан
тўлдирувчи функциясида келган бу турдаги боғловчисиз
қўшма гапларнинг изоҳланаётган гапи биринчи ўринда бў-
лади. Баъзан стил ва маъно талаби билан, тўлдирувчи
функциясидаги гапнинг мазмунига аҳамиятни жалб қилиш
ниятида, изоҳ маъносидаги гап биринчи ўринга кўчирилиши
ҳам мумкин. Бу ҳолатда изоҳланаётган гапнинг маъно
қиммати сусайиб, кириш сўз ёки кириш гапга яқинлашади:

Анов ерда уста Тошпўлат бор, биларсиз. (О.) **Бўзчи
белбоққа ёлчмас, кулол мўндига; эшитганмисан?** (О.)
**Уларнинг орасида оз-моз самимий биронта одамни учрат-
ганим йўқ, ишонасизми?** (О.)—**Мирзакаримбойнинг боғи
қаерда, билмайсизми?**—**деди мулойимлик билан.** (О.)
Ризқингни олло-таоло қаерга сочган, биз биламизми?
(О.) **Наматнинг қолган қисмини ҳам ана шу ёғоч пробка
устидан булоқ кўзига босиб, маҳкам беркитадилар,
тушундингми?** (Ш. Р.) **Сиз ҳар вақт чин сўзлайсиз,
ишонман, Йўлчи ака.** (О.) **Ўзи етиштирган ҳар тола
пахта, Билади, элини қилар чароғон.** (Турғун Пўлат)

§ 326. Таркибидаги иккинчи гап биринчи гапга нисбатан
тўлдирувчи функциясида бўлган боғловчисиз қўшма гаплар-
нинг иккинчи группасида қўшма гапнинг таркибидаги иккин-

чи гап биринчи гап составидаги тўлдирувчи вазифасида бўлган олмошнинг мазмунини изоҳлайди, тўлдиради.

Шуни ҳам айтиб қўяй: ҳозирги замонда хотин бахтини эрдан кутмайди, ўз бахтини ўзи яратади. (А. Қ.)
Буни аниқ билгил, эрклик талаб қилар, Ҳар қадамда тузум, кураш, ботирликлар. (О.)
Шуни ҳам айтиши керак: мана шу жинговар ҳамкорлик ҳужумнинг муваффақиятли чиқишида озмунча рол ўйнамади. (Қаз.) Ун тўққиздан ошмай тур, гўзал, Йигит сендан шуни сўрайди. (Ҳ. О.)
Шуни яхши билинг: Ўтган кунларнинг Аччиқ ҳақиқати ўчмасдан, ахир! (Т. Тўла)
Шуни яхши билинг: ўчмас номингиз, Ўчмас бу боғларда босган изингиз. (Т. Тўла)
Шуни ҳам айтиши керак: немислар голландлиларга бошқа миллат вакиллариغا кўра тузукроқ муносабатда бўлардилар, чунки немисларнинг айтишига қараганда, голландлилар немис ирқига тааллуқли экан. (Қаз.) Мен тўплаган фактлар шуни кўрсатади: биз бундай уюшма билан қаноатланиб қола олмаймиз. (Ас. М.)
Лекин Фёдор уни тўғри аниқлади: Ежиков ҳатто бунинг аксича — камгап, айниқса, иш шароитида камгап эди. (Фурм.) Энди мана **бунисига назар ташланг;** энг янги бадиъят муҳлиси бўлган расом ҳар қандай оддий нарсага улугворлик бахш эта олади. (Т.)

Айрим ҳолларда қўшма гапнинг биринчи гапи таркибида у, бу, шу олмошлари ўрнида олмош функциясидаги нарса сўзи келади. Нарса олмоши ёлғиз қўлланмай, бир, бирон каби олмош аниқловчилар билан бирга қўлланади. Иккинчи гап ана шу олмош бирикманинг мазмунини изоҳлаш билан биринчи гапнинг мазмунини тўлдиради:

Лекин мен бир нарсага хурсандман: Кечагина ҳар кимга қўл қовуштириб юрган... капсанчилар бугун... кўрдингизми, ҳеч кимдан тап тортмайди. (А. Қ.)
Бизга бир нарсани ҳал этиб бер: Салтиков катта ёзувчими, Шчедрин катта ёзувчими? (А. Қ., „Ўжар“) Мен бир нарсага ҳайронман, колхозга киришингизга мен рози, хотинингиз билан онангиз ҳам рози бўлганда, олам гулистон эди... (А. Қ.)
Фақат бир нарсани ечайлик қатъий: Уртада турар шундай бир савол: Байрам арафаси рапорт берган кун, Тўйимиз улашин колхоз тўйига. (Р. Бобожон) Учрайди Каримдек ўқитувчилар, Аммо бир нарсани билсинлар улар: Эскилик салқити бизга тамом ёт, Унга эргашмоқ, берилмоқ уят. („Ўқит. газ.“)
Фақат сиздан бир нарсани сўрамоқчиман шундай ўғилга она бўлиш яхшидир-а? (М. Г.)
Фақат бир нарсанига равшан сезар: кишан бутун вужудини совуқ темир илондай қисар, баданидан бутун кучини, миясидан бутун фикрини сўриб борар эди. (Иван Франко)

§ 327. 3. **Қўшма гап таркибидаги иккинчи гап биринчи гапга нисбатан аниқловчи функциясида келади.**

Таркибидаги иккинчи гапи биринчи гапга нисбатан аниқловчи функциясида бўлган боғловчисиз қўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади:

1. Қўшма гап таркибидаги иккинчи гап биринчи гап составида бўлган эга ёки тўлдирувчи функциясидаги отнинг мазмунини конкретлаштиради, изоҳлайди. (*Момосининг афти-жасадини кўрди: манглайлари чўтдай, кўзлари ўтдай, жағининг гўшти қочган, ёноғидан тарлон очган, яхшиликдан мудом қочган.* (Э. Ж.) *Элнинг бир сўзи бор: ўзинга эҳтиёт бўл, қўшнингни ўғри тутма.* (Ойбекдан))

2. Қўшма гап таркибидаги иккинчи гап биринчи гап составида аниқловчи ёки кесим функциясида келган олмошнинг маъносини изоҳлайди, конкретлаштиради. (*Шундай кунлар бўлган: Алишер майда харжлар учун ҳам тангасиз қолган.* (Ойбек) *Яна бир нуқта шу: Алишер ва алҳол тож давлат бўлмиш Султон Ҳусайин Бойқаро ҳазратлари гудакликда дўст ва ҳаммактаб эканлар.* (О.))

§ 328. А. Биринчи гап таркибидаги эга функциясида одам, китоб, хабар, воқеа, савол, талаб, манзара каби маъноси умумий бўлган сўзар бўлиб, иккинчи гап ана шундай сўзларнинг мазмунини изоҳлаш, конкретлаштириш йўли билан биринчи гапда ифодаланган фикрни тўлдиради, конкретлаштиради:

Тўда-тўда хотинлар келишди: духоба, шоҳи, банорас, қалами ва ҳоказо, хилма-хил паранжилар; келинлар, жувонлар, кампирлар аралаш-қуралаш бўлиб, Мирзакаримбойнинг данғиллама дарвозасига кирадилар. (О.) *Абду-салом деган битта ўғил укам бор эди, юм-юмалоқ, пухта-пишиқ, туйғунгина бола эди.* (О.) *Мен бир вақт сенга йўл чизиб берган эдим-ку, шундан чиқмай, пахта-тани биринчи қўлдан ол.* (О.) *Подшоҳларга хизмат қилишнинг икки томони бор: Бири—қорин тўйдириш умиди, иккинчиси—ўлим қўрқуси.* (Саъди) *Олдимизда зўр вазифа бор: душманни ҳам ташқарида, ҳам ичкарида беомон янчиб ташлаш керак!* (Я.) *Урмонжон акамнинг бир гаплари сира-сира эсимдан чиқмайди: ҳамма иллат камбағалчиликда.* (А. Қ.) *Сизга саволим бор: бригадангиздан чинакам 50 центнердан берасизми?* (Я.) *Одам бор—меҳнаткаш, Одам бор—ўғри.* (Я.) *Китоб бор—шаллақи, беор, беқарор, Бетинч бўлар, титрар ҳар сокин югак.* (С. Вурғун) *Ҳангома узоқ чўзилди, бир-бирларига қилинган ҳаёт қуриш ваъдалари яна бир неча бор такрор-*

ланди. (Ҳ. Шамс) *Ёлғиз биргина сўровим бор: одамлар билан эҳтиёт бўлиб гапириш.* (М. Г.) *Онасига қиладиган муомалаларида ҳам аллақандай бир янгилик бор эди: у, баъзида, уйни ўзи супирар, якшанба кунлари тўшагини ўзи йиғиштирар, умуман онасининг меҳнатини енгиллиштиришга тиришар эди.* (М. Г.) *Қари Тараснинг хаёлида узоқ ўтмиш гавдаланди: унинг кўзидан ёшлик чоғлари, кечирган кунлари бирма-бир ўта бошлади.* (Гог.) *Шу пайт ақлга сиғмайдиган воқеа юз берди: профессор йиғлаб юборди.* (Б. П.)

§. 329. Б. Қўшма гап таркибидаги иккинчи гап биринчи гапнинг составида бўлган тўлдирувчи функциясидаги отнинг маъносини изоҳлаб келади. Бу ҳолда тўлдирувчи функциясида ҳодиса, одам, ўрин, мақсад, фикр, гап, маъно, савол каби маъноси умумий бўлган сўзлар қўлланади:

Йул буйи ўтган-кетгандан гапириб борди: Бувайдадаги юз боши воқеаси, ўзининг сибир қилингани... Новикованинг очеркини ўқигандан кейин Москвага боргани, Новикова қандай қарши олганини ва у билан нималар тўғрисида гаплашганини гапириб беради. (А. Қ.) *Мен унинг кўзларидан шу маънони ўқдим: мен жар ёқасига келган вақтимда, мен ўпқонга қулаб кетаётганимда, сиз арозлаб тескари қараб турдингиз.* (Ас. М., „Ҳаётга қақирқиқ“) *Норона ҳам ёшлигидан ўрганиб қолган одатини тарк эта олмайди: ёши ешмишдан ортган-у, ҳамон ўсма-сурма қўйиб, безаниб силкиниб юришини қўймайди.* (Мушт.) *Инглиз-америкаликлар иззат-обрўни сақлаш эмас, балки бошқа мақсадни кузлаган эдилар: улар душман пойтахтини ўзлари олишни жуда истар эдилар.* (Каз.) *Она тилагига эришди: Людмилланинг юзлари ҳайрат оловлари билан ёнди, лаблари титради, кўзларидан катта шаффоф ёш томчилари тўкилади.* (М. Г.) *Малютин унга саволлар бериб турди: унинг фикрича, имтихонлар бўладими, бўлса, қачон бўлади? Сергей Николаевич келгуси йил ҳам улар билан бирга қолармикан?—шуларни сўради.* (В. Ос.)

§ 330. В. Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги иккинчи гап биринчи гапнинг составида бўлган аниқловчи функциясидаги сўзнинг маъносини изоҳлайди ва шу билан биринчи гапнинг мазмунини тўлдиради, конкретлаштиради:

Мен шундай бир инсон ҳақида хабар келтирдим: унинг ҳар бир сўзи бебаҳо гавҳардир. (О.) *Дунёда шундай одамлар бўлади: қандайдир сирли кучга ишонади.* (О.) *Келгай албат, ҳаётда шундай кун, қуёш сингари ёнар, порлар.* (Ҳ. О.) *Бу от шундай от эди, етти пушти тулпор от*

эди. (Ф. Й.) Бундан шу хулоса келиб чиқади: яшиликни ёмонлик билан тенглаштириш сизлар учун фойдасиз. (М. Г.) **Алексейнинг: хаёлига бундай бир гап келди: хуш, у олийжаноблик қилиб, мен чулоққа турмушга чиқади, шу виждон билан у олий техника маълумоти олиш орзусидан ҳам воз кечади, ўзини, эрини, ким билади, балки болаларни ҳам боқмоқ учун рўзгор халтасини бўйнига илиб олиб, тинмай ишлайди.** (Б. П.)

Айрим ҳолларда, маъно ва стил талаби билан таркибида мазмуни изоҳланаётган олмоши бўлган гап иккинчи ўринда бўлиши мумкин:

Ботирлари канал қазади, Шоирлари ғазал ёзади, Жуворлари айтади алла, Куйчилари ўқийди ялла, Пазандаси ёпади ширмон, Қарилари кутади меҳмон—Бу шундайин ажиб диёрдир. (Ҳ. О.)

Баъзан богловчисиз қўшма гап таркибидаги иккинчи гап биринчи гапнинг составида бўлган олмош-аниқловчини эмас, олмошдан бошқа сўз туркумларидан ифодаланган аниқловчининг маъносини изоҳлаши, уни конкретлаштириши мумкин:

Мен бўлсам теракнинг учидаги офтобдай гап: ҳозир борман, бир пасдан кейин йўқ. (А. Қ.) **Сиз жуда ғалати қизсиз: ташқи кўринишингиз бошқа-ю, ўзингиз бошқасиз.** (М. Ибр.) **Бу кўнгилли полклар ҳақиқатан ҳам қахрамонона ишлар қилар эдилар: улар снарядсиз, ўқсиз бошдан-оёқ яланғоч ҳолда чидам кўрсатдилар.** (Фурм.)

§ 331. Г. Қўшма гап таркибидаги иккинчи гап биринчи гапнинг олмош орқали ифодаланган кесимини изоҳлайди, унинг маъносини аниқлаш билан биринчи гапни тўлдиради, мазмунини конкретлаштиради:

Одатим шу—ишнинг чаласини ёмон кўраман. (О.) **Гап шу: ҳеч қаёққа бормайсан** (А. Қ.) **Фақат фарқ шунда: йиллар ва асрлар ўтиши билан юқорида кўрсатилган дарс китоблари устида янги-янги шархлар ёзилган, мударрис ва шогирдларни кўпинча мана шу янги шарх ва ҳошиялар ўзига тортган бўлиб, программада кўрсатилган дарсликлар ва китобларни ўзлаштириш бутунлай бир четда қолдирилган эди.** (С. А.) **Биласанми, менимча, бундай: қизни севганингдан кейин, ўзига айтиши керак, бўлмаса ҳеч нарса чиқмайди.** (М. Г.) **Қурбимиз етгани шу бўлди: ўзимиз кўпоқ ёза бошладик.** (Фурм.) **Киромиддиннинг гавда тузилиши бошқача эди, бўйи ёшига қараганда узун, боши оддий болаларникидан катта, бўйи тўла ва кўкраги кенг эди.** (О.) **Гап шу: ўн икки соат ишламасагиз,—ҳаммангизни кўчага ҳайдайман.** (М. Ибр.) **Ҳозирги асосий вазифа шу: бир-биримизни қўллаб-қувват-**

лашимиз, ёрдам беришимиз керак. (Фурм.) Бири шу: мана шу йил пахта теримда менингдек нишон оласиз. Бири шуки, колхозимизда, мен сингари донгли бўласиз. (Ўткир Рашид) Мен десангиз, маслаҳат шу: Доро подшонинг Эрам боғидан келтирилган қирқта айёрни менга эргаштириб берасиз. (Э. Ж.) Менинг шартим шу: қилган тухматларингизни шу бугуноқ одамлар олдида қайтиб оласиз ва мендан авф сўрайсиз. (Лермонтов) Менинг маслаҳатим шу: ўз муҳокама ва маслаҳатларингизда ҳаминша Ватан манфаати ҳамда халқ манфаатларини ҳар нарсадан юқори қўй. (М. Ибр.)—Отанг ҳам шундақа эди—расми битирди дегунча зеркиб қоларди. (В. Ост.) Одамлар ҳар хилдир: бири сергап, бири камгап, буниси—шилқим ва ўзига бино қўйган, униси—тортинчоқ ва ўзига ишонмайдиган, адабиётчи хасислар, пасткашлар, ташаббускорлар, шуҳратпагастлар, хаёлпарастлар, ҳушчақчақ ва оғир одамлар, меҳнатсевар ва дангасалар, оқ кўнгиллар ва қора кўнгиллар, ҳамма нарсага бефарқ қарайдиганлар гуруҳи ичида яшайди. (М. Г.) Ажралиш олдида сизга айтадиган гапимиз шу: ишлангиз: Иттифоқ бўлиб яшангиз! (Фурм.)

§ 332. Айрим ўринларда биринчи гапнинг олмошдан ифодаланган кесими ҳам яшириниши мумкин:

Фақат бир илтимос, кўркам чаманда очиб гул гунчалар этканда ханда, Жувонмарг гунчани эсла, Унутма, доимо ёд эт, руҳимни шод эт. (И. Султон, Уйғун) Сўз сиғмай қолса тўлиб хатга, Аямасдан буғинидан қирқиб ҳатто, Қолганини кўчираман бўлак йўлга, Бироқ шартим—сўз қолмаси йўлда-чулда. (С. Ж.) Қарзнинг орта борганининг сабаби—пулнинг танига унинг фойдаси ҳар йил қўшилиб турди. (С. А.) Сўраганимнинг сабаби—менинг ҳам боши худди сизникидай ёрилган тутинган онам бор. (М. Г.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу тури, биринчи, асосий гапнинг эгасига диққатини жалб этиш зарур бўлганда қўлланади; иккинчи, изоҳловчи гап бош гапга нисбатан мазмунан кесим бўлади,—эганинг хусусият ёки ҳолати ҳақидаги ҳукм, тасдиқ ёхуд инкорни ифодалайди.

Одатда, аниқловчи функциясидаги гап иккинчи ўринда келади. Агар аниқловчи функциясидаги гапнинг мазмунан қабартиш, унга диққатни жалб этиш лозим топилса, бу хил гап биринчи ўринда келиши ҳам мумкин:

Бир-биримизни қўллашимиз, ёрдам беришимиз керак-ҳозирги асосий вазифа шу. (Фурм.) Халқ учун хизмат қил—шон-шараф шудир. (Э. Р.) Тонг шамоли, Синдир мени ҳамда қув, Йироққа элт кукунимни, Эр юрган ишдан

кетай арзим шу. (Саҳобиддин Али) Мен ўрмонда бир кеча тунадим. Эски тандирда ётганимда, ўрмон сирларини билиб олдим. Бўлган гап шу. (Шевердин)

§ 333. 4. Қўшма гап таркибидаги иккинчи гап биринчи гапнинг составида бўлган ҳол вазифасидаги сўзнинг мазмуни изоҳлаб келади.

Мазмуни изоҳланаётган ҳол олмош орқали ёки равиш орқали ифодаланиши мумкин.

А. Қўшма гапнинг биринчи гапи таркибидаги изоҳланаётган ҳол олмош орқали ифодаланган:

Бирон аёл сўзга чиққундай бўлса, унинг қандай ўтиришини кўрсангиз: бу аёлга ҳамма гапни гўё ўзи ўргатган, энди мажлисда ўтиришдан мақсади—билиш, қани, ўргатган гапларни эплаб айта оладими, йўқми? (А. Қ.) Ёшлигимда онам менга доим шундай деб уқдирарди: „Агар келажакда халққа манзур бўлишни истасанг, партия, давлат, ватан чақирига доим ҳозир жавоб бўл“. (Газета) Мен шаҳар комсомол комитетига шундай деб ариза ёздим: „Партия чақириги—халқ чақиригидир...“ (Газета) Сиз унга шундай деб айтинг: мен нимаики керак бўлса, қиламан. (М. Г.) ...биз Фарб давлатларининг вакилларига бундай деяпмиз: келинлар, тинч-тотув яшаш ва ички ишларга аралашмаслик сийёсатини ўтказайлик. (Н. Хрушчев) Биз бундай деяпмиз: амом ва водород қуроли синовларини тақиқлайлик. (Н. Хрушчев)

Б. Боғловчисиз қўшма гапнинг биринчи гапи таркибидаги мазмуни изоҳланаётган ҳол равишлар орқали ифодаланиши мумкин:

Бу ерда уни жуда яхши қарши олишди: маориф назоратидан каттагина бир вазифани беришди. (А. Қ.) Жуда тўғри айтидилар: ўзимизга хос уст-бош билан кўчага чиқиш қийин бўлиб қолди. (М. Г.) Ҳеч бўлмаса, кел, сенга инсоф юзасидан гапирай, тўйингга сарф бўлган 500 тангани нақд қилиб бер! (С. А.) Ишингни бошидан пухта қил, охиригача жиловни қўлдан берма, эрта тур, кеч ёт, кўсакни тўқ қилиб, офатдан сақлаб, олдин пишир—ана шунда планинг юз. (О.) Душман шарқ томонда эди—уруш бошлангандан бери, душман икки марта шарқ томонда қолди: биринчи марта Лубенцов Москва яқинида қамалдан чиқаётган пайтда юз берган эди... (Каз.) Таня индамай қадам ташлаб борарди: ҳеч зорланмас, теварак-атрофга боқмас эди. (Каз.) Ҳамиша ташвишманд бўлган Николайнинг ҳаёти бир хилда ўтар эди: ҳар кун ирталаб соат 8 да чой ичар ва газета ўқиб, онага янги хабарлардан сўзлаб беради... (М. Г.) Энди гап бошқача кетди: планлар муфассал ва очиқдан-

очиқ баён қилинди. (Ф у р м., „Чапаев“) **Яна осонроқ қилиб айтай:** *яхшилик билан ёмонликнинг моҳияти бараварми, ё баровар эмасми?* (М. Г.)

Одатда, ҳолнинг маъносини изоҳловчи гап иккинчи ўринда келади. Қуйидаги қўшма гапларда биринчи гап иккинчи гап таркибида бўлган ўрин ҳолининг маъносини изоҳлаб келади:

Сойдан ўтгандан кейин тептекис сайхон ерлар бошланади: ана шу ерда пойга бошлаб юбордик. (Ф у р м.) *Кейин Соҳибжамолнинг ота-оналари қаерда туришини суриштириб билди, Уша ёққа қараб йўл олди...* („Ҳинд халқ эртги“)

§ 334. Боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги иккинчи гап биринчи гапнинг кесимидан англашилган мазмунни изоҳлаши, тўлдириши мумкин. Бу ҳолда биринчи гапнинг кесими феъл кесим ёки от кесим тарзида бўлиб, иккинчи гап ундан англашилган мазмунни тўлдиради.

1) *Қиз уни ушлаб олгани кўп уринда, жуда қийналиб кетди, қўлларига тикон кирди, юзи ва билаклари тирмаланди...* (А. Қ.) *Кимсаной кундош азобига бир йилча чидади-ю, охири бўлмади; қўлидаги ўғилчаси Ҳошимжон билан қайтиб келди.* (А. Қ.) *Мен, оппоқ соч-соқоллари қонига беланган, меҳрибон ота-оналаримнинг жасадалари устида туриб қасамёд қиламан: мен хонавайрон бўлган халқ учун, кули кўкларга совурилган қишлоқлар учун босмачилардан қасос оламан.* (Я.) *Норбуви у ўйлашича юмшоқ, содда бўлиб чиқмади: қаттиқ севиб қолди, лекин ўзини йўқотмади, Каримов унинг юрагини бир томонламагина эгаллади, холос, лекин бутунлай эгаллашга кучи етмай қолди.* (Ҳ. Шамс) *Сенга сўз бераман, у энди сира бизнинг уйга келмайди.* (М. Ибр.) *Павел Васильевич ясаниб олган: кўк сатин кўйлаги яхшилаб дазмолланган, фақат галстугигина, унинг одатига кўра, бир ёнга сал қийшайиб кетганди.* (В. Ос.)

2) *Нурига ўхшаш қизларнинг ишқи баҳорди ёққан қордай: бир ёқдан ёғиб, бир ёқдан эриб кетади.* (О.) *Кенг, улуғворсан: Ҳазар, Болтиқ, Азов баҳринг сенинг; Чув, Днепр, Сир, Зарафшон, Нева, Дон наҳринг сенинг. Андижон, Харьков, Қозон, Ленинград шаҳринг сенинг, Бағри поёнсиз маконсан, Ўзбекистоним менинг.* (У.) *Хайр икковингиз уйланишасиз, бу уйланиш қизиққина бўлади: бир зиёли қиз билан бир ишчи.* (М. Г.)

§ 335. Изоҳ маъноси ифодаланган боғловчисиз қўшма гапларнинг шундай турлари ҳам борки, бундай қўшма гапларнинг таркибидаги иккинчи гап биринчи гапнинг эга ва кесимидан англашилган мазмунни изоҳлаб, конкретлаштириб

келади. Мазмуни изоҳланаётган гапнинг кесими асосан сифат, сифатдош, от, равиш каби сўз туркумларидан ифодаланади. Иккинчи гап биринчи гапнинг кесимини ва у билан мазмуан ва грамматик томондан боғланган гапнинг маъносини изоҳлайди.

У ўттиз ҳунарда **ягона: наққошлик ва заргарликдан тортиб сартарошликкача, кимёгарлик ва муқовачиликдан то ходимликкача нодир одам.** (О.) **Даранинг аҳолиси ўз иши билан машғул:** ўспиринлар подаларини ҳайдаб чиқиб кетади, эркаклар қўш қўшиб шудгор қилмоқда... (С. А., „Доҳунда“) **Гапнинг тўғри, ука: мен бурунги капсанчи эмасман, деҳқонман!** (А. Қ.) **Лекин эчкиларга ҳамма ҳайрон:** Нега Орифнинг эчкиси бир туққанда, иккитадан туғади, колхознинг эчкилари нуқул битта. (А. Қ.) **Бинонинг атрофи жуда гўзал:** кўл, сой ва адирнинг чиройли манзараси кишини ўзига мафтун қилади. (Пушкин) **Ҳамма ёқ қопқоронғи—чироқлар ҳам, тоғлар бағрида милтиллаб ёниб турадиган гулхан ҳам аллақачон ўчирилган.** (Ш. Р.) **Маскировка ҳам жуда ғалати:** баъзи бирлари дарахт шохчалари, хипчин, латта-путта осиб олади-да, сув лабига қараб ҳаракат қилади. (Фурм.) **Бизнинг шиорларимиз содда:** йўқ бўлсин хусусий мулк. (М. Г.) **Нишонбой курк товуққа ўхшаган нарса:** эгаси товуқнинг тухумини бостирадими, ўрданинг тухумини бостирадими—унга барибир, очиб чиқараверади. (А. Қ.)—**Йўқ, Навоий—катта куч, у сиёсатни тубли билади.** (О.) **Унинг икки қоши ўртаси тугунчак—у ўйлар эди.** (О.) **Кабинетда жиҳоз кам: стол, стул бор, холос.** (Фурм.) **Аммо шуниси ҳақиқатки, ҳаётнинг ички мазмуни кураш, курашдир:** келажак билан ўтган замон курашади, зўлмат билан қуёш курашади, адолат билан зулм, ҳаёт билан мамот! (Я.)

Айрим ҳолларда қўшма гап таркибидаги биринчи гапнинг от кесимига қўшимча маъно оттенкаларини бериш ва маълум замонда рўй беришини ифодалаш учун от кесимдан сўнг маълум замон формасида бўлган боғлама ёки кўмакчи феъллар келтирилади:

Чол ундан баландроқ келди: мен бригадирликдан тушмайман деб чиқиб кетди (А. Қ.) **Ундай деманг!** Сизнинг қилаётган ишингиз ёмғирга ўхшайди: ҳар бир томчиси дон ундиради. (М. Г.) **Антип охири правардига етказди:** кечқурунга борганда, унинг ҳайдагани бир десатин-у чорак чиқди. (Шолохов) **Пул асов қушга ўхшайди, сал бўш тутдингми, қўлингдан учади—кетади.** (О.) **Қиз чиндан гўзал эди:** баланд бўйли, хипчадан келган, кўзлари тоғ кийигининг кўзларидай қопқора, худди юрак бағрингизга

қараб тургандай. (Л.) Мирзакаримбой, илоннинг ёғими ялаган одам эди: ҳамма бойлар каби, айёр, муғомбир, пухтапишиқ, у юраксиз эмас, балки ҳар ишда эҳтиёткорликни маъқул кўрар эди. (О.) Меҳмонхонада яна тапур-тупур тўпалон бошланди, босмачилар меҳмонхона ичида уёқ-бўёнга югурмоқди эдилар. (С. А., „Қул“.) Кутяков гапирганида, бутун бадани ҳаракатга келарди: гоҳ боши силкинарди, гоҳ оёқлари типирчилаб турарди. (Фурм.) Темир йўл станциялари ва ярим станциялар чумоли уясига ўқшар эди: ҳамма ивирсийди, шошилади, бир-бирини турткилайди. (Фурм.)

Бу типдаги қўшма гапларнинг биринчи гапининг кесими феъл кесим тарзида бўлиши кам учрайди:

Бека то уйни саранжом қилгунча, лаби пичирлашдан тинмади—келгинди зўравонларни қарғади. (О.) Бироқ янги йилга бу муруватнинг миси чиқди: бойлар бу ишни князь билан тил бириктириб қилишган экан, князь сув пулини уч баравар ошириб юборибди. (А. Қ.) Бизнинг қишлоқда катта ер эгалари осонликча жон бергани йўқ, бир-иккита одам ҳам ўлди. (А. Қ.) Бу пойгада ҳеч кимнинг оти Мамелюкнинг чиройли саманига ета олмади—у бошқа отларни бир чақиримча орқада қолдириб қўйди. (Фурм.)

Иккинчи қисми умумий изоҳ мазмунида бўлган боғловчисиз қўшма гаплар

§ 336. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги бирор бўлакнинг мазмунини изоҳламайди, аниқламайди, қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмда ифодаланган фикрга қўшимча мазмун беради, биринчи гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятдан сўнг, унинг асосида нималар рўй бериши ифодаланади ёки биринчи қисмда ифодаланган фикрга сўзловчининг баҳоси, муносабати ифодаланади.

1. Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган ҳаракат, ҳолат билан нималар уқилганини кўрсатади; иккинчи қисмда маълум ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятларнинг мавжудлиги ҳақида фикр юритилади. Бу ҳолда биринчи қисмнинг кесими кўрмоқ, қарамоқ, танимоқ, тикилмоқ, қайрилмоқ каби феъллар билан ифодаланади.

Навой даричанинг рўбарўсида, ҳавлида, ўсган ёш, баланд чинорга қаради: кеч бўлиб қолган. (О.) Навой ҳаяжон билан берилиб расмга тикилди: мадраса қурилишида ишнинг қайноқ пайти бутун жонлилиги билан кўз олдинда яшнайди. (О.) Орқадан таниш овозларни эшитгач, ҳушёрланиб қайрилди: Султонмурод билан

Зайниддинни кўрди. (О.) Ҳаммалари сирдан телбаланиб орқага қарадилар: чақилган бир чақмоқ зиёсида тўдадан орқада қолган ўтинкашнинг эшаги билан парчаланган гавдаси кўринади. (С. А.) Манзура дераза пардасини очиб қаради: янги келиб тўхтаган „Победа“ дам Данилов, директор ва бош инженер тушди. (А. М.) Кўзимиз билан кўрдик: қоши-кўзи кундуздек, бурунлари бодамдек, қизил юз, алиф қомат, сувсардек йигит экан. (Ҳ. Ҳ.) Матлуба унинг юзига, кўзларига разм солди, у бутунлай музыкага берилган эди. (И. Р.) Қудрат яна деразадан қаради, секингина орқа томонга оқиб кетаётган баланд-баланд тоғларни, дарахтларга ўралган қишлоқларни, буралиб оқаяётган каналларни, бирма-бир кўздан кечирди. (З. Фатх.) Ичкари кириш билан қатор учта эшикка кўзинг тушади: бири ўнгда, бири тўғрида, яна бири сўлда. (М. Ибр.) ...бу кишини таниди—Емельян экан. (Чх.) Кейин икковлари орқаларига қайрилиб қаради—қўрага ошхона кириб келмоқда, ошхона трубасидан тутун чиқиб турарди. (А. Т.)

2. Богловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмда ифодаланган хабар ҳақидаги умумий изоҳ бўлиши, қўшма гапнинг биринчи қисми орқали ифодаланган вақеа, ҳодисага бўлган авторнинг муносабати, унинг баҳосини ифодалаши мумкин.

Тўғри, ўзи чўлоқку, лекин шамолдан тез учади, ҳайронман. (О.) Черниш ўзини жуда енгил сезди, ҳар кимса ўзининг энг қадрдон ўртоқлари ўртасида ўзини шундай енгил сезади. (О. Г.) ...бир йилда икки марта қурт тутаётимиз: мана, бўлар экан, ўғлим, илгари билмас эканмиз. (А. Қ.)—Ҳозир бор ерларинг етадимми?—Нега етар экан, ер ҳар қанча бўлса ҳам, кам эмасми? (А. Қ.) Русаков Трубачевнинг фамилиясини ўчирибди—кераксиз, ақлсизлик билан қилинган иш... (В. Ос.) Лубенцов кеча разведкачилар ётган уйга кириб хабар оладиган бўлди; эҳтимол, улардан бирортаси ўша ерда қолгандир. (Каз.) Экинни ҳар йил чакки бўлмайди, шундайми, Қамбар? (О.)

Богловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисм ҳақида умумий изоҳни ифодалаганда, изоҳлаётган, баҳо берилаётган иккинчи қисмни ташкил этган гапнинг кесими бир составли гап бўлиши—*хўп, майли, йўқ, бўлди, тамом каби сўзлар орқали ифодаланиши мумкин:*

Зарур бўлса, сўранг, мен топиб бераман, хўпми? (О.) Уч сўлжавой бераман, хўп денг!... (О.) Ғирромлик қилиш-маса, майли-я... (О.) Ёлғиз қўйни ҳайдаш—нуқул азоб... Бўйнидан сургайман—йўқ, думбасига арқон солиб тор-таман—йўқ. (О.) Оқилжон ўн беш кунда қайтмоқчи эди.

Бир ой ўтди—йўқ, икки ой ўтди—йўқ. (О.) Бахрободдаги уй-жойини, қавм-қариндошларини, ёр-дўстини ташлаб келиб, биз билан жофо чекиб ўтирибдими, баракалла! (А. Қ.)—Менинг гапим битта бўлади, Воронцов, айтдим—бўлди, тамом... (О. Г.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисми умумий равишда изоҳлаганда, биринчи қисмда ифодаланган воқеа ҳодисага алоқадор бўлган қўшимча хабар ифодаланганда ёки биринчи қисм ҳақида авторнинг мулоҳазаси аниқлашганда, иккинчи гап таркибида келишик формаларининг бирини олган бу, у, шу каби олмошлар иштирок этади. Бу олмошлар мазмунан биринчи гапга тенг келади. Бу билан қўшма гапнинг икки қисми орасида яқинлик туғилади ва иккинчи гап биринчи гап билан боғлиқ бўлган вақеа, ҳодисалар, белги-хусусиятлар ҳақида қўшимча маълумот беради:

Рада Власеньконинг бирданига икки юзи ловуллаб кетди, бундан унинг ҳусни яна ҳам ортди. (К.) Онангиз ўша гапни айтибдими, айтмабдими—уни қўя беринг. (А. Қ.) Хайр, майли, одам жаҳл устида ҳар нарса дейди, мен бунга хафа бўлмайман. (А. Қ.) Ун тўққиздан ошмай тур, гўзал, Йигит сендан шуни сўрайди. (Х. О.)—Онам, укаларим учун бу ерларда юрибман, Эшвой ака, бунга яхши биласиз. (О.) Эҳ—ҳе пахтамызга қанча пул сарф бўлди, бунга тушуниш керак... (О., „Қутлук қон“) Ер тўғрисида янги гаплар чиқиб турибди, бу қанақа бўлди? (А. Қ.) Демак, улар Ойқиз томонида эмас, Жалолов томонида:—ҳамма вақт халқ ўртасида, халқ билан ишлаб юрган Ойқиз бу ҳолга зўр аҳамият берди. (Ш. Р.) Ватанинг бўлса, давлатинг ҳам зиёда, куч-қуватинг ҳам зўр, ҳаммага ҳам кераксан—шуни билиб қўй, Роман. (О. Г.)

ИЗОҲ МАЗМУНИДАГИ БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ КЕСИМЛАРИ

§ 337. Иккинчи қисми изоҳ мазмунида бўлган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари бир хил ёки турли замон шакли ва мазмунида бўлишлари мумкин, ҳар икки қисмдан аниқлашган ҳаракат, ҳолат, хусусият бир вақтда ёки кетма-кет рўй бериши мумкин.

1. Кесимлари бир хил замон формаси ва мазмунида бўлган боғловчисиз қўшма гаплар.

1. Қўшма гап қисмларининг кесимлари ўтган замон шакли ва мазмунида бўлади.

а) эга функциясидаги изоҳ:

Шу масала қизғин муҳокама қилинаркан, йигитларнинг диққатини бошқа бир нарса жалб қилди: Чоржўй тарафидан қўмондоннинг вагони станцияга етиб келди. (Керб.)

б) тўлдирувчи функциясидаги изоҳ:

Мен яна бир нарсани тушундим: Анзират хола Ҳайрини фақат «ўз невараси» бўлгани учун яхши кўрар, мақтар экан. (А. М.) ... бир нарсага бошимиз гаранг бўлиб қолди: дадамнинг гарданида қарзи бор экан. (О.)

в) аниқловчи функциясидаги изоҳ:

Водокачкаларга қарайдиган, ўшаларни юргизадиган бир рус бор эди: кавсанчиларнинг етти яшаридан етмиш яшаригача — ҳамма, ҳамма билар эди. (А. Қ.) Унинг кўзларида ҳаёт ва муҳаббат ихтироси ёнарди, ҳатто овозида ҳам ўзгаршиш пайдо бўлди, овози янада жарангдорроқ бўлиб қолди, овозидан қувноқлик хушбахтлик оҳанглари билиниб турарди. (М. Ибр)

г) ҳол вазифасидаги изоҳ:

Ҳамиша ташвишманд бўлган Николай ҳаёти бир хилда ўтар эди: ҳар куни эрталаб соат 8 да чой ичар ва газета ўқиб, онага янги хабарлардан сўзлаб берарди. (М. Г.)

д) кесим изоҳи:

Ленин айтган васиятлар амалга ошди, чўллар узра оби-ҳаёт шарқираб тошди. («Хат») Сидиқжон ҳарчанд ўзини тутишга ҳаракат қилса ҳам, бўлмади — пиқиллаб кулиб юборди. (А. Қ.)

2. Қўшма гап қисмларининг кесимлари ҳозирги замон шакли ва мазмунида:

а) эга функциясидаги изоҳ:

Бизга қуёшдай равшан: тинчлик тарафдорларининг тўлқинли ҳаракатини ҳеч қандай куч тўхтата олмайди. (Ш. Р.) Гарчи мен тутиб қўлингдан, айтмасам ҳам, дил ишиқингда банд. (Уйғ.)

б) тўлдирувчи функциясидаги изоҳ:

Степанов тўғри айтади: биз бир-биримизни унча яхши билмаймиз — Петя қандай яшайди, унинг нималари бор, нимадан ҳадиксирайди — буни бутун синфда мендан бошқа ҳеч ким билмайди. (В. Ос.)

в) аниқловчи функциясидаги изоҳ:

Лекин яна битта гап бор: буларнинг кўзини чоршайба кунги даллага қўйи чиққанда, очамиз деб қараб ўтирагимизми? (А. Қ.) Икки йўл бор: бири — Тангриқулҳожининг йўли, иккинчиси — мирзаороллик, бахрободлик собиқ батрак ва чоракорлар тутган йўл. (А. Қ.)

г) ҳол функциясидаги изоҳ:

Нима жиҳатдан ярамайди, илми етмайдими? (А. Қ.) Меҳ-

натдалар даланинг барча Мажнун, Лайлоси, Фарҳод ер очади, қулоч очади Ширин. (Х. О.)

3. Қўшма гап қисмларининг кесимлари келаси замон шакли ва мазмунида:

а) эга функциясидаги изоҳ:

Ҳамма нарса ўзгаради: ёшлар қизишмайдиган, болалар зағпа тушунадиган бўлиб қоладилар.

б) тўлдирувчи функциясидаги изоҳ:

Зафар унга айтажакдир: Барқуш бўлсам, у мамлакат қуёшига томон учсам! (О.) Ҳар ким ҳам бирон нарсадан ажралади, революция бунингсиз бўлмайди, биров молидан, биров оиласидан, эҳтимол ҳаётимиздан ҳам ажраламиз. (Ф у р м.)

в) аниқловчи функциясидаги изоҳ:

Келади албатта ҳаётда шундай кун, қуёш сингари ёнар, порлар. (Х. О.)

г) ҳол функциясидаги изоҳ:

Ҳамма гап шундаки, колхоз бир центнер пахтани бир меҳнат кунига тушириши мумкин, мумкингина эмас, партия ва ҳукумат шундай қилмоқчи, шундай қилмоқчигина эмас, қиляпти. (А. Қ.)

II. Кесимлари турли хил замон формаси ва мазмунида бўлган боғловчисиз қўшма гаплар.

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гаплардан англашилган мазмун турли вақтда рўй берса, уларнинг кесимлари турли замон формаларида бўлади ёки бирининг кесими буйруқ феъли орқали ифодаланadi.

1. Эга функциясидаги изоҳ:

Қарор қилдик: бажарамиз. Эсингда борми, райондан театр кўриб келаётган кечамиз аравада Сотиболди ашула айтамиз деб Канизакни қистади.... (А. Қ.) Рўзғорга ким бойлик қилади—жанжалга мана бу нарса кўпроқ сабаб бўлар эди. (О.) Бари эсимда, колхоз туздик... (О.) Бирдан ёдига бир нарса келади, бу воқеа бундан икки ой бурун Фридун энди қишлоққа келган вақтда юз берган эди. (М. И б р.) Уз-ўздан маълум: эртага у келмайди. Ҳозирча бир нарса эсингда турсин: агар сен ғалаёнга жалб этилсанг ва бунинг оқибатида ҳалок бўлсанг, — юрагим тоб бермайди — ўламан. (Войнич)

2. Тўлдирувчи функциясидаги изоҳ:

Биз билмас эдик, баҳоси қанча, дадам пулни қаердан олади? (О.) Борми хабаринг, бу тор қафасда тор бўлди менга жаҳон, Муқимий. (С. Абдулла) Дедим: мен ҳам албатта, йилдан-йил бўлиб катта, мактабни битираман... (Қ. М.) Мен истардим: аксинча шеър, ёзилганда, бир гунча бўлса... (Уйғ.) Йўлчининг жаҳлини чиқарган ва сабабини тушунмаган нарса шу эди: ҳамма ёқ сув қуйгандай жимжит, тўйбошиларнинг

тили кесилгандай (О.) Мен тўплаган фактлар шунини кўрсатади, биз бундай уюшма билан қаноатланиб қола олмаемиз. (А. М.) Мен бир нарсани тушунмоқчиман: нима учун ишчилар поччамни севмайдилар. (М. Г.) Мен бир вақт сенга йўл чиқиб берган эдим-ку, шундан чиқма (О.) Ижара шартининг яхшилигини айтинг: ер қанча кўп олинса, шунча арзон ва узоқ муҳлатга берилади. (А. Қ.) Нима тўғрисида гапирмоқчисан, аввал ўйла-да, кейин сўйла. (В. Ос.) Ҳалим-бобонинг қарз гапини айтиб қўй; Ойқиз, Олимжон болаларим сув чиқарамиз деб келмай қўйдилар. (Ш. Р.)

3. Аниқловчи функциясидаги изоҳ:

Гулнорнинг кийими чўри қизларники каби эди, бошида эски, тўзиган қизил рўмол, эғнида пахтаси юпқа солинган ёки ювила-ювила юпқаланган калтагина липис камзул, этаклари фижимланган, ранги айниган чит кўйлак. (О.) Маслаҳат шу: ғов қурмоқ керак, тўсмоқ керак бўрон йўлини. (Э. Р.) Менинг маслаҳатим шу: ўз муҳакама ва маслаҳатингда ҳаммиса Ватан манфаати ҳамда халқ манфаатларини ҳар нарсадан устун қўй. (М. Ибр.) Муҳтарамхон йўл-йўлакай атрофни кампирга тушунтира кетди: баланд-баланд оқ иморатларнинг бири клуб, бири мактаб, бошқаси дорихона, кутубхона, ҳаммом, ху-йна у тепасида радио карнайи бор—радиоузелъ. (Муш. кутубхонаси) Менга қолса, маслаҳат шу: мана яқин ўртада баҳор, сиз қирга чиқинг, кўкрагингизга тоза шамол тегади. (О.)

4. Ҳол функциясидаги изоҳ:

...Сан бундай қил, ҳозир бориб ёт... (О.) Биз шундай деяемиз: атом ва водород қуроли синовларини тақиқлайлик (Н. С. Хрущев)

ТУРЛИ ТИПЛИ ГАПЛАРДАН ТАРКИБ ТОПГАН БОГЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ СТРУКТУРАСИ

§ 338. Турли типли гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар одатда икки содда гапнинг бирикувидан тузиллади. Аммо айрим ҳолларда боғловчисиз қўшма гапларнинг таркиби мураккаб бўлиши, иккидан ортиқ содда гаплардан тузилиши мумкин. Бу ҳолат қўшма гапнинг биринчи қисмини турли томондан, кенг изоҳлаш зарур топилган ўринларда рўй беради.

Қуйида учта содда гап биринчи гапга нисбатан тўлдирувчи функциясида келади:

Халққа айтинг: мен асло ўлганим йўқ, Ёв қўлига таслим ҳам бўлганим йўқ. Мен элимнинг юрагида яшайман, Эрк деганининг тилагида яшайман (Ҳ. О.)

Куйидаги қўшма гап таркибидаги бешта гап биринчи гапга нисбатан эгалик функциясида келади:

Ҳамон ёдимдадир: гул чоғи эрди, Кўркам масканим гул боғи эрди... Очилган ранг-баранг гуллар чаманда Қуёшда барқ уриб айларди ханда.... Сочилган инжудек барғларда шабнам, Ушиб гул баргини ел ўйнаган дам... Очиб гул дафтарин булбул ўқирди, Муҳаббат ҳақида дoston тўқирди. (Уйғун ва И. Султон)

Боғловчисиз қўшма гапнинг таркиби янада мураккаблашиши, ўзаро тенг ва тобе муносабатда бўлган бир қанча содда гаплардан тузилиши мумкин.

Кўриб турибман: кўп одамлар бу дарёнинг остида ер тишлади, кўплар, гирдобга йўлиқиб, чўп-хасдай гир-гир айланди: кўлини чўзиб, қутқор, дейди. (О.) *Хотининг кўнмаса, айтмайсанми: сен менинг хотиним бўлсанг, мени хотин оладиган ўғил бола қилиб туққан онам ўша ерда, деймайсанми?* (А. Қ.)

§ 339. Тўрли типли гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гапларнинг составидаги содда гапларнинг бири ёки ҳар иккиси бир составли гап тарзида бўлиши мумкин:

Эшакни яйдоқ миниб бўлмайди—йиқитади кишини. (А. Қ.) *Тартиб бузилмасин ҳар тоифани ўз вақтида, ўз ерига ўтказиши, ўзига яраша кутуши қерак.* (О.)

Изоҳ мазмунида бўлган боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи қисми тўлиқсиз гап тарзида ҳам бўлади. Бу ҳолатда асосий диққат изоҳланаётган бўлакка жалб бўлади, бу бўлақлар (ва уларга оид сўзлар) келтирилади, холос. Биринчи гапни изоҳловчи тўлиқсиз гап тарзидаги бўлақлар бош келишик формасида бўлади:

*...араваларни илдамлик билан бўшатиб, юкларни бойникига ташишга киришилди. Арава-арава ун, гуруч, қоп-қоп бодом, pista, кажаваларда ҳолвалар, қирқ-эллик катта-кичик яшиқда ҳар хил мевалар... (О.) Кўчадан ўтиш биланоқ гузар бошланди: кўчанинг икки томонида бир-бирига қарама-қарши икки чойхона, бир қассоб дўкони, бунинг ёнига суқилган боққолчилик. (О.) Хўжайиннинг дадаси катта бой эди, мол-мулкни беҳад йиққан эди. Бир қанча дўкон, яна ер-сув, янги шаҳарда бир неча қўралар... (О.) Унинг ҳавлиси..., Қапсанчиларда шундоқ ҳавли бўлишини сира кўз олдига келтирмаган Сафаровни ҳайратда қолдирди: баланд ғишт пойдеворлик тўрт уй, даҳлиз, деворига толгул ва бўйни узун офтобанинг сурати солинган баланд айвон, ошхона; сон-саноксиз мевалик дарахтлар, ток, бир томонда отхона, бир томонда оғил, омбор.. (А. Қ.)...
...Иморатлар солинар экан: мактаб, кино-театр... (А. Қ.)*

МУРАКҚАБ СОСТАВЛИ ҚУШМА ГАПЛАР

(Период)

§ 340. Мураккаб фикрни ифодаламоқ учун таркиби мураккаб бўлган қўшма гаплар қўлланади. Мураккаб қўшма гаплар боғланган ва эргаш гапли қўшма гапларни, бовловчисиз қўшма гапларни ўз ичига олади. Бу хил қўшма гапларнинг қўлланиши асосан ёзма адабиётга хосдир.

Таркибидаги содда гапларнинг ўзаро алоқага кириш усулига кўра, мураккаб қўшма гапларни уч турга бўлиш мумкин:

1. Бир бутунликдан тузилган мураккаб қўшма гаплар.

2. Икки бутунликдан тузилган мураккаб қўшма гаплар.

3. Уч ва ундан ортиқ бутунликдан тузилган мураккаб қўшма гаплар.

Қўшма гапнинг таркиби мураккаблашиши билан, қўшма гапда ифодаланган маъно муносабатлари ҳам орта ва мураккаблаша боради.

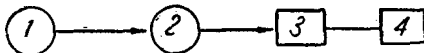
1. БИР БУТУНЛИҚДАН ТУЗИЛГАН МУРАКҚАБ СОСТАВЛИ ҚУШМА ГАПЛАР

§ 341. Ўзаро боғловчили ва боғловчисиз боғланган ҳамда эргаш гапли қўшма гаплар бириктиб, бир бутунликни ташкил этиб, мураккаб қўшма гапни ҳосил қилиши мумкин:

Агар туш пайтлари қум қизигач, салгина шамол турса, дирҳол гармсел уйғонарди, унинг тили бўлиқ ниҳолларнинг семиз новдаларини, ёш баргеларини ялаб оларди-да, дарров қовжирашиб қўярди. (Ш. Р.)

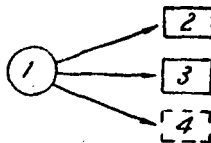
1. Бу қўшма гапнинг биринчи, иккинчи, учинчи гаплари эргаш гапли қўшма гап бўлиб, улар тўртинчи гап билан боғловчисиз қўшма гап тарзида боғланади.

Бу қўшма гапнинг схемаси қуйидагича¹:



2. Иккидан ортиқ гаплар ўзаро боғланиб, боғловчисиз қўшма гапни ҳосил қилади; бундай гапларнинг таркибида эргаш гап ҳам бўлиб, у боғловчисиз қўшма гап таркибидаги ҳар қайси гап билан алоқада бўлиб, эргаш гапли қўшма гапни ҳосил қилади:

¹ Схемаларда эргаш гаплар учун доира (○), бош гаплар учун тўртбурчак (□) шакли олинди.



Совет кишиларин текканда қўли, Тўқайзор ўзгарди, ҳаёт болқиди. (Боқи Раҳимзода) Ёвларига беомон тутундир, Шунинг учун бағри бутундир, Шунинг учун ёпинмагай ҳас, Шунинг учун кийинар атлас. (Ҳ. О.) Бу йигитни тегишгани, отини билгани, айниқса «Сидиқжон акам» деб гапиргани бу ерда бегонасираб, ўтирган Сидиқжонга шу қадар ҳуш ёқдики, қалбига шу қадар иссиқ ва юмшоқ тегдики, она кўкрагини оғзига олган гўдакдай яйраб кетди. (А. Қ.) Бошимда ўйнар қамчилар, қон кўзларимдан томчилар, Бир бенаво гул янчилар, озодкорим келмаса. (Я.) Йўлдан озганларга ҳеч бир бўлмадим қайғудош, Шу сабабдан менинг бағримда жой олмиш қуёш; Шул сабабдан Ватанда бўлмадим илҳоми хор, Шул сабабдан менга ётдир бахт талоқ этган диёр. (Ҳ. О.)

Баъзан бу хил мураккаб қўшма гапларнинг таркибида эргаш гаплар бирдан ортиқ бўлади:

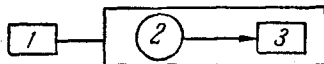
Агар шайхлар келиб таслим бўлмаса, Қилмишига кечирим сўраб келмаса, Хор этамиз, зор этамиз, тору мор, Шундан кейин яшнаб кетар бу мозор. (Я.)

2. ИККИ БУТУНЛИҚДАН ТУЗИЛГАН МУРАККАБ ҚУШМА ГАПЛАР

§ 342. Мураккаб қўшма гапни ташкил этган гаплар икки марказга бирлашишлари, икки бутунликни ташкил этишлари мумкин. Бу ҳолда икки бутунликнинг бири содда бўлиб, иккинчиси мураккаб составли бўлиши ёки ҳар икки бутунликнинг таркиби мураккаб бўлиши мумкин.

А. Мураккаб қўшма гапнинг биринчи қисми бир гапдан, иккинчи қисми мураккаб составли қўшма гапдан тўзилиши.

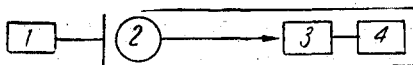
1. Қуйидаги қўшма гапнинг биринчи қисми бир содда гапдан, иккинчи қисми эргаш ва бош гаплардан тузилган.



У сокин, камтарин, муомалада нозик, лекин улўф сифат, Бутун олимлар унинг маълумотининг жамики илмларда чуқур эканлигига қойил бўлсалар, ҳар ерда тасдиқласалар ҳам, На-

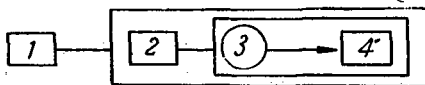
войй маълумотпурушлик қилмас илм соҳасида кўпроқ ўз нуқсонларидан гапирарди. (О.)

2. Қуйидаги қўшма гапнинг иккинчи қисми уч гапдан тузилган:



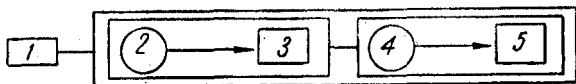
Бу бир парча ерни трактор билан ҳайдаш замбарак билан куйён овлашдай гап; қўшилларинг кўнса, ҳаммаларинг ерларингни қўшиб яхлит қилинглар; бир кунда ҳайдатаиб бераман. (А. Қ.)

3. Қуйидаги қўшма гапнинг иккинчи қисми ҳам уч гапдан иборат, аммо учинчи ва тўртинчи гаплар эргаш гапли қўшма гап бўлиб, иккинчи гап билан боғловчисиз қўшма гап тарзида алоқага киради; 2-, 3-, 4-гаплар эса бириккан ҳолда биринчи гап билан мураккаб қўшма гап ҳосил қилади:



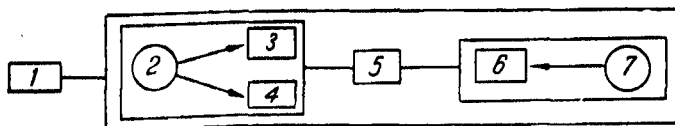
Одам бир марта яшайди бу ҳаётни шундай кечирмоқ керакки, ўлар чоғингда, бутун ҳаётимни ва бутун кучимни инсоният бахти учун кирашга бағишладим, деб айта олгин! (Ш. Рашидовдан)

4. Мураккаб қўшма гапнинг иккинчи қисми иккита эргаш гапли қўшма гапдан тузилиши мумкин:



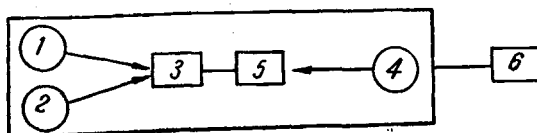
Эски турмушда хотинлар ҳар қанақа эркакдан тортинади, эркаклар ҳар қанақа хотинга тегишгуси келади. Билмадим, хотин тортингани учун, эркак тегишгуси келдими, эркак тегишадиган бўлгани учун, хотин тортинадими? (А. Қ.)

5. Қўшма гапнинг иккинчи қисми иккита эргаш гапли қўшма гаплардан иборат бўлиб, бу қўшма гаплар бошқа гаплар билан боғланиб, сўнгра ҳаммаси бирикиб, биринчи гап билан алоқага киришади:



Камбағалчилик ҳамма вақт, ҳамма одамнинг жонига теккан нарса, лекин одамзод жонига теккан нарсадан қутилиш йўлини билмаса, осмон йироқ, ер қаттиқ бўлади, унга кўникади, шунча кўникадики, бу нарса жонига текканлигини ҳам пайқамай қўяди. (А. Қ.)

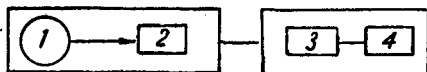
6. Қуйидаги мураккаб қўшма гапнинг иккинчи қисми содда гапдан тузилиб, биринчи қисми эргаш гапли қўшма гаплардан таркиб топган:



Қўшада битта зангалаган мих тушиб ётган бўлса-ку, керак бўлади деб, дарров оламиз, зангалаган бўлса ҳам, чўнтагимизга соламиз, нега бутун бошлиқ, одамни кўчага чиқариб ташлаймиз? (А. Қ.)

Б. Мураккаб қўшма гапнинг ҳар икки қисми бир неча гаплардан таркиб топиши мумкин:

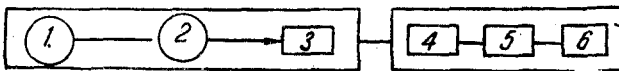
1. Қўшма гапнинг биринчи қисми эргаш гапли қўшма гапдан, иккинчи қисми боғланган қўшма гапдан таркиб топади:



Хўжайинларнинг хотинларини, бола-чақаларини аравага солиб, дабдаба билан меҳмондорчиликка олиб юришини у жуда яхши кўрса керак, шунинг учун ҳозир мағрур ва шод эди, лекин у шодлигини билдирмас, ҳатто қовоғи солиқроқ кўринади. (О.)

Мураккаб қўшма гапнинг иккила қисми эргаш гапли ва боғланган қўшма гапдан иборат бўлиб, бу қўшма гаплар таркибдаги содда гаплар иккидан ортиқ бўлади:

Бироқ, далага қўш чиқиб, орадан уч-тўрт кун ўтар- ўтмас, Бўтабой аканинг умиди пучга чиқадиган кўриниб қолди: одам-



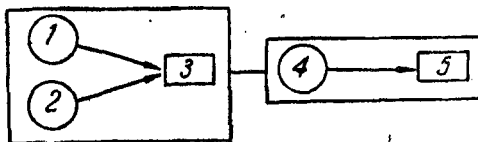
лар, бригадирнинг сўзига қулоқ солмайди, баъзилар далага фақат «хўжа кўрсин» учун чиқади, баъзиларнинг ишга қўл уриши қорни тўқ одамнинг товоқ ялашига ўхшайди... (А. Қ.)

2. Мураккаб қўшма гапнинг ҳар икки қисми эргаш гапли қўшма гаплардан иборат:



Қозонга яқин юрсанг, қораси юқар, ёмонга яқин юрсанг, балоси юқар. (Мқ.) Сидиқжон юкларни аравадан туширар экан, булар нима тўғрида гаплашаётганини авзойидан билиши учун тез-тез икковига қарар, биронтасининг юзида табассум аломати кўришиб қолса, юраги арзиқиб кетар эди. (А. Қ.) Дарс тамом бўлиши билан, у дарров уйига келар, агар ҳаво тревогаси бўлмаса, китоб ўқишга тутинарди. (Қс. дан) Зоя меҳмон кутишни яхши кўрарди. Тоғалари—Сергей, ё синглим Ольга, ёки менинг ўртоқларимдан бирор киши уйимизга келиб қолса, Зоя хурсандлигидан уларни ўтқазгани жой топмайди, борини қўйиб, меҳмон қилади, у меҳмон атрофида парвона бўлади; агар кўпроқ ўтиришга меҳмонларнинг фурсати бўлмаса, доим афсус чекади. (Қс.)

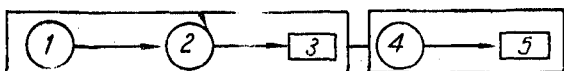
3. Мураккаб қўшма гапнинг бир қисми эргаш гапли қўшма гапдан, иккинчи қисми бир неча эргаш гапли қўшма гапдан тузилади ёки қўшма гапнинг ҳар икки қисми бир неча эргаш гапли қўшма гаплардан иборат бўлади.



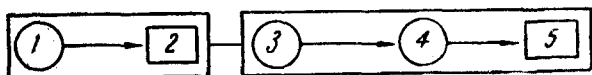
а. Кампир ўзининг тирикчилиги тўғрисида сўзлар экан, Сидиқжон, гарчи онасининг қийналмаганига хурсанд бўлса ҳам, ҳижолат тортар, Зуннунхўжа уйдан чиқиб кетиши билан, бироз босилган алами тобора авж олар эди. (А. Қ.)

б. Агар киши ёмон иш қилса-ю, бунинг ёмон эканини бил-

са — бу унчалик эмас, лекин у ёмон иш қила туриб, буни яхши деб билса, бундан бемаза иш йўқ! (В. Ос.)



в. Сидиқжон аввал аравасоз устага шогирд, ундан кейин бу ерга келиб, Собиржонқорига қарол бўлиб юрганда, Хадича хола уни ўз қаноти остида ҳисоблар эди, ўғли Зуннунхўжага ичкўёв бўлгандан кейин, ўрдак тухумини очган товўқдай бўлиб қолди, шунинг учун бу ерга жуда кам, йилда бир ёки икки мартагина келар эди. (А. Қ.)



г. Ақл бердим, ёв босганда, Енгишига йўл топсин деб; От ҳам топдим, маврид келса, Жангга миниб чопсин деб. (Х. О.)



д. Анатолий Уля билан ё бошқа қизлар билан кўришиб қолса, шу қадар уялар ё хижолат тортар эдики, саломлашишга ҳам улгуролмасди, агар саломлашса, шу қадар қизариб кетардики, уни кўрган ҳар қанақа, қиз ҳам қизариб кетарди. (Ф а д.)

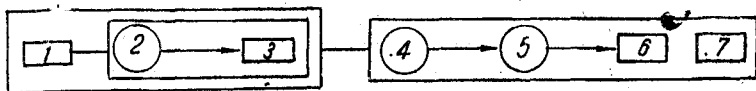


е. Кунлардан бир кун чойхонага чиқиб чой ичиб ўтирса, ҳамма ёқда дув-дув гап: подшо ҳазратларининг қизи Сурайёхон шахмат ўйнашда шундай доно бўлибдики, дунёда унга тенг келадиган биронта ҳам одам йўқ эмиш; кимда-ким Сурайёхонни ютса, у ўшанга тегар эмиш, ютқизса, калласи кетар эмиш. («Пионер» журнали, 1956, № 8)



4. Мураккаб составли қўшма гапнинг ҳар икки қисми боғланган ва эргаш гапли қўшма гаплардан таркиб топиши мумкин:

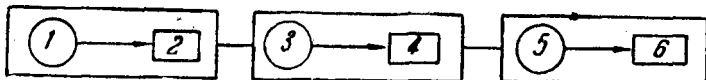
Портлаш зарбидан Аҳмаджон чуқур ағдарилиб, тушиди ва кўзи тиниб бир лаҳза кўнгли озди: ўзига келгач, разм солиб қараса, ҳеч қаери майиб бўлмабди, фақат билагидан қон оқар эди. (А. Қ.)



3. УЧ ВА УНДАН ОРТИҚ БУТУНЛИКЛАРДАН ТУЗИЛГАН МУРАККАБ СОСТАВЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

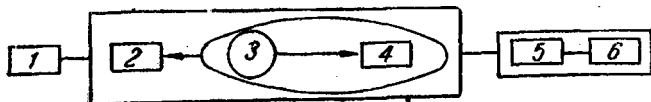
§ 343. Мураккаб қўшма гапни ташкил этган содда гаплар учта ва ундан бутунликни ташкил этиб, мураккаб фикрни ифодалаш мумкин:

1. Қуйидаги мураккаб қўшма гап уч бутунликдан тузилиб, ҳар қайси бутунлик эргаш гапли қўшма гаплардан иборатдир:



Агар бирор нарсани ҳавас қилса, мақсадига етмай қўймас, бирор нарсага ишқивоз бўлса, унга эришмагунча кўнгли тинчимас, бирон ишни бошласа, тугагунча тинчимас, эди (И. Раҳим) Ҳаво бирам тоза эдики, ундан худди маёт бўлгандай бош айланарди, у шундай тиниқ эдики, ҳамма нарса кўз олдида жилваланарди, қўл узатса, худди у ҳеч қачон ўзини кўрмаган Кремльнинг кўҳна деворларига еткудек бўларди. (Б. П.) Улар подшоҳларнинг қўл остларида оғирлик тортсалар, қора халқни подшоҳларга қарши қайириб соларлар, қачонки халқ кўзғалиб, ҳокимиятни подшонинг қўлидан тортиб олгудай бўлса, у одамчалар турли найранглар билан уни халқ қўлидан тортиб олиб, халқнинг ўзини оғилларга тиқиб қўяр, агарда халқ улар билан гап талаша бошласа, юзларча, мингларчасини боғлаб дарралатардилар. (М. Г.)

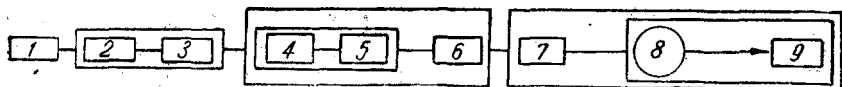
2. Мураккаб қўшма гапнинг таркиби боғланган ва эргаш гапли қўшма гаплардан тузилади:



Кун бўйи ёмғир тинмади, жулдурларимиз шундай изиб кетдики, сиқсанг, челақ-челақ сув оқади; ҳаммамиз совуқда қолган итлардай шамолда дағ-дағ титраймиз, тишимиз тишимизга тегмай какрайди. (М. Шолохов, «Инсон тақдири», «Маданият» газ., 16.1. 57)

Мураккаб қўшма гаплар тўрт бутунликдан тузилиши мумкин:

Юзбошини ғалати қилишибди: бир сандиқ тилласи бор экан, олиб чиқиб олдига қўйишибди, еганинча егин, қолганини олиб кетамиз, дейишибди; юзбоши еганича ебди, ютолмай қолганидан кейин, ўғрилар оғзига зўрлаб тиқишибди. (А. Қ.)



§ 344. Мураккаб составли қўшма гаплар таркибларидаги қисмларнинг мазмуни ва интонациясига кўра, қуйидаги қўшма гаплардан иборат бўлишлари мумкин:

1. Эргаш гапли қўшма гап ва боғланган қўшма гаплар бирикмаси.

Тикилган сари кўз, оқи зўрайиб, қорачиғи оловдай ёнарди ва қарашлари ўткирлаша борар эди. (Ас. М.) Тўғри, иш ғоят мушкуллашди, лекин умид, ғайрат билан қадам қўйилса, мақсад йўлидаги ҳар қандай мушкулотни бартараф қилиши мумкин. (О.) Машинанинг нуқсони бўлса, тузатилади, ё яна яхшироғи ясалади. (А. Қ.) Бу йил ток шундай ҳосил қилдики, узуми баргидан кўп, лекин таъми бошқачароқ бўлди. (Эрт ак)

2. Боғланган қўшма гап ва боғловчисиз қўшма гаплар бирикмаси:

Ғанинг тўғри-ку, лекин колхозларинг дуруст бўлиб келаётибди: дамба қилиб тошқин балосидан қутилдиларинг, ариқ битай деб қолди. (А. Қ.) Косовни олиб бир қувдим. Қувишига қувдим-у, ҳали ҳам ичим ачийди, бола бечора нима гуноҳ қилибдиги (А. Қ.) Ёмғир ёғар, эрир экан қор, Очиларкан тоғнинг лоласи Ва етилиб тўларкан баҳор, Бошланаркан булбул ноласи. (Ҳ. О.) Норбуви бу гапнинг тағига тушунгандай бўлди қаттиқроқ бир нарса демоқчи эди, аммо юраги дов бермади, орқасига тисарилди. (Ҳ. Ш.) Йўлда ҳар қандай воқеа рўй бериши мумкин, ё бирдан машина бузилиб қолиши, ё яна бирор ишқал чиқиши ҳеч гап эмас. (М. Ибр.) Шарқ-шмолдан эсанг шамол соат сайин кучая борди, денгиз бети оқара бошлади, тўлқин бўғилиб-харсиллаб келиб, соҳил томонларига

урилади, кўчаларда одамлар сийраклашиб қолди, аммо Воропаевни оби ҳаво сира безовта қилмас эди. (Павленко) Унинг икки юзи қаварди, лаблари дўрдайди ва қисила тушган кўзлари алланечук жуда тез ва одам куладиган равишда пилпиллай бошлади. (Фурм.)

3. Эргаш гапли кўшма гап ва боғловчисиз кўшма гаплар бирикмаси:

Бека то уйни саронжом қилгунча, лаби пичирлашдан тинмади — келгинди зўровонларни қарғади. (О.)
Хўжайинларнинг остонаси шундай лаънати бўлар экан, хатлайман десанг, оёғингдан чалар экан... (О.) Шунин билки, трактор ҳам отдай гап, уни ўз фарзандингдай севсанг, кўнглингдагидай парвариши қилсанг, ишқивозлик билан ювиб, артсанг, чарчамай ишлайверади, юзта отнинг хизматики кўрдим демайди. (Ш. Р.) Мен олмани сизларга шу шарт билан берманки, қайси бирингининг хотинингиз ўғил тўғса, отини Тоҳир қўйинг, қайси бирингининг хотинингиз қиз туғса, отини Зухра қўйинг. (Эртақлар)

Бойсари кўчиб кетса, бизларни Бойбўри сира қўймайди, тортиб олса ҳам, закотини олади, энди Бойсари кўчса, бизлар ҳам кўчиб кетайлик... (Ф. Ўўлдош). Кун бўйи ёмғир тинмади, жулдурларимиз шундай ивиб кетдики, сиқсанг, челақ-челақ сув оқади, ҳаммамиз совуқда қолган итлардай дағ-дағ титраймиз, тишимиз-тишимизга тегмай какрайди. (М. Шолохов). Рус ерини забт этадиган куч йўқ... рус осмони шундай кенги, бир тарафини қора булут босса, иккинчи тарафдан тарқалган бўрон саваб ҳайдайди... (О.)

4. Боғланган кўшма гап, эргаш гапли кўшма гап ва боғловчисиз кўшма гапларнинг бирикмаси:

Уруш тугаб, халқнинг кўнгли кўтарилди-ю, лекин ҳали қийинчилик, етишмовчилик бисёр йиғитлар энди қайтяптими, ишлар яна аввалгидай изига тушиб кетади. (О.) Иван Никифорович ғозлар катагини менинг худди эшигим рўпарасига қўндириб қўйди, бу ишни у менинг шаънимга етказган ҳақоратни оширмақдан бўлак ғараз билан қилмади, чунки мазкур ғозлар катаги ҳозиргача олисроқ яхши жойда турар эди ва ҳали анча маҳкам ва мустаҳкам эди. (Гог.)

ҚУШМА ГАПНИ ҲОСИЛ ҚИЛИШДА ХИЗМАТ ҚИЛУВЧИ ГРАММАТИК ВА ЛЕКСИК ВОСИТАЛАР КЎРСАТКИЧИ

- Аввал** — § 281
Аксинча — § 281
Аммо (лекин, бироқ) — § 12,
 § 13, § 14, § 22, § 25, § 44, § 71,
 § 227, § 268
Балки — § 26
Барибир — § 227
Бери (буён) — § 94, § 169,
Бир (бир хил, бирам) — § 100, § 133,
 § 223, § 281
Билан — § 86, § 169
Бу — § 72, § 99, § 132, § 153, § 201,
 § 326
Бундай — § 99, § 132
Буйруқ феъли — § 110, § 120, § 208,
 § 211, § 223, § 314, § 316
Бўлмаса — § 16
Бўлса (эса) — § 12, § 13, § 15, § 25,
 § 46, § 71
Ва — § 29, § 44, § 49, § 67, § 71,
 § 276, § 268
Гоҳ (дам, баъзан) — § 59
Гўё (худди) — § 252
Да — § 112, § 166, § 198, § 220
—Да — § 45, § 49, § 67, § 102
Дан — § 111, § 168, § 169, § 187
Деб — § 103, § 148, § 208, § 243
Демак — § 281
Е бўлмаса — § 58, § 268
Ёки (ё) — § 55, § 56, § 268
Ёлғиз — § 281
Илгари (бурун) — § 94, § 168
Каби — § 253, § 93
Кейин — § 94, § 169
Ки — § 9, § 97, § 132, § 134, § 142,
 § 143, § 154, § 158, § 160, § 169,
 § 218, § 225, § 234, § 255
Ким — § 104, § 129, § 138, § 150
Кўра — § 92
—Ми — § 101, § 147, § 169
На — § 47
Натижада — 235
- Нақалар** — § 249
Нима — § 105, § 139, § 151, § 223
Ниҳоят — § 235
Пайт (чоқ в. б.) — § 112, § 166,
 § 219
Равишдош — § 9, § 116, § 117,
 § 118, § 168, § 168, § 169, § 169,
 § 240, § 242, § 244,
Сабабли — § 87, § 186
Сари — § 257, § 95
Сифатдош — § 114, § 115, § 166
 § 188, § 198, § 208, § 219, § 225,
 § 245, § 251, § 257
Токи — § 90, § 213, § 281
Туфайли — § 88, § 97, § 186
У (уша) — § 104, § 108, § 109, § 131,
 § 132, § 138, § 139, § 150, § 167,
 § 200, § 223
У (ю) — § 12, § 13, § 18, § 25, § 45,
 § 67
Учун — § 84, § 85, § 186, § 188,
 § 211
Фақат — § 26
Ҳам — § 218, § 219, § 281, § 29, § 44,
 § 62, § 71, § 72
Ҳамон — § 95, § 169
Ҳар ҳолда — § 227
Ҳатто — § 44, § 235, § 281
Ҳолда — § 96, § 225, § 245
—Чи — § 117, § 214
Чунки — § 89, § 191
Шарт феъли — § 119, § 129, § 150
 § 152, § 167, § 195, § 208, § 218
 § 220, § 221, § 249, § 256, § 9
Шекилли — § 281
Шу — § 98, § 131, § 133, § 136, § 138,
 § 142, § 154, § 160, § 171, § 200,
 § 281, § 326, § 167
Шундай (шунчақ) — § 98, § 99, § 131,
 § 132, § 136, § 234, § 246, § 249
Шунда — § 167
Шундан буён — § 281

Шундан кейин — § 281, § 288, § 301
Шунча — § 99, § 107, § 234
Шунчалик — § 99, § 234
Шунинг учун — § 88, § 97, § 189
Шу пайтда (шунда) — § 281, § 297
— Шу сабабли (сабабдан) — § 88,
§ 189,
Шу қадар — § 99, § 234, 249
Яна — 281

Яъни — § 281
Қалар — § 91, § 168
Қаер — § 109, § 171
Қайси — § 106, § 130, § 139, § 223
Қандай (қай) — § 106, § 130, § 133,
§ 249,
Қанча — § 107, § 139, § 223, § 256
Қачон — § 108, § 167
Қарамай — § 91, § 168

МУНДАРИЖА

Сўз боши	9
Қўшма гап	11
Умумий тушунча	11
Қўшма гаплар билан содда гапларнинг ўзаро фарқланишларига доир	13
Боғланган ва боғловчисиз қўшма гаплар бўйича	14
Эргаш гапли қўшма гаплар бўйича	17
Боғланган ва эргаш гапли қўшма гаплар	21
Боғланган қўшма гаплар	24
Умумий тушунча	24
Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	24
Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар- нинг мазмуни	29
Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар- нинг структураси	37
Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар- нинг кесимлари	41
Пайт муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	50
1. Бириктирувчи боғловчили боғланган қўшма гапларни ташқил этган гапларнинг ўзаро семантик муносабати	51
Бириктирувчи боғловчили боғланган қўшма гапларни ташқил этган гапларнинг ўзаро семантик муносабати	52
Пайт мазмунининг ифодаланиши	53
Ҳаракат, ҳолат ёки бирор белгининг бир пайтда рўй беришини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	53
Ҳаракат, ҳолат ёки белгининг кетма-кет рўй беришини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	55
Бириктирувчи боғловчили боғланган қўшма гаплар	57
2. Юкламалар ёрдами билан тузилган боғланган қўшма гаплар	61
3. „Бўлса“, „эса“ ёрдами билан тузилган боғланган қўш- ма гаплар	62
4. Инкор боғловчили боғланган қўшма гаплар	63
Умумий иккинчи даражали бўлақларнинг мавжудлиги	66
Айрим гап бўлақларининг тақрорланиши	67
Айирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	68
Айирувчи боғловчили боғланган қўшма гапларни ташқил этган гапларнинг семантик муносабати	68
Айирувчи боғловчили боғланган қўшма гапларнинг струк- тураси	71
Сабаб ва натижа муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	73
Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	75
Эргаш гапли қўшма гаплар	79

Умумий тушунча	79
Эргаш гапларнинг таркиби	80
Эргаш гапнинг бош гапга боғланиш йўллари	85
1. Кўмакчилар	86
2. Юкламалар	92
3. „Деб“	97
4. Нисбий сўзлар	98
5. Келишик қўшимчалари	102
6. Феъл формалари ва интонация	103
Эргаш гапларнинг ўрни	108
Эргаш гаплар классификацияси	111
Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар	112
Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар	119
Тўлдирувчи эргаш гапнинг бош гапга боғланиш йўллари	119
Тўлдирувчи эргаш гапнинг маънолари	128
Эга эргаш гапли қўшма гаплар	129
Кесим эргаш гапли қўшма гаплар	136
Пайт эргаш гапли қўшма гаплар	142
Бош ва эргаш гапдаги иш-ҳаракат, хусусият бир вақтда рўй беради	142
Бош ва эргаш гаплардаги иш-ҳаракат, хусусият турли вақтларда вужудга келади	147
Бош гапдаги ҳаракат, хусусият эргаш гапдаги ҳаракат, хусусиятдан олдин рўй беради	147
Бош гапдаги ҳаракат, хусусият эргаш гапдаги ҳаракат, хусусиятдан сўнг юзага келади	149
Ўрин эргаш гапли қўшма гаплар	154
Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар	157
Шарт эргаш гапли қўшма гаплар	166
Мақсад эргаш гапли қўшма гаплар	175
Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар	181
Натижа эргаш гапли қўшма гаплар	190
Равиш эргаш гапли қўшма гаплар	198
Қийёслаш мазмунини ифодалаган эргаш гапли қўшма гаплар	201
I. Чоғиштириш	202
II. Ҳхшатиш	203
Микдор—даража	209
Бир неча эргаш гапли қўшма гаплар	212
Биргалик эргашиш	212
Бир типли биргалик эргашиш	213
Турли типли биргалик эргашиш	217
Кетма-кет эргашиш	225
Аралаш типли қўшма гаплар	233
Богловчисиз қўшма гаплар	235
Умумий тушунча	235
Богловчисиз қўшма гапни ташкил этган гапларнинг ўзаро боғланиш усули	236
I. Лексик элементлар	237
II. Айрим гап бўлақларининг такрорланиши	243
III. Умумий иккинчи даражали бўлақлар	246
IV. Структура	248
V. Интонация ва ўрин	250
VI. Замон муносабати	252
Богловчисиз қўшма гапларнинг тури	258
Бир типли гаплардан таркиб топган богловчисиз қўшма гаплар	260

Маълум воқеа, ҳодисаларни санаб кўрсатувчи гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар . . .	261
а) Ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг бир пайтда ёки биргаликда рўй беришини кўрсатувчи гаплардан тузилган боғловчисиз қўшма гаплар	263
б) Ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи гаплардан тузилган боғловчисиз қўшма гаплар	269
Маълум воқеа, ҳодисаларни санаб кўрсатувчи содда гаплардан тузилган қўшма гапларнинг структураси	271
Санаш мазмунини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларнинг состави	272
2. Маълум воқеа, ҳодисаларни қиёслаб кўрсатувчи гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар	275
А. Ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятларни бир-бирига кўрсатувчи содда гаплардан тузилган боғловчисиз қўшма гаплар	275
Б. Ҳаракат, ҳолат, белги-хусусият ва унинг натижасини кўрсатувчи гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар	280
II. Турли типли гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гаплар	282
1. Шарт	282
2. Тўсиқсизлик	284
3. Таркибидаги қисмлари сабаб ва натижа маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар	284
А. Иккинчи қисми сабаб маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар	285
Б. Иккинчи қисми натижа маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар	287
4. Ҳашишти	291
5. Пайт	292
6. Таркибидаги гапларнинг бири иккинчисини изоҳловчи боғловчисиз қўшма гаплар	292
Иккинчи қисми умумий изоҳ мазмунида бўлган боғловчисиз қўшма гаплар	305
Изоҳ мазмунидаги боғловчисиз қўшма гапларнинг кесимлари	307
Турли типли гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гапларнинг структураси	310
Мураккаб составли қўшма гаплар	312
Бир бутунликдан тузилган мураккаб составли қўшма гаплар	312
Икки бутунликдан тузилган мураккаб составли қўшма гаплар	313
Уч ва ундан ортқ бутунликдан тузилган мураккаб составли қўшма гаплар	318
Қўшма гапни ҳосил қилишда хизмат қилувчи грамматик ва лексик воситалар кўрсаткичи	

На узбекском языке

Ганы Абдурахманов

ОСНОВЫ СИНТАКСИСА
СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Нашриёт редакторлари *Т. Содиқов, А. Шоумаров*
Техредактор *Э. П. Горьковая*
Корректор *М. Саидова*

Р10104. Босишга рухсат этилди 27/XI-58 й. Қоғоз 60×92¹/₁₆ = 10,25 қоғоз
Босма л. 20,5 Нашриёт л. 20,5 Тираж 3000. Баҳоси 12 с. 30 т.
Муқоваси 2 с.

ЎзССР Фанлар академияси нашриётининг босмахонаси.
Хоразм кўчаси, 9. Тошкент, 1958 й. Заказ 1030
Нашриёт адреси: Куйбишев кўчаси, 15.